

National Seminar
on
**‘Dynamic Changes of Globalization in History,
Polity and Geography’**

12th March 2019.

Organized by

**Dr.Patangrao Kadam Arts And Commerce College,
Pen, Raigad (MS)India**

Published By

Aayushi
International Interdisciplinary
Research Journal (AIIRJ)

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

March- 2019

Executive Editor

Ramhari J. Bagade

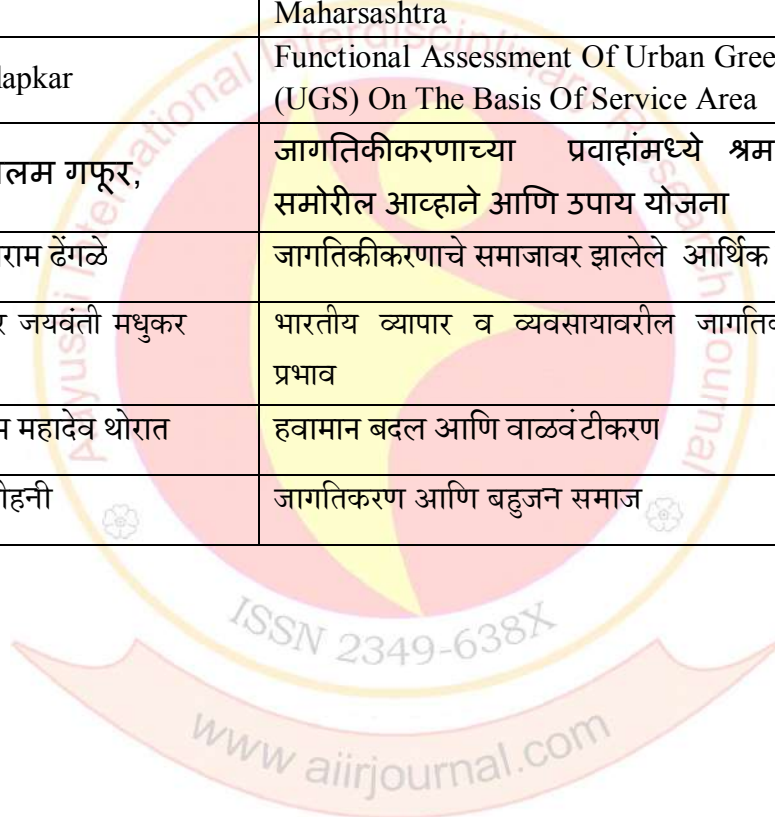
Chief Editor

Pramod P. Tandale

Sr.No.	Name of Author	Title of Artical / Research Paper	Page No.
1.	प्रा.डी.वाय.साखरे डॉ.महेश मोटे	जागतिकीकरण आणि भारतीय राजकारण	1
2.	डॉ. अशोक सदाशिव तवर	जागतिकीकरण आणि मराठी ग्रामीण साहित्य	3
3.	डॉ.प्रभाकर गणपत गावंड	जागतिकीकरणाचा रायगड जिल्ह्यातील समाज जीवनावर पडलेला प्रभाव	8
4.	प्रा. डॉ. एस . एल म्हात्रे	जागतिकीकरणाचा संस्कृतीवर झालेला परिणाम	12
5.	सहा.प्रा. पांडुरंग विष्णू पाटील	बहुसंस्कृतीवाद आणि समानता	14
6.	प्रा. तुळशीदास मोकल	जागतिकरण व भारतीय पर्यावरण	17
7.	सागर गणेश चौधरी	वैश्वीकरण : भारतीय समाज और स्त्री लेखिकाओं का दृष्टिकोण	21
8.	प्रा. डॉ. डी. टी. कदम	जागतिकीकरणाच्या काळातील भारतीय शिक्षण	24
9.	प्रा.डॉ. भगवान लोखंडे	नवीन सामाजिक चळवळीचे बदलते राजकीय संदर्भ	27
10.	डॉ. डी. पी. गायकवाड	जागतिकीकरण आणि स्त्री	31
11.	प्रा.बाबासाहेब गं.फलके	जागतिकीकरण व भारताचे परराष्ट्रीय धोरण	33
12.	प्रा. सुनिल दिनकर पवार प्रा. के. आर. गोसावी	जागतिकीकरणातील खादी व ग्रामोद्योगाची भूमिका	37
13.	डॉ. प्रगती मनोज पाटील	जागतिकीकरणाचा आगरी समाजाच्या आर्थिक स्थितीवर झालेला परिणाम	41
14.	प्रा. विनायक मारोती वागतकर	जागतिकीकरणाचा भारतीय शेतीवरील परिणाम	46
15.	प्रा. बाळासाहेब बजरंग सरगर	जागतिकीकरणात भारताचे बदलते परराष्ट्र धोरण आणि सातत्य	52
16.	डॉ. अंबादास मंजुळकर डॉ. शेखर सुरेश पाटील	जागतिकीकरणाची शेतीसमोरील आव्हाने	54
17.	Dr. Jitendra Bharatrao Chavan Dr. Datta Janardhan Ermule	Globalization and its impact on various sectors of Indian Economy	57
18.	Ram S. Kolapkar	Functional Assessment of Urban Green Spaces (UGS) on The Basis of Service Area	59
19.	Mr. S. S. Gavit Dr. B. T. Kanase	Global Environmental Problems And Commercial Societal Responsibility	69
20.	Vivek B. Aware	Globalization and Its Impact on Nation-States	72

21.	Prof.Dr. Murlidhar Namdeo Wani	Impact Of Industrialization On The Global Environment	75
22.	Dr.Kulbhushan Bauskar	Impacts of Climate Change on Public Health in India: Future Research Directions	80
23.	Mahesh M. Lohar	Globalization, Panchayat Raj System and Current Challenges	84
24.	Dattatray Dadaso Shinde	Instrumental Role Of Educational Development In Social Change Of Sangli District (Maharashtra)	89
25.	Dr.Ramjan Fattukhan Mujawar	Globalization and India's Foreign Trade since 1991	93
26.	Vikas B. Abnave	Tracing The Historical And Recent Performance Of Indian Agriculture During Pre And Post Globalisation Era	96
27.	Ramhari J. Bagade	LULC and Change Detection by Multi Temporal Remote Sensing Imageries : (WIMPCOM) Mumbai, India (1992-2009)	103
28.	Shrikant Devidas Mahadane	Post Globalisation World And New Security Threats To India	107
29	Navnath Sopanrao Gaikwad	A Study of Cooperative Movement in Maharsashtra	110
30	Rajendra M. Shingate	Rural Transformation and Development in Maharashtra: Evidence from two villages of Ahmednagar district, Maharashtra state	113
31	N.M. Vibhute N. N. Kumbhar	Analysis of Share Marketing in India	118
32	Ramhari J. Bagade	Deforestation and River Pollution in India and Global Average Temperature and Atmospheric Concentration of Carbon Dioxide	122
33	Ramhari J. Bagade	Application Of Land Use Land Cover Planning And Ndzi Analysis For Solapur Smart City	128
34	Amuksiddha Shrimant Pujari & S. K. Patil	Impact On Employment, Formal And Informal Sector In Globalization Era In India	134
35	A. R. Kamble, R.D. Kamble & A.K. Gaikwad	Impact Of Global Warming : A Case Study Indian Climate	137
36	Mangesh R. Bhitre	Barriers in Accessing the Information in the Age of Globalisation : A Study	142
37	Arjun Wagh	Climate Change : Meanings, Causes And Consequences	145
38	Swati Ashokrao Jagtap	Electronic Media / E-resource: Need of this Globalisation Era	148
39	G.V. Baviskar	Impact of Globalization on Socialism	152
40	Sanjay Manohar Meghasham	Subaltern Voices in the Novels of Salman Rushdie	155

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)		Special Issue No. 54	ISSN 2349-638x
41	Ashok P.Kamble	Globalization Effect On Economy Specially On Bussiness	157
42	Dr. Rajendra O. Parmar	Globalization and Its Impact on Social Changes in India	161
43	Rajendra Shingate	A Geomorphic Study of River Channel Adjustment to Meander Cutoffs in Some Part of Godavari River Basin	169
44	Mr. Rajendra Shingate	A Geographical Study Of Health Care Facilities In Marathwada Region (Ms, India)	177
45	Dr. Jitendra Bharatrao Chavan Dr. Datta Janardhan Ermule	Globalization And Its Impact On Various Sectors Of Indian Economy	185
46	Dr. Navnath Sopanrao Gaikwad	A Study of Cooperative Movement in Maharsashtra	187
47	Ram S. Kolapkar	Functional Assessment Of Urban Green Spaces (UGS) On The Basis Of Service Area	190
48	श्री .शेख आलम गफूर,	जागतिकीकरणाच्या प्रवाहांमध्ये श्रमबाजारपेठे समोरील आव्हाने आणि उपाय योजना	200
49	आनंद आत्माराम ढेंगळे	जागतिकीकरणाचे समाजावर झालेले आर्थिक परिणाम	204
50	प्रा. अडलिकर जयवंती मधुकर	भारतीय व्यापार व व्यवसायावरील जागतिकीकरणाचा प्रभाव	206
51	प्रा.डॉ.राजाराम महादेव थोरात	हवामान बदल आणि वाळवंटीकरण	211
52	डॉ. ए.एम. सोहनी	जागतिकरण आणि बहुजन समाज	217

जागतिकीकरण आणि भारतीय राजकारण

संशोधक

प्रा.डी.वाय.साखरे

पी.डी.व्ही.पी.महाविद्यालय, तासगाव.

मो: ८६०५०९३१२०

संशोधक मार्गदर्शक

डॉ.महेश मोटे

माधवराव पाटील महाविद्यालय,

मुरुम.

भांडवलशाही व्यवस्था आणि साम्यवादी शासन व्यवस्था या दोन्हींच्या मर्यादा लक्षात घेऊन स्वतंत्र भारताने सामाजिक न्यायाला प्राधान्य देणाऱ्या लोकशाही समाजवादाचा स्वीकार केला. सरकारी आणि खाजगी अशा मिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केला. परंतु अकार्यक्षमता, दप्तर दिरंगाई, परवाना पद्धती, राजकीय अस्थिरता, उदासीनता, वाढता भ्रष्टाचार अशा अनेक समस्यांमुळे 1990 मध्ये तत्कालीन पंतप्रधान नरसिंहराव व तत्कालीन अर्थमंत्री मनमोहन सिंग यांच्या पुढाकाराने नवीन आर्थिक धोरणाचा भारताने स्वीकार केला.

जागतिकीकरणाच्या या धोरणामुळे जगाची प्रगती करणे हे उद्दिष्ट स्वीकारले असले तरी जागतिकीकरणाच्या नावाखाली भांडवलशाही व्यवस्था जगात नव वसाहतवाद वाढवून गरीब व श्रीमंत यांच्यात एक जीवघेणी स्पर्धा चालू आहे जागतिकीकरणामुळे भारतासारख्या इतर विकसनशील देशात, पाश्चात्य बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी आपले वर्चस्व निर्माण केले आहे. थोडक्यात जागतिकीकरण हा एक नवा साम्राज्यवाद असून केवळ सैन्य-शस्त्राने प्रदेश जिंकण्यापेक्षा बाजार शक्तीने देश काबीज करण्यावर अधिक भर दिला जातो.

जागतिकीकरण म्हणजे काय?-

- 1) विविध देशामध्ये माहिती, तंत्रज्ञान, भांडवल, बाजारपेठ, वस्तू यांचा मुक्त संचार आणी देवाण घेवाण म्हणजे जागतिकीकरण होय.
- 2) जेव्हा एखादा विचार एखाद्या सामाजीक, आर्थिक, राजकीय, तात्विक बदल हा देशाच्या, खंडाच्या सिमा ओलांडून खुप वेगाने जगभर पसरतो आणि त्याचा परिणाम दीर्घकालीन, सर्वव्यापी असतो त्याला जागतिकीकरण म्हणतात." वरील व्याख्यावरून जागतिकीकरण म्हणजे खुली अर्थव्यवस्था, मुक्त बाजार यंत्रणा, सरकारचा कमीतकमी हस्तक्षेप सार्वजनिक उपक्रमांचे खाजगीकरण, सरकारी खर्चात कपात, परदेशी गुंतवणुकीला मुक्त प्रवेश आयात-निर्यातीवरील कमी कर इत्यादी घटकांचा समावेश जागतिकीकरणात होतो.

जागतिकीकरणात ' आर्थिक ' हा गाभा घटक असला तरी जागतिकीकरणाचा सामाजीक, राजकीय सांस्कृतीक, शैक्षणिक, धार्मीक, तंत्रज्ञानात्मक अशा विविध पैलूवर प्रभाव पडतांना दिसतो

शोधनिबंधाच्या अभ्यासाचे उद्दिष्टे-

- १) जागतिकीकरणाची संकल्पना समजून घेणे
- २) जागतिकीकरणाचा भारताच्या संसदीय लोकशाही शासन व्यवस्थेवर परिणामांचा अभ्यास करणे
- ३) जागतिकीकरणाचा भारतीय समाज व्यवस्थेवर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

शोधनिबंधाच्या अभ्यासाची गृहितके

- 1) जागतिकीकरणाच्या धोरणामुळे भारताच्या सार्वभौमत्वा समोर विविध समस्या निर्माण झाल्या आहेत.
- 2) जागतिकीकरणाच्या धोरणामुळे गरीब, श्रीमंत दरी अधिक वाढत आहे-
- 3) श्रीमंत देश जागतिकीकरणाच्या नावाखाली गरीब विकसनशील देशाच्या बाजारपेठा काबीज करतात.
- 4) जागतिकीकरणामुळे भारतातील समाजवादी लोकशाही, सामाजिक न्याय, कल्याणकारी राज्य, पुढे अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

शोधनिबंधाच्या अभ्यासाची पद्धती

सदर शोधनिबंध हा दुय्यम साधना वर आधारित असून यासाठी विविध संदर्भ ग्रंथ विविध मान्यवरांचे लेख, नियतकालिके, मासिके, इंटरनेट इत्यादींचा संदर्भ साहित्याचा अभ्यासासाठी वापर केलेला आहे

जागातीकीकरणाचा भारतीय राजकीय व्यवस्थेवर पडलेला परिणाम

जगातील सर्वात मोठ्या अर्थव्यवस्थेबरोबर भारतीय अर्थव्यवस्थेला जलद विकसित अर्थव्यवस्था बनवणे हा जागतिकीकरणाचा हेतू होता जागतिकीकरणाचा भारतीय राजकीय व्यवस्थेवर व्यवस्थेवर झालेला परिणाम याप्रमाणे-

1. जागतिकीकरणाने भारताच्या सार्वभौमत्वाला आव्हान देण्यात आले यामुळे राष्ट्रीयतेचा कणा नष्ट होतो.
2. जागतिकीकरणामुळे लोकशाही, लोकप्रतिनिधीवर दबाव वाढतो.
3. जागतिकीकरणामुळे थेट परकीय गुंतवणुकीला मुक्तद्वार धोरण सरकारला स्वीकारावे लागते
4. जागतिकीकरणामुळे राष्ट्र-राज्य संकल्पनेवर मर्यादा येतात.
5. भारतीय राजकारणात भांडवलशाही धार्जिण्या उजव्या विचारसरणीच्या लोकांचा राजकीय पक्षांचा प्रभाव दिसून येतो
6. शासनाच्या कल्याणकारी धोरणाला कात्री लावली जाते.
7. जागतिकीकरणामुळे भारत सरकारवर कर्जाचा डोंगर उभाराला असून जागतिक बँक व आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीचा वाढता प्रभाव दिसून येतो.
8. जागतिकीकरणामुळे शासनाने खाजगी मालमत्तेचा हक्काला कायद्याचे संरक्षण द्यावे या मागणीने जोर धरला
9. जागतिकीकरणाने कामगार चळवळ मोडीत निघाल्या आहेत.
10. जागतिकीकरणामुळे शासनाचा अर्थव्यवस्थेत हस्तक्षेप कमी करून स्पर्धात्मक बाजार घटकांना विशेष महत्त्व प्राप्त झाले.
11. जागतिकीकरण आणि सामाजिक विषमता दरी वाढत जाऊन गरीब हे अति गरीब व श्रीमंत हे अति श्रीमंत होत आहेत
12. जागतिकीकरणामुळे विशेष आर्थिक क्षेत्राला (SEZ) चालना मिळाली, जबरदस्तीने शेतकऱ्यांच्या जमिनी सक्तीने ताब्यात घेतल्यामुळे नक्षलवाद- माओवादी चळवळीत वाढ झाली. त्यासाठी शासनाला फार मोठी किंमत मोजावी लागत आहे.
13. जागतिकीकरणाने ग्रामीण भारताच्या उध्वस्त करण्याची प्रक्रिया सुरू झाली असून गांधीवादी विचारा पुढे एक गंभीर आव्हान निर्माण झाले आहे.
14. जागतिकीकरणामुळे दहशतवादासाठी शासनाला अंतराष्ट्रीय सहकार्य मिळत आहे
15. जागतिकीकरणामुळे भारताच्या संरक्षण क्षेत्रात सरकारला आंतरराष्ट्रीय समुदायाचे मोलाचे सहकार्य मिळत आहे
16. जागतिकीकरणामुळे भारतीय शासनाला नवनवीन तंत्रज्ञानात पाश्चात्य देशांचे सहकार्य वाढत आहे
17. जागतिकीकरणामुळे देशात आज भ्रष्टाचार वाढत असून 2जी स्पेक्ट्रम घोटाळा याचे एक उदाहरण सांगता येईल.

सारांश-

विकसनशील देशांच्या वित्तीय बाजारपेठा आपल्यासाठी खुल्या व्हाव्यात यासाठी मागास देशांच्या सरकारवर दडपण आणण्यास साम्राज्य वादी देशांनी सुरुवात केली जागतिकीकरणाच्या रेट्यामुळे जमीन आणि इतर नैसर्गिक संसाधन बळकावण्याच्या धोरणामुळे हजारो वर्षांचे ग्रामीण लोकजीवन, ग्रामीण समाजाचे विस्थापन होत आहे. कोट्यावधी शेतकरी, मच्छिमार, आदिवासीचे पारंपारिक उद्योग नष्ट होत आहेत, यामुळे देशात अशांतता निर्माण होत असून सरकाराचा अधिक पैसा, वेळ आणि शक्ती खर्च होत आहे. जागतिकीकरणामुळे परकीय गुंतवणूक वाढून नव्या नोकरीची संधी निर्माण झाली. मीची कौशल्ये विकसित होऊन पैसा हाती आला. यामुळे जगण्याची सोय झाली मात्र यांत्रिकीकरणाच्या काळात माणसाचा आनंद व सुख हिरावत चालला आहे.

जागतिकीकरण आणि मराठी ग्रामीण साहित्य

डॉ. अशोक सदाशिव तवर

लाल बहादूर शास्त्री कॉलेज ऑफ आर्ट्स,
सायन्स अँड कॉमर्स, सातारा.

प्रस्तावना :-

१९९१ मध्ये भारताने जागतिकीकरण, उदारीकरण, खाजगीकरण यांचा स्वीकार करून आपल्या आर्थिक धोरणांना नवे रूप दिले. त्याचा परिणाम सामान्य माणसाच्या जीवनावर अधिक झाला. जीवनाकडे बघण्याचा सामान्य माणसाचा दृष्टीकोण बदलून गेला. माणसाला माणूस म्हणून जगण्यासाठी करावी लागणारी धडपड करूनही त्याच्या समस्या वाढतच गेल्या. साहित्य हे समाजाचे एक महत्त्वपूर्ण अंग आहे. जागतिकीकरणाच्या कचाट्यातून साहित्यही सुटले नाही. साहित्यावर त्याचा परिणाम होऊन नव्या अंगाने ते लिहिले जाऊ लागले. माणसाच्या जगण्याचा मुलभूत प्रश्न साहित्य मांडू लागले. मराठीत जागतिकीकरणाने स्थित्यंतर घडून आल्याचे जाणवू लागले. नव्या जाणीवा निर्माण होऊन साहित्य पुढे येऊ लागले. त्याची समीक्षा होऊ लागली. साहित्यावर पर्यायाने संपूर्ण समाज जीवन ढवळून टाकणारी जागतिकीकरणाची प्रक्रिया काय आहे? त्याचा मराठी साहित्यावर परिणाम कसा झाला, याचा आढावा प्रस्तुत निबंधात घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

जागतिकीकरण म्हणजे काय ?

जागतिकीकरण ही एक प्रक्रिया असून तिचा संबंध मानवी जीवनाशी, संस्कृतीशी आहे. पर्यायाने सामाजिक जीवनाशी अधिक असल्याचे जाणवते. औद्योगिकीकरणाच्या प्रक्रियेने जग आगोदरच ढवळून निघाले होते. औद्योगिकीकरणातूनच जागतिकीकरणाची प्रक्रिया पुढे आली. याचा परिणाम म्हणून उत्पादकतेला महत्त्व प्राप्त होऊन समाजात शोषण कर्ता आणि शोषला जाणारा असे दोन नवे वर्ग तयार झाले. आपला समाज अधिक वेगाने या जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत गुंतत चालला आहे. हे आपणास मान्य करावे लागते.

१९९० नंतरच्या खुल्या अर्थधोरणांचा स्वीकार आपल्या देशाने केला. त्याचा बरा आणि वाईट परिणाम समाजावर झाला. नवा पेटंट कायदा, मुक्त बाजार पेठा, निर्बंधाचे शिथिलीकरण, कृषी क्षेत्राला देण्यात येत असलेल्या अनुदानात कपात, आयात निर्यात धोरण यांच्याबाबतीत अनेक बदल झालेले आपणास दिसतील.

जागतिकीकरणातून नव्या वसाहतवादी संस्कृतीचा जन्म झाला. विकसित राष्ट्रे आणि विकसनशील राष्ट्रे यांच्यात बदल झाले. विकसित राष्ट्रांनी आपल्या उत्पादित मालासाठी विकसनशील राष्ट्रांची बाजारपेठ खुली करून घेतली. बहुराष्ट्रीय कंपन्या विकसनशील राष्ट्रात उत्पादन करून मालाची विक्री करू लागल्या. राजकीय वसाहतवादी आपले वर्चस्व निर्माण करून वसाहती वाढवत असत. आपली संस्कृती, कला, भाषा त्या वसाहतीतील मूळ लोकांच्यावर लादत असत. त्याचप्रमाणे आजच्या काळात विकसीत राष्ट्रे बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या माध्यमातून विकसनशील राष्ट्रांवर सत्ता केंद्रे निर्माण करीत आहेत. त्याचा परिणाम होऊन विकसनशील राष्ट्रातील समाजात उदासिनता, बेकारी, नोकऱ्यांत कंत्रटी पद्धत, उच्चशिक्षणाविषयी निराशा यासारखे प्रश्न निर्माण होत आहेत. खुल्या धोरणाच्या आधाराने भारतासारख्या कृषीप्रधान देशाची मोठी बाजारपेठ काबीज केली आहे. त्यामुळे भारतातला सामान्य माणून मात्र दुबळा झाल्याचे दिसून येते. मध्यमवर्गीय शेतकरी, शेतमजूर, कामगार इत्यादींना या नव्या व्यवस्थेत कोठेही स्थान मिळालेले नाही. आजपर्यंत जो वर्ग आर्थिकदृष्ट्या मागासलेला होता, त्याच वर्गाच्या शोषणावर नवी व्यवस्था उभी राहिली आहे. अशा जागतिकीकरणाची निश्चित व्याख्या करणे कठिण आहे. परंतु काही अभ्यासकांनी ढोबळ मानाने जागतिकीकरणाच्या दिलेल्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे देता येतील.

- १) जागतिकीकरण म्हणजे जगातल्या वेगवेगळ्या मानवी संस्कृतींनी एकमेकींशी संवाद करणं; त्यांनी एकमेकींना भेटणं; त्यांच्यात काही व्यवहार होणे होय.
- २) जगातल्या तुटपुंज्या श्रीमंत लोकांसाठीच फक्त ही नवी जागतिक अर्थव्यवस्था बांधण्यात येतेय, आणि ती आणखी जास्त देशांतल्या फक्त श्रीमंतांनाच लाभ देणारी असेल.
- ३) अरिष्टग्रस्त भांडवलशाहीच्या हितसंबंधाने जगाच्या अर्थव्यवस्थेची पुनर्रचना करण्याची प्रक्रिया म्हणजे जागतिकीकरण होय.
- ४) 'वैश्वीकरण म्हणजे दुसरे तिसरे काही नाही तर समाजातल्या बहुसंख्य वर्गाची दमछाक करण्यासाठी मांडलेला एक नवा खेळ, एक नवे षडयंत्र आहे.

५) वस्तू, विविध उत्पादने, भांडवल गुंतवणूक, मजूर आदि सहज सुलभपणे जगभर नेण्यासारखी स्थिती म्हणजे जागतिकीकरण, भांडवलाच्या चौफेर विकासासाठी वाटा मोकळ्या करणे आणि कायद्याचे अडथळे दूर करणे म्हणजे जागतिकीकरण होय.

६) गरिबांना त्यांच्या इतिहासापासून दूर करणे, स्थानिक भाषा, लोकभाषांना श्रद्धांजली वाहणे म्हणजे जागतिकीकरण होय.

वरील व्याख्यांवरून आपल्या लक्षात येते की, जागतिकीकरण, खाजगीकरण, उदारीकरण याचा सरळ अर्थ 'मुक्त व्यापार' असाच होतो. परंतु यात अमेरिका, युरोपीय देश यांची मक्तेदारी असून त्यांनी आपला नवा साम्राज्यवाद जागतिक पातळीवर पसरविला आहे. याचे परिणाम विकसनशील राष्ट्रांतील साहित्य, कला, संस्कृती, समाज अशा सर्वच पातळीवर झाल्याचे दिसून येते. महाराष्ट्र आणि मराठी भाषा यांच्यावरही जागतिकीकरणाचा परिणाम झाला आहे. त्याचा विचार करणे उचित वाटते.

जागतिकीकरणाचे ग्रामीण भागावर झालेले परिणाम :-

जागतिकीकरणाचा परिणाम आपल्याकडील कृषीजीवनावर आणि पर्यायाने ग्रामीण भागावर अधिक झाल्याचे दिसून येते. तो पुढीलप्रमाणे मांडता येईल.

अ) जागतिकीकरणाने महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागातील शेतकरी उद्ध्वस्त झाल्याचे चित्र दिसते. खुले आयात निर्यात धोरण पारंपरिक शेती करणाऱ्या शेतकऱ्यांना नुकसानीचे ठरले. उत्पादन खर्च वाढला, हमी भाव देण्याची टाळाटाळ, विदेशी मालाचे बाजारपेठेत आगमन, संकरीत बियाणे, खते निर्माण करण्याच्या कंपन्यांकडून फसवणूक होऊ लागली. या सर्वांचा परिणाम ग्रामीण भागातील अर्थकारणावर होत गेला. आजवर कसाबसा तग धरून असलेला शेतकरी आत्महत्या करू लागला.

ब) जागतिकीकरणाच्या प्रसाराने खेड्यांचा पर्यायाने ग्रामीण भागांचा चेहरा बदलत चालला आहे. रस्ता, वीज, शाळा, महाविद्यालये, वर्तमानपत्रे, बँका, पोस्ट ऑफिस, एस.टी.डी. बुथ, रेडियो, टी.व्ही., मोबाईल यांच्या आगमनाने ग्रामीण भागात लक्षणीय बदल होऊन, चगळा मातीची घरे जाऊन बांधीव घरे उभी राहिली. खेड्यातील जीवनात सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक परिवर्तन घडून आले. परिणामी श्रम करणारी संस्कृती नव्या पिढीत दिसेनाशी झाली.

क) जागतिकीकरणाच्या रेट्यात ग्रामीण भागातील सामान्य माणूस भरडला गेला. खेड्यातील दोन महत्वाचे घटक म्हणजे सहकार आणि शिक्षण उद्ध्वस्त झाल्याचे दिसतात. सोसायट्या, साखर कारखाने, पतसंस्था, दूध संघ अशा माध्यमातून विणले गेलेले जाळे नाहीसे झाले. साखर कारखाने खाजगी निघाले, पतसंस्था तुटीत काढल्या गेल्या, दूध संघात भेसळीने सत्ता स्थान प्राप्त केले, सोसायटी परवडेनाशी झाली. एकंदरीत सहकारातून नवा शोषणकर्ता वर्ग तयार झाला.

उच्च शिक्षण ग्रामीण भागात आले. त्यातून शिकून शेतकऱ्यांची मुले पदवीधर झाली आणि नोकरीच्या शोधात हिंडू लागली. मात्र जागतिकीकरणात कायम स्वरूपी नोकरी मिळणे दुरापास्त झाले. विनाअनुदान, तासिका तत्वावर नेमणुका आल्या, कंत्राटी पद्धत आली, महागाई वाढत गेली अशा परिस्थितीत नोकरी परवडेनाशी झाली. समाजात बेकारांची संख्या झपाट्याने वाढत जाऊन उच्च शिक्षणाविषयी निराशा निर्माण झाली. तरुण सुशिक्षित वर्ग निराशावादी बनून जीवनाचा प्रश्न सोडवण्यासाठी प्रयत्न करण्याऐवजी भ्रष्ट मार्गाकडे वळताना दिसू लागला.

ड) जागतिकीकरणाने आर्थिक प्रबळता हे सत्तेचे केंद्र बनले. त्यामुळे सर्वत्र गुन्हेगारीकरण, भ्रष्टाचार, खंडणी राज, फसवणूक, लुबाडणूक, झुंडशाही, गुंडगिरी, व्यसनाधिनता यांनी पोखरलेला पांढरपेशी समाज सर्वत्र निर्माण झाला.

इ) जागतिकीकरणाने स्त्रियांच्या बाबतीतही दूरगामी असे परिणाम झालेले दिसून येतात. स्त्रियांचे अवयव आणि तिचे मातृत्वही बाजारात मांडले गेले. गरीब कष्टकरी वर्गातील स्त्रियांना आपले सौंदर्य, श्रम कमी मोबदल्यात विकण्यास प्रवृत्त करणारी नीच प्रवृत्ती निर्माण झाली. नातीगोती, आपलेपणा, नीतिनियम, माणुसकी, आचार विचारातील चांगलेपणा यांना मूठमाती मिळाली. आणि व्यवहाराला महत्त्व प्राप्त झाले. व्यवहाराशिवाय कोणतीही मूल्यव्यवस्था अस्तित्वात राहिली नाही. एकंदरीत स्त्रीला माणूसपण प्राप्त होण्याऐवजी तिला शोषणाचा बळी बनावे लागले.

ई) जागतिकीकरणाने माणसाचा चेहरा हरवला आहे. याविषयी रंगनाथ पठारे म्हणतात- "जागतिकीकरणाचा आजचा चेहरा अमानवी आहे. यात देवाणघेवाण नाही. ताकदवान, धनदांडगे देतील ते बाकीच्यांनी घ्यायचं. त्यांच्या तालावर नाचायचं. जगा म्हणतील तोवर जगायचं. त्यांना तुम्ही उपयोगाचे राहिली नाहीत तर मरायचं. दुनियेच्या प्रगतीसाठी गरिबांनी तेवढा त्याग केला पाहिजे ! खाजगीकरण व उदारीकरण या अशा जागतिकीकरणाच्या सोबतच्या अविभक्त गोष्टी आहेत. गरीब देशांनी आपल्या सामाजिक व्यवस्था

धनदांड्यांच्यासाठी खुल्या करायच्या, त्यांनी आपल्या देशात काय व कसं जगायचं ; कायदा व न्यायव्यवस्था कशी ठेवायची हे सुद्धा हे दांडगेच ठरवणार. " यावरून जागतिकीकरणाचा परिणाम किती भयानक आहे. याची कल्पना आपणास येते.

जागतिकीकरणाचा प्रभाव मराठी साहित्यावरही पडला आहे. साहित्य आणि समाज यांचा अन्योन्य असा संबंध आहे. जे समाजात निर्माण होत असते तेच साहित्यात येत असते. साहित्य समाजानुभवातून जन्माला येऊन समाजाचे वस्तुरूप दर्शन प्रश्न आणि समस्या यांच्यासह घडवित असते. मराठी साहित्य १९९० नंतरच्या काळात जे निर्माण झाले, ते जागतिकीकरणाच्या प्रभावातून झालेले आहे. त्याचा विचार याठिकाणी करणे महत्वाचे आहे.

१) जागतिकीकरण आणि ग्रामीण मराठी कादंबरी :-

जागतिकीकरणाने निर्माण झालेल्या नव्या जीवन जाणीवा मराठी ग्रामीण कादंबरीकारांनी अचुकपणे टिपल्या आहेत. विशेषतः हा परिणाम ग्रामीण भागात जाणवतो. जागतिकीकरणाने कृषी क्षेत्रावर गंभीर असा परिणाम झाला. ग्रामीण भागातला शेतकरी उद्ध्वस्त झाला. १९९० नंतरच्या काळात शेतकऱ्यांनी ज्या आत्महत्या केल्या, त्यातून परिणामाची भयानकता लक्षात येते. बदलत्या आर्थिक धोरणाने शेतकऱ्यांच्या समोरील समस्या वाढल्या होत्या. सावकारी, कर्जबाजारीपणा याने ग्रामीण भागातील शेतकरी ग्रासला होता. याचे चित्र 'हल्ल्या हल्ल्या दुदू दे' (१९८५) या कादंबरीत बाबाराव मुसळे यांनी रेखाटले आहे. यावेळी जागतिकीकरण (खुले आर्थिक धोरण) भारताने स्वीकारले नव्हते. परंतु त्याचा विचार सुरू झाला होता. रवींद्र शोभणे यांनी 'कोंडी' (१९९२) मधून शेतकऱ्यांच्या शोषणाची मुळे शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे. हा त्यांचा प्रयत्न व्यक्तिगत अनुभवातून असला तरी जागतिकीकरणाची ती आगावू सुचना होती. असे म्हणावे लागते.

जागतिकीकरणात स्वीकारलेल्या खुल्या आर्थिक धोरणाचा कृषी जीवनावर काय व कसा परिणाम झाला. याचे वास्तवदर्शी चित्र आपणास सदानंद देशमुख यांच्या 'बारोमास' मध्ये पाहायला मिळते. शेतीवर जीवापाड प्रेम करणारा शेतकरी आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त का होतो ? त्याच्यात उदासिनता कशी येते ? नव्या जुन्या पिढीचा संघर्ष का सुरू होतो ? यांसारख्या अनेक प्रश्नांचा मागोवा देशमुख यांनी आपल्या कादंबरीतून घेतला आहे.

नव्या अर्थव्यवस्थेने ग्रामीण भागावर झालेल्या बदलाचे चित्र मराठी कादंबऱ्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर पाहायला मिळते. शेतीवरील अस्माणी संकट, घसरलेले भाव, वाढलेली महागाई, शासनाची शेतकऱ्यांबातची उदासिनता, खते, बी-बियाणांची वाढती किंमत, भयानक दारिद्र्य, नव्या पिढीतील बेकारी, चंगळवादी प्रवृत्ती या सर्वांचा वेध घेत मराठी ग्रामीण कादंबरी शेतकऱ्यांचे दुःख मांडते.

जागतिकीकरणाने स्वीकारलेल्या खुल्या धोरणाने आणि मुक्त बाजारपेठेमुळे भारतीय शेतीवर झालेल्या परिणामांचे वास्तवदर्शी दर्शन सदानंद देशमुख यांच्या 'तहान' कादंबरीमध्ये घडते. शेतीमालाचा बाजारभाव हा खरा तर शेतकरी जीवनातील महत्वाचा प्रश्न आहे. 'पाडा' अशोक कोळी यांची कादंबरी, 'अंधार इतला संपत नाही' या भालचंद्र देशपांडे यांच्या कादंबऱ्यामधून रेखाटला आहे.

जागतिकीकरणाने सातत्याने तोट्यात गेलेल्या शेतकरी कर्जबाजारीपणाने दिवसें दिवस खचत चाललेला असल्याचे व तो पर्यायी मार्ग शोधत शोधत असल्याचे चित्र आपणाला भीमराव वाघचौरे यांच्या 'गराडा' मध्ये पाहायला मिळते.

याशिवाय ज्ञानेश्वर लेंढवे यांची 'काळीज घात', मोहन पाटील यांची 'साखर फेरा', प्रकाश देशपांडे यांची 'बारदाण', माधव कोंडविलकर यांची 'डाळ', बाबाराव मुसळे यांची 'वारुळ', राजन गवस यांची 'तणकट', गणेश आवटे यांची 'भिरूड', भारत काळे यांची 'ऐसे कुणबी भूपाळी', सतीश जाधव यांची 'बळ', शेषराव माहिते यांची 'असं जगणं तोलाचं', विश्वास पाटील यांची 'झाडाइडती', 'एस.ई.झेड', 'पांगीरा', बा.ग. केसकर यांची 'कुणाच्या खंद्यावर', सरदार जाधव यांची 'कोयता', योगीराज वाघमारे यांची 'धुराळा', महादेव मोरे यांची 'झोंबड', वासुदेव मुलाटे यांची 'विषवृक्षाच्या मुळ्या' इ. कादंबऱ्यातून ग्रामीण भागातला शेतकरी जागतिकीकरणाचा बळी ठरल्याचे चित्रण झालेले आहे.

२) जागतिकीकरण आणि मराठी कथा :-

जागतिकीकरणाने मराठी माणसाचे अंतर्बाह्य जीवन ढवळून निघाले आहे. त्याने अनेक स्थित्यंतरे मराठी साहित्यात घडून आली. माणसाचे जीवन गुतागुतीचे बनले. नव्या जाणीवा निर्माण झाल्या. त्यामुळे मराठी साहित्य नवा चेहरा, नवे अंतरंग घेऊन पुढे येऊ लागले. याला मराठी कथाही अपवाद ठरली नाही.

जागतिकीकरणाच्या आगमनाने १९९१ नंतरच्या काळात अनेक प्रतिबिंबे मराठी कथेत उमटली. यामध्ये प्रामुख्याने रा.रं.बोराडे, मनोहर तल्हार, भास्कर चंदनशिव, श्रीराम गुंदेकर, नागनाथ कोतोपल्ले, बाबाराव मुसळे, प्रतिमा इंगोले, सतीश तराळ, सदानंद देशमुख, आसाराम लोमटे इ. कितीतरी लेखकांची नावे घेता येतील. या सर्वांनी ग्रामीण भागातील वास्तव रेखाटले आहे.

भास्कर चंदनशिव यांच्या 'मरणकळा', 'जांभळ ढव्ह', 'नवी वारूळे', 'अंगारमाती' या कथासंग्रहातील कथांमधून कृषी जीवनातला माणूस जागतिकीकरणात कसा हतबल झाला आहे. हे दिसून येते. माणसाच्या मनात शिरलेल्या स्वार्थी वृत्तीने सामान्य माणसाला कसे नागविले आहे. याचे चित्रण रेखाटले गेले आहे.

सदानंद देशमुख यांनी 'लचांड' आणि 'उठावण' या कथासंग्रहातून बदललेल्या गावांचे चित्रण रेखाटले आहे. श्रीराम गुंदेकर यांनी 'उचल' याकथासंग्रहातून सावकारकी, तिला बळी पडणारे श्रमिक, वेठबिगारी यांचे चित्रण केले आहे. आसाराम लोमटे यांनी 'इडा पिडा टळो' मधून ग्रामीण भागातील बदलत्या परिस्थितीचे वास्तव आणि मानसिकतेचे दर्शन प्रत्यकारीपणे घडविले आहे.

राजेंद्र गहाळ यांचा 'कोंडी', सतीश तराळ यांचा 'लढा', गणु शिंदे यांचा 'चक्रव्यूह', विजय चव्हाण यांचा 'खाण', आनंद कदम यांचे 'सोयरिक' आणि 'आडतास' इ. राम वाघमारे यांचा 'डोंट वरी' या कथा संग्रहातून बदलत्या परिस्थितीचे चित्रण प्रत्यकारीपणे झाल्याचे दिसून येते.

३) जागतिकीकरण आणि मराठी कविता :-

जागतिकीकरणाने गावांचा विकास झाला. असे वरवर दिसत असले तरी ते काही खरे नाही. तर गावे उजाड बनली हे वास्तव आहे. गावगाड्याचे स्वरूप बदलून गेले. स्वावलंबी असलेली गावे परावलंबी बनली. गरीब माणसाला जगणे मुश्किल झाले. ग्रामसंस्कृतीला तडे गेले. आलुतेदार आणि बलुतेदार गोंधळून गेले. जागतिकीकरणाने खेड्यातील नात्यातला जिद्दाळा संपून कृत्रिमता आली. शेतीवर जीवापाड प्रेम करणाऱ्या शेतकऱ्याला मुलगा शेती विकायला सांगू लागला. आलेल्या पैशातून पान तंबाखूची टपरी, मोबाईल शॉपी, काढू लागला. नाही तर ढाबा टाकण्याची विपरीत बुद्धी तरुणांना सुचू लागली. हे सर्व जागतिकीकरणाच्या प्रभावातून घडत होते. या सर्वांना कवींनी आपल्या कवितांमधून शब्दबद्ध केले आहे. मराठी कवितेत जागतिकीकरणाचे वारे वाहू लागले. इंद्रजीत भालेराव 'टाहो' या संग्रहातील एका कवितेत म्हणतात-

" जागतिकीकरणाचा एन्ड्रीन डबा
कुणी धुतला माझ्या निर्मळ गंगेत
निरागस विहार करणाऱ्या नौकांत

कुणी आणुन ओतला अचानक आकांत " (टाहो पृ. ३१)

बदलत्या व्यवस्थेलाच भालेराव प्रश्न विचारतात. जागतिकीकरणाचा विषारी डबा कोणी आणला आहे? देशात अनेक समस्या असतानाच गरिबांसाठी नसलेल्या जागतिकीकरणाने अनेक समस्या निर्माण केल्या.

जागतिकीकरणामुळे गावांची होणारी वाताहात सदानंद देशमुख यांनी 'गावकळा' या काव्यसंग्रहामधून मांडली आहे. जागतिकीकरणाने गावापर्यंत पोहोचलेली मीडियासारखी साधने यातील मनोरंजनाने तरूण तरूणींचा वर्ग शेती कामाकडे दुर्लक्ष करू लागला. जागतिकीकरणाविषयीचे सामान्य माणसाचे अज्ञान प्रकट करताना राजा सारखी गाईड फाडून परीक्षेत पास होणारी व्यक्तिरेखा येते. आजोबा राजाला विचारतात-

" हा गॅट करार म्हणजे काय आस्ते बाबा ?

अन जागतिकीकरणाच वारं कसं आस्ते ?

कसा वास येतो त्या वाऱ्याले ?

बल्डाखालच्या पांदासारखा

का कणग्यात बुडी लागल्या आंबूस गव्हासारखा ? (गावकळा, पृ.१४)

जागतिकीकरणाने कंबरडे मोडलेल्या शेतकऱ्याचे दुःखे भगवान ठग यांनी 'अन्नदात्याची धुळाक्षरे' या काव्यसंग्रहात अभंग शैलीत मांडली आहेत. प्रकाश होळकर यांनी 'कोरडे नक्षत्र' काव्यसंग्रहातून शेतकऱ्यांची परवड सांगितली आहे.

" पेरलं ते उगवेल का ?

अन् पिकलं ते विकेल का ?

सांगता येत नाही" (कोरडे नक्षत्र, पृ.५३)

सामान्य माणसाच्या जीवनातील अनिश्चितताच येथे स्पष्ट होते आहे. कवीने पिकण्या आणि विकण्याच्या मूळ प्रश्नालाच हात घातला आहे.

लक्ष्मण महाडिक यांनी 'समृद्ध पाऊल' या कवितेतून सामान्य माणसाची होत असलेली परवड मांडली आहे. याशिवाय जागतिकीकरणाच्या प्रभावाखाली तुकाराम धोंडे, एकनाथ पाटील, बालाजी इंगळे, शंकर दिघे, कल्पना दुधाळ, नारायण सुमंत, सुरेश शिंदे, कैलास दौंड, श्रीकांत देशमुख, वसंत आबाजी डहाके, उत्तम कांबळे इ. अनेक कवींची कविता निर्माण झाली आहे.

निष्कर्ष :-

- १) जागतिकीकरण ही एक प्रक्रिया आहे.
- २) १९९१ मध्ये गॅट करारावर सही करून भारताने खुले आर्थिक धोरण स्वीकारले.
- ३) १९९१ मध्ये स्वीकारलेल्या खुल्या आर्थिक धोरणाने भारतात जागतिकीकरणाला सुरुवात झाली.
- ४) जागतिकीकरणातून नव्या आर्थिक वसाहतवादी संस्कृतीचा जन्म झाला.
- ५) जागतिकीकरणाचा परिणाम भारतातील शेती व्यवस्थेवर मोठ्या प्रमाणात झाला.
- ६) जागतिकीकरणाने खेड्यांचे रूप बदलले, रस्ते, वीज, पाणी, करमणूकीची नवी साधने, सुविधा आल्या परंतु तरीही खेडी बकाल बनत गेली.
- ७) नव्या पिढीच्या मनात उच्चशिक्षणविषयी नैराश्य, उदासिनता निर्माण होऊन चंगळवादी संस्कृती फोफावली.
- ८) शेती मालाला हमी भाव मिळत नसल्याने शेती व्यवसाय तोट्यात जाऊ लागला. खते, बी-बियाणे यांच्या किंमती सतत वाढत राहिल्या.
- ९) जागतिकीकरणाने आर्थिक प्रबळता सत्ता केंद्रे बनली.
- १०) जागतिकीकरणात माणसाचा चेहरा हरवला.
- ११) जागतिकीकरणाने मराठी साहित्यात स्थित्यंतर घडून आले. वास्तव परिस्थितीच्या रेखाटनाला प्राधान्य मिळाले. नव्या जाणीवा साहित्यात अवतरल्या.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

१. मुलाटे वासुदेव, 'ग्रामीण साहित्य चिंतन आणि चर्चा', स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती, २००२.
२. नेमाडे भालचंद्र, 'साहित्य, संस्कृती आणि जागतिकीकरण', लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, सहावी आवृत्ती, २००९.
३. पठारे रंगनाथ, 'जागतिकीकरण आणि देशीवाद', लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, पाचवी आवृत्ती, २००९.
४. पंडिती नलिनी, 'जागतिकीकरण आणि भारत', लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, दुसरी आवृत्ती २००४.

जागतिकीकरणाचा रायगड जिल्ह्यातील समाज जीवनावर पडलेला प्रभाव

डॉ.प्रभाकर गणपत गावंड

(इतिहास विभागप्रमुख)

सुंदरराव मोरे महाविद्यालय

पोलादपूर—रायगड

१९९० च्या दशकात जगातील बहुतांशी देशांनी जागतिकीकरणाची संकल्पना अंगिकारण्यास सुरुवात केली. भारताने देखील जागतिकीकरणाचा स्वीकार केला. ते देशाच्या नव्या आर्थिक धोरणाचे एक महत्वाचे सूत्र होते. जागतिकीकरण म्हणजे म्हणजे वस्तू, सेवा, तंत्रज्ञान व भांडवलाच्या हालचालींवरील सर्व प्रकारचे निर्बंध दूर करणे व त्यांचा प्रवाह सुखकर व गतिमान करण्याची प्रक्रिया होय. जागतिकीकरण म्हणजे 'संपूर्ण जगाची एका मोठ्या बाजारपेठेत रूपांतरित होण्याची प्रक्रिया होय'^१

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीने जागतिकीकरणाची केलेली व्याख्या खालीलप्रमाणे आहे.

'जागतिकीकरण म्हणजे उपभोग्य वस्तूंसह सर्व वस्तूंवरील आयात नियंत्रण टप्प्याटप्प्याने रद्द करणे होय'. त्यामुळे जागतिकीकरणाचा स्वीकार केलेल्या देशांमध्ये तहत्वाचे बदल होण्यास निश्चितच सुरुवात झाली.

जागतिकीकरणाचे काही बरेवाईट परिणाम नंतरच्या काही वर्षातच दिसून यायला सुरुवात झाली. हे परिणाम राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, धार्मिक अशा सर्वच क्षेत्रात आणि देशाच्या सर्व भागात दिसून आले.^२

रायगड जिल्ह्यावर देखील याचे सामाजिक, आर्थिक वा सांस्कृतिक परिणाम दिसून आले. रायगड जिल्हा हा मुंबईच्या लगत दक्षिणेला असलेला एक महत्वाचा जिल्हा आहे. एकूण १५ तालुके समाविष्ट असलेला रायगड जिल्हा औद्योगिक दृष्ट्या आघाडीवर आहे. या जिल्ह्यात आगरी, कोळी, मराठा, कुणबी, माळी, शिंपी, कुंभार, सोनार, न्हावी, आदीवासी, मुस्लिम, बौद्ध, जैन, बेने इस्त्राएली, गुजराती, अशा विविध जातीधर्माचे लोक वास्तव्य करीत आहेत.^३ ग्रामीण भागात शेती हा येथील मुख्य व्यवसाय असून भात हे मुख्य पीक आहे तर शहरी भागात व्यापार हा महत्वाचा व्यवसाय आहे. अशा या रायगड जिल्ह्यावर जागतिकीकरणाचा फार मोठा प्रभाव पडल्याचे दिसून येते. हा प्रभाव खालील घटकांच्या आधारे प्रकर्षाने जाणवतो ते घटक खालीलप्रमाणे आहेत.

१) राहणीमान —

जागतिकीकरणाने जिल्ह्यातील जनमानसावर विलक्षण प्रभाव पडला आहे. रायगड जिल्ह्यातील लोकांची वेशभूषा झपाट्याने बदलली आहे. पूर्वीच्या स्त्रिया ह्या नऊवारी लुगडे अथवा सहावारी साडी परिधान करीत असत. मुली या झबले, स्कर्ट, मुलांप्रमाणे सदरा, असा पोशाख वापरत असत. तर पुरुष मंडळी ग्रामीण भागात लेंगा—सदरा, लंगोटी, विजार, कब्जा, फेटा, बनियन, नाडीचड्डी अशा प्रकारचे पोशाख वापरत असत.

जागतिकीकरणाच्या रेट्यात या पोशाखात आमूलाग्र परिवर्तन झाले आहे. स्त्रियांमध्ये साडी ऐवजी पंजाबी ड्रेस, जिन्स, वनपीस, मिडी टॉप अशा प्रकारचे पोशाख वापरण्याचा ट्रेड निर्माण झाला आहे. मुलींमध्येही जिन्स पॅन्ट, पंजाबी, लेगीज, वनपीस, असे पोशाख सर्रास वापरले जात आहेत. पुरुषांमध्येही टी शर्ट, श्री फोर्थ, जिन्स पॅन्ट, बर्म्युडा अशा पोशाखांना अधिक पसंती दिली जाते. मुलांमध्येही लहान वयातच पोशाखांची आवड निर्माण होऊन जुन्या पारंपारिक पोशाखांऐवजी फॅशनेबल कपड्यांचे आकर्षण अधिक प्रमाणात दिसून येत आहे.^४ कपड्यांवर अवास्तव खर्च केला जात आहे.

पूर्वी वर्षातून एक अथवा जास्तीत जास्त दोन वेळा नवे कपडे घेतले जात. अलिकडे महिन्यात दोन वा तीन वेळा कपडे खरेदी करण्याची फॅशन रुढ होत चालली आहे. सण, उत्सव, वाढदिवस, लग्न, वा इतर शुभकार्यात नवीन कपडे खरेदी करण्याची स्पर्धाच जणू निर्माण झाली आहे. एकूणच जागतिकीकरणाचा वेशभूषेवर प्रभाव पडलेला दिसून येतो.

अलिकडच्या काळात जागतिकीकरणाच्या प्रभावाने केशभूषा ही देखील एक आकर्षणाचा केंद्रबिंदू बनली आहे. दिवसेंदिवस लोकांमध्ये विशेषतः तरुण मुलामुलींमध्ये 'हेअरस्टाईल' ही एक जीवनशैली बनत चालली आहे. केसांचे चित्रविचित्र आकार करवून घेण्याची जणू स्पर्धाच निर्माण झाली आहे. २०व्या शतकाच्या अखेरपर्यंत पारंपारिक पध्दतीने केस कापून घेण्याची पध्दत रुढ होती. ती नजिकच्या काळात पूर्ण लोप पावत चालली आहे. बलुतेदारांमधील 'न्हावी' हा गावागावांमध्ये वास्तव्यास असल्याने त्या गावातील सर्व लोकांचे केस दाढी अथवा अन्य क्रियाकर्म 'बलुते' पध्दतीने केले जात असत. आता ही पध्दत पूर्णपणे बंद होऊन सलूनमध्ये जाऊन आपल्याला हवी तशी हेअरस्टाईल करवून घेतली जाते. त्याचबरोबर केसांना वेगवेगळे रंग लाण्याची फॅशन देखील मोठ्या प्रमाणात वाढीस लागली आहे. अगदी लहान मुलांमध्ये देखील हे प्रमाण लक्षात घेण्यासारखे आहे.

स्त्रियांमध्ये देखील केस कापण्याची पध्दत अलिकडच्या काळात रुढ झाली आहे. त्यांच्यासाठी खास पार्लर अनेक ठिकाणी निर्माण झाले आहेत. स्त्रियांनाही वेगवेगळ्या हेअरस्टाईल करण्याची तसेच मेहंदी अथवा डाय लावण्याची हौस निर्माण होताना दिसून येत आहे.

२) बोलीभाषा—

जागतिकीकरणाचा भाषेवर देखील प्रभाव पडल्याचे दिसून येते. रायगड जिल्ह्यातील लोकांची मातृभाषा ही मराठी असून मराठी भाषेतील इतर बोलीभाषा अनेक ठिकाणी बोलल्या जातात. जसे की आगरी, कोळी या बोलीभाषा त्या त्या लोकसमुहांमध्ये प्रकर्षाने बोलल्या जातात. मात्र जागतिकीकरणाचा मराठीसह या बोलीभाषांवरही परिणाम झाला आहे. २१ शतकाच्या सुरुवातीपासूनच इंग्रजीचे अवास्तव महत्व वाढत चालल्याने इंग्रजी माध्यमाच्या शाळा गल्लीबोळातून अस्तित्वात आल्या आहेत. इंग्रजीच्या या रेट्यात मराठी भाषेतून शिक्षण घेणाऱ्यांची संख्या झपाट्याने कमी होऊन मराठी शाळा ओस पडू लागल्या आहेत. याचा परिणाम बोलीभाषांवर होत असून शहरी वळणाची प्रमाण मराठी भाषा बोलण्याचा हव्यास सर्वत्र दिसून येत आहे. त्याशिवाय हिंदी आणि इंग्रजी भाषेतून व्यावहारिक घडामोडी होत असल्याने बोलीभाषांचे अस्तित्व धोक्यात आले आहे. जागतिकीकरण हे मराठी अथवा तिच्या बोलीभाषांसाठी मारक ठरताना दिसत आहे.

३) शिक्षण—

शिक्षण हे मानवाच्या उत्क्रांतीचे महत्वाचे माध्यम आहे. भारतात आज अस्तित्वात असलेली शिक्षण पध्दती ही ब्रिटिशांची देणगी आहे. जागतिकीकरणाने या शिक्षण पध्दतीवरही लक्षणीय असा प्रभाव टाकला आहे. गेल्या २०—२५ वर्षात शिक्षण पध्दतीत फार मोठे बदल घडून आले आहेत. पारंपारिक शिक्षणक्रम दिवसेंदिवस मागे पडत चालले असून व्यावसायिक अभ्यासक्रमांना अधिक पसंती मिळत आहे.

जागतिकीकरणाच्या रेट्यात शिक्षणामध्ये तीव्र स्वरूपाची स्पर्धा निर्माण झाली आहे. मातृभाषेतील शिक्षण मागे पडून इंग्रजी शिक्षणाचे महत्व वाढले आहे. कृषी, वैद्यकीय, अभियांत्रिकी, अंतराळ संशोधन यासारखे विविध अभ्यासक्रमांकडे तरुणांचा कल वाढत चालला आहे. पालकांमध्येही मुलांच्या शिक्षणाविषयीच्या संकल्पना रुंदावत चालल्या असून आपल्या पाल्यांवर अपेक्षांचे अवास्तव ओझे लादले जात आहे.^५ जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेत आपण कुठेही माग पडता कामा नये ही त्यामागे प्रत्येकाची भावना दडलेली आहे. याचे विपरित परिणाम असे दिसून येतात की या जीवघेण्या स्पर्धेत मुलांचे मानसिक संतुलन बिघडून आत्महत्यांसारखे प्रकार घडताना दिसून येतात.

४) आहार—

जागतिकीकरणाने रायगड जिल्ह्यातील जनमानसावर प्रभाव निर्माण केला असताना त्याने पूर्ण जीवनशैलीच बदलून गेली आहे. आहाराच्या बाबतीत अत्यंत घातक असे परिणाम आरोग्यावर होताना दिसत आहेत. रायगड जिल्हा हा शेतीप्रधान जिल्हा असून एकेकाळी या जिल्ह्याची भाताचे कोठार अशी ओळख होती.^६ पारंपारिक पध्दतीने शेतीतून घेतले जाणारे भाताचे पीक घरोघरी अन्न म्हणून आहारात घेतले जाई. सोबतच पशुपालनाचा व्यवसाय केला जात असल्याने गाईगुरांच्या शेणाचा शेतीच्या मशागतीसाठी वापर केला जाई. त्यामुळे जैवीक खतांच्या वापराने घेतले जाणारे भाताचे पीक कसदार अन्न म्हणून आरोग्यास पोषक ठरत असे.

शेतीच्या जोडीला विविध पूरक अशी कडधान्ये पिकविली जात असत. ज्यामध्ये वाल, चवळी, मूग, हरभरा, उडीद, मटकी, तूर यासह दोडकी, शिराळी, कारली, काकडी, रताळे, भेंडी, टॉमॅटो, वांगी, पडवळ, मिरची, कोथिंबीर, पालक, माठ यासारख्या फळभाज्या व पालेभाज्या विपूल प्रमाणात पिकविल्या जात असत. ज्या मानवी आरोग्याला पोषक होत्या. शेतीमध्ये घरातले अथवा गावातले मनुष्यबळ पुरेसे असल्याने हा व्यवसाय येथील शेतकऱ्यांसाठी किफायतशीर होता. जागतिकीकरणाच्या मान्याने सुशिक्षित तरुणांनी शेतीकडे दुर्लक्ष करून तो शहराकडे धाव घेऊ लागला. आधुनिक यंत्रांचा, संकरित बी-बीयाण्यांचा, रासायनिक खतांचा वापर वाढल्याने जमिनीचा कस कमी होऊन उत्पादित पिके ही आरोग्यास अपायकारक ठरू लागली.

दुसऱ्या बाजूला तरुण पिढीचा कल हा घरात शिजविलेले अन्नपदार्थ खाण्याऐवजी बाहेरील पदार्थाकडे वळला. सकाळचा भाजीभाकरीचा नाश्ता आता बाहेरच्या फेरीवाल्यांकडून घेण्याचा ट्रेड वाढत चालला आहे. जागतिकीकरणात फास्टफूड खाण्याची सवयच आजच्या तरुण पिढीला जडली आहे.^९ त्यामुळे गल्लीबोळात चायनीज, मंचुरियन, पाणीपुरी, शेवपुरी, कच्ची दाबेली, आईस्क्रीम पार्लर यांचे पेव फुटले असून येथील पदार्थ खाण्यासाठी तरुणांसह, लहान मुलांचीही गर्दी ठिकठिकाणी दिसून येते. या पदार्थांचा आरोग्यावर घातक परिणाम होताना दिसून येत आहे. अनेक असाध्य आजार बळावत चालल्याचे दिसून येते.

५) घरे—

जागतिकीकरणाच्या प्रभाव जिल्ह्यातील ग्रामसंस्कृतीवरही फार मोठ्या वेगाने घडून आला आहे. रायगड जिल्हा हा कोकणातील एक जिल्हा असून येथे पावसाचे प्रमाण जास्त असते. साहजिकच येथे उतरत्या छपराची कौलारू घरे पूर्वीपासून अस्तित्वात होती. जागतिकीकरणाचा प्रभाव पडू लागल्याने येथील घरांची रचना हळूहळू शहरी वळणाची होऊ लागली.^५ खेडोपाड्यातही सिमेंट कॉंक्रीटचा वापर वाढू लागला. छपरांसाठी कौलांऐवजी पत्र्याचा वापर केला जाऊ लागला. पूर्वी घरबांधणीसाठी जास्तीत जास्त लाकडाचा वापर केला जाई. अलिकडच्या काळात कमीत कमी लाकूड वापरून घरे बांधण्याचा कल वाढला आहे. पूर्वी जमिनीला गिलावा देऊन शेणाने सारवण केले जाई. अलिकडे गिलावा देण्याची पध्दत पूर्णपणे लुप्त झाली असून फरशी बसविण्याकडे कल वाढला आहे. त्यातही अधिकाधिक आकर्षक व महागड्या फरश्या बसविल्या जातात. घरबांधणीवर अवास्तव खर्च केला जात आहे. हाही जागतिकीकरणाचा प्रभाव दिसून येतो.

६) सण/उत्सव

रायगड जिल्ह्यात विविध जातीधर्माचे लोक राहत आहेत. त्यात हिंदू धर्मीयांची संख्या अधिक आहे अर्थातच परंपरेनुसार अनेक हिंदू सण उत्सव येथे साजरे केले जातात. या सण उत्सवांवर अलिकडच्या काळात जागतिकीकरणाचा फार मोठा प्रभाव निर्माण झालेला दिसून येतो. एकेकाळी पाडव्यापासून सुरू होणाऱ्या मराठी वर्षातील सर्व सण हे अत्यंत उत्साहात साजरे केले जात असत. प्रत्येक सणाला प्रत्येकाच्या घरात गोडधोड स्वयंपाक होत असे. महिला वा पुरुषांची पारंपारिक नाचगाणी ढोलकीच्या तालावर होत असत. जागतिकीकरणाच्या प्रभावाने या सर्व परंपरा लोप पावल्या. सण उत्सवांचे स्वरूप पार बदलून गेले. सण उत्सवातील श्रद्धा दिवसेंदिवस लोप पावत चालला आहे. त्यामधील गोडवा कमी होऊन त्यात बीभत्सपणा शिरला. टी. व्ही. आणि मोबाईलने सण उत्सव चार भिंतीत बंदिस्त केले.^६

रायगड जिल्हा हा मुंबईच्या लगत असल्याने कोणत्याही क्षेत्रातील बदल या जिल्ह्यात त्वरेने होतो. त्यामुळे सण उत्सवांमध्ये या बदलांचा प्रभाव लगेचच दिसून येतो.

७) मनोरंजन —

जागतिकीकरणाने मनोरंजनाची व्याख्या बदलून टाकली आहे. १९ व्या शतकाच्या अखेरपर्यंत पारंपारिक खेळ, नृत्य, लोककला यांच्या माध्यमातून लोकंरंजन केले जात असे.^९ सण उत्सवांच्या वेळी हे पारंपारिक प्रकार खेडोपाड्यांमध्ये सर्रासपणे दिसून येत असत. गौरी—गणपती, शिमगा, विविध यात्राप्रसंगी अशा लोककला वा लोकनृत्याशिवाय ते पूर्णत्वास येत नसे. मात्र जागतिकीकरणामुळे या परंपरा झपाट्याने लोप पावत चालल्या आहेत. दूरचित्रवाणीवरील असंख्य वाहिन्या, मोबाईल मध्ये झालेली क्रांती, संगणक

क्रांती, इंटरनेट, समाज माध्यमांचा सुळसुळाट यामुळे जिल्ह्यातील जनजीवनावर विलक्षण प्रभाव पडून सामाजिक एकोपा नष्ट झाला. संदेशाची देवाणघेवाण जलद जलद झाली असली तरी माणसं मात्र एकमेकांपासून दूर होत चालल्याचे चित्र नजरेस पडते.

८) अर्थकारण—

जिल्ह्याच्या अर्थकारणावर जागतिकीकरणाचा फार मोठा प्रभाव पडला आहे. रायगड जिल्हा हा मुंबईच्या लगत असल्याने कोणत्याही क्षेत्रातील बदल या जिल्ह्यात त्वरेने होतो. जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणात औद्योगिकरण झाले असल्याने येथील जमिनींना सोन्याचा भाव आला. उद्योजक व धनदांड्यांनी येथील जमिनी स्थानिक शेतकऱ्यांकडून विकत घेतल्याने जिल्ह्यातील लोकांकडे अचानक विपूल पैसा उपलब्ध झाला. मात्र त्या पैशाचा योग्य विनियोग करण्याऐवजी चंगळवादी संस्कृतीने जन्म घेतला. दुचाकी, चारचाकी गाड्या व सोन्याचे दागिने, तसेच अलिशान बंगले बांधण्यात हा पैसा खर्च केला जावू लागला. हॉटेलमधील चमचमीत पदार्थ खाण्याकडे कल वाढला.

रायगड जिल्ह्यात बार संस्कृती उदयास आली. बारबालांची छमछम मुंबईच्या लगत असलेल्या काही तालुक्यांमध्ये ऐकायला येऊ लागली. येथील तरुण या बारबालांवर पैश्यांची उधळण करू लागला. हाती आलेला पैसा अशा वाममार्गाने बाहेर जावू लागला.^{१०} अनेकांचे संसार उध्वस्त झाले. शेतीसारखा व्यवसाय दुर्लक्षिला गेला. जिल्ह्यात आलेल्या छोट्या—मोठ्या व्यवसायांमध्ये प्रामुख्याने परप्रांतीयांचा भरणा असल्याने येथील बेरोजगारांना नोकऱ्या मिळणे दुरापास्त झाले. एकुणच जागतिकीकरणाचा रायगड जिल्ह्याच्या अर्थकारणावर फार मोठा प्रभाव पडलेला दिसून येतो.

अशा प्रकारे १९९० नंतरच्या दशकात जागतिक स्तरावर घडून आलेल्या बदलांमध्ये जागतिकीकरण ही एक महत्वपूर्ण प्रक्रिया ठरली. या प्रक्रियेचे स्थानिक स्तरावर पडलेला प्रभाव हाही तितकाच महत्वाचा होता. रायगड जिल्ह्याच्या आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक घडामोडींवर जागतिकीकरणाचे व्यापक असे परिणाम झाल्याचे वरील घटकांवरून निदर्शनास येते.

संदर्भ :

- १) दै. लोकसत्ता (मुंबई आवृत्ती), दि. २४ जानेवारी २०१६
- २) खातू गजानन— जागतिकीकरण —परिणाम आणि पर्याय, अक्षर प्रकाशन मुंबई, २००१
- ३) चौधरी कि. का., रायगड जिल्हा गॅझेटिअर, दर्शनिका विभाग, महाराष्ट्र शासन, १९९३ पृ. २१६
- ४) मुलाखत— प्रा. सौ. स्नेहल कांबळे, महाड
- ५) मुलाखत— डॉ. समीर बुटाला, स. प्राध्यापक, पोलादपूर
- ६) जाधव बळीराम (संपा.), जगातील एकमेव शेतकऱ्यांचा प्रदीर्घ संप, सुविद्या प्रकाशन पुणे, २००९
- ७) मुलाखत— प्रा. सौ. स्नेहल कांबळे, पूर्वोक्त
- ८) दै. प्रहार, दि. ११ ऑक्टोबर २०१५
- ९) मोडखरकर सुनंदा, आगरी लोकगीते आणि परंपरा, सुयोग प्रकाशन पेण, २००५
- १०) दै सकाळ (मुंबई आवृत्ती), दि. ३ मार्च २०१९

जागतिकीकरणाचा संस्कृतीवर झालेला परिणाम

प्रा. डॉ. एस . एल म्हात्रे

वसंतराव नाईक कला व वाणिज्य

महाविद्यालय मुरुड- जंजिरा, जि- रायगड,

प्रस्तावना :-

आधुनिक काळातील दळणवळण संदेशवहन आणि माहिती तंत्रज्ञानामुळे भौगोलिक अंतर इतके कमी झाले आहे की, जग एक गावच झालेले आहे. अतिप्रगत व वेगवान दळणवळणामुळे जागतिक एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी अत्यल्प वेळात जात येत असल्यामुळे प्रगत राष्ट्रांतील उद्योगधंद्याला देता येऊ लागला. जागतिकीकरणामुळे विविध राष्ट्रांतील जनतेचा परस्परांशी संबंध येऊन त्यातून परस्परांचे आचार, विचार, राहणीमान आणि संस्कृती याची जाणीव होऊ लागली. परिणामी दोन भिन्न संस्कृतींचा लोकांचा परस्परांवर स्वाभाविक परिणाम होऊन आचार विचार, चालीरीती व राहणीमान पद्धती यावर परिणाम झालेला दिसून येतो.

जागतिकीकरण म्हणजे भौगोलिक सीमापलीकडे जाऊन आर्थिक व्यवहाराचा झालेला विस्तार म्हणजे जागतिकीकरण होय. जागतिकीकरण म्हणजे सर्व राष्ट्रांची एक बाजारपेठ निर्माण करणे आणि सर्व बाजारपेठेत जगातील साधनसामुग्रीचे आणि त्या सुलभ भांडवलाचे परिचलन निर्माण करणे होय. २० व्या शतकाच्या शेवटच्या दशकात माहिती तंत्रज्ञानाच्या प्रचाराने व प्रसाराने इतकी प्रगती केली आहे की त्यामुळे संपूर्ण जगाचा चेहरामोहरा बदलून टाकला आहे. जागतिकीकरणाच्या औद्योगिक करणावर जसा परिणाम झाला तसाच संस्कृतीवर देखील परिणाम झाला आहे.

❖ संस्कृती म्हणजे आदिमतेपासून उष्कृतेकडे चाललेला मानवतेचा अखंड प्रवास होय. संस्कृती म्हणजे मानवी जीवनात जे जे अभिमानाने अंगीकारणे जोगे आहे. प्रसंगी प्राणाचे मोल देऊन जतन करण्याजोगे आहे. त्या सर्वांचा समावेश असले जगण्याची रीत म्हणजे संस्कृती होय.

❖ रूढी, परंपरा, नीतिनियम, रीतिरिवाज, धर्म, सण समारंभ तीर्थक्षेत्र यांचा समावेश संस्कृतीत होत असते.

१९९१ नंतर भारताने उद्योगधंद्यावरील निर्बंध उठविल्यामुळे भारतात जागतिकीकरणाच्या प्रक्रिया सुरु झाली. जागतिकीकरणाच्या या युगांमध्ये तरुणांच्या जगण्याच्या पद्धतीमध्ये बदल झालेला आहे. मानवी मूल्य म्हणजे सत्य, प्रामाणिकपणा, सहकार्य, वडिलधाऱ्यांचा मानसन्मान इत्यादी मूल्य लोप पावत चालली आहेत. बहुसंख्य तरुणपिढी पाश्चिमात्य संस्कृतीच्या जीवनपद्धतीचे अनुकरण करत आहे.

कुटुंब पद्धतीत बदल:-

जागतिकीकरणामुळे कुटुंब पद्धतीमध्ये बदल झालेला आहे. एकत्र कुटुंब पद्धतीचा ऱ्हास होऊन विभक्त कुटुंब पद्धती निर्माण झाली आहे. नोकरी निमित्ताने बाहेर गावी अथवा परदेशात मुले-सुना-नातवंडराहू लागली. पैसा व संपत्ती जमावणाऱ्याची संख्या वाढत आहे. ऐहिक सुखाची चटक लागलेल्या या लोकांना गाडी, बंगला, चैनीच्या वस्तू यांची ओढ लागली आहे. त्यांना कोणत्याही प्रकारची चिंता नको असते. आपल्या संस्कृतीमध्ये आई-वडिलांना देवा समान मानले जात असे. परंतु सध्या परिस्थिती बदलली आहे. आई बाप नकोसे झाले आहेत. नातवंडांना आजी - आजोबा माहित नसतात. परदेशात नोकरी करणाऱ्यांना नातेवाईकांचा विसर पडला आहे. जन्मदात्या आई - बापाला लोक विसरू लागले आहेत. त्यामुळे प्राचीन संस्कृती लोप पावली आहे. आईवडिलांना अनाथ आश्रमामध्ये ठेवून स्वतःला सुटसुटीत ठेवण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. आम्ही किती चांगले आहोत. आम्ही कसे राहतो हा देखावा निर्माण करून संस्कृतीची तत्वे पायदळी तुडवली जातात.

मूल्यांमध्ये बदल :-

व्यक्तीला आपले कुटुंब समाज व राष्ट्र यांच्या विकासासाठी कोणते कर्तव्य आहे. ज्याची जाणीव नैतिक शिक्षण करून देते. मानवी जीवनवर्तनाशी संबंधित अनेक पैलू नैतिक शिक्षणात समाविष्ट होतात. जागतिकीकरणामुळे समाजातील अनेक लोक

वाईट मार्गाचा अवलंब करत आहे. दिवसेंदिवस समाजातील लोक अप्रामाणिकपणाकडे चालले आहेत. सत्य, सद्गर्तन, प्रामाणिकपणा शिल्लक राहिला नाही, नोकरी , व्यवसाय, धंदा या सर्व ठिकाणी आपले उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी चुकीच्या मार्गाचा अवलंब होत आहे. अलीकडे लोक स्वार्थी बनत चालले आहेत. इतरांना मदत करणे, पाठींबा देणे, या गोष्टी कमी होत चालल्या आहेत. स्वतःचा विचार करणे यातच धन्यता मानतात. दुःखात इतरांना मदत करणे, त्यांच्या दुःखात सहभागी होणे हे लोकांना मानवत नाही. सध्या लोकांमध्ये पक्षपाती धोरण दिसून येत आहे. कामाच्या ठिकाणाचा विचार केल्यास मालक कामगारांना न्याय देत नाही, कामगार जीव ओतून काम करत असतो. परंतु त्या प्रमाणात त्याला वेतन मिळत नाही. समानता आणि सामाजिक न्यायाचे तत्व वापरले जात नाही.

देशभक्तीचा अभाव :- देशभक्तीची कल्पना जुनीच आहे. रक्तसंबंध किंवा पूर्वजप्रेमातुन तिचा प्रारंभ झाला आहे. पुढे पूर्वजांच्या भूमीशी हि प्रेमभावना निगडित झाली. देशभक्तीची भावना हि विशीष्ट भौगोलिक प्रदेशाने मर्यादित झालेली असते. देशसेवा करण्याची तयारी देशप्रेमाचा खरा निकष तुम्ही देशाची काय सेवा करता यात आहे असे मानून लष्करात भरती होणे राष्ट्राच्या पुनरुत्थापनाच्या कार्यक्रमात स्वतः हुन सहभागी होणे. देशप्रेमाऐवजी देशभक्ती असा शब्द प्रयोग केला जातो. कारण नागरिकांची स्वतःच्या देशावर देवाप्रमाणे भक्ती असते. दुसऱ्या देशाबद्दल तिरस्कार म्हणजे देशभक्ती नव्हे खरा देशभक्त तो असेल जो स्वतःच्या देशाचा विकास व हित जोपासण्यासाठी प्रयत्न करेल परंतु त्याचबरोबर माणुसकी म्हणून सर्व जगाचा विचार करेल. जागतिकीकरणाच्या जगामध्ये अशा देशभक्ताचा अभाव दिसून येत आहे. सध्या जगात दहशतवाद फोफावत आहे. त्यामुळे राष्ट्रभक्तीपेक्षा स्वधर्म व स्वार्थ दिसून येत आहे.

जीवनशैलीत बदल :-

जागतिकीकरणामुळे लोकांची जीवनशैली बदलली आहे. जीवनशैलीमध्ये राहणीमान, केशभूषा, वेशभूषा, खाणापिण्याच्या पद्धती यामध्ये बदल झाला आहे. सध्याच्या तरुणवर्गाला कमी वयात खूप पैसा मिळतो. त्यामुळे असे तरुण व तरुणी रेव पार्टी आयोजित करतात. या पार्टीमध्ये अंमली पदार्थांचे सेवन करून आपल्या आरोग्यास हानी पोहचवू शकतात. संस्कृती विसंगत असे वर्तन करून आपल्या संस्कृतीची तत्वे पायदळी तुडविली जातात. खाणापिण्याच्या पद्धतीत बदल होऊन फास्ट फूडची सवय लागली आहे. घरातील जेवणापेक्षा बाहेरचे जेवण चांगले असा लोकांचा समज झाला आहे. बाहेरील चटपटीत खाद्यापदार्थांमुळे लोकांच्या आरोग्यावर परिणाम झालेला आहे. प्रसार माध्यमाबद्दल स्त्रियांच्या शरीराचे प्रदर्शन अयोग्य प्रकारे केले जात आहे. मॉडेलींग करण्याच्या स्त्रिया शरीराचा कोणताही भाग उघडा करून दाखविण्यास तयार असतात. प्रसिद्धी व पैशासाठी खालच्या पातळीपर्यंत जाण्यास स्त्रिया तयार होतात. पूर्वी भारतीय स्त्री अंगभर कपडे परिधान करून स्वतःचे व आपल्या संस्कृतीचे पावित्र्य राखत असे. परंतु आज जागतिकीकरणामुळे तोकडे कपडे घालणे, कमी कपडे घालणे, अंगप्रदर्शन करणे यालाच महत्त्व देऊ लागले आहेत.

सारांश:-

जागतिकीकरणामुळे तरुण आणि जुने लोक यांच्यात अनेक बाबतीत मतभिन्नता निर्माण झाली आहे. नव्या पिढीला स्वतःचे निर्णय स्वतः घेण्याचे अधिकार हवे आहे. त्यांना आपल्या इच्छेनुसार वर्तन करण्याचा अधिकार हवा. जुन्या लोकांच्या मतानुसार वर्तन करावे असे जुन्या पिढीच्या लोकांना वाटते, त्यामुळे जुनी पिढी व नवी पिढी यांमध्ये संघर्ष झाला आहे. परिणामी भारतीय संस्कृती लोप पावत चालली आहे.

संदर्भग्रंथ

- १) लिमण . एम . एस - पायाभूत अभ्यास - सेठ प्रकाशन पान नं- ३३
- २) आचार्य धनंजय - विसाव्या शतकातील जग - साईनाथ प्रकाशन पान नं- ५८८
- ३) तैत्रव - पान नं ८९
- ४) कदम य. ना. - समकालीन आधुनिक जग फडके प्रकाशन पान नं- ४२१

बहुसंस्कृतीवाद आणि समानता

सहा.प्रा.पाटील पांडुरंग विष्णू

राज्यशास्त्र विभाग,

प्रा.संभाजीराव कदम महाविद्यालय, देऊर

ता. कोरेगांव जि.सातारा ४१५५२४

प्रस्तावना :

जगात आज जी वेगवेगळी राष्ट्रे निर्माण झाली ती ऐतिहासिक कारणामुळे निर्माण झालेली आहेत. त्यांच्या निर्मितीची कारणे वेगवेगळी असू शकतात. एखाद्या भूप्रदेशात लोक राहतात तेव्हा ते वेगवेगळ्या जातीचे, धर्माचे, वंशाचे असतात. प्रत्येक गट आपली स्वतःची 'ओळख' (Identity) जपण्याचा प्रयत्न करीत असतो. बहुसंस्कृती हे आजच्या जगाचे वास्तव आहे. ती निरनिराळ्या कारणांनी निर्माण झालेली आहे. नव्या भाषांचा जन्म झाला, ह्या भाषा अस्मिंतेचे कारण बनल्या. इतिहास, धार्मिकता, आक्रमण याबरोबरच धर्मातील फूट यामुळेही अस्मिता निर्माण होते. बहुसंस्कृतीवाद केवळ अनेक संस्कृतीबद्दल विचार मांडत नाही तर या वेगवेगळ्या गटांच्या, समुदायांच्या संस्कृतींनी परस्परांच्या संस्कृतीबद्दल आदर बाळगावा हा विचार मांडतो. बहुसंस्कृती म्हणजे समाजात एका संस्कृतीऐवजी अनेक संस्कृती असणे होय. बहुसंस्कृतीवाद ही एक अशी संज्ञा आहे जी वांशिक विभिन्नतेला प्रतिसाद देणारा विशेष मार्ग विशद करते. बहुसंस्कृतीवादात सामाजिक, राजकीय संस्थेत बदल करणे अभिप्रेत आहे. कारण त्यामुळे जे सांस्कृतिक अल्पसंख्य आहेत त्यांच्या संस्कृतीचे रक्षण होईल. त्याचबरोबर त्यांच्या रुढी, प्रथा, परंपरा, भाषा, एखाद्या समुदायाची लिपी असेल तर लिपीचे जतन होऊ शकेल. बहुसंस्कृतीवाद सामाजिक परिवर्तन करू इच्छितो. त्याचबरोबर एक नवीन समाजव्यवस्था निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतो. या नवीन समाज व्यवस्थेत वंशवादाचे निर्मूलन होऊन वेगवेगळ्या समुदायांची सांस्कृतिक ओळख तशीच ठेवली जाईल. त्यामुळे समता निर्माण करणारा हा बहुसंस्कृतीवाद आहे.

बहुसंस्कृतीवादाचा विकास :

धर्म संस्कृतीमुळे मानवी समुहांना एक ओळख प्राप्त होते. राज्यातील नागरिकांची समान ओळख निर्माण करीत असताना त्यांच्यातील आर्थिक, वांशिक, भाषिक विविधता लक्षात घ्यावी लागते. स्थलांतरीत समुदायांना जोडण्यासाठी आणि धर्मसंस्कृतीचा गोफ विणण्यासाठी बहुसंस्कृतीवाद उदयास आला. बहुसंस्कृतीवादाची संकल्पना प्रथम कॅनडात उदयास आली. १९७० नंतर पाश्चात्य देशात ही संकल्पना वापरली जाऊ लागली. बहुसंस्कृतीवादाचा एक धोरण म्हणून कॅनडाने १९७१ मध्ये स्वीकार केला. कॅनडात ब्रिटिश व फ्रेंच नागरिकांनी स्थलांतर केले होते. हे स्थलांतरीत नागरिक आणि स्थानिकांची ओळख जपण्याच्या उद्देशाने तेथे बहुसंस्कृतीवादाला मान्यता देण्यात आली. प्राचीन कालखंडात सांस्कृतिक विविधता होती. परंतु त्यामध्ये समानतेचे तत्व होतेच असे नाही. बहुसंस्कृतीवादात मात्र समानतेचे तत्व अंतर्भूत आहे. यावरून असे म्हणता येईल की ही संकल्पना कॅनडात राजकीय गरजेपोटी निर्माण झाली.

पाश्चिमात्य देशांचा विचार केल्यास १९६० नंतर तेथे याबाबत विचार मांडले गेले. अमेरिकेत विविध देशातून आलेल्या लोकांची संख्या मोठ्या प्रमाणात आहे. परंतु १९६० मध्ये कृष्णवर्णीय लोकांनी तेथे चळवळ सुरू केली तेव्हापासून अमेरिकेत बहुसंस्कृतीची दखल घेण्यास सुरुवात झाली. ऑस्ट्रेलियात १९७० मध्ये आशियातून मोठ्या प्रमाणात आलेल्या लोकसंख्येमुळे बहुसंस्कृतीवाद सुरू झाला तर इंग्लंडमध्ये मोठ्या प्रमाणात असणाऱ्या काळ्या लोकांमुळे बहुसंस्कृतीवादाला सुरुवात झाली. बहुसंस्कृतीवादी समाजव्यवस्थेची कोणती तत्वे असावीत यासंदर्भात १९९० पर्यंत कोणत्याही विचारवंताने पध्दतशीरपणे मांडणी केलेली नव्हती. १९९० नंतर मात्र त्याला पध्दतशीर अभ्यास विषय असे स्वरूप प्राप्त झाले.

विल केमलिका यांचा बहुसंस्कृतीवादाचा सिध्दांत :-

विल केमलिका या कॅनेडियन विचारवंताने बहुसंस्कृतीवादावर महत्वाचे तीन ग्रंथ लिहिले Liberalism, Community and Culture – 1985, Multicultural Citizenship – 1995 आणि A Liberal Theory of Minority Rights या ग्रंथातून बहुसंस्कृतीवादाचा विचार मांडण्याचा प्रयत्न केला. त्याच्या मते, समाजातील वेगवेगळ्या घटकांना, गटांना, समान सांस्कृतिक अनुबंध पाळतात अशा लोकांना चांगले जीवन जगण्याची त्यांची जी कल्पना आहे त्यास मान्यता देणे म्हणजे बहुसंस्कृतीवाद होय. त्यांच्या मते, मानवी जीवनात संस्कृती महत्वाची. आर्थिक व राजकीय बाजू बरोबरच संस्कृती ही महत्वाची आहे. याकडे दुर्लक्ष केले गेले तरी प्रत्येक समाजाची संस्कृती त्या समाजाच्या मताप्रमाणे महत्वाची असते.

दुसऱ्या महायुद्धानंतर अल्पसंख्यांकांचा प्रश्न व्यक्तीनिहाय मूलभूत अधिकार देऊन सोडविता येतील अशी मांडणी केली गेली होती. परंतु केमलिका या विचाराशी सहमत नव्हता त्यांच्या मते, यानुसार अल्पसंख्यांकांचा प्रश्न सुटणार नाही तर अल्पसंख्यांकांचे हक्क हे मानवी हक्काशी व मानवी हक्क हे व्यक्तीस्वातंत्र्याच्या तत्वाशी, लोकशाहीशी व सामाजिक न्यायाशी जोडलेले आहेत अशी मांडणी करावी लागेल. म्हणजेच मानवी हक्क, लोकशाही, सामाजिक न्याय कशा प्रकारे अल्पसंख्यांकांच्या हक्काशी निगडित आहेत हे सांगायचे

लागेल. केमलिका यांनी अशी व्यवस्था सुचविली की ज्यामध्ये समाजातील सर्व नागरिकांचे राजकीय व नागरी हक्क सुरक्षित राहतील. या व्यवस्थेत कायदेशीर आणि घटनात्मक तरतुदीद्वारे सांस्कृतिक विभिन्न गटांना सामावून घेऊन त्यांना त्यांच्या वेगळेपणानुसार अधिकार देण्यात येतील. विल केमलिकाच्या बहुसंस्कृतीवादाचा केंद्रबिंदू उदार राष्ट्रवाद आहे. त्याच्या मते, राष्ट्राची संस्कृती ही अनेक गटांची संस्कृती असते. परदेशातून आलेल्या लोकांना व त्यांच्या गटांनाही संरक्षण दिले पाहिजे. त्यामुळे असे गट आपली विशिष्ट ओळख जपून ठेवतील.

केमलिकाच्या या विचारावरून पुढील मुद्दे मांडता येतील -

- १) बहुसंस्कृतीवादने प्रत्येक सांस्कृतिक गटाला त्यांची स्वतःची जीवन जगण्याची कल्पना आहे त्याप्रमाणे जगू दिले पाहिजे. हे जीवन जगणे बरोबर नाही त्यात बदल केला पाहिजे असे लोकांना वाटले तर त्यांना त्यामध्ये बदल करता आला पाहिजे.
- २) प्रत्येक अल्पसंख्यांक समुदायाला सांस्कृतिकदृष्ट्या स्वतंत्र राहण्याचा अधिकार आहे. त्यांना त्यांच्या स्वतःच्या व्यवस्था कायम ठेवण्याचा अधिकार आहे. चुक की बरोबर, विवेकी की अविवेकी हा प्रश्न विचारण्याचा अधिकार लोकांना असला पाहिजे.
- ३) तुम्ही तुमच्या धर्माचे, जीवनपद्धतीचे अनुकरण करा. जीवन जगण्याच्या इतर पद्धतींची मुबलक प्रमाणात माहिती लोकांना असली पाहिजे पर्यायी मार्ग लोकांना उपलब्ध करून दिले पाहिजेत. प्रत्येक समाजाला विकासाचा अवकाश मिळाले पाहिजे.

अशा प्रकारे विल केमलीका यांनी बहुसंस्कृतीवादाची मांडणी केली.

भिखू पारेख यांचे बहुसंस्कृतीवाद विषयक विचार :

भिखू पारेख यांनी इंग्लंडमध्ये बहुसंस्कृतीवाद विषयक विचार मांडले. दक्षिण आशियातून स्थलांतरित झालेले लोक इंग्लंडमध्ये गट करून, वस्त्या करून राहत आहेत. तेथे त्यांनी आपली संस्कृती जपली आहे. उदा. मंदिरे बांधली आहेत, सण साजरे केले जातात, किंवा तेथील शिखांना डोक्यावर पगडी बांधण्याचे स्वातंत्र्य मिळाले आहे. त्यामुळे इंग्लंडमध्ये सांस्कृतिक विविधता निर्माण झाली आहे. बहुसंस्कृतीवादावर भिखू पारेख यांनी Multicultural Diversity and Political Theory हे पुस्तक लिहिलेले आहे. या पुस्तकात खालील मुद्दे मांडलेले आहेत.

- १) ज्या समाजात सांस्कृतिक विविधता आहे, त्या समाजातील लोकांना अनेक पर्यायांचे स्वातंत्र्य मिळते व विविधता निर्माण होते.
- २) मनुष्याच्या विकासात संस्कृती हा महत्वाचा भाग असून ती महत्वाची भूमिका पार पाडते. प्रत्येकाला त्याची संस्कृती जपण्याचा अधिकार आहे.
- ३) बहुसांस्कृतिक जग हे त्यातील मुक्ततेमुळे आकर्षक दिसते. बहुसांस्कृतिकता सुंदर व समृद्ध जग निर्माण करते. त्याचा फायदा समाजातील सर्वांना होतो.
- ४) बहुसांस्कृतिक समाजात वेगवेगळ्या संस्कृतीत एक प्रकारची स्पर्धा असते. ही स्पर्धा विचारात, जीवन जगण्याच्या मार्गात असते. त्यामुळे एका संस्कृतीचे वर्चस्व समाजावर प्रस्थापित होत नाही.

अशा प्रकारचे विचार भिखू पारेख यांनी मांडले. त्यांच्याप्रमाणेच I. M. Young यांनी ही बहुसंस्कृतीवादविषयक विचार मांडले. त्यांच्या मते बहुसंस्कृतीवादाचा पुरस्कार पिडलेल्या, शोषित लोकांचे संरक्षण करण्यासाठी झाला. त्यांच्या मते सांस्कृतिक संबंधात एक शोषणाची व दमनाची प्रक्रिया आहे. खालच्या समाजात असणाऱ्या चांगल्या गोष्टी वरचे लोक आत्मसात करतात व वर्चस्व निर्माण करतात, असे विचार मांडले.

बहुसंस्कृतीवाद व राष्ट्रवाद :-

बहुसंस्कृतीवाद व राष्ट्रवाद यांचे नाते अतिशय गुंतागुंतीचे आहे. राष्ट्रवाद आणि बहुसंस्कृतीवाद या दोन्ही संकल्पना राज्य या संकल्पनेशी संबंधित आहेत. उदारमतवादी धोरणे ही बहुसंस्कृतीवादाच्या जवळची असतात असे म्हटले जाते. परंतु प्रत्यक्षात उदारमतवाद व बहुसंस्कृतीवाद परस्परांशी पूर्ण सुसंगत नाहीत. कारण उदारमतवाद हा व्यक्तीवादी आहे. तो केवळ व्यक्तीचा विचार करतो. तर बहुसंस्कृतीवाद हा गटाचा / समुदायाचा विचार करतो. बहुसंस्कृतीवादात गटाच्या अधिकारांना, गटाच्या ओळखीला (Identity) महत्त्व दिले जाते. बहुसंस्कृतीवाद्यांच्या मते उदारमतवाद व्यक्तीस्वातंत्र्याच्या नावाखाली पाश्चात्य विचार, मूल्ये जगावर लादत आहे. राज्यातील लोकांत राज्याविषयी प्रेम, आपुली निर्माण होणे म्हणजे राष्ट्रवाद होय. राष्ट्रवाद हा भाषिक एकता, वंशिक एकता, भौगोलिक एकता, समान इतिहास, समान संस्कृती, समान रुढी, परंपरा इ. वर आधारित असतो. तो इतर भाषिक, वंशिक लोकांबाबत असहिष्णू असतो. तो त्यांच्यावर आपल्या रुढी, प्रथा, परंपरा, संस्कृती, भाषा इ. लादण्याचा प्रयत्न करतो. तेव्हा बहुसंस्कृतीवाद निर्माण होतो. बहुसंस्कृतीवाद अशा अल्पसंख्य गटांच्या संस्कृतीचे रक्षण करण्याचा प्रयत्न करतो. राष्ट्रवाद हा बहुसंस्कृतीवादाला विरोध करणारा विचार आहे. त्यामुळे राष्ट्रवादातून बहुसंस्कृतीवादासमोर एक आव्हान निर्माण होऊ शकते.

सारांश :

वरील विचारवंतांच्या विचारावरून हे स्पष्ट होते की बहुसंस्कृतीवादने समाजात समानता निर्माण होते. बहुसंस्कृतीवादात जात, धर्म, लिंग, वंश, भाषा असा कोणताही भेदभाव केला जात नाही. त्यामुळे समाजात समानतेचे तत्त्व रुजले जाते. बहुसंस्कृतीवादाचा

उपयोग पिडलेल्या, शोषित लोकांचे संरक्षण करण्यासाठी होत आहे. प्रत्येक गटाला आपली ओळख जपण्याचा अधिकार आहे. त्यामुळे वेगवेगळ्या गटातील सामंजस्य आणि सलोखा कायम राहून परस्पराप्रती आदराची भावना निर्माण होण्याच्या शक्यता वाढत आहेत. बहुसंस्कृतीवादात प्रत्येकाला आपली ओळख (Identity) जपण्याचा अधिकार असल्याने कोणीही आपली संस्कृती इतर समुदायावर लादू शकत नाही. त्यामुळे व्यक्तीस्वातंत्र्य जपले जाते. शेवटी धर्म संस्कृती उदारमतवादी असेल तरच परस्पराकडून काही घेता येईल व समता टिकविली जाईल.

जागतिकरण व भारतीय पर्यावरण

प्रा. तुळशीदास मोकल

इतिहास विभाग प्रमुख

को.ए.सो. डॉ. सी.डी. देशमुख

वाणिज्य व सौ.के.जी ताम्हणे

कला महाविद्यालय, रोहा रायगड

प्रस्तावना :

'खाऊजा' ही विसाव्या शतकाच्या शेवटच्या कालखंडातील व एकविसाव्या शतकातील एक अतिशय महत्वाची संकल्पना 'खा' म्हणजे खाजगीकरण 'ऊ' म्हणजे उदारीकरण व 'जा' म्हणजे जागतिकीकरण तिन्ही घटकांना जगाच्या आर्थिक उत्क्रांतीचे परमावधी असे मानले जाते या तिन्ही घटकांचा भारतीय अर्थव्यवस्थेत रचनात्मक बदल घडवून आणण्यासाठी वापर करण्यात आल्याने भारतातील सार्वजनिक क्षेत्राचे खाजगीकरण झाले. यामुळेच भारताच्या सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगाची मालकी, त्याचे व्यवस्थापन व नियंत्रण खाजगी क्षेत्रातील उद्योगांना हस्तांतरित करण्यात आले व पुढे उदारीकरणाच्या धोरणाला अनुसरून अर्थव्यवस्थेवर लादण्यात आलेले निर्बंध व नियंत्रण काढून टाकण्यात आले पुढे जागतिकीकरण हे नवीन आर्थिक धोरणाचे एक महत्वाचे सूत्र आले व त्यांनी वस्तू, सेवा, तंत्रज्ञान व भांडवलावरील सर्व प्रकारचे निर्बंध दूर करून जागतिकीकरणाचा मार्ग सुखकर व गतिमान केला. याच जागतिकीकरणाला दुसऱ्या शब्दात 'वैश्वीकरण' असेही म्हटले जाते. या जागतिकीकरणामुळे भारताची स्थानिक अर्थव्यवस्था जागतिक अर्थव्यवस्थेशी जोडली गेली व भारत जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात समाविष्ट झाला.

प्रस्तुत शोध निबंधात जागतिकीकरणाचे भारतातील पर्यावरणातील कोणत्या घटकांवर परिणाम झाले आहेत तसेच या परिणामाला सामोरे जाण्यासाठी कोणकोणत्या उपाययोजनांची अंमलबजावणी काय करायला पाहिजे याची माहिती चिकित्सक पद्धतीने मांडण्यात आलेली आहे.

1) **भारतात बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे आगमन :-** जागतिकीकरण प्रक्रियेमुळे बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना भारतात प्रवेश करण्याची संधी मिळाली. परिणामी बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी भारतात मोठ्या प्रमाणात शिरकाव केला. सन २००३ मध्ये भारतातील बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची संख्या १९४७ झाली. हीच संख्या २००४ पर्यंत १६५४ वर पोहचली. आता टप्प्याटप्प्याने या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या संख्येत वाढ होत आहे. या कंपन्या आंतरराष्ट्रीय कंपन्या, जागतिक कंपन्या, सीमापार कंपन्या या नावाने वावरत आहेत. जगात या प्रकारच्या तीनशे कंपन्या आहेत. व जगातील २५% संपत्ती या कंपन्यांच्या मालकीचे आहे. जागतिकीकरणामुळे भारताने बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना आपल्या अर्थव्यवस्थेतील महत्वाच्या क्षेत्रांचा ताबा दिला आहे. नैसर्गिक संपत्तीच्या वृद्धीचा तसेच पर्यावरण प्रदूषित करण्याचा हक्कही दिला आहे. याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे अलीकडेच भारत सरकारने, 'गॅस अॅथोरिटी ऑफ इंडिया लिमिटेड' किंवा 'गेल' च्या १८% समभागाची विक्री केली आहे. यातील ५ समभाग एनर्गॉन कॉर्पोरेशन व १.३% समभाग ब्रिटीश कंपनीने विकत घेतले. भारतातील ९५% हिस्स्यावर या कंपनीचे वर्चस्व आहे. याशिवाय 'तेल' व 'नैसर्गिक वायू' महामंडळाने शोधून विकसित केलेले तेलक्षेत्र देखील खाजगी उद्योग समूहाच्या ताब्यात दिले जात आहे. या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा भारतातील पर्यावरणातील कोणत्या घटकांवर परिणाम होतो हे जाणून घेणे आवश्यक आहे.

२) **जागतिकीकरणाचा भारतीय पर्यावरणावरील परिणाम:-** जागतिकीकरणामुळे बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा भारतात आल्याने पर्यावरण प्रदूषणाचे स्वरूप गंभीर झाले. व हे प्रदूषणाचे गंभीर स्वरूप संकट रूपाने आज समस्त भारतीयांना पुढे उभे आहे. त्यामुळे 'आम्लपर्जन्य, कार्बन डाय-ऑक्साइड, वायूमध्ये वाढ, हरितगृह परिणाम, तापमान वाढ' यासारख्या पर्यावरणीय आपत्तींना आज आपल्याला तोंड द्यावे लागत

आहे. हे परिणाम नेमके कोण कोणत्या पर्यावरणीय घटकावर झाले आहेत याची माहिती खालील उपमुद्यांमध्ये मांडण्यात आली आहे.

२.१) पर्यावरणातील दूषित हवेचा परिणाम :- बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा भारतातील उद्योगांमुळे पर्यावरणातील हवा प्रदूषित होते. हवेत धूळ, विविध वायू, कणयुक्त प्रदूषके, धुरामुळे हवेची धुसरता वाढते. हवेतील कणयुक्त प्रदूषके व धूर यांचे प्रमाण वाढल्यामुळे धूर व धुके मिळून धूरके निर्माण होते. व जमिनीलगतच्या तापमानाचे व्युत्क्रमण झाल्याने धुरके दीर्घकाळ टिकते. याचा दूरगामी परिणाम होऊन श्वसनद्रव्यांचे गंभीर आजार होतात. त्याचे दुष्परिणाम टप्प्याटप्प्याने वाढू लागले आहेत. व मनुष्यहानी होऊ लागली आहे. तसेच वेगवेगळ्या रासायनिक उद्योगातून बाहेर पडणारे कार्बन डायऑक्साईड व सल्फर डायऑक्साईड या प्रदूषकांचा पावसाचे पाणी व हवेतील ऑक्सिजन बरोबर संयोग होवू लागल्याने अम्लयुक्त पर्जन्याची निर्मिती होवू लागली आहे. ही बाब सुद्धा दिवसेंदिवस पर्यावरणाच्या दृष्टीने घातक ठरू लागली आहे.

२.२) पर्यावरणातील जलसंपत्तीचा र्हास :- मानव प्राणी व निसर्ग या सर्वांच्या दृष्टिकोनातून पर्यावरणातील जलसंपदा ही महत्वाची आहे. पृथ्वीवरील जीवसृष्टीच्या अस्तित्वासाठी या जलसंपदेची नितांत गरज आहे. पृथ्वीवरील ७१% भूभाग हा पाण्याने व्यापला असून त्यापैकी ९७.५% पाणी क्षारयुक्त आहे. व २.५% पाणी गोड्या स्वरूपात उपलब्ध आहे. मात्र या गोड्या स्वरूपात असणाऱ्या पाण्याचे वितरण सुद्धा विषम स्वरूपात आहे. त्यापैकी ६८.०९% पाणी भूगर्भात आहे. व ०.३% पाणी मृदेतील आर्द्रता व वनस्पती यामध्ये आहे. म्हणजेच अत्याल्प पाणी मानवासहित संपूर्ण जीवसृष्टीला उपलब्ध आहे. मात्र बहुराष्ट्रीय कंपन्या भारतात आल्यानंतर त्यांनी त्यांच्या उद्योगासाठी केलेली गुंतवणूक, विशेष आर्थिक क्षेत्रासाठी आवश्यक जागा व त्यासाठी होत असलेली जंगलतोड, बहुराष्ट्रीय कंपन्या करत असलेला पाण्याचा अमर्याद वापर या सर्व गोष्टीमुळे पाण्याची टंचाई निर्माण होऊ लागले आहे. तसेच हे उद्योग नद्या व समुद्रकिनारी असल्याने व दूषित पाणी नद्या व समुद्रामध्ये सोडत असल्याने त्याचेही परिणाम मनुष्य, प्राणी, पक्षी वनस्पतीवर होऊ लागल्याने मानवाला संसर्गजन्य आजारांचा प्रादुर्भाव होऊ लागला आहे. तसेच संपूर्ण जीवसृष्टीवर त्याचे गंभीर परिणाम दिसू लागले आहेत.

२.३) त्याज्य पदार्थांचे पर्यावरणावरील परिणाम :- बहुराष्ट्रीय कंपन्या आपल्या देशातील नैसर्गिक पर्यावरणीय साधनांचा उपयोग उत्पादन निर्मितीसाठी करून घेतात मात्र उत्पादन घेत असताना ताज्य पदार्थ जे निर्माण होतात ते पदार्थ कोणताही विचार न करता पर्यावरणात फेकतात. या ताज्य पदार्थांचे विघटन होत नाही. परिणामी त्याचे दुरोगामी परिणाम पर्यावरणावर होतात. जमास्टीक, काच, रासायनिक निर्मलके, पॉलिएस्टर्स इत्यादी पदार्थांचा यात समावेश होतो. तसेच या बाबतीतील केरकचरा कोणताही विधीनिषेध न पाळता पर्यावरणात टाकतात. यातूनही पर्यावरणाच्या गंभीर समस्या उद्भवतात.

२.४ वनसंपदा व प्राणी संपदा धोक्यात :- भारतातील सर्व सजीव सृष्टीचे अस्तित्व वनसंपदा व प्राणी संपदेवर अवलंबून आहे. परंतु बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी विशेष आर्थिक क्षेत्राच्या नावाने काबीज केलेल्या जागांमुळे वनसंपदेचे व प्राणी संपदेचे अस्तित्व धोक्यात आले आहे. तसे पाहिले तर आपल्या देशाचा वनसंपदेचा प्रदेश ३०% असणे आवश्यक आहे. मात्र बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी 'विशेष आर्थिक क्षेत्र' च्या नावाने जागा काबीज केल्याने आता या प्रमाणात घट होत गेली. परिणामी ही समस्या गंभीर होत गेली. वनसंपदा धोक्यात आल्याने आपोआपच प्राणीसंपदा कमी होत गेली.

२.५) इतर घटकांवरील परिणाम:- जागतिकीकरणाचे पर्यावरणातील इतर घटकांवर काही परिणाम झाले आहेत. त्या परिणामांमध्ये पर्जन्यामध्ये घट, आर्द्रतेमध्ये घट, पारंपारिक चक्रांमध्ये बिघाड, प्रदूषणात वाढ, वन्यजीवनामध्ये घट, भूजलपातळी घट, मृदा धूप, ओझोन वायूचा र्हास, नद्यांना पूर, वाळवंटीकरण आदी परिणामांचा समावेश आहे.

वरील जागतिकीकरणाचे सर्व परिणाम अत्यंत घातक असून या परिणामावर मात करण्यासाठी व पर्यावरण संवर्धनासाठी उपाययोजनांची बजावणी होणे अत्यंत गरजेचे आहे म्हणूनच या बाबतीत कठोर पावले उचलणे गरजेचे आहे.

१) बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या उत्पादन निर्मितीने मोठ्या प्रमाणात प्रदूषण होत आहे. हे प्रदूषण नियंत्रित करण्यासाठी भारत सरकारने कठोर कायदे व उपाय योजना आखणे आवश्यक आहे. तसेच या कायद्याची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे.

२) पर्यावरणातील जलसंपदा ही महत्वाची गोष्ट आहे. या संपदेचा अमर्याद वापर होतो. त्याचबरोबर बहुराष्ट्रीय उद्योगांमुळे ही जलसंपदा प्रदूषितही होते. म्हणून जलसंपदेचा वापर जपून करणे हा त्यावरील एक महत्वाचा उपाय आहे. त्याचबरोबर या जलसंपदेला दुषित करणा-यांवर कायदेशीर कारवाई करणे आवश्यक आहे.

३) बहुराष्ट्रीय कंपन्या ज्या त्याज्य पदार्थांचा वापर झाल्यानंतर बाहेर टाकतात व त्याचा परिणाम मानवी समूह व पर्यावरणावर होतो. त्या वस्तू उघड्यावर त्यांनी टाकू नये, त्या वस्तूंच्या निर्मूलनासाठी उपाययोजना कराव्यात तसेच या प्रकारच्या वस्तू मुळे मानवी समूहाला धोका पोहोचणार नाही याची वरील कंपन्यांनी खबरदारी घ्यावी.

४. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या आगमनाने व झपाट्याने बदलणाऱ्या औद्योगिक व आर्थिक बदलामुळे प्रचंड प्रमाणात वनसंपदा व प्राणी संपदेचा -हास होऊ लागला आहे. हे दोन्ही घटक अत्यंत महत्वाचे आहेत. त्यांच्या संवर्धनासाठी वृक्ष लागवड, वृक्ष संगोपन, वृक्ष व्यवस्थापन हे घटक नजरेसमोर ठेवून कार्य करणे आवश्यक आहे. तसेच प्राणी संवर्धनासाठी आवश्यक असणाऱ्या कायद्यांची अंमलबजावणी करणे गरजेचे आहे.

५. विकसीत देशांमध्ये लोकसंख्या कमी व नैसर्गिक साधन संपत्ती जास्त आहे. मात्र या उलट आपली परिस्थिती आहे. आपल्याकडे साधन संपत्ती कमी व लोकसंख्या जास्त आहे म्हणूनच आपण आपल्या उपलब्ध साधन संपत्तीचा विनियोग अत्यंत काळजीपूर्वक करणे अत्यंत गरजेचे आहे.

६. आपल्याला पर्जन्यांची झालेली घट वाढवायला पाहिजे, तिची घट नियंत्रणात आणली पाहिजे, पारंपारिक चक्रांमध्ये झालेला बिघाड सुनियोजित करायला पाहिजे, प्रदूषण नियंत्रणात आणायला पाहिजे, वन्यसंपदा वाढवायला पाहिजे मृदेची धूप थांबवायला पाहिजे या सर्व गोष्टी आपण पण गांभीर्याने घेऊन जर कठोर उपायांची अंमलबजावणी केली तर पर्यावरणाचे संवर्धन होण्यास मदत होईल.

७. या सर्व गोष्टींच्या अंमलबजावणीसाठी भारत सरकारने ४२ वी घटनादुरुस्ती अंतर्गत पर्यावरण संरक्षण कलम (Article ४८अ) सामाविष्ट केले आहे. त्यासाठी भारत सरकारने राष्ट्रीय पर्यावरण समितीची स्थापना केली आहे. १९८६ मध्ये बहुव्यापक 'पर्यावरण संरक्षण' कायदा भारतात अस्तित्वात आला आहे.

समारोप -

मानवी जीवनात पर्यावरणाचे अत्यंत महत्वाचे असून पर्यावरण ही निसर्गाने मानवाला दिलेली अनमोल अशी भेट आहे. मात्र आपल्या शोध निबंधात 'जागतिकीकरण व पर्यावरण' या घटकांची रचनात्मक मांडणी करत असताना सर्वप्रथम आपण जागतिकीकरणामुळे भारतीय पर्यावरणावर जे संकट निर्माण झाले आहे त्या संकटातून पर्यावरणाचा र्हास कसा होत चालला आहे याची माहिती पाहिली त्यानंतर त्याच्या दूरोगामी परिणामांचा आढावा घेतला व सरतेशेवटी उपाययोजनांची अंमलबजावणी कशी व्हावी या बाबतीतही सुचक विधाने केली. एकंदरीत सर्व संकलित माहितीच्या आधारे असे जाणवते की हा प्रश्न अत्यंत गंभीर असून प्रत्येक घटकाच्या पुनर्व्यवस्थापनासाठी शासकीय, प्रशासकीय, घटनात्मक पद्धतीने प्रयत्न होणे आवश्यक आहे. तसेच लोकसहभाग सुद्धा आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१. ढाके आणि पाटील, २०१४, 'जागतिकीकरण की नवी गुलामगिरी' जैन पब्लिकेशन, पुणे
२. प्रा. श्रीनिवास जोशी, २०१०, 'वेध जागतिकीकरणाचा' श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
३. प्रा. जगन कराडे २०१३, 'जागतिकीकरण भारतासमोरील अव्हाणे' डायमंड प्रकाशन, पुणे
४. डॉ. एन.एस. तांबोळी २०१० 'अधुनिक भारत' व्ही पी पवार निराली प्रकाशन - पुणे

वैश्वीकरण : भारतीय समाज और स्त्री लेखिकाओं का दृष्टिकोण

सागर गणेश चौधरी

पीएच.डी. शोध-छात्र,

हिंदी अनुसंधान केंद्र, के.टी.एच.एम. महाविद्यालय, नाशिक

(संलग्न - सावित्रीबाई फुले पुणे विश्वविद्यालय, पुणे)

“अयं निज : परो वेति गणना लघुचेतसाम्।

उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्॥”^१

(महोपनिषद्, अध्याय ४, श्लोक ७१)

यह अपना बंधु है और यह अपना बंधु नहीं है। इस तरह की गणना छोटे चित्त वाले लोग करते हैं। उदार हृदय वाले लोगों की तो संपूर्ण धरती ही परिवार है। ‘वसुधैव कुटुम्बकम्’ यह वाक्य भारतीय संसद के प्रवेश कक्ष में भी लिखा है।

वैश्वीकरण की अवधारणा को केवल आर्थिक विकास के दृष्टिकोण से देखा जाता है। किंतु भारतीय समाज और वैश्वीकरण का नजदीकी से संबंध है। इसके अंतर्गत हिंदी साहित्य महिला लेखिकाओं के दृष्टिकोण को समक्ष रखने की कोशिश की गई है।

शोधालेख के उद्देश :

- १) वैश्वीकरण में भारतीय समाज की समस्याओं को जानेंगे।
- २) वैश्वीकरण में महिलाओं के सामाजिक और आर्थिक विकास के दृष्टिकोण को जानेंगे।
- ३) हिंदी महिला लेखिकाओं के साहित्य में वैश्वीकरण की अवधारणा को स्पष्ट करेंगे।
- ४) वैश्वीकरण वैश्वीकरण में भारतीय महिलाओं के महत्व को समझेंगे।

प्रस्तावना :

‘वसुधैव कुटुम्बकम्’ यह अवधारणा धरापर सभी जीवों को जीवन व्यतित करने का अधिकार देती है। भारतीय सामाजिक विकास की गति को हम सिर्फ भौतिक विकास के माध्यम से समझते हैं किंतु आम आदमी की परेशानियों को भी समझना होगा गाँव का आम आदमी जब ऊँची इमारतें देखता है तब उसे लगता है कि नगर के लोग सुखी हैं उन्हें चकाचौंध भरा जीवन मिला है, मगर दिवारों के पार जिन हालातों का सामना आम आदमी कर रहा है वहाँ सभ्यताओं को कुचला जा रहा है उसकी इच्छाओं, आकांक्षाओं का दमन हो रहा है। इसके अंतर्गत नारी भी अपने परिवार नौकरी, व्यापार जगत की समस्याओं से झूझ रही है।

भारतीय सभ्यता के उदाहरण दिए जाते हैं किंतु एक और नारी का अक्षील चित्रण किया जा रहा है, विज्ञापन, फिल्म, मिडिया में दिखाया जाने वाला रूप किस सभ्यता की ओर ले जा रहा है ? यह समाज की माँग है? या वैश्वीकरण का दोष है?

हिंदी साहित्य में महिला लेखिकाओं ने स्त्री और समाज की कश्मकश को वैश्वीकरण के माध्यम से पेश किया है। इस दृष्टिकोण के विविध आयाम को प्रकट करना इस शोधालेख का प्रमुख उद्देश्य है।

आदिवासी, किसानों का घटता व्यापार :

भारतीय व्यापार का प्रमुख हिस्सा किसान है। किंतु खुला बाजार .... खुला बाजार के नाम पर व्यापारी लोग किसान को ठग रहे हैं। “जिन आदिवासियों ने सैकड़ों साल तक जंगलों को सुरक्षित रखा उनका करोंदा और स्ट्रॉबेरी कर्नाटक के वाईन प्रोजेक्ट को दिया जा रहा है, डब्ल्यू. ए. टी. वर्ल्ड अग्रो ट्रेडिंग नामक कंपनी यह लेन देन का कार्य कर रही है।”^२ मगर मूल आदिवासियों को कुछ ज्यादा मुनाफा माँगने का हक नहीं चूँकि उनकी शिक्षा का स्तर कम है। आदिवासी महिलाएँ सिर पर रखकर रोज चालीस-पचास किलों करोंदे और स्ट्रॉबेरी बेच रही हैं।

महिला लेखन की भूमिका :

विश्व की स्त्री के गुलामी का इतिहास जितना बड़ा है उतना ही स्त्री मुक्ति का इतिहास विशाल है। इस इतिहास की झलकियाँ सन 1991 में लिखी गई किताब ‘विमन रायटिंग इन इंडिया’ में मिलती है। “नारी मुक्ति के सवाल 18 वीं सदी में वील्सम क्राफ्ट या बीसवीं सदी के मध्य में ‘सीमोन द बुआ’ ने उठाएँ”^३ तो उसकी पृष्ठभूमि में श्रमिक औरतों द्वारा अपने श्रम के सारे मूल्य और समानता के अधिकारों के लिए शुरू किए गए आंदोलन थे।

वैदिक काल में गार्गी, मैत्री इन स्त्रीयाओं के उदाहरण हैं मगर इस पर गौर करना होगा कि यह स्त्री उँचे घर की थी, फिर भी मजबूरी थी इसलिए उन्हें शिक्षित किया गया। वैश्वीकरण के इस दौर में स्त्री को शिक्षा का अधिकार है मगर स्त्री शिक्षित होने के बावजूद भी श्रम के प्रति समानता महसूस नहीं करती प्रभा खेतान 'बाजार के बीच : बाजार के खिलाफ' में लिखती है। - "भूमंडलीकरण में स्त्री को रोजगार मिला चूँकि उसके श्रम का शोषण हुआ"⁴ जिन महिलाओं का विवाह नहीं हुआ उनको अधिक श्रम करने में समस्याएं नहीं आती चूँकि उन्हें अपने बच्चों बेबी सिटींग में रखने की नौबत नहीं आती किंतु परिवार संभालकर मेहनत करनेवाली महिलाएँ पुरुष के समान कार्य करती हैं उनकी मानसिकता का चित्रण प्रभा खेतान ने किया है।

सेक्स वर्कर की बड़ी समस्याएँ भी स्त्री लेखन में सामने लाने का प्रयास हो रहा है, महिलाएँ या तो इस व्यवसाय में आने के लिए मजबूर होती हैं या फिर घसीटी जाती हैं। पुरुषों को नाबालिक लड़कियाँ चाहिए 23-24 की उम्र के बाद उन्हें कोई पसंद नहीं करता पाईव्ह स्टार होटल और ज्यादा पैसे देने वाले ग्राहकों के चक्कर में अपनी जवानी को तार-तार होने से 'सेक्स वर्कर' नहीं रोक सकती यथा संभव उन्हें गंभीर बिमारियों का सामना करना पड़ता है।

'बोल्ड लेखन' स्त्री लेखन का नया आयाम नहीं किंतु स्त्री की मानसिक, भावनिक जरूरतों का पूरा होना भी पुरुष के बराबर का अधिकार माना जाता है। "हिंदी साहित्य में बोल्ड लेखन की शुरुआत कृष्णा सोबती के 'जिंदगी नामा' से हुई"⁵ 'बोल्ड लेखन' वह लेखन है जिसमें नारी अपने मासिक धर्म से लेकर सेक्स की जरूरतों को भी खुलेआम दर्शाती है आगे चलकर समाज में उस पर कैसे अत्याचार हुए इसका चित्रण करने से भी वह नहीं डरती। नसिरा धर्मा की शाल्मली एक स्थान पर कहती है - "मैं पुरुष विरोधी नहीं अत्याचार विरोधी हूँ"⁶

वैश्वीकरण में महिलाएँ भी रोजगार में जुटी हैं थककर जब घर आती हैं कुछ हद तक उनकी शारीरिक इच्छाएं खत्म होने की संभावना स्वाभाविक है। उषा प्रियंवदा अपनी आत्मकथा में लिखती हैं - "मुझे शारीरिक अपेक्षाओं से बढ़कर भावनाओं की अधिक जरूरत है"⁷

महिलाओं पर अत्याचारों का सिलसिला आज भी चल रहा है। नेशनल क्राईम रिकॉर्ड्स ब्यूरो 2014 की रिपोर्ट में लिखा है कि देश में हर घंटे 4 रेप हुए, दूसरे शब्दों में साल में देश भर में कुल 36,875 रेप के मामले सामने आए हैं। वहीं साल 2017 में पॉस्को अॅक्ट के बावजूद भी 19,765 महिलाओं को अत्याचार का सामना करना पड़ा। भारतीय समाज में महिलाएँ कितनी सुरक्षित हैं? यह महत्वपूर्ण सवाल आज भी है। इसलिए शायद 'कस्तुरी कुंडल बसै' में मैत्रेयी पुष्पा लिखती हैं - "विवाह स्त्री की युवा उम्र को सुरक्षा देता है"⁸

भारतीय स्वतंत्रता में महिलाओं का योगदान महत्वपूर्ण है। वीरांगना पद्मा, वीरांगना सूर्यकुमारी से लेकर वीरांगना लक्ष्मीबाई तक सभी को माध्यम बनाकर साहित्य सृजन किया गया। सुभद्राकुमारी चौहान राष्ट्रीय धारा की प्रमुख कवयित्री हैं। जिनकी 'झाँसी की रानी' कविता मशहूर हुई।

महिला लेखिकाओं का व्यक्तित्व और कृतित्व समाज के लिए महत्वपूर्ण है इसका सशक्त उदाहरण 'रमणिका गुप्ता' है। आदिवासीयों के हक के लिए रमणिका गुप्ता ने कार्य किया, जंगल और जमीन को बचाने में जमींदारों ने रमणिका जी पर ग्यारह बार हमले किए। फिर भी रमणिका गुप्ता आदिवासी हक के लिए लेखन कर रही हैं और झूझ रही हैं। उन्होंने आदिवासी, दलित, महिला और बच्चों के लिए अपना अनमोल योगदान दिया है तथा लेखन भी किया है।

वैश्वीकरण के इस दौर में हर मुकाम पर नारी अपने परिवार और समाज के प्रति अपना कर्तव्य निभा रही है। भारतीय संविधान के अनुच्छेद 14, 15(3), 16(1), 19(1) 21 का सार यह है कि कानूनी समानता, जाति, धर्म, लिंग एवं जन्मस्थान आदि के आधार पर भेदभाव न करना, समान अभिव्यक्ति और लोक सेवाओं में समान अवसर देना। इन अधिकारों के बावजूद नारी को 'अबला' कहा क्यों कहा जाता है ? इस व्यथा के बारे में 'कोहरे' की नायिका कहती हैं। "औरते जितनी कमजोर दिखती है उतनी ठोस है"⁹

वैश्वीकरण के इस दौर में हम इतने आधुनिक बन चूके हैं कि हम सभ्यता खोते जा रहे हैं। दूरदर्शन पर हमें साधारण विज्ञापन पसंद नहीं हमें विज्ञापन में किसी महिला को कम कपड़े में देखना होता है। सभ्यता का मतलब सिनेमा से भी है चूँकि जिस फिल्म में एक भी 'आयटम साँग' ना हो उस फिल्म को असफलता मिलती है। शायद नारी का शालीन रूप समाज को अमा हो ऐसा नहीं चूँकि यह आधुनिक समाज की माँग है।

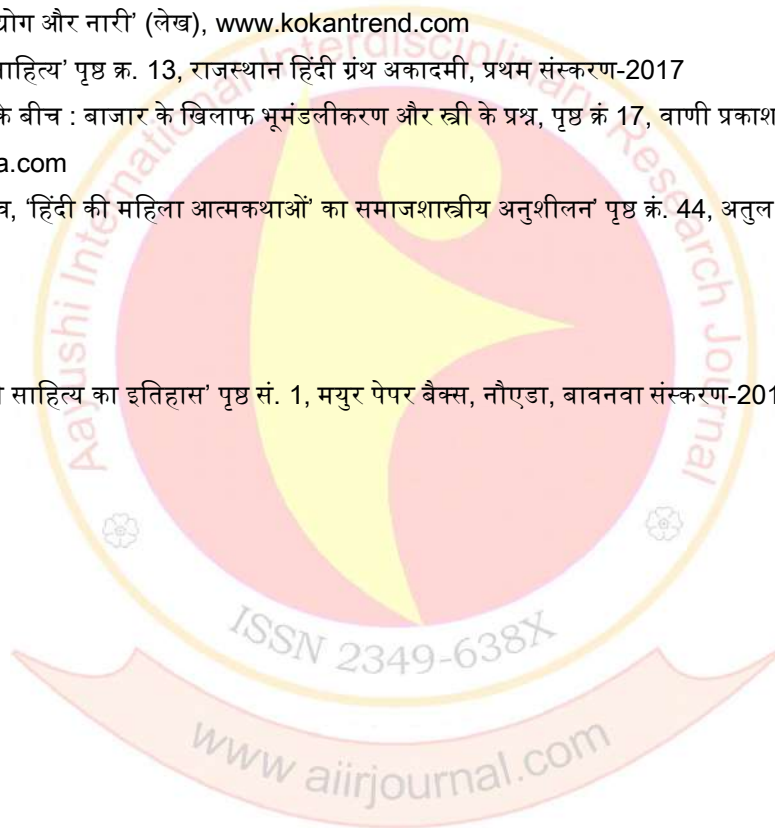
महाराष्ट्र में अजंठा, एलोरा के शिल्प में प्रणय मुद्राओं को दर्शाया गया है। इसे केवल कला रूप से देखा जाता है। यह शिल्प कला राष्ट्रकुट के समय की अद्भूत रचना है। शायद ही इलियट ने कहा है - “केवल अतीत ही वर्तमान को प्रभावित नहीं करता वर्तमान भी अतीत को प्रभावीत करता है।”^{१०}

निष्कर्ष :

- 1) महिलाओं को उद्योग, व्यापार में बढ़ावा देने की जरूरत है।
- 2) भारत की महिलाएँ अपने रोजगार में सफल है।
- 3) हिंदी महिला लेखिकाओं का लेखन महिलाओं की समस्याओं को दर्शाने में सक्षम भूमिका रखता है।

संदर्भ :

- 1) देवसरे हरिकृष्ण 'बालसाहित्य : मेरा चिंतन' पृष्ठ क्र. 21 मेधा बुक्स दिल्ली.
- 2) वर्मा विधु 'कोकण उद्योग और नारी' (लेख), www.kokantrend.com
- 3) शंकर विवेक, 'हिंदी साहित्य' पृष्ठ क्र. 13, राजस्थान हिंदी ग्रंथ अकादमी, प्रथम संस्करण-2017
- 4) खेतान प्रभा 'बाजार के बीच : बाजार के खिलाफ भूमंडलीकरण और स्त्री के प्रश्न, पृष्ठ क्रं 17, वाणी प्रकाशन, संस्करण-2016.
- 5) www.hindibhasha.com
- 6) खिलारे दिपक नामदेव, 'हिंदी की महिला आत्मकथाओं' का समाजशास्त्रीय अनुशीलन' पृष्ठ क्रं. 44, अतुल प्रकाशन, कानपूर
- 7) 'वहीं' 77
- 8) 'वहीं' 81
- 9) 'वहीं', 112
- 10) नगेंद्र, हरदयाल 'हिंदी साहित्य का इतिहास' पृष्ठ सं. 1, मयुर पेपर बैक्स, नौएडा, बावनवा संस्करण-2016

जागतिकीकरणाच्या काळातील भारतीय शिक्षण

प्रा. डॉ. डी. टी. कदम

इतिहास विभाग

डी.बी.जे. महाविद्यालय चिपळूण

उदारीकरणाच्या नव्या धोरणात एक पैलू जागतीकीकरण असाही आहे या संकल्पनेला कोणीही विरोध करणार नाही, जगात मानवाचे राज्ये व्हावे, मानवाचे पार्लमेंट व्हावे युद्ध होऊ नये जगात शांतता नांदावी माणसाचे कल्याण व्हावे या गोष्टीला कोणीही विरोध करणार नाही भारत हा बुद्धाचा देश आहे भारतावर अनेकांच्या स्वऱ्या झाल्या आहेत पण भारताने कोणावर आपल्या सीमेबाहेर जाऊन कोणावर ही हल्ला केला नाही. आमच्या घराची दारे सर्वांना खूले आहेत चारही बाजूने आमच्या घरात वारा येईल, अशीच आम्ही व्यवस्था करतो. ब्रिटीश्यांचे साम्राज्ये आले, तेव्हा आम्ही त्यांची इंग्रजी भाषा आत्मसात केली. इंग्रज माणसाचा द्वेष केला नाही इंग्रजीमूळे आम्ही हुशार झालो त्यांना आम्ही कधी ही विरोध केला नाही त्यांच्या सोबत मैत्री केली. भारताला स्वातंत्र्य मिळण्याआगोदर ही आम्ही राष्ट्रसंघाचे सदस्य होतो त्यामुळे भारताला ही संकल्पना नवीन नाही स्वातंत्र्यानंतर भारताने तिसऱ्या शक्तीचा उदय घडून आणला होता हे विसरून चालणार नाही.

समाजवादी नेते डॉ.राम मनोहर लोहिया यांचे स्वप्न असे होते की जगात कोणत्याही माणसाला मुक्तपणे फिरता यावे पण नव्या जगात हे काही खर होणार नाही, कारण श्रीमंत मानसाला हे शक्य आहे गरीबाला नाही. जागतिकीकरणाची घोषणा करत असतानाच अमेरिका, इंग्लंड, जपान, जर्मनी, फ्रान्स या देशांनी व्हिंसा देण्याचे धोरण खूप कडक केले आहे म्हणजे माणसाचे जागतिकीकरण नको आहे. सर्व मानव एक ही भावना नको आहे. तर पैसा जागतिक व्हावा अशीच सर्वांची भावना आहे. अमेरिकेतून मोठ्या प्रमाणात भांडवल भारतात यावे, त्यांनी नफा कमवावा व ते अमेरिकेला सहजपणे जाता यावे म्हणजे जागतिकीकरण होय.

हे खरे आहे की मानवाच्या इतिहासात प्रचंड मानवी संहार झाला आहे स्वातंत्र्य सार्वभौम राष्ट्रभक्ती या नव्या मूल्यांना महत्व आले, देशासाठी प्राणाचाही त्याग करण्यास तयार असलेले देशभक्त आदर्श ठरले, अनेक संकुचित भावनांवर राष्ट्रवादाने मात केली. धर्म जात वंश, रंग भाषा, प्रदेश या सर्वांपेक्षा श्रेष्ठ स्थान राष्ट्र भावनेने मिळविले, पण त्याच बरोबर माझा देश मग चूक असो की बरोबर बुद्धिवादाला, मानवतावादाला मारक भूमिकाही राष्ट्रवादाने जोपासली. माझेच राष्ट्र जगात श्रेष्ठ माझा, धर्म श्रेष्ठ, माझी जात श्रेष्ठ अशा संकुचित भावना उदयाला आल्या. याचा समाजावर मोठाच परिणाम झाला आहे

जागतिकीकरणाच्या काळातील शिक्षण:-

एच. डी. देवेगौडा यांच्या नेतृत्वाखाली सरकार आले तेव्हा समान विकास कार्यक्रम आखण्यात आला होता या कार्यक्रमात असे स्पष्ट नमूद केले होते की रास्तरीय उत्पन्न सहा टक्के शिक्षणासाठी राखून ठेवली जाईल व त्यातील निम्मी रक्कम प्राथमिक शिक्षणावर खर्च केली जाईल पण प्रत्यक्षात तसे काहीच झाले नाही देशात बेरोजगारांची संख्या दिवसे दिवस वाढत जात आहे. शिक्षणा संदर्भात रोजच्या रोज नवीन घोषणा सरकार करत आहे शिक्षण हा मूलभूत हक्क करावा असे सर्वांनी वाटते पण काही अमलबजावणी होत नाही.

अडचणी कोणत्या ?

प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण झाले पाहिजे हे तत्त्व तर घटनाकाराने भारतीय सविधानात लिहून ठेवले आहे मग यश का मिळाले नाही ? संपूर्ण साक्षरता का झाली नाही? शाळा योग्य वयाच्या मुळा मुलींना शिकवण्यासाठी कोणत्या अडचणी येतात? गळतीचे प्रमाण दिवेदिवस का वाढत आहे? मुलीचे शिक्षण का थांबते? या सर्व प्रश्नांवर येणाऱ्या प्रत्येक सरकारने चर्चा केली आहे, पण तोडगा मात्र निघाला नाही.

वरील प्रश्नाचा विचार करूच नये असे म्हणता येणार नाही, नवीन माहिती सातत्याने पुढे येते. शाळेमध्ये नोंदणी केली नाही किंवा गावात पुढचे वर्ग नाही म्हणून बऱ्याच मुला मुलीचे शिक्षण थांबते हा प्रश्न फक्त गोरगरिबांचा आहे, श्रीमंतांचा नाही श्रीमंत

लोक पैश्याच्या जोरावर पाहिजे तसे शिक्षण घेतात, आणि गरीबांना मिळेल तसे शिक्षण घ्यावे लागते हीच या देशातील मोठी शोकांतिका आहे

उच्च शिक्षणाच्या बाबतीत धोरण:-

उच्च शिक्षणाच्या बाबतीत सरकारचे धोरण आज ही स्पष्ट नाही, तळ्यात मळ्यातच आहे. मागील सरकारचे धोरण पुढेच चालणार असेच दिसते, नव्या आर्थिक सुधारणा बदलाचा फटका उच्च शिक्षण क्षेत्राला नवीन शैक्षणिक धोरणामुळे बसला गेली 50 वर्षे हे धोरण असेच चालू आहे प्राथमिक शिक्षणाला प्राधान्य द्यायचे आहे त्यामुळे उच्च शिक्षणासाठी सरकार खर्च करू शकणार नाही. सरकारची अशी भूमिका आहे की पैसे असतील तर शिका नाही तर फुटा! या भूमिकेमुळे बऱ्याच गोरगरिबांना शिक्षण अर्धवट सोडावे लागत आहे. याचा विचार सर्व समाजाने केला पाहिजे.

आधुनिक शिक्षण महर्षि:-

या धोरणाच्या अमलबजावणीवर १० वर्षात असे आढळते की सरकारने उच्च शिक्षणावरील खर्च कमी केल पण प्राथमिक शिक्षणावरील खर्चात त्या मनाने भरीच भर पडली नाही. १० वर्षात उच्च शिक्षणाच्या क्षेत्रात प्रचंड प्रमाणावर डोनेशन घेणाऱ्या शिक्षण संस्था निघाल्या, त्यांची एक फळीच निर्माण झाली.

न्यायालयाचा मखलाशीपणा-

या महागड्या शिक्षण वेवस्थेच्या संदर्भात काही लोकांनी सुप्रीम कोर्टामध्ये धाव घेतली पण दुदैवाने सुप्रीम कोर्टाने ही संस्थाचालकाना काही गुणवत्तेच्या आधारावर जागा भराव्यात व बाकीच्या मनमानी पैसा घेऊन आपल्या संस्था चालवाव्यात अस निर्णय दिला, त्यामुळे शिक्षणसम्राट अधिकच सोकावले.

जागतिक बँकेचा दुष्टिकोण :-

नरसिंह राव सरकारने खाजगी विद्यापीठ वेधेयक राज्यसभेसमोर सादर केले या वेधेयकमुळे खाजगी विद्यापीठांना मनमानी अधिकार दिले व त्यांनी त्या अधिकाराचा पूर्णपणे फायदा करून घेतला खाजगी विद्यापीठणा परवानगी करणारे विधायक लोसभेत पास करावे लागेल व ते वेधेयक रद्द करून उच्च शिक्षणासाठी आर्थिक तरतूद करावी लागेल अशी भूमिका सरकारची होती

राजीव गांधीचे शैक्षणिक धोरण :-

राजीवगांधीच्या कारकिर्दीत १९८६ साली नवे शैक्षणिक धोरण जाहीर झाले व त्यांची अमल बजावणी सुरू झाली जागतिक बँकेचा दबाव प्रामुख्याने कारणीभूत ठरला जागतिक बँकेच्या तज्ञांचे म्हणणे असे की ज्या गरीब देशात आर्थिक अडचण निर्माण झाली असेल आणि जिथे प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण झाले नसेल त्या देशात उच्च शिक्षणासाठी सरकारने सबसिडी देऊ नये, वाचलेला पैसा प्राथमिक शिक्षणावर खर्च करावा आपल्या देशातील सरकारने स्विकारलेला राममूर्ती कमिटी सेंट्रल अडव्हयसरी बोर्ड ऑन एड्युकेशन पुनः कामिटीचा रिपोर्ट या प्रमाणे सर्वसाधारणपणे मत व्यक्त केले की उच्च शिक्षणावरील सरकारची गुंतवणूक कमी होणार .

पूर्वीच्या खाजगी शिक्षण संस्था:-

समाजाचा सर्वांगीण विकास व्हावा हा हेतु डोळ्यासमोर ठेऊन समाजातील दानशूर व सामाजिक नेत्याने शिक्षण संस्था निर्माण केल्या, त्यात टिळक, अगरकर, विष्णु शास्त्री चिपळूणकर यांनी न्यु इंग्लिश स्कूल आणि फर्गुसन कॉलेज काढलेमहात्मा फुले छत्रपती शाहू महाराज, सयाजीराव गायकवाड, कर्मवीर भाऊराव पाटील, महर्षि धोंडो केशव कर्वे, विठ्ठल रामजी शिंदे, स्वामी रामानंद तीर्थ, पंजाबराव देशमुख डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर या सर्वांनी समाजाचा विकास व्हावा म्हणून शिक्षण संस्था काढल्या या संस्थेत अनेकजण शिक्षण घेऊन उच्चविभूषित झाले

आताच्या खाजगी शिक्षण संस्था :-

आज खाजगी शिक्षण संस्था चालकाने लूटमार मोठ्या प्रमाणात चालू केली आहे आज ही पतंगराव कदम डी.वाय.पाटील, स्वामी विवेकानंद शिक्षण संस्था अशा किती तरी नावाचा उल्लेख करता येईल जे की फक्त श्रीमंत मुलांनाच शिक्षण देऊ शकतात. हा जगतिकीकरणाचा मोठा परिणाम समजावा लागेल.

शिक्षणावरील खर्च म्हणजे भांडवली गुंतवणूक-

पालक आपल्या मुलांच्या शिक्षणावरील खर्चाकडे गुंतवणूक म्हणून पाहू लागला आहे. डॉक्टर, इंजिनीयर, झाला तर भरपूर हुंडा घेता येईल 4 वर्षात कार येईल बंगला बांधेल हॉस्पिटल उभे करेल, शिक्षणावरील केलेला खर्च आपणाला भरून काढता येईल, म्हणून पालक आपल्या मुलांसाठी संस्था चालक मागेल तेवढे डोनेशन भरत असतात पण ज्यांचाकडे गुणवत्ता आहे तो मात्र अश्या शिक्षणापासून वंचित राहतो हा मोठा जगतिकीकरणाचा धोका आहे.

खाजगी विद्यापीठ कायदा :-

खाजगी विद्यापीठ कायदानुसार विद्यापीठे स्वायत्त होतील अभ्यासक्रम, शिक्षकांच्या नेमणुका, प्रवेश फीचे दर याचे सर्व अधिकार त्यांनाच राहतील म्हणजेच परिक्षाही तेच देतील, पदव्याही तेच देतील आणि ज्यांचा पदव्याना बाजारात मागणी राहिल तेच विद्यापीठे तेजीत चालेलया विद्यापीठाना सरकारकडे 10 कोटी रुपये अनामत रक्कम ठेवावी लागते. कारण अखेर हा धंदा आहे नफा मिळत नाही असे दिसले की दुकान पटकन बंद होईल जसे खाजगी उदोगपतीं गिरण्या कारखाने कधी ही बंद करू शकतात आणि ती मालमत्ता विकू शकतात असेच या खाजगी शिक्षण संस्थांचे स्वरूप आहे.

संभाव्य धोका :-

काही सामाजिक, तथाकथित, आध्यात्मिक धानाडूय मंडळी ही खाजगी विद्यापीठाची मागणी करत आहे पण हे खाजगी विद्यापीठ गोरगरिबांसाठी फुकट शिक्षण देणारे नाहीत हाच मोठा धोका आहे

गरीब वंचित राहतील-

खाजगी विद्यापीठे झाली तर आज उच्च शिक्षणापासून विविध कारणांनी प्रामुख्याने आर्थिक वंचित राहिल्याने विद्यार्थ्यांना अधिक संधि प्राप्त होईल का? त्यांना शिक्षण मिळेल का? त्यांच्याबद्दल कोणी सहानुभूती दाखवेल का? असे अनेक प्रश्न निर्माण होत आहेत, पण येवढे मात्र निश्चित की गोरगरिबांना हे विद्यापीठे पाऊल सुधा ठेऊ देणार नाहीत त्यामुळे गोरगरीब विद्यार्थी शिक्षणापासून वंचित राहतील.

समारोप:-

अश्या प्रकारे ज्या दिवशी जागतिकीकरण स्विकारले गेले त्याच दिवशी गोरगरिबांच्या हातातील पुस्तक आणि वही हिसकाऊन घेतले, गरिबांची मुलं आणि श्रीमंतांची मुलं यामध्ये भेदभाव होत असल्याचे दिसत आहे. ज्या शाळेमध्ये टाटबिर्ला, अंबानी यांचे मुलं शिकतात त्याच शाळेत या देशातील शेतकरी कष्टकरी आदिवासी समाजातील मुलं शिकले पाहिजेत तरच खऱ्या अर्थाने समता प्रस्थापित होईल अन्यथा ही अशीच पद्धत पुढे चालत राहिल.

संदर्भसूची

- १) डोळे, ना.य .उदारीकरण: नवे आर्थिक धोरण, विद्या प्रकाशन नागपुर, प्रथम आवृत्ती १९७७
- २) गायकवाड, मुकुंद जागतिकीकरण शाप की वरदान, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे, प्रथम आवृत्ती २००१
- ३) दु भाषी पद्माकर: जागतिकीकरण उदारीकरण आणि अर्थकारण, श्रीविद्या प्रकाशन पुणे, प्रथम आवृत्ती २००६
- ४) कोठेकर, शांता: इतिहास तंत्र आणि तत्वदान, साईनाथ प्रकाशन नागपुर, प्रथम आवृत्ती २००५

नवीन सामाजिक चळवळीचे बदलते राजकीय संदर्भ

प्रा.डॉ. भगवान लोखंडे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

द.ग.तटकरे महाविद्यालय, तळा

१.१ प्रास्ताविक :

सामाजिक चळवळीचे अभ्यास प्रामुख्याने समाजशास्त्र या सामाजिक शास्त्राचा आधारभूत अभ्यासविषय मानला जातो त्यानंतर इतिहास या सामाजिक शास्त्राच्या अभ्यास विषयात त्यांचा अभ्यास होतो राज्यशास्त्र या विषयात सामाजिक चळवळ या अभ्यास घटकास १९६० च्या दशकापर्यंत फारसे गांभीर्याने घेतले गेले नाही १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात राज्यशास्त्र विषयाच्या अभ्यास क्षेत्रात क्रांतिकारी बदल झाले- अर्थात वर्तनवाद यात अग्रभागी होता तरी औपचारिक संस्थांच्या सहमतीचा संमतीचा अभ्यास या चौकटीच्या बाहेर अमेरिकन राज्यशास्त्रज्ञ गेले नाहीत. त्यामुळे औपचारिक संस्थांच्या सार्वजनिक धोरणास विरोध करणाऱ्या सामाजिक चळवळींचा अभ्यास राज्यशास्त्रात व्यापकपणे होऊ शकला नाही. यादृष्टीने मार्क्सवादाचे योगदान महत्वाचे आहे. संमतीशिवाय संघर्षाचा अभ्यास राज्यासंस्थेच्या संदर्भात करण्याची पद्धत मार्क्सवादी विचारांनी अग्रभागी आनलीयादृष्टीने मार्क्सवादात अन्तेनिओ ग्रामसी यांचे योगदान महत्वाचे ठरले. १९८० नंतर यापद्धतीच्या अभ्यासाला अधिक गती आली. तिसरे जग विशेषतः आशिया आफ्रिका खंडातील राज्यशास्त्राच्या अभ्यासात संघर्षाचा मुद्दा कळीचा ठरला समूहाचे हक्क, पर्यावरणीय प्रश्न, स्त्रियांचे हक्क, सामाजिक न्याय, विस्थापितांचे हक्क, पर्यायी सार्वजनिक धोरण हे या देशामध्ये सामाजिक चळवळीच्या माध्यमातून जनसामान्यांच्या केंद्रस्थानी आले यातून राजकीय प्रक्रिया या राज्याशास्त्रांच्या उपअभ्यास शाखेत नव्वदीनंतर च्या दशकात क्रांतिकारी बदल झाले. त्यादृष्टीने नवीन सामाजिक चळवळीचे बदलते राजकीय संदर्भ अभ्यासने महत्वाचे ठरते.

१.२ संशोधन साहित्याच्या आढावा :

भारतामध्ये सामाजिक चळवळीवरील अभ्यासाची वाणवा होती हे घनश्याम शहा यांनी प्रथम पुराव्यानिशी स्पष्ट केले त्यांनीच प्रथम भारतामध्ये सामाजिक विषयावर सत्ता संघर्षाच्या संदर्भात अभ्यास करण्याची गरजही अधोरेखित केली सामाजिक चळवळीचा राज्यशास्त्र या विषयांतर्गत अभ्यासात यदि. फडके यांचे 'पोलिटीक्स अन्ड लॅंग्वेज' (१९७३) घनश्याम शहा यांचे 'कास्ट असोशिएशन अन्ड पोलिटिकल प्रोसेस इन इंडिया (१९७५) रावसाहेब कसबे यांचे 'झोत' (१९७८) ही संशोधने जनसमूह आणि अभिजनवर्ग यांच्यातील सत्ता संघर्ष मांडणारी होती ९० च्या दशकात के.के. कसबे (१९८७) एस.एम.सोनवाला (१९८८), दासरी (१९९४) यांनी आंबेडकरी चळवळ राष्ट्रवादी चळवळ व नक्षलवादी चळवळीवर पुणे विद्यापीठात संशोधनात्मक कार्य केले. डॉ. घनश्याम शहा यांनी १९९१ मध्ये प्रकाशित केलेल्या 'सोशल मुव्हमेंट इन इंडिया या ग्रंथात जनसमूह आणि अभिजनवर्ग यांच्यातील सत्ता संघर्ष मांडला त्यात त्यांनी भारतातील राज्यशास्त्र विषयात राजकीय प्रक्रिया आणि राजकीय चळवळ यांना महत्व देण्याची गरज प्रतिपादन केली. त्यानंतरच्या काळात महाराष्ट्रात यादृष्टीने मोठे अभ्यास पुढे आले त्यात प्रामुख्याने जयंत लेले, राजेंद्र व्होरा, सुहास पळशीकर, नितीन बिरमल, यशवंत सुमंत गोपाळ गुरु, राजेश्वरी देशपांडे, डॉ. प्रकाश पवार या अभ्यासकांचे योगदान महत्वाचे आहे. या सर्व संशोधकांच्या योगदानातून महाराष्ट्रातील राज्यशास्त्र महाराष्ट्र व भारतीय पातळीवरील अभ्यासाच्या संयोगातून विकास पावले आहे. त्याच्या अभ्यासाच्या कक्षा सामाजिक चळवळीमध्ये विस्तारली गेली.

१.३ नवीन सामाजिक चळवळ संकल्पना :

'नवीन सामाजिक चळवळ' या संकल्पनेतील प्रत्येक शब्दात स्वतंत्र अर्थ ध्वनित होतो 'नवीन' हा शब्द पूर्वीच्या चळवळीपासूनचे वेगळेपण दाखवतो. 'सामाजिक' हा शब्द इतर चळवळीपासून जसे धार्मिक, आर्थिक चळवळीपासून त्यास वेगळे करतो. तर 'चळवळ' हा शब्द राज्यसंस्था आणि नागरी समाज ह्यांच्या संबधातल्या प्रस्थापित प्रक्रिया पासून स्वतःला वेगळे करतो.

१.४ सामाजिक चळवळीचे आधार :

राज्यशास्त्रात सामाजिक चळवळीच्या विविध चौकटीच्या आधारे अभ्यास होताना दिसतो. यातील काही महत्वाचे घटक पुढील प्रमाणे मांडता येतील

१. सामुदायिक कृती :

सामाजिक चळवळीचा हेतू सामाजिक परिवर्तन असतो. त्यामुळे चळवळीमध्ये व्यक्तिगत कृती नसते ती सामुदायिक कृतीला महत्त्व देते. यादृष्टीने सामाजिक चळवळी जनसमुहास राजकीय कृती करण्यासाठी प्रेरणा देतात.

२. राजकीय पक्षांचा आधार :

सामाजिक चळवळीची सामुहिक कृती, विचारप्रणाली आणि नेतृत्व व बदलाभिमुख ही चळवळीची वैशिष्ट्ये राजकीय पक्षांचा आधार ठरतात. भारतातील सर्वच राजकीय पक्षांच्या मागे चळवळीचे आधारस्थान आढळते.

३. विचारप्रणाली :

सामाजिक चळवळी विचारप्रणाली आधारेच उभ्या राहतात त्यामुळे सामाजिक चळवळ आणि विचारप्रणाली यांना वेगळे करता येऊ शकत नाही. उदा. दलित चळवळ आंबेकरवादावर तर नक्षलवादी चळवळ क्रांतीवाद किंवा माओवादा वर उभी आहे.

४. राज्यसंस्थेच्या धोरणांची चिकित्सा :

लोकमत राज्यसंस्था अथवा सरकार यांच्या विरोधातील असंतोष असतो यातूनच राज्यसंस्थेच्या धोरणांची चिकित्सा होते त्यातून राज्यसंस्थेच्या विरोधातील मुद्द्याचे सुसूत्रीकरण सामाजिक चळवळ केले जाते

५. पर्यायी सार्वजनिक धोरण :

सामाजिक चळवळीचा कल सार्वजनिक धोरणामधून आपले ध्येय साध्य करण्याकडे असतो. शासनाच्या धोरणामध्ये व नियमांमध्ये परिणामकारक बदल घडवून आणण्याच्या दृष्टीने सामाजिक चळवळी कार्यरत असतात त्यामुळे सामाजिक चळवळीचा उदय व विकास सार्वजनिक धोरणांच्या वादविवादावरच आधारलेला असतो.

६. राजकीय संघर्ष :

सामाजिक चळवळीमध्ये संघर्ष हा केंद्रस्थानी असतो. त्यात प्रामुख्याने विविध जनसमूह आणि अभिजन यातील संघर्षातून प्रथम स्थान दिले जाते. अभिजन वर्गातील अंतर्गत संघर्षास मात्र यात दुय्यमस्थान दिले जाते

१.५ नवीन सामाजिक चळवळीचा विकास :

पारंपारिक सामाजिक चळवळी व नवीन सामाजिक चळवळी यातील वेगळेपण व नवीन सामाजिक चळवळीचा विकास अभ्यासण्यासाठी १९३० हे वर्ष संदर्भ वर्ष मानावे लागते. १९३० साली आलेल्या जागतिक मंदीतून बाहेर पडण्यासाठी जगात विकासाची तीन प्रतिमाने पुढे आली. फॅसिस्ट, स्टॅलिनिस्ट व कल्याणकारी ही ती तीन प्रतिमाने. त्यातील फॅसिस्ट प्रतिमानांचा दुसऱ्या महायुद्धात पराभव झाला दुसऱ्या महायुद्धानंतर उर्वरित दोन प्रतिमानांमध्ये १९९० पर्यंत शीतयुद्ध चालू राहिले १९९० मध्ये सोव्हिएट रशियाच्या पतनाबरोबर एकच प्रतिमान राहिले. यातील ही टप्प्यांवर नवीन सामाजिक चळवळीचे स्वरूप बदलत गेलेले दिसते. १९४५ ते १९६० हा कल्याणकारी राज्य प्रतिमानांचा सुवर्णकाळ मानला जात होता याकाळात भांडवली व साम्यवादी दोन्ही देशांमध्ये प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे विकासाच्या तिन्ही जगांमध्ये आर्थिक सामाजिक व राजकीय क्षेत्रात धोरणे ठरवण्यात केंद्रस्थानी राहिली. कल्याणकारी राज्यव्यवस्था औद्योगिक क्षेत्रातल्या बहुसंख्य संघटीत कामगारांसाठी आणि सुशिक्षित मध्यमवर्गातील नोकरदारांसाठी हिताची ठरला. हे नागरिक बहुसंख्येने गौरवणीय पुरुष होते ही जाणीव अमेरिकेतील निग्रोना प्रथम जाणवली. त्यातून त्यांनी वर्णवंश भेदावर आधारलेल्या दरीविरुद्ध आवाज संघटीत करून नागरी हक्क चळवळीला जन्म दिला. हा नवीन सामाजिक चळवळीचा पहिला व्यक्त अविष्कार होता. जो अमेरिकेत १९६० च्या दशकात पुढे आला. त्यानंतर सुशिक्षित मध्यमवर्गीय स्त्रियांना लिंगभेदावर आधारलेल्या असमर्थनीय विषमतेची जाणीव झाली विकासाचे पर्यावरणावर होणारे विपरीत

परिणाम, सक्तीची लष्कर भरती, नोकरशाहीचा हस्तक्षेप, आण्विक युद्धाची भीती यासारख्या घटकांमधून सामाजिक चळवळी नव्या स्वरूपात पुढे आली. उदारीकरण, जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेने व माहिती तंत्रज्ञानाच्या अफाट प्रगतीने नवीन सामाजिक चळवळीमध्ये मोठे बदल झालेले आढळतात.

१.६ नवीन सामाजिक चळवळीचे स्वरूप :

पारंपारिक सामाजिक चळवळीचे वेगळेपण हे तिच्या स्वरूपात अधिक ठळकपणे व्यक्त होते. त्यातील काही महत्वाचे घटक पुढीलप्रमाणे मांडता येतील

१. विचारप्रणालीपेक्षा प्रश्नांना केंद्रस्थान:

पारंपारिक सामाजिक चळवळींचा आधारभूत घटक विचारधारा होता. परंतु नवीन सामाजिक चळवळी या विचारप्रणाली या घटकास प्राधान्य न देता तात्कालिक प्रश्नांना मध्यवर्ती स्थान देतांना दिसतात त्यामुळे त्या-त्या प्रश्नांवर सुट्या सुट्या चळवळींची संख्या वाढताना दिसत आहे. राईट टू पी, राईट टू इन्फोर्मेशन, राईट टू एज्युकेशन, राईट टू हेल्थ यासारख्या प्रश्नांवर सर्वस्व ओतणाऱ्या चळवळी ही एका बाजूला आहेत. त्यातून स्थानिक संदर्भ आहेत तर दुसऱ्या बाजूने एड्स जैविक विविधता, वातावरणातील बदल, जागतिक तापमान वाढ या सारख्या प्रश्नांवर जागतिक संदर्भात चळवळी निर्माण झालेल्या दिसतात. परंतु या कोणत्याही चळवळीमागे विचारप्रणाली चा आग्रह अथवा आधार नाही.

२. चळवळींचे स्वयंसेवी संस्थांमध्ये रूपांतर

पारंपारिक सामाजिक चळवळींचे स्वरूप हे आंदोलनात्मक होते तो एक प्रकारचा लोकलढा होता. त्यामुळे त्यास संस्थात्मक स्वरूप फारसे प्राप्त झालेले नव्हते. आज मात्र सामाजिक चळवळी आंदोलनात्मक पवित्र्यात दिसत नाहीत. त्यांनी त्यास संघटीत व संस्थात्मक स्वरूप देण्यास प्राधान्य दिलेले दिसते त्यातून या चळवळीच्या लोकलढ्याचे व्यावसायिकीकरण झालेले आढळते.

३. राजकीय पक्षांचे वर्चस्व:

पारंपारिक सामाजिक चळवळींचे राजकीय पक्षांवर वर्चस्व असे कारण अनेक सामाजिक चळवळीतून राजकीय पक्ष जन्माला आले. उदा. राष्ट्रीय चळवळीतून राष्ट्रीय काँग्रेसचा जन्म झाला तर दलित चळवळीतून रिपब्लिकन पक्ष जन्माला आला भाषिक व प्रादेशिक अस्मिता आंदोलनातून शिवसेना, अकाली दल, द्रमुक, तेलुगु देसम यासारखे पक्ष अस्तित्वात आले. मात्र नवीन सामाजिक चळवळींना राजकीय पक्षच प्रस्तुत करतांना आढळतात विद्यार्थी आंदोलन असो की संघटीत कामगार वर्गाचे आंदोलन असो हे राजकीय पक्षांनी अंकित केलेले आढळतात

४. माहिती-तंत्रज्ञानावर आधारित स्वरूप:

पारंपारिक सामाजिक चळवळी या लोकमत जागृतीसाठी प्रत्यक्ष संपर्क व सडकनाट्या सारख्या प्रयोगांना केडर शिबिरांना प्राधान्य देत असत. मात्र नवीन सामाजिक चळवळी मात्र केडर शिबिरे किंवा सडकनाट्य यापेक्षा माहिती तंत्रज्ञानाच्या विविध तंत्राचा प्रभावी वापर करून स्थानिक समस्येमागे ही जागतिक जनमत उभे करण्यात यशस्वी ठरत आहेत. त्यामुळे जगातील कोणत्याही कोपऱ्यातील आंदोलन जागतिक होण्यास फारसा वेळ लागत नाही. मात्र या जागतिक स्वरूपात बांधिलकीची सखोलता कमी व तात्कालिक उथळताच अधिक आढळते.

१.७ नवीन सामाजिक चळवळीपुढील आव्हाने:

सामाजिक चळवळ ही सर्वकष व्यवस्थेच्या शक्तीतून वंचित समूहापर्यंत हक्क व अधिकार, संधी व वितरण पोहचविण्याकरीता अत्यावश्यक असतात. परंतु नवीन सामाजिक चळवळी समोर यादृष्टीने काही गंभीर पेचप्रसंग निर्माण झालेले दिसतात. त्यामुळे आता सामाजिक चळवळी संपुष्टात येत चालल्या आहेत अशी परिस्थिती निर्माण झालेली दिसते. याचे महत्वाचे कारण म्हणजे जनसमूहाचे होत असलेले राजकीयकरण. मागील दशक भारतातील समाजकारणाचे वास्तव टिपले तर ते राजकीयकरणाने भरलेले आढळते. त्यामुळे जनमत संघटीत व प्रबोधित करण्यात जी सामाजिक चळवळींची भूमिका होती ती राजकीय पक्षांनी स्वतःकडे घेतलेली दिसते. अर्थात हे जनमत ते आपल्या सोयीने विकसित करतात. त्यामुळे मागील दशकातील

सर्वच मोठे सामाजिक लढे, आंदोलने राजकीय पक्षाच्या नेतृत्वाखाली लढले गेलेले आढळतात त्याचबरोबर उत्तर आधुनिक ते बरोबर आलेला उथळपणा चळवळींना स्पर्श करत असल्यामुळे विचारधारेची सखोलता हरवत जाणे ही नवीन सामाजिक चळवळीसाठी गंभीर बाब आहे.

१.८ निष्कर्ष :

एकंदरीत सामाजिक चळवळ हा मानवी समाज विकासातील महत्वाचा घटक आहे. प्राणीसृष्टीतून मानवीसृष्टी विकसित करीत असतांना ज्या संस्थाघटक निर्माण झाले त्यातील चळवळ ही एक महत्वाची बाब आहे. सर्वप्रकारच्या शोषणापासून मानवाची मुक्तता व्हावी या करीता सर्वकाळात सामाजिक चळवळींनी आपली महत्वाची भूमिका बजावली विविध प्रकारच्या विषमताची जाणीव १९६० च्या दशकात जगभरातल्या वंचित समूहांना होवू लागली त्यातून पारंपारिक चळवळींनी कात टाकून नवीन स्वरूप धारण केले. या नवीन स्वरूपास जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेने काहीसे अंकित करून त्याचे स्वयंसेवी संस्था हे लिमिटेड स्वरूप निश्चित केले. या लिमिटेड स्वरूपातून बाहेर पडून विश्वामत्कतेचा वेध घेण्यासाठी नवीन सामाजिक चळवळींनी जन आंदोलनाचे स्वरूप धारण करण्याशिवाय पर्याय नाही. त्याशिवाय समृद्ध, सजग मानवी जीवन प्रत्यक्षात येऊ शकणार नाही हे निश्चित.

जागतिकीकरण आणि स्त्री

डॉ. डी. पी. गायकवाड

इतिहास विभाग प्रमुख

के. एम. सी. महाविद्यालय खोपोली

आजच्या आधुनिक युगाने प्रचंड भरारी मारली आहे. सर्वत्र जागतिकीकरणाची आणि महिला विकासाची मोठी चर्चा होतांना दिसते. या दोन्ही संकल्पना केवळ ज्ञान क्षेत्रातील अशा न राहता त्या एका वैशिष्टपूर्ण अशा विकासाच्या प्रतिमानाच्या स्वरूपात मांडल्या जात आहेत. यावरून याचे महत्व लक्षात येते. मानवी विकासाच्या एकूण विचारांचा इतिहास अभ्यासला असता असे दिसून येते की, फ्रेंच राज्यक्रांतीने मानवावर समता, स्वातंत्र्य आणि विश्वबंधुत्व या मानवी मुल्यांचा संस्कार केला, औद्योगिक क्रांतीमुळे मोठ्या प्रमाणात मानवी जीवनात भौतिक प्रगती झाली, इंग्लंडची क्रांती, अमेरिकन क्रांती यामुळे लोकशाहीच्या नाविन्यपूर्ण संकल्पना रुजल्या. यानंतर पहिल्या महायुद्धाच्या दरम्यान मार्क्सवाद किंवा साम्यवाद यामुळे तर मानवी जीवनाचा इतिहासाची संकल्पना बदलली. एकतर त्यांनी हे जग दोन भागात, दोन वर्गात विभागून यांच्यातील वर्ग संघर्षाचा इतिहास हाच इतिहास असे नाविन्य पुढे केले. याचाच इतिहास दुसऱ्या शब्दात भांडवलशाही, साम्यवादी यांच्यातील संघर्ष असा मांडला जातो. या दोन्हीच्या संघर्षातून एकेविसाव्या शतकात जगाचा संबंध व्यापारवादाच्या अंगाने त्यांनी एका नविन संकल्पनेशी जोडला, ती संकल्पना म्हणजेच जागतिकीकरण होय.

इतिहासाचे अवलोकन केले असता, असे दिसून येते की, मुक्त अर्थव्यवस्थेचा अनुषंगाने इ. स. १८७० ते स. १९१४ हे जागतिकीकरणाचे पहिले पर्व होय. या जागतिकीकरणाने समस्त जगात आपली सत्ता आर्थिक भांडवलवादाच्या रूपाने वसाहतवादी राष्ट्रांवर लादली होती. परंतु पुढे सतत महायुद्ध आणि जागतिक संकटे यामुळे इ. स. १९१४ ते ७० हा काळ थोडासा धामधुमीचा असा होता. याचे प्रमुख कारण हे जगातील सर्वच वसाहतवादी राष्ट्रे हे स्वातंत्र्य लढा देऊन ते प्राप्त करत होते, यामुळे या प्रमुख अशा भांडवलवादी राष्ट्रांची सत्ता खिळखिळी होत होती. यानंतर स. १९७० ते स. १९९० हा काळ मुख्यतः शित युद्धाचा होता. अर्थात जगातील दोन महासत्ता अमेरिका (भांडवलशाही) व रशिया (साम्यवाद) यांचा तीव्र संघर्षाचा एकूण सर्व जग धरून होता. इ. स. १९९० च्या नंतर एकूण संबंधजगाची पुन्हा एकदा जागतिकीकरणात उभारणी झाली. हा जागतिकीकरणाचा अत्यंत विकासाचा आणि महत्वाचा टप्पा होता. भारत या प्रक्रियेत स. १९९१ साली सामिल झाला. त्या दिवशी डॉ. मनमोहनसिंग यांनी पुर्ण पणे नव्या दिशेने जाणारा अर्थसंकल्प भारतीय संसदेला सादर केला. या अर्थसंकल्पाने भारतीय अर्थव्यवस्था केवळ जागतिक बाजाराशीच जोडली गेली असे नाही, तर तिने आंतरराष्ट्रीय वित्तीय भांडवलाचा मर्जीप्रमाणे स्वतःहाचे रूप धारण केल्याचे मान्य केले. अर्थव्यवस्थेला राजकारणाने नियंत्रित करण्याऐवजी राजकारणालाच अर्थव्यवस्थेने नियंत्रित करण्याच्या अमेरिकेने पाया घातलेल्या नव्या युगात अर्थात जागतिकी करणात भारताने प्रवेश केला. आजचे जागतिकीकरण हे प्रमुख तीन संस्थांच्या मार्फत चालविले जाते. त्यात आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी, जागतिक बँक आणि जागतिक व्यापार संघटना यांचा समावेश आहे. या प्रमुख संस्थाना आंतरराष्ट्रीय आर्थिक व्यवस्थेत मदत करणा - या इतरही अनेक छोट्या मोठ्या संस्था आहेत. त्यात जशा प्रादेशिक बँका आहेत तशाच संयुक्तराष्ट्रसंघाच्या अनेक संघटना आहेत. उदा. संयुक्तराष्ट्र विकास कार्यक्रम, संयुक्तराष्ट्र व्यापार आणि विकास परिषद, आंतरराष्ट्रीय श्रमिक संघटना जागतिकी करणाची प्रक्रिया यशस्वी करण्यासाठी या सर्व संस्थांची मदत घेतली जाते.

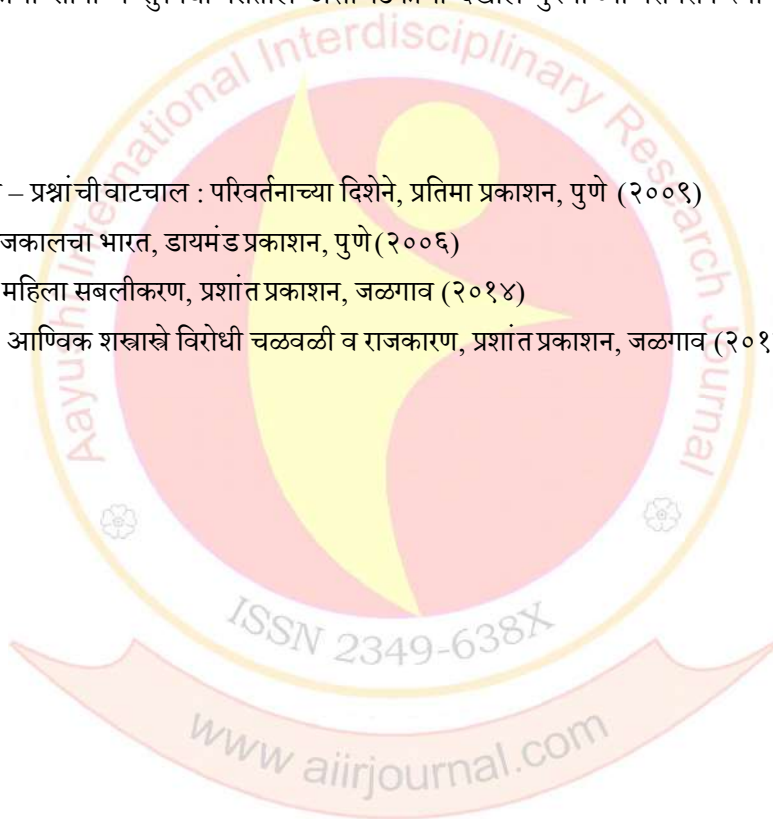
अठराव्या शतकात माणुसकीच्या नात्याने जगता येईल अशा मानवतावादी चळवळींना प्रारंभ झाला. मानवाच्या सर्वांगीण विकासासाठी, उन्नतीसाठी या मानवतावादाचा उदय झाला. या चळवळीतील एक महत्वपूर्ण चळवळ म्हणजे स्त्री मुक्ती चळवळ होय. जगामध्ये स्त्री मुक्तीच्या संदर्भात वेगवेगळ्या विचारधारा पुढे आल्या. इ. स. १९६० - ७० च्या दशकात या चळवळी जोमाने पुढे आल्या. यानंतर इ. स. १९७५ ते ८५ हे वर्ष महिला दशक वर्ष म्हणून साजरे केले. याचा हेतू स्त्रियांच्या एकूण प्रश्नांची कोडी फोडणे, त्यांच्या दर्जात गुणात्मक सुधारणा करून देणे, त्यांना सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय या सर्वच क्षेत्रात पुरुषांच्याबरोबरीने समान दर्जा मिळवून देणे हा हेतू होता. महिला सक्षमीकरण ही संकल्पना भिन्नभिन्न संदर्भ असलेली संकल्पना आहे. ती कधी क्षमतावृद्धी, कल्याण, दारिद्र्य निर्मुलन, समानता, समान हक्क या अर्थाने वापरली जाते, म्हणून सक्षमीकरण किंवा सबलीकरण म्हणजे बळाचा संचय करून अन्यायाचा प्रतिकार करणे होय असा अर्थ अभिप्रेत आहे. यासाठी शासनाकडून वेगवेगळे कायदे तयार करून घेणे व महिलांमध्ये आत्मविश्वास, साहस निर्माण करणे हाच सबलीकरणाचा उद्देश आहे. स्त्रीचे समाजातील असणारे दुय्यमत्व हेच मुळाशी कारणीभूत असून स्त्रीचे असणारे हे दुय्यमत्व व्यवस्थात्मक स्वरूपाचे आहे आणि असे दुय्यमत्व एकंदर सर्व समाजात असते. या गृहीतकावर आधारित सबलीकरणाची

संकल्पना स्पष्ट होते . जीवनाच्या सर्व क्षेत्रातील असमानतेमुळे महिला शक्ती मागे पडली तेव्हा या शक्तीचा सदुपयोगसमाज विकासासाठी करून पुरुषांच्यातुलनेने स्त्रीयांना समान अधिकार मिळवून त्यांना आपण माणूस म्हणून जीवन जगावे हा या मागचा हेतू होता. जागतिकीकरणापूर्वी माणूस बाहेर जाऊन कामधंदा किंवा नोरी व्यवसाय करेल व महिलांनी केवळ घर सांभाळावे घर चालवावे, अशी व्यवस्था होती. मात्र जागतिकीकरणामुळे घर सांभाळणे व घर चालविणे या कामात पुरुषांचा सहभाग महिला सोबत वाढला. स्वयंपाकाची नवनविन साधने व यंत्रे उपलब्ध झाली. त्यामुळे माणूसही घर कामात महिलेला मदत करू लागला. तर महिला या लहान लहान व घरातच करता येणारे उद्योग व व्यवसाय करू लागल्या व महिला बचत गटांची स्थापना करू लागल्या. अनेक महिलांनी आपल्या कुटुंबाला आर्थिक हातभार लावला. व व्यापार , व्यवसाय व उद्योगवाढीसाठी त्या घराबाहेर पडू लागल्या व त्यांना पुरुषांनी देखील हातभार लावला .

जागतिकीकरणामुळे जी क्षेत्र पूर्वी पुरुषांसाठीच होती अशा क्षेत्रातदेखिल महिलांनी आता प्रवेश केलेला आहे . इंजिनिअरिंग , वैमानिक , वैज्ञानिक , रेशियन , आर्किटेक्ट , संगणकीकृत कार्यालये , अंतराळ विज्ञान अशा आव्हानात्मक क्षेत्रात दंग्युल महिला आता काम करू लागलेल्या आहेत महिलांची काही अंगभूतगुणवैशिष्ट्ये असल्याने त्यांना पुरुषांपेक्षा जास्त यश काही ठिकाणी मिळतांना दिसते . एवढेच नव्हे तर, काही ठिकाणी सोयी व सुविधा नसतील अशा ठिकाणी देखील पुरुषांच्या बरोबरीने त्या आता कार्य करतांना दिसू लागलेल्या आहेत .

संदर्भ:

- १) विद्युत भागवत, स्त्री – प्रश्नांची वाटचाल : परिवर्तनाच्या दिशेने, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे (२००९)
- २) रजनी पाम दत्त, आजकालचा भारत, डायमंड प्रकाशन, पुणे (२००६)
- ३) डॉ. संभाजी देसाई, महिला सबलीकरण, प्रशांत प्रकाशन, जळगाव (२०१४)
- ४) प्रा. सुरेश भालेराव, आण्विक शस्त्रास्त्रे विरोधी चळवळी व राजकारण, प्रशांत प्रकाशन, जळगाव (२०१४)

जागतिकीकरण व भारताचे परराष्ट्रीय धोरण

प्रा.बाबासाहेब गं.फलके

प्रमुख, राज्यशास्त्र विभाग

शिक्षण महर्षी बापूजी साळुंखे महाविद्यालय, कराड जि सातारा

प्रास्ताविक

जागतिकीकरण ही एक बहुआयामी प्रक्रिया असून संपूर्ण जगालाच तिने आपल्या कवेत सामावून घेतल्याचे आपण पहातो. या प्रक्रियेचा प्रभाव जगातील सर्व राष्ट्रांवर पडल्याचेही आपण पहातो. प्रत्येक राष्ट्राचे राजकारण, समाजकारण, अर्थ कारण, संस्कृती, त्याचबरोबर हे परिणाम कुठल्याही एखाद्या देशापुरते सीमित न रहाता ते राष्ट्रां राष्ट्रांच्या सीमा ओलांडून जागतिक स्वरूपाचे बनले. संपूर्ण जग जवळ आले. इतकेच नव्हे तर संपूर्ण जग एक खेडे बनले. दुसऱ्या महायुद्धोत्तर जगातील हे एक फार मोठे स्थित्यंतर होते. सर्व साधारण १९९० नंतर म्हणजेच शीत युद्धाच्या शेवटानंतर संपूर्ण जगभर ही प्रक्रिया सुरु झाली व नंतरच्या काळात जागतिक अर्थव्यवस्था, समाज, संस्कृती इत्यादींमध्ये फार मोठे बदल घडून आले. साहजिकच जागतिक राजकारण व राष्ट्र राष्ट्रांतील परस्पर संबंध यामध्येही या काळात फार मोठे बदल घडून आले. भारताचाही याला अपवाद नव्हता. आपल्या देशाची अर्थव्यवस्था, समाज, संस्कृती, स्थानिक राजकारण, व्यापार व आपली जागतिक राजकारणातील भूमिका आपले इतर राष्ट्रांबरोबरचे संबंध यामध्ये देखील फार मोठे बदल घडून आले. प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये जागतिकीकरण कालखंडातील भारताच्या परराष्ट्रीय धोरणाचा वेध घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. त्यासाठी विविध संदर्भ ग्रंथ, वृत्तपत्रीय लेख, प्रसार माध्यमावरील वृत्ते व समाज माध्यमावरील उपलब्ध साधनांचा आधार घेवून निष्कर्ष मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

भारताचे परराष्ट्रीय धोरण :

कुठल्याही देशाचे परराष्ट्रीय धोरण हे सातत्य व बदल या दोन वैशिष्ट्यांनी युक्त असते. त्या विशिष्ट देशाचे भौगोलिक स्थान, नैसर्गिक संसाधने, इतिहास, संस्कृती, समाजव्यवस्था इत्यादींचा प्रत्येक देशाच्या धोरणावर प्रभाव पडून त्यात निश्चितच एक सातत्य असते. पण त्याचबरोबर कुठल्याही देशाचे परराष्ट्रीय धोरण जरी त्यामध्ये काही सातत्य असले तरी त्या सातत्याच्या जोडीला त्यात काही बदल पण होत असतात. हे बदल त्या देशातील, त्याच्या शेजारच्या राष्ट्रांच्या भूमिकामधील व एकूणच जागतिक बदलांशी निगडित असतात. म्हणून जरी एखाद्या देशात विशिष्ट व्यक्तीचे वा पक्षाचे सरकार दीर्घ काळ आहे म्हणून त्या देशाचे परराष्ट्रीय धोरण स्थिर असू शकत नाही. तसेच ते केवळ सरकार बदलले म्हणून पूर्णतः बदलूही शकत नाही. कौटिल्याने आपल्या अर्थशास्त्रात शांतता, युद्ध, तटस्थता, शक्तीप्रदर्शन, तह व विकास ही परराष्ट्रीय धोरणाची पायाभूत तत्वे सांगितलेली आहेत. कुठल्याही देशाच्या परराष्ट्रीय धोरणात या तत्वांचा समावेश कमीअधिक प्रमाणात आजही आपणास आढळून येतो. भारताचाही याला अपवाद नाही. प्राचीन काळापासून ते आजपर्यंतच्या आपल्या विदेश नीतीचा आढावा घेतल्यास या पायाभूत तत्वाभोवतीच आपल्या परराष्ट्रीय धोरणाची वीण गुंफली गेल्याचे आपणास दिसून येते.

दुसऱ्या महायुद्धापूर्वी जागतिक राजकारण हे बहुकेंद्री होते. इंग्लंड, जपान, जर्मनी, फ्रान्स, रशिया ही बडी राष्ट्रे जागतिक राजकारणाच्या केंद्रस्थानी होती. दुसऱ्या महायुद्धानंतर जागतिक राजकारणाचे संदर्भ बदलले व त्याचा प्रवास बहुकेंद्रीत राजकारणाकडून द्विकेंद्रीत राजकारणाकडे सुरु झाला. या काळात अमेरिका व रशिया ही दोनच केंद्र अस्तित्वात आली. द्विकेंद्री राजकारणाचे हे स्वरूप रशियाचे विघटन होवून शीत युद्धाच्या अस्तापर्यंत टिकून होते. १९९० नंतर रशियाचे विघटन झाल्याने अमेरिका ही एकटीच महासत्ता जागतिक राजकारणात शिल्लक राहिली व जागतिक राजकारण हे एक केंद्री बनले. शीत युद्धाचा अस्त व जागतिकीकरणाचा प्रारंभ ह्या या काळातील मोठ्या जागतिक घटना होत्या. त्यांचे सर्वदूर परिणाम सर्व जगभर झालेले आहेत. केवळ आंतरराष्ट्रीय राजकारणच नव्हे तर संपूर्ण जगच या काळात बदलले आहे. जागतिक राजकारण आज पुन्हा एक केंद्री राजकारणाकडून बहुकेंद्री राजकारणाकडे वळत आहे. तर

भारताचा त्या दिशेने प्रवास चालू आहे. बी.बी.सी लंडन या वृत्तसंस्थेने भारत २०३०मध्ये महासत्ता होईल असा अंदाज वर्तविला आहे.

शीतयुद्धाचा कालखंड व भारताचे परराष्ट्र धोरण :

१९४५ ला हिरोशिमा व नागासाकी या दोन शहरावर अणूबॉम्ब टाकून अमेरिकेने दुसऱ्या महायुद्धाचा शेवट घडवून आणला. महायुद्धोत्तर काळात जागतिक राजकारण पूर्णतः बदलून ते बहुकेंद्री राजकारणाकडून द्विकेंद्री राजकारणात रुपांतरित झाले. भांडवलशाही, लोकशाही व साम्यवाद या दोन विचार प्रणालींना अनुसरून अमेरिका व रशिया ही दोन राष्ट्रे महासत्ता म्हणून जागतिक राजकारणाच्या क्षितीजावर अवतरली. त्यांच्यातील सत्तास्पर्धा व संघर्ष हे या काळातील जागतिक राजकारणाचे अविभाज्य अंग बनले. अशा परिस्थितीत नव्याने स्वतंत्र झालेल्या व अनेक समस्यांना तोंड देत आपल्या राष्ट्राची नव्याने राष्ट्र बांधणी करत असलेल्या भारताने वरील पैकी कुठल्याही गटात सामील न होता आपला स्वतंत्र असा अलिप्ततेचा नवा मार्ग चोखाळला व नव्याने स्वतंत्र झालेल्या आफ्रो आशियाई राष्ट्रांचा अलिप्ततावादी गट निर्माण करण्यात १९५४च्या बांडुंग परिषदेपासून पुढाकार घेतला. पुढील जवळ जवळ ४० वर्षे या गटातील एक प्रमुख राष्ट्र म्हणून भूमिका पार पाडली. हा काळ म्हणजे, १९५० ते १९९० हा कालखंड शीतयुद्धाचा कालखंड होता. या काळात अलिप्ततावादाचा स्वीकार चीनबरोबरचे एक युद्ध व त्यातील जीव घेणी हार, चीन बरोबरचा पंचशील करार, पाकिस्तानबरोबरची १९६५, १९७१ व १९९० चे कारगील अशी तीन युद्धे व त्यातील अभिमानास्पद जीत हे आपल्या परराष्ट्र धोरणातील महत्वाचे पैलू होते.

जागतिकीकरण काळातील परराष्ट्रीय धोरण :

१९९० नंतर संपूर्ण जगात जागतिकीकरणाचे वारे वाहू लागले. जगातील बहुतांशी राष्ट्रांनी खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरण याचे धोरण स्वीकारले. बहुतांशी राष्ट्रांनी आपल्या साम्यवादी, समाजवादी धोरणांना सोडचिठ्ठी देऊन आपल्या अर्थ व्यवस्था खुल्या केल्या. मुक्त व्यापारी धोरणांचा अंगिकार केला. याचा फार मोठा परिणाम संपूर्ण जगाच्या राजकारणावर झाला. राष्ट्रां राष्ट्रांतील परस्पर संबंधांची पूर्वीची समीकरणे बदलली. आंतरराष्ट्रीय राजकारणात कायमचा शत्रू अगर कायमचा मित्र नसतो या हॅन्स जे मॉगेन्था यांनी सांगितलेल्या वास्तववादी दृष्टीकोनाचा प्रत्यय येत गेला. जागतिक राजकारणाचे द्विकेंद्री स्वरूप बदलून या काळात ते एककेंद्री बनले. रशियाचे विघटन झाल्याने एक महासत्ता म्हणून आंतरराष्ट्रीय राजकारणात असलेले रशियाचे अस्तित्व संपुष्टात येवून अमेरिका ही एकमेव महासत्ता आंतरराष्ट्रीय राजकारणात उरली. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी, जागतिक बँक, संयुक्त राष्ट्र संघटना या सर्वांवर अमेरिकेचे एकमुखी वर्चस्व प्रस्थापित झाले. लष्करी सामर्थ्याबरोबरच आर्थिक प्रभुत्व हा घटक आंतरराष्ट्रीय राजकारणात महत्वाचा ठरू लागला. नव्हे तोच या काळात राष्ट्रांराष्ट्रांतील परस्पर संबंधांचा निर्णायक घटक बनला. आपले आर्थिक सामर्थ्य वाढविण्याची चढाओढ या राष्ट्रांराष्ट्रांमध्ये लागली. त्यासाठी प्रत्येक राष्ट्र आर्थिक, तांत्रिक व दळणवळणाच्या सुविधांच्या विकासावर भर देऊ लागले. त्या दृष्टीने राष्ट्रांराष्ट्रांमधील परस्पर संबंधांची समीकरणे आकारास येऊ लागली.

या कालखंडातील भारताच्या परराष्ट्रीय धोरणाचा वेध घेतला असता आपल्या असे लक्षात येते की, भारत देखील वरील परिस्थितीला अपवाद नव्हता. कारण या बदलत्या परिस्थितीचा भारताच्या परराष्ट्रीय धोरणावर फार मोठा प्रभाव पडून आपल्या परराष्ट्रीय धोरणाने या काळात निर्णायक वळणे घेतली.

सर्व साधारणतः भारताचे परराष्ट्रीय धोरण हे तीन भागात विभागलेले आपणास दिसून येते. ते तीन भाग पुढीलप्रमाणे होत.

- १) भारत व प्रत्यक्ष शेजारी देश
- २) भारत व इतर शेजारी देश
- ३) भारत व उर्वरीत जग

भारत व प्रत्यक्ष शेजारी देश :

यामध्ये भारताच्या शेजारी देशांचा म्हणजे श्रीलंका, नेपाळ, भूतान, म्यानमार, श्रीलंका, चीन, बांगला देश व पाकिस्तान इत्यादींचा समावेश होतो. या देशांपैकी चीन व पाकिस्तान यांचा अपवाद वगळता उर्वरीत देशांशी भारताचे संबंध सौहार्दाचे राहिले आहेत. १९६२ चे चीन बरोबरचे युद्ध व त्यानंतरच्या कालखंडातील चीनबरोबरचा सीमावाद जरी एकीकडे मिटलेला नसला तरी चीनबरोबर आज आपले व्यापारी संबंध बऱ्यापैकी सुधारलेले दिसून येतात. आज मोठ्या प्रमाणावर व्यापारी व तंत्रज्ञान क्षेत्रात आपली चीनबरोबर देवाण घेवाण होत आहे. तरी सुद्धा महासत्ता बनण्याच्या स्पर्धेत भारत व चीन परस्परांचे प्रतिस्पर्धी आहेत. आशियाई राजकारणावर आपले प्रभुत्व कसे राहील याबाबत उभय राष्ट्रे सतत दक्ष असतात. त्यातून चीन हिंदी महासागरातील हस्तक्षेप अरुणाचलम् बाबतचा वाद व डोकलाम प्रकरण, सागर किनाऱ्यावरील राष्ट्रांमध्ये रस्ते व बंदरांच्या विकासासाठी चीनचे सुरु असलेले विविध प्रकल्प ही भारतासमोरची डोकेदुखी आहे. तशातच मधोशी समूहाच्या नेपाळमधील आंदोलनानंतर नेपाळ चीनकडे झुकताना दिसत आहे. बांगला देशाबरोबरचे आपले संबंध चांगले सुधारले आहेत. नुकताच बांगला देशबरोबर झालेला सीमा करार हे त्याचेच द्योतक आहे.

आपल्या शेजारच्या उर्वरीत देशाबरोबरचे प्रामुख्याने श्रीलंका, म्यानमार, श्रीलंका, भूतान इत्यादीबरोबरचे संबंध पण आज सौहार्दाचे आहेत. १९९२ चे लुक इस्ट धोरण, १९९६ चे गुजराल धोरण, व आता मोदी काळातील अॅक्ट इस्ट ही धोरणे या राष्ट्रांना मोठा भाऊ म्हणून भारताने मदत करण्याच्या व त्यांच्याबरोबर सौहार्दाचे संबंध प्रस्थापित करण्याच्या हेतूने भारताने आखल्याचे दिसून येते. याला अपवाद आहे तो फक्त पाकिस्तानचा. या पाकिस्तानचे नेमके कायचे काय? हा प्रश्न आजही आमच्या समोर आवासून उभा आहे. आतापर्यंत चार मोठी युद्धे या देशाबरोबर आमची झाली आहेत. सीमेवरच्या दररोजच्या कुरबुरी, अशांत काश्मीर व पाकिस्तान पुरस्कृत दहशतवादामुळे आमचे सैनिक व निष्पाप नागरीक यांचे जात असलेले बळी ही आमची नित्याची डोकेदुखी झाली आहे. नुकत्याच झालेल्या पुलवामा येथील व त्या अगोदरच्या उरी, पठाणकोट येथील दहशतवादी हल्ल्यावरून याचे प्रत्यंतर आम्हास वारंवार येत आहे.

भारत व इतर शेजारी देश :

शीत युद्ध काळात भारताचे शेजारी राष्ट्र सोडून इतर राष्ट्राबरोबर आजच्या इतके घनिष्ठ संबंध असल्याचे अभावानेच जाणवते. परंतु १९९२ ला तत्कालीन पंतप्रधान नरसिंहराव यांच्या काळात लुक इस्ट (पूर्वेकडे पहा) हे धोरण स्वीकारले गेले व या राष्ट्राबरोबर आपले संरक्षण, व्यापार व सांस्कृतिक क्षेत्रातील संबंध वाढत गेले. आशियान, ब्रिक्ससारख्या संघटनांच्या व्यासपीठावरून भारत या क्षेत्रात महत्वाची भूमिका बजावू लागला. या काळात या देशाबरोबरचे आपले आर्थिक व राजनैतिक संबंधात सुधारण झाली. १९९४ ला मोदी पंतप्रधान झाल्यानंतर त्यांनी लुकईस्ट धोरणाचे रूपांतर अॅक्ट ईस्ट धोरणात केले. व या धोरणाला प्रत्यक्ष कृतीचे अधिष्ठान देण्याचा प्रयत्न केला जाऊ लागला. या धोरणाचा भाग म्हणूनच कोरिया, जपान, ऑस्ट्रेलिया, म्यानमार, श्रीलंका, श्रीलंका इत्यादी देशाबरोबर गंगा मेकांग प्रकल्प, कलदान प्रकल्प, श्रीलंकेबरोबर मुक्त व्यापार व पंतप्रधान मोदी यांनी या विविध देशांना दिलेल्या भेटी इत्यादींचा उल्लेख आपणास या संदर्भात करता येईल.

भारत व उर्वरीत जग

भारतीय परराष्ट्रीय धोरणाचा तिसरा भाग म्हणजे प्रत्यक्ष शेजारी देश व इतर शेजारी देश वगळता उर्वरीत जगातील राष्ट्राबरोबरचे परराष्ट्रीय धोरण होय. यामध्ये प्रामुख्याने अमेरिका, रशिया या महासत्ता व इंग्लंड, जर्मनी, फ्रान्स इत्यादी युरोपीय देशांचा समावेश होतो. शीतयुद्ध काळात जरी भारताने अलिप्ततावादी धोरणांचा अवलंब केलेला असला तरी या काळात भारत अमेरिकेपेक्षा रशियाकडे झुकलेला होता. शीत युद्धोत्तर काळात मात्र भारत अमेरिकेच्या जवळ गेलेला आहे. हे भारत अमेरिका दरम्यानचा अणुकरार, उभय राष्ट्रांच्या राष्ट्र प्रमुखांच्या परस्परांना भेटी, व्यापार, अर्थकारण, व राजनैतिक संबंधातील सुधारणा यावरून दिसून येते. नुकत्याच भारताने पाकिस्तानवर केलेल्या हवाई हल्ल्यानंतर निर्माण झालेल्या भारत पाक दरम्यानच्या तणावाच्या परिस्थितीत अमेरिकेने पाकिस्तानपेक्षा भारताचीच बाजू घेतल्याचे आपणास

दिसून येते. सारांश आज आपले अमेरिकेबरोबरचे संबंध हे सौहार्दाचे असे आहेत. रशिया बरोबर भारताची फारशी जवळीक आज दिसत नसली तरी आपण रशियाशी फारच फटकून वागतो आहोत असेही नाही. रशियाबरोबर देखील चांगले संबंध आम्ही टिकवून आहोत. हे दोन देश वगळता फ्रान्स, जर्मनी, इंग्लंड यांच्या बरोबरचे आमचे संबंध सौहार्दाचेच आहेत. फ्रान्सबरोबरचा राफेल विमान खरेदी व्यवहार, जर्मनीबरोबरचे व्यापारी संबंध व इंग्लंड बरोबरचे सांस्कृतिक, व्यापारी व राजनैतिक संबंध आजही टिकून आहेत. हे आपणास नुकत्याच भारत-पाक दरम्यानच्या तणावाच्या परिस्थितीत ब्रिटीश पंतप्रधान थेरेसा मे यांच्या “आम्ही परिस्थितीवर लक्ष ठेवून आहोत. व आम्हाला या तणावाच्या परिस्थितीची चिंता वाटते ” या निवेदनावरून पटते.

समारोप :

भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा आढावा घेता आपल्या असे लक्षात येते की, शीतयुद्ध काळातील परराष्ट्र धोरणापेक्षा शीतयुद्धोत्तर कालखंडात म्हणजेच जागतिकीकरण कालखंडात आपल्या देशाच्या परराष्ट्र धोरणाच्या कक्षा रुंदावल्या आहेत. अनेक देशाबरोबर आज आपण अत्यंत सौहार्दाचे संबंध प्रस्थापित केले आहेत. शांतता, सहकार्य व विकास या कामी आज भारत महत्वपूर्ण भूमिका बजावत आहे. सुरक्षा समितीचे कायम सदस्यत्व मिळण्यासाठी चीन वगळता बहुतांश राष्ट्रे आपणास पाठिंबा देत आहेत. शेजारील देशांबरोबर आशियाई राष्ट्रे व अमेरिका आणि इतर पाश्चात्य राष्ट्रे आपणास पाठिंबा देत आहेत. व्यापार, आर्थिक व संरक्षण क्षेत्रात आपण विविध राष्ट्राबरोबर विविध करार करून त्यांच्याशी आपले घनिष्ठ संबंध प्रस्थापित करत आहोत. मात्र एकीकडे असे सुखद वातावरण असले तरी पाकिस्तानसारखे शेजारी राष्ट्र आपली डोकेदुखी ठरत आहे. पाकिस्तानबरोबर शांतता व सहकार्याचे संबंध प्रस्थापित करण्याचे विविध प्रयत्न करून देखील पाकिस्तान पुरस्कृत दहशतवाद ही आज आमच्या समोरची मोठी समस्या आहे. या समस्येवर युद्धाचा की मुत्सद्देगिरीच्या मार्गाचा अवलंब करावयाचा याबाबत आम्ही संभ्रमीत आहोत. आज आमच्या देशातील जनमानसात पाकिस्तानबद्दल टोकाचा असंतोष व चीड असल्याचे नुकत्याच भारताने पाकिस्तानी दहशतवादी तळावर केलेल्या हवाई हल्ला व सर्जिकल स्ट्राईक यांचे लोकांनी केलेल्या स्वागतावरून दिसून आले. अर्थात् असे असले तरी आज पाकिस्तान संपूर्ण जगासमोर उघडा पडलेला आहे. त्याकामी आपली मुत्सद्देगिरीच कामी आलेली आहे. तेव्हा युद्धापेक्षा मुत्सद्देगिरीने पाकिस्तानचा प्रश्न सोडवणे एवढाच पर्याय आपणासमोर असल्याचे दिसून येते. व तोच जगन्मान्य पर्याय ठरण्याची शक्यता आहे. एकंदरीत आपण आतापर्यंत अंगिकारलेले परराष्ट्रीय धोरण आपल्या देशाच्या सर्वांगीण विकासाला व जगात आपली एक आगळी वेगळी प्रतिमा निर्माण करण्यास सहाय्यभूत ठरलेले आहे. आणि तसे ते ठरले म्हणूनच आपण आज महासत्तेचे स्वप्न पहात आहोत.

संदर्भ :

- १) पाल्मर अँड पार्किन्स—इंटरनॅशनल रिलेशन्स
- २) राईट क्विन्सी —वर्ल्ड पॉलिटिक्स
- ३) मॉर्गेन्थॉ हॅन्स जे —पॉलिटिक्स अमंग नेशन्स
- ४) आनंद अर्चिता—इम्पॅक्ट ऑफ इंडियाज फॉरिन पॉलिसी ऑन इटस् नॅशनल इंटरेस्ट
- ५) त्रिपाठी अमित्वा —इंडियाज फॉरिन पॉलिसी इन ए ग्लोबलाईज वर्ल्ड.
- ६) सरदेसाई विनायक—ओबामा मोदी मैत्रीपर्व
- ७) मोरे कुणाल—भारताचे बदलते परराष्ट्रीय धोरण
- ८) थरुर शशी—स्वीच ऑन इंडिया इन टवेन्टी फर्स्ट सेंच्युरी —अँट इंडिया— ऑस्ट्रेलिया इन्स्टिट्यूट. (यू ट्यूब व्हिडीओ)
- ९) वृत्तपत्रे—इंडियन एक्सप्रेस, लोकसत्ता, लोकमत, दै.सकाळ, पुढारी

जागतिकीकरणातील खादी व ग्रामोद्योगाची भूमिका

प्रा. सुनिल दिनकर पवार

प्रा. के. आर. गोसावी

डॉ. पतंगराव कदम कॉलेज, पेण - रायगड

प्रस्तावना :-

जागतिकीकरण हे १९८० च्या दशकानंतरचे संपूर्ण जगासमरे एक आव्हान आहे. अमेरिकेने हा विचार उचलून धरला आणि सात श्रीमंत राष्ट्रगटांच्या प्रभावाखालील आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी व जागतिक बँकेने कर्ज देताना ऋणकोंनी तो अंमलात आणावा अशा अटी घातल्या. आंतरराष्ट्रीय व्यापार व विदेशी गुंतवणूक ही जागतिकीकरणाची दोन क्षेत्रे आहे असे दिसते. जागतिकीकरणामुळे जगाच्या एकात्मतेला गती मिळत आहे. याची उदाहरणे म्हणजे दळणवळणाच्या व माहिती तंत्रज्ञानात होत असलेल्या बदलातून अनुभवयास मिळत आहे जागतिकीकरणामुळे जागतिक उत्पादन आणि निर्यात मोठ्या प्रमाणावर वाढली आहे. असे असले तरी जागतिकीकरणाचे भारतावरील काही परिणाम पाहता बेकारीचे प्रमाण कमी झाल्याचे दिसत नाही. जागतिकीकरणाच्या उलट सुलट बाजूंचा थोडक्यात उहापोह करता जागतिकीकरणास विरोध न दर्शविता त्यामुळे होणारे सामाजिक व आर्थिक परिणाम कसे सोडविता येतील व त्यातून स्वदेशाची संपन्नता कशी वाढेल यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. यातूनच स्वदेशीला चालना मिळेल व देश विकास पावेल. या स्वदेशीने जागतिकीकरणाला कशा प्रकारे तोंड देता येते. त्याचा अभ्यास करणे सदर शोध निबंधाचा उद्देश आहे.

जागतिकीकरण :-

जागतिकीकरण ही संकल्पना आधुनिक काळाचा परिणाम असून त्यामध्ये विशेषतः व्यापार, वित्त, रोजगार, तंत्रज्ञान, दळणवळण, विदेशी स्थलांतर, पर्यावरण, राहणी, शासन, समाजव्यवस्था, संस्कृती अशा सर्व क्षेत्रांचा समावेश असून या क्षेत्रातून होत राहणारे रूपांतर असे म्हणता येईल.^१

जागतिकीकरण ही १९८० ची घटना असली तरी भारत हा १९७७ सालापासूनच जागतिकीकरणाकडे आणि आर्थिक सुधारणा करण्याकडे झुकला होता असे दिसते सन १९८१ साली भारत प्रथम नाणेनिधीकडे गेला.^२ जागतिक विचार प्रवाहाचा व अनुभवाचा हा परिणाम होता. जागतिकीकरणास बहुराष्ट्रीय व्यापार उद्योग वंढण्या प्रामुख्याने साधनीभूत झाल्या देशाबाहेरचा बाजार विस्ताराने हा देशांचा उद्देश बनला. भारतही त्याला अपवाद नाही. अलिकडची परिस्थिती पाहता अशा वंढण्यांच्या गुंतवणूकीवर उत्पादनांवर नियंत्रण ठेवणे अवघड बनले आहे मात्र अशा वंढण्यामुळे त्यांच्या स्पर्धेने स्वदेशामधील कारखानदार आपली कार्यक्षमता व गुणवत्ता वाढण्यासाठी प्रयत्न करीत आहेत. स्वदेशी उत्पादनाचा दर्जा चांगला ठेवून आपल्या देशाची आर्थिक व्यवस्था सुस्थितीत ठेवण्यासाठी झटत आहेत असेच दिसते. भारत सरकारने १९९० च्या आर्थिक संकटावर मात करण्यासाठी शिथिलीकरण, खाजगीकरण व जागतिकीकरण अशा तिहेरी आर्थिक सुधारणा सुरू केल्या यातून स्वदेशीला चालना मिळाली.^३ स्वदेशी - स्वदेशी संज्ञेचा संबंध हा भारतीय ब्रिटीश काळापासूनचा आहे परकीय सत्तेच्या विरोधाचे एक हत्यार म्हणून म. गांधींनी स्वदेशीचा पुरस्कार केला त्यातूनच त्यांनी खादी व ग्रामोद्योगाची चळवळ उभारली स्वदेशी उद्योगाबाबत म. गांधीजींचे विचार पुढील प्रमाणे होते. ज्या धंद्यावरील सत्ता, व्यवस्था व मार्गदर्शन, मॅनेजिंग डायरेक्टर व्हिंढवा मॅनेजिंग एजन्ट म्हणून हिंदी लोकांच्या हातात असेल, तो धंदा स्वदेशी, जेव्हा देशाला गरज असेल व ती येथे भागत नसेल तेव्हा विदेशी भांडवल वापरायला माझा विरोध नाही. मात्र त्याला अट अशी की हे भांडवल व तंत्रज्ञ हिंदी लोकांच्या सत्तेखाली मार्गदर्शनाखाली पूर्णपणे राहिले पाहिजे. त्याचा उपयोग हिंदु स्थानाच्या हितासाठी झाला पाहिजे.^४

देशाची प्रगती होण्यासाठी त्यातील रहिवाशांनी आपल्या वस्तूंना व मालाला प्राधान्य देणे आवश्यक आहे. स्वदेशीचा एक अर्थ स्वावलंबन असाही आहे. स्वयंपूर्ण खेडी असा विचार ऐकेकाळी होता तो सद्याच्या काळात सर्वत्र आहे असे दिसत नाही स्वदेशीचा दुसरा अर्थ जागतिकीकरणास विरोध करणे असा आहे जागतिक स्पर्धेत आपण टिकले पाहिजे म्हणून भारतानेही प्रयत्न

केले व आपल्या वंशपण्या उभारून सन १९९५ अखेर अशा १८५ भारतीय वंशपण्या परदेशात कार्यरत होत्या तर ४०७ वंशपण्या सुरू होऊ घातल्या होत्या.५

खेड्यांची भूमिका:-

जागतिकीकरणाच्या प्रभावामुळे सर्व ग्रामीण जीवन ढवळून निघाले आहे आज सेवानिवृत्तीनंतर नोकरदार वर्ग खेड्यांकडे येऊ लागला आहे. याचे कारण शहरातील फोन, गॅस, शिक्षण, रस्ते, प्राथमिक आरोग्य या सारख्या सर्व सुखसोयी खेड्यातही उपलब्ध होत असल्याने शहराचे नाविण्य संपले आहे. परिणामी खेड्यामध्ये पुरक उद्योग निर्माण होण्यास मदत होऊन स्वदेशी उत्पन्नात वाढ होत आहे.

स्वदेशीचे माध्यम खादी आणि ग्रामोद्योग :-

भारताच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये ग्रामोद्योगांना महत्वाचे स्थान आहे. महात्मा गांधींनी अशा ग्रामोद्योगांना चालना देण्याचे कार्य केले. खेड्याची स्वयंपूर्णता पुन्हा यावी व कायम रहावी यासाठी गांधीजींनी खादी व ग्रामोद्योग यांच्याकडे लक्ष ठेवले. स्वातंत्र्योत्तर काळातील बदलत्या आर्थिक व्यवस्थेमुळे ग्रामोद्योगांचा विकास करण्याकडे सरकारने लक्ष दिले आहे ग्रामिण भारताकडून निर्माण होणाऱ्या वस्तू लोक वापरू लागले आहेत. त्यामुळे परकिय वस्तू खरेदी करताना लोक त्यांच्या गुणात्मक दर्जाचा विचार करू लागले आहेत असे दिसते. सरकारही या उद्योगांकडे लक्ष देऊन घरगुती व लहान उद्योगांसाठी संशोधन केंद्राची स्थापना करित आहेत. घरगुती उद्योग करणाऱ्या लोकांच्या सहकारी संस्थांची स्थापना या संस्था भांडवल पुरवतील व खरेदी-विक्रीची सोय करतील. तसेच काही उत्पादन क्षेत्रात मोठ्या कारखान्यांना त्यांना चढाओढ करण्यास मनाई करण्यात आलेली आहे घरगुती धंद्याच्या मदतीसाठी मोठ्या उद्योगधंद्यावर विशेष पट्टी बसविण्यात आलेली आहे ग्रामीण उद्योग धंद्याच्या शास्त्रशुद्ध शिक्षणाची व्यवस्था व सरकारी खात्यांनी आपली खरेदी करताना शक्य तो घरगुती उद्योगधंद्यातील माल अधिक पसंत करावा असे त्यांना सांगण्यात आले आहेत.

जागतिकीकरणाचे आव्हान पेलण्याची भारताची क्षमता :-

भारताची जागतिकीकरणाचे आव्हान पेलण्याची क्षमता आहे. कारण देशाची अर्थव्यवस्था भक्कम आहे. मुक्त व्यापारामुळे भारताच्या आर्थिक विकासाला चालना मिळाली. सन २००५ मध्ये जागतिक व्यापार वार्षिक २०० ते ३०० बिलियन डॉलर इतक्या प्रमाणात वाढण्याचा अंदाज केला जातो. तेव्हा जागतिक बाजारात आपले महत्त्व वाढविण्यासाठी भारत प्रयत्न करित होता असे दिसते. कृषी क्षेत्रातील अनेक वस्तूंच्या बाबतीत भारताची निर्यात क्षमता मोठी आहे. जागतिकीकरणामुळे सद्या बहुराष्ट्रीय वंशपण्यांचे राष्ट्रीयत्व कालबाह्य होत आहे. माहिती तंत्रज्ञान व दळणवळण क्षेत्रातील विकासामुळे जग लहान झाले आहे त्यामुळे नव्या वातावरणात भारत पुढे येत आहे. ग्राहकोपयोगी वस्तूंच्या बाजारपेठेचा विस्तार भारतात वेगाने होत आहे. ग्रामीण भागातील वस्तूंची मागणी वेगाने वाढत आहे जगातील एक मोठे तसेच विविधता असलेले उद्योग वेंद्र असा भारताचा उल्लेख केला जातो आहे. स्वदेशी मोठे उद्योग धंदा उभारण्याची क्षमता भारताची आहे. आज देशात विकसीत राष्ट्राप्रमाणे इंजिनियर्स, तंत्रज्ञ, संशोधक, व्यवस्थापक निर्माण होत आहेत. तसेच प्रशिक्षित कामगार निर्माण होत आहेत. खनिज साठ्याची विपुलता ही एक जमेची बाजू आहे. यासर्वासाठी लागणारी मजबूत लोकशाही यंत्रणा देखील आर्थिक सुधारणा राबविण्यासाठी तयार आहे.

हस्तव्यवसायाची भूमिका:-

जागतिकीकरणाच्या लाटेमध्ये हस्तव्यवसायही पुढे सरसावत आहे. या व्यवसायामध्ये आज गुंतवणूक केली जात आहे हा व्यवसाय ग्रामीण कुटुंबाचा आर्थिक व पर्यावरणीय आणि सामाजिक परिस्थितीमध्ये सुधार घडवू शकतो हे आज पटले आहे हस्तकौशल्यांचा जागतिक बाजारपेठेत अंदाज वर्तविल्यानुसार उलाढाल ७०० अब्ज अमेरिकन डॉलर पर्यंत येत्या २०१९ साला पर्यंत झेपावणार आहे. सरकारही या व्यवसायाकडे लक्ष देत आहे. हस्तकला ह्या काळाशी मिळत्याजुळत्या सुसंगत असाव्यात या प्रमाणे वाटचाल करित आहे. इंडिया हॅट डलूम ब्रँड हे पणन आणि ब्रँडींगच्या संदर्भात उचललेले पहिले पाऊल आहे

हातमाग व्यवसायाची वर्तमानातील भूमिका :- जागतिकीकरणाच्या प्रवाहामध्ये हातमाग उद्योग टिवूडन राहिल्याचे दिसते. सन १९८० च्या मध्यावधीत यंत्रमाग वाढले पण ग्राहक शिक्षण झाले नाही. लोकांना वस्त्रांवरील अतिक्रमण कळले नाही त्यामुळे

हातमाग धोक्यात आला. परंतु सरकारी हस्तक्षेपामुळे हातमाग टिकला व खादी जीवंत राहिली कला व वस्त्रोद्योग खात्याने खाजगी व संस्थात्मक भागीदारीतून वस्त्रोद्योग व खादीला वाचविण्याचे प्रयत्न केले विश्वकर्मा प्रकल्पात सन १९८० मध्ये हातमाग व खादीची प्रदर्शने झाली. विणकर सेवा वेंद्रे देशात सुरू झाली. ती आजही सुरू आहेत. वस्त्रोद्योगाकारांनी प्लेसबुक खाते चालविणे व संकेतस्थळ चालविणे असे उपक्रम सुरू केले आहेत म्हणजेच समाज माध्यमांचा वापर यात होत आहे ९

वस्त्रोद्योगाची भूमिका :-

जागतिकीकरणात भारतीय वस्त्रोद्योगाने कमालीची वाढ केली आहे. सन १९९१ पासून शासनाच्या विशेष योजनांचा मोठा लाभ उद्योगाला मिळाला व या क्षेत्राची भरभराट होऊ लागली व वस्त्रनिर्मितीत भारत जगातील प्रमुख राष्ट्रांपैकी एक बनले. देशांतर्गत बाजारपेठेतही भारतीय कापडाला मागणी वाढली आहे त्यासाठी उद्योगाला लागणारे आर्थिक पाठबळ देशाजवळ आहे. शेतीनंतर दुसऱ्या क्रमांकाचे सर्वाधिक रोजगार देणारे क्षेत्र बनले आहे देशाच्या एवूषण निर्यातीतील १३ टक्के योगदान वस्त्रोद्योगाचे आहे. १०

एक धागा एक राष्ट्र नवीन टॅगलाईन :-

स्वदेशी वस्तूंना चालना देण्याच्या उद्देशाने एक धागा, एक राष्ट्र या टॅगलाईन खाली केव्हीआयसीने ५ मे ते ४ जून २०१६ या दरम्यान एक महिन्याचे राष्ट्रीय खादी प्रदर्शन श्रीनगर येथे भरविण्यात आले. देशातील १९८ खादी संस्थांमध्ये तयार करण्यात आलेली उत्पादने येथे ठेवण्यात आली होती. यामध्ये २ कोटी रूपयांची विक्री झाली. जागतिक पॅंशन व्यासपीठावर प्रवेश करण्यासाठी केव्हीआयसीने आंतरराष्ट्रीय पॅंशन डिझायनरमध्ये आपले स्थान बळकट केले आहे. ग्रामीण भागातील अत्यंत वैविध्य असलेले व्यवसाय निर्माण करणे, चालना व प्रोत्साहन देणे ही जबाबदारी केव्हीआयसीवर दिली आहे. ११

खुली आयातीचा स्वदेशीवरील परिणाम :-

जागतिकीकरणाच्या युगामुळे अनेक प्रकारच्या वस्तू आणि तंत्रज्ञान भारतास मिळत आहेत परंतु त्यामुळे अनेक भारतीय लघु उद्योग बंद पडू लागले आहेत वाहन क्षेत्रात पूरक लहान व्यवसायातही वाढ झालेली दिसत असली तरी सर्वसाधारणपणे चीनमधून आयात होत असलेल्या वस्तू भारतीय उद्योगापुढे आव्हान आहेत

कृषी प्रक्रिया उद्योगातून स्वदेशीला चालना :-

भारत कृषी प्रधान देश आहे. त्याच्या जोडीलाच पशुपालन केले जाते. अतिरिक्त धान्य, फळे, भाजीपाला वाया जावू नये म्हणून त्यावर प्रक्रिया करणे गरजेचे आहे. त्यासाठी सरकार अनेक ग्रामीण उद्योग व रोजगार वाढीसाठी योजना देत आहे. या योजना राबविल्यास ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत सुधारणा होऊन रोजगार मिळून राहणीमान उंचावू शकते बाजारात ज्या मालाला मागणी आहे अशा मालाचे उत्पादन करणे आवश्यक आहे. त्या मालाला योग्य भावही मिळणे आवश्यक आहे. जागतिक स्पर्धेत टिकण्यासाठी आपल्या मालाचा दर्जा चांगला ठेवावा लागेल. त्यासाठी सर्व शेतकऱ्यांना संघटीत करून पिकानुसार मालावर प्रक्रिया केल्यास आपला माल बाहेरील देशात विकला जाईल व त्यातून मोठी बाजारपेठही निर्माण होऊन शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती सुधारेल १२

महिला बचत गटांची उद्योगातील भूमिका :-

महाराष्ट्रामध्ये अनेक भागांत महिला संघटना व महिला स्वयंसेवी संस्था बचत गट चालवितात त्यांना मार्केटिंगचे तंत्रही अवगत झाले आहे. या बचत गटांच्या माध्यमातून चिप्स, केळीचे चिप्स, शेंगदान - लाडू, चिक्की, पापड, लोणची, चटण्या तयार करून बाजारामध्ये मोठ्या प्रमाणावर विक्री होत आहे. टोमॅटो सॉस, आंबेवडी तयार करून विकतात. देशात व देशाबाहेर या मालाला मोठी मागणी आहे. बचत गट हा ग्रामीण विकासाचे साधन ठरत आहे. १३

समाजाभिमुख व्यवसायिक अभ्यासक्रमाची आवश्यकता :-

जागतिकीकरणाच्या प्रवाहामध्ये टिकण्यासाठी शैक्षणिक क्षेत्रातही बदल करणे आवश्यक आहेत. केवळ शिक्षण घेऊन आपल्याला नोकरी मिळेल अशी भावना निर्माण होणाऱ्या विद्यार्थ्यापेक्षा स्वयंरोजगार व स्वयंविकास सांस्कृतिक विकास करणारा विद्यार्थी निर्माण होणे गरजेचे आहे. सरकारला सुध्दा प्रत्येक शिकलेल्या व्यक्तीला नोकरी देणे शक्य होत नाही. त्यासाठी अभ्यासक्रमातून रोजगार व स्वयं रोजगार उपलब्ध करणारे अभ्यासक्रम शिकविले जाणे आवश्यक आहे आपल्याला देशातच नव्हे

अमेरिका, इंग्लंड जपान सारख्या देशातही अशा अभ्यासक्रमांकडे गौरवाने पाहिले जाते तसे अभ्यासक्रम देशात निर्माण होणे आवश्यक आहे. त्यातून देशाचे उत्पन्न वाढून निर्यातीला चालना मिळू शकेल. १४

निष्कर्ष:-

जागतिकीकरणाच्या बाबतीत उद्योजकता ही अपरिहार्य बाब आहे. जागतिक आव्हानांचा मुकाबला करण्यासाठी समाजाची मानसिकता ही उद्योजकीय असणे आवश्यक आहे. ही गरज ओळखून उद्योजकतेचे संस्कार शालेय शिक्षणातून करणे ही गरज आहे. स्वदेशी वस्तूंकडे जास्तीत जास्त ग्राहक कसा आकृष्ट होईल हे पाहणे आवश्यक आहे. यासाठी जाहिरात हे माध्यम महत्वाचे आहे. त्याचा वापर व्हावा. खादी व ग्रामोद्योगामध्ये खेड्यांची भूमिका महत्वाची आहे यासाठी खेड्यांची स्वयंपूर्णता कशी टिकेल व शहरातील वातावरण पर्यावरण पूरक कसे होईल याकडेही लक्ष देणे आवश्यक आहे. सरकारी पातळीवर असे प्रयत्न सुरू आहेत. आज पर्यावरण जनजागृतीमध्ये भारताने नाव कमविले आहे. ही वाटचाल अशीच कायम राहिली तर भारत जागतिक महासत्ता बनण्यास मदत होईल. देशाचे भवितव्य तरूण पिढीवर अवलंबून असल्याने अशा युवकांना उद्योजकपूरक बनविणे आवश्यक आहे. फावल्या वेळेचा सदुपयोग करण्याची जाणीव त्यांच्यामध्ये कशी निर्माण होईल यासाठी प्रयत्न होणे आवश्यक आहे. स्वातंत्र्यपूर्वकाळापासून भारतीय समाजाला मिळालेला स्वदेशी विचार आजही जागतिकीकरणाच्या प्रवाहामध्ये भारताच्या आर्थिक व्यवस्थेची जमेची बाजू आहे असे दिसते.

संदर्भ:-

- १) खेर सी. प. जागतिकीकरण समस्या आशय आणि अनुभव, दिलीपराज प्रकाशन, पृ. १०
- २) कित्ता पृ. १८
- ३) कित्ता पृ. ८०
- ४) गांधी विचार दर्शन, अर्थकारण, पृ. १४
- ५) जागतिकीकरण समस्या व आशय आणि अनुभव तत्रैव पृ. ८५
- ६) दोभोळकर देवदत्त, गांधीजींचे अर्थशास्त्र, न. भा. जावडेकर प्रकाशक, दुसरी आवृत्ती १९७७, पृ. ३८, ३९
- ७) डांगे अशोक व इतर, जागतिक अर्थव्यवस्था, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, १९९९, पृ. ९६, ९७
- ८) मासिक, योजना, विशेषांक, ऑक्टोबर २०१६
- ९) कित्ता, पृ. ११
- १०) कित्ता, पृ. १९
- ११) कित्ता, पृ. ४९
- १२) मासिक - उद्योजक, जून २०१७, पृ. १६, १७
- १३) कित्ता, पृ. १७
- १४) कित्ता, पृ. ३६

जागतिकीकरणाचा आगरी समाजाच्या आर्थिक स्थितीवर झालेला परिणाम

डॉ. प्रगती मनोज पाटील

इतिहास विभागप्रमुख व सहाय्यक प्राध्यापक,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, महाड.

प्रस्तावना :-

इतिहास म्हणजे गतकाळात घडून गेलेल्या विविध घटनांची विशिष्ट पद्धतीने अन्वयार्थ लावून केलेली सुत्रबद्ध मांडणी होय.^१ इ.एच.कार या इतिहासतज्ञाच्या मते इतिहास म्हणजे केवळ गतकाळाचे कथन नाही तर तो भूतकाळ व वर्तमानकाळ यांच्यात सतत चालणारा संवाद आहे.^२ अर्नाल्ड टॉयन्बीच्या मते इतिहासाचा अभ्यास समाजगटांचा आणि समाजिक आंतरक्रियांचा अभ्यास असतो.^३ तर जी. एम. टिव्हेलियन यांच्यानुसार सामाजिक इतिहासाशिवाय आर्थिक इतिहास निष्पळ व राजकिय इतिहास अनाकलनिय ठरतो.^४ वरील सर्व मतांचा विचार करता व्यक्तीस केंद्रित मानून समाजात सातत्याने होत असलेल्या परिवर्तनाचा व घटनांचा चिकित्सकपणे अभ्यास इतिहासकार व संशोधक करताना दिसतात. असाच प्रयत्न सदर जागतिकीकरणाचा आगरी समाजाच्या आर्थिक स्थितीवर झालेला परिणाम या लघुशोधनिबंधातून मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

➤ नवीन आर्थिक धोरण व जागतिकीकरण :-

१९९० साली आंतरराष्ट्रीय दबावामुळे, जागतिक सत्तास्पर्धेत टिकून राहाण्यासाठी व अंतर्गत शासनव्यवस्थेच्या आवश्यकतेपोटी भारताने नवे आर्थिक धोरण स्वीकारले. त्यातूनच पुढे खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरण म्हणजेच 'खाउजा' (PLG) या संकल्पना मूळ धरू लागल्या. जागतिकीकरण ही आर्थिक एकीकरणाची प्रक्रिया आहे. जागतिकीकरण म्हणजे देशात खुला व्यापार, गुंतवणुकीसाठी मोकळी बाजारपेठ, तंत्रज्ञ व कुशल व्यावसायिकांना देशांतर करण्यास सुलभ कायदेकानून अशी जागतिक व्यवस्था होय.^५ व्यापार, वित्त, रोजगार तंत्रज्ञान, दळणवळण, विदेशी स्थलांतर, पर्यावरण, राहणी, शासन समाजव्यवस्था, संस्कृती अशा सर्व प्रकारच्या क्षेत्रांमधून होणारे रुपांतर म्हणजे जागतिकीकरण. अगदी अलिबाग तालुक्यातील आगरी समाजातील लोकही या झंझावातात अंतर्बाह्य ढवळून निघाले. या जागतिकीकरणामुळे त्यांच्यात सामाजिक व शैक्षणिक परिवर्तन तर घडलेच परंतु विशेष भूसंपादन प्रक्रियेमुळे ते आपल्या पारंपरिक व्यवसायांपासूनही दुरावले. याचा परिणाम त्यांच्या आर्थिक स्थितीवरही झाला.

➤ आगरी समाज:-

आगर म्हणजे नारळी, पोफळी, भात, भाजीपाला, फुले अथवा मीठ पिकविण्याची जागा होय. यावरूनच आगर पिकविणारा तो आगरी असा अर्थ रूढ झाला.^६ मिठागरे व शेती हे या समाजाचे उदरनिर्वाहाचे साधन वि. का. राजवाडे संपादित 'महिकावतीची बखर' या ग्रंथात आगरी समाज हा मुंगी पैठणच्या बिंबराजासोबत लढाईनिमित्त कोकणात येवून स्थायिक झालेला दिसतो. त्यावरून शके १०६० ते १०६३ असा त्यांचा कालखंड ठरतो.^७ याबाबत संशोधकांमध्ये मतभिन्नता आढळते. मात्र अलिबाग तालुक्यातील नागाव येथील भिमेश्वराच्या मंदिराच्या पायरीवरील शिलालेखातील १२ व्या ओळीतील आगरी लोक, आगरी समाज या स्पष्ट शब्दोल्लेखावरून हा समाज किमान शके १२८९ म्हणजेच १३६७ — ६८ व्या कालखंडापूर्वीपासून येथे वास्तव्य करत असल्याचे दिसते.^८ आगरी समाज हा मुख्यतः कोकणात रायगड, ठाणे, मुंबई येथे सलगपणे वसलेला आहे. याव्यतिरिक्त ठाणे, नाशिक, इगतपूरी, गुजरात, व कराचीमध्येही तुरळक प्रमाणात यांची वस्ती आढळते.^९

➤ आगरी समाजातील आर्थिक परिवर्तन :

रायगड जिल्ह्यातील आगरी ही सर्वात मोठी कृषक जात असून बागाईतदार म्हणून प्रसिद्ध आहे.^{१०} शेती, मिठागरे व नारळी पोफळीच्या बागा पिकविणे यामध्ये त्यांचे कौशल्य वाखाणण्यासारखे आहे.^{११} आगरी समाज हा मुलतः कष्टकरी शेतनिष्ठ समाज आहे. येथील आगरी कुणब्यांसारखे असले तरी त्यांची खास सामाजिक विशेषता आहे. खार जमीनीतही भाताचे पीक काढण्यात त्यांची कुशलता आहे.^{१२} भातशेती

हाच आगरी शेतकऱ्यांचा प्रमुख व्यवसाय आहे. सुरुवातीला हे आगरी लोक स्थानिक जमीनदारांकडे कूळ म्हणून काम करत होते. मात्र १९६० च्या कूळ कायद्यानंतर ते जमीनीचे मालक बनून स्वतंत्रपणे शेती करू लागले. खारजमीनीत भातशेती पिकविण्याचे कसब फक्त त्यांनाच माहित असल्याने हाच त्यांचा पारंपरिक व्यवसाय होता. मात्र खारजमीनीतून एकच पीक निघत असल्यामुळे खाडीकाठी मासेमारी करणे हा सुद्धा एक पूरक व्यवसाय ते करत. या व्यतिरिक्त काही ठिकाणी पशुपालन, कुक्कुटपालन, भाजीपाला पिकवणे या सारखे छोटे व्यवसाय सहउद्योग म्हणूनही अल्पप्रमाणात केले जायचे.

साधारणपणे स्वातंत्र्यानंतर ३०-४० वर्षांत या समाजातील शिक्षण घेणाऱ्यांची संख्या वाढल्याने नोकरी करण्याचे प्रमाणही वाढले आहे. प्रामुख्याने या समाजातील लोक शिक्षण क्षेत्रामध्ये असलेले आढळतात. १९८० पासून रायगड जिल्ह्यात झालेले औद्योगिकीकरण त्यांचा व्यवसाय बदलण्यास कारणीभूत ठरले. प्रामुख्याने १९९०-९१ साली धरमतर खाडीजवळ झालेल्या निष्पॉन डेनो इस्पात लिमिटेड (J.S.W.), जॉन्सन, गेल यांसारख्या मोठ्या कारखान्यांच्या निर्मितीने त्यांचे प्रमुख व्यवसाय बदलले. या कंपन्यांमुळे निर्माण झालेल्या दूषित पाण्यामुळे मासेमारी व्यवसायास नुकसान झाले तर जागेचा भराव केल्याने शेतजमीनीत खारे पाणी जाऊन जमीनीची भात पिकावण्याची क्षमताही कमी झाली त्यामुळे या समाजाचे शेती व मासेमारी हे दोन्ही परंपरागत व्यवसाय आता कमी प्रमाणात चालतात.^{४२} उलट औद्योगिकीकरण व जागतिकीकरणामुळे उदरनिर्वाहासाठी त्यांनी वेगवेगळ्या उद्योगांकडे आपले लक्ष वळविले. ते पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. विविध क्षेत्रातील नोक-या

गेल्या ५० वर्षांतील आगरी समाजातील शिक्षणाची प्रगती पाहता हा समाज या शैक्षणिक सामर्थ्याच्या आधारे विविध क्षेत्रातील नोकरी व्यवसायात जम बसवू लागलेला दिसतो. यात प्रामुख्याने सरकारी नोकरी करण्यावर त्यांचा भर असतो. शिक्षक, मुख्याध्यापक, केंद्रप्रमुख, तलाठी, ग्रामसेवक, ग्रामविस्तार अधिकारी यांसारख्या अनेक महत्त्वाच्या पदांवर ते कार्यरत आहेत. या व्यतिरिक्त आता उच्चशिक्षण घेऊन डॉक्टर, वकिल, इंजिनीअर, चार्टर्ड अकाउंटंट, प्राध्यापक, साहित्यिक, कवी, मार्गदर्शक, समुपदेशक, वाहक, चालक अशा विविध क्षेत्रातही ते विशेषत्वाने कार्यरत असलेले दिसतात.

२. रेती व्यवसाय

पूर्वी आगरी समाजातील काही लोक या व्यवसायात कार्यरत होते. मात्र या व्यवसायातून मिळणाऱ्या अधिकतम उत्पन्नामुळे आता बरेच लोक या व्यवसायात उतरले आहेत. जागतिकीकरण व आधुनिकीकरण यामुळे समाजाच्या राहणीमानात प्रचंड बदल झालेला आहे. यातील घर ही संकल्पना आता सर्वांनाच महत्त्वाची वाटते. अत्याधुनिक व पक्क्या स्वरूपाचे घर सर्वांची गरज बनली आहे. कोणत्याही बांधकामासाठी रेती अत्यावश्यक आहे त्यामुळे या व्यवसायाला प्रचंड मागणी आहे. धरमतर खाडीत व इतर नद्यांच्या पात्रातून या वाळूचा उपसा करून त्यावर प्रक्रिया करून हा व्यवसाय केला जातो.

३. वीट व्यवसाय

आगरी समाजातील लोक वीट व्यवसायातही कार्यरत आहेत. घरबांधणीसाठी किंवा इतर बांधकामासाठी आवश्यक असणारा घटक म्हणजे वीट होय. या विटेसाठी लागणारी माती या समाजाला आपल्या शेतातून सहज उपलब्ध होई परंतु पूर्वी येथे पाण्याची उपलब्धता अत्यल्प असल्याने हा व्यवसाय मोठ्या प्रमाणावर चालत नव्हता. मात्र सद्यस्थितीत या वीट व्यवसायात आगरी समाजाने चांगली प्रगती केलेली दिसते.

४. भाजी मांडव व्यवसाय

मांडव व्यवसाय म्हणजे वेगवेगळ्या भाज्यांचा मांडव लावून त्यातून मिळणाऱ्या भाजीची विक्री करणे. यासाठी दूधीभोपळा, कारली, तोंडली, पडवळ, शिराळी, घोसाळी इ. भाज्यांचा मांडव लावला जातो. त्यातून मिळणाऱ्या भाज्या व्यापाऱ्यांना घाऊक स्वरूपात विकल्या जातात. त्यानंतर उरणारी भाजी हे लोक वैयक्तिकरित्या बाजारातही विकतात. या व्यवसायात खर्च कमी व नफा जास्त असल्याने या व्यवसायात आगरी समाज मोठ्या प्रमाणात गुंतलेला दिसतो. या व्यवसायातून अनेक कुटूंब एकाच वेळी आपला चरितार्थ चालवतात.

५. वाल व पांढऱ्या कांद्यांची शेती

आगरी समाजाचा आवडता व प्रसिद्ध खाद्यप्रकार म्हणजे पोपटी. यासाठी लागणाऱ्या वालाच्या शेंगा ह्या पूर्वी आवश्यकते नुसार शेतात पिकविल्या जात. परंतु आता कडधान्य स्वरूपात विकण्यासाठी व सतत विविध कारणास्तव लागणाऱ्या पोपटीसाठी एक जोड व्यवसाय म्हणून वालाच्या शेतीची निर्मिती केली जाते. यातून चांगल्या प्रकारे उत्पन्न मिळते. याशिवाय आणखी एका शेतमालाला चांगली किंमत येते ते म्हणजे पांढरे कांदे. शेतामध्ये विशेषत्वाने उलीची किंवा पातीच्या कांद्याची लागवड केली जाते. त्यानंतर यातून निघणाऱ्या कांद्यांच्या माळी करून विकल्या जातात. पूर्वी व्यापाऱ्यांना ह्या वस्तू विकण्याचा प्रघात होता. मात्र आता अलिबाग मध्ये विकसीत होणाऱ्या पर्यटन व्यवसायाला अनुरूप अशा पद्धतीने या समाजातील लोक आपापल्या घरासमोर किंवा रस्त्याच्या कडेला पांढरे कांदे, चिंचेचे गोळे, पापड इ. गोष्टी विकायला ठेवतात. सद्यस्थितीत याप्रकारेही ते अर्थार्जन करताना दिसतात.

६. शेततळी व्यवसाय

अनेक कारणांमुळे शेती नापिक बनत चालली आहे परंतु पारंपरिक शेती सोडून देणे या समाजाला मान्य नसल्याने आधुनिकीकरणाच्या मदतीने शेती व मासेमारी या दोन्ही पारंपरिक व्यवसायांचा सुवर्णमध्य साधण्याचा प्रयत्न या शेततळी व्यवसायात आगरी समाजाने केलेला दिसतो. अलिबाग तालुक्यात अनेक ठिकाणी या समाजातील लोकांनी आपल्या शेतातच तळी खोदली आहेत. उन्हाळ्यात खोदलेल्या या तळ्यांमध्ये पावसाळ्यात पाणी साठवले जाते. नंतर यात माशांची पैदास करून त्यांची विक्री केली जाते. सद्यस्थितीत या व्यवसायातील त्यांची प्रगती विशेष उल्लेखनीय म्हणावी लागेल.

७. पापड व मसाला व्यवसाय

भातशेती पिकविणे हा आगरी समाजाचा प्रमुख व्यवसाय असल्याने तांदुळ हे त्यांचे मुख्य अन्न होते. याची पूर्वीपासून मुबलकता असल्याने तांदळाच्या पीठापासून पापड, फेण्या, शेवया यांसारख्या अनेक गोष्टी बनविण्यात आगरी समाजाचा हातखंडा होता. मात्र जसजसे शेतीकडे दुर्लक्ष होऊ लागले किंवा उत्पादन कमी होऊ लागले तसा या गोष्टींवर प्रभाव पडू लागला. परंतु आता पुन्हा एकदा व्यावसायिक दृष्टीकोनातून याकडे पाहिले जाते. अलिबाग तालुक्याच्या शेजारचा तालुका पेण म्हणजे पापडांचे माहेर घर. येथील पापड अत्यंत प्रसिद्ध. त्यातूनच व्यवहाराचे धडे घेऊन येथील समाजातील लोकांनी हा व्यवसाय घरगुती स्वरूपात स्वीकारून आता त्यांची संख्या झपाट्याने वाढू लागली आहे. तसाच प्रकार मसाल्याच्या बाबतीतला. आगरी मसाला सुद्धा विशिष्ट पद्धतीने बनवला जात असल्याने यालाही चांगली मागणी मिळत आहे.

८. हॉटेल व्यवसाय

गेल्या ५० वर्षात आगरी समाजाने या व्यवसायात आपला जम बसवला असला तरी सुरुवातीला हा टपरी स्वरूपाचा व्यवसाय होता. म्हणजेच गावातल्या लोकांना एकत्र करून गप्पा—टप्पा करणे अथवा विसावा घेऊन चर्चा करण्याचे ठिकाण म्हणून हे दुकान घातले जाई. मात्र जागतिकीकरणाने या व्यवसायाच्या बाबतीतील त्यांचा विचार आधुनिकतेच्या दिशेने वळवला. अत्याधुनिक सोई, लोकांच्या आवडी — निवडी व अधिक उत्पन्नाच्या दृष्टीने उपलब्धता करणे अशा दृष्टीने या हॉटेलांची निर्मिती केली जाते. लहान दुकानापासून मोठ्या हॉटेलापर्यंत सर्वच क्षेत्रात यांची मक्तेदारी निर्माण झाली आहे. पंजाबी, दाक्षिणात्य यांच्याबरोबर चायनिज व परदेशी पदार्थांचीही रेलचेल येथे दिसते. काही हॉटेलमध्ये मात्र खास आगरी पद्धतीच्या जेवणालाच प्राधान्य दिले जाते. या समाजाचे प्रमुख खाद्यपदार्थ जसे की मटण, चिकन, भाकरी, मच्छी फ्राय, खेकडे व कोलंबीचे विविध पदार्थ व सुप्रसिद्ध जिताडा मासा. यांचे विविध प्रकार स्थानिकच नव्हे तर इतर पर्यटकांना भुरळ पाडल्याशिवाय राहात नाही.

९. बचत गट

आगरी समाजामध्ये कामाच्या बाबतीत स्त्री व पुरुष या दोघांनाही समान दर्जा दिला जातो. पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्री शेतात राबते त्यामुळे तिला या समाजात मानाचे स्थान आहे. जागतिकीकरणाने जग जवळ आले. शिक्षणाचे महत्त्व वाढले या समाजातील स्त्रियांचेही शिक्षणाचे प्रमाण वाढले व त्या नोकरी व उद्योगात आघाडीवर जाऊ लागल्या. या व्यतिरिक्त गृहिणी असलेल्या किंवा शेतातवर जाऊन काम

करणाच्या महिलांना एकत्र करून अलिबाग तालुक्यात बचत गटांची निर्मिती केली गेली. अलिबाग मध्ये सध्या ४०० बचत गटांपैकी २६२ बचत गट नियमित स्वरूपात चालू अवस्थेत कार्यरत आहेत.^{४३} आगरी समाजातील स्त्रियांनी या बचत गटाच्या माध्यमातून खानावळ, पोळीभाजी केंद्र, पापड, मसाले यांसारखे पदार्थ व इतर लघुव्यवसायांच्या मार्फत अर्थार्जन करण्यास सुरुवात केली आहे.

१०. पशुपालन व कुक्कुटपालन व्यवसाय

पशुपालन व कुक्कुटपालन हे आगरी समाजाचे अर्थार्जनाचे शेतीबरोबरचे जोड व्यवसाय होते. मात्र त्याचे स्वरूप घरगुती स्वरूपाचे होते. जागतिकीकरणाने त्यांच्या या व्यवसायातही अमुलाग्र बदल झाला. गाय, म्हैस, बकरी यांसारखे प्राणी व कोंबड्यांचा स्वतंत्र व्यवसाय त्यांना आर्थिकदृष्ट्या सबल बनवू लागला. दूध व मांसाहार याकडे ओढा वाढलेल्या या समाजात हे दोन्ही व्यवसाय भरभराटीस आले.

सारांश :-

रायगड जिल्ह्याचे औद्योगिकीकरण १९८० पासून झपाट्याने सुरू झाले. या नव्या औद्योगिक धोरणाचा भाग म्हणून १९९०-९१ सालापासून अलिबाग येथे नवीन अशा मोठ्या कारखान्यांची निर्मिती झाली. या कारखान्यांमुळे येथील समाजाला नोकरी व व्यवसाय मिळाले असले तरी त्यांचे स्वरूप चतुर्थ श्रेणीतील असेच होते. त्यातून मिळणाऱ्या फायद्यापेक्षा त्यांच्या जमीनीचे झालेले नुकसान मोठ्या स्वरूपाचे होते. कारखाने निर्माण करण्यासाठी येथील जमीनी साम, दाम, दंड, भेद अशा सर्व प्रकारे प्रयत्न करून विकत घेतल्या गेल्या. सुरुवातीला अपेक्षेपेक्षा जास्त पैसा मिळाल्याने बऱ्याच शेतकऱ्यांनी आपल्या जमीनी दलालांना विकूनही टाकल्या. परिणामी उपजाऊ जमीन आता हळूहळू नापिक बनू लागली. ज्या शेतकऱ्यांनी आपल्या जमीनी विकल्या नाहीत त्यांच्या पुढील पिढीचा ओढा शेती करण्याकडे नसल्याने व मजुरांच्या अभावाने उरलेली शेतजमीनही आता नापिक होऊ लागली आहे. शिवाय भौतिक सुविधांसाठी लागणारा पैसा शेती करण्यापेक्षा शेती विकून सहज उपलब्ध होतो व आपल्या गरजा भागवतो हे लक्षात आल्याने शेती विक्रीचे प्रामाण वाढले. त्यातून या आगरी समाजाची अर्थार्जनाची साधने विशेषत्वाने बदलली असे म्हणता येईल. शेतीमधून मिळणारे अत्यल्प उत्पन्न, पाण्याची कमी उपलब्धता, बदलते हवामान, मृदेची वाढणारी क्षारता, शेतीसाठी आवश्यक असणाऱ्या मजुरांची सहज उपलब्धता न होणे, कमी क्षेत्र असल्यामुळे मोठ्या यंत्र व अवजारांचा वापर न करता येणे, खाऱ्याजमीनीसाठी आवश्यक असणारी बांधबंधीस्ती वेळेवर न होणे, शिवाय नोकरी व्यवसायाकडे आकृष्ट झालेल्या शेतकरी वर्गाच्या मुलांना या शेती व्यवसायात रस न राहणे यांसारख्या समस्या निर्माण झाल्या पण जागतिकीकरणाने जग जवळ आले नी प्रत्येक ठिकाणच्या स्थानिक वस्तूंनाही महत्त्व प्राप्त झाले. व्यावसायिक दृष्टीकोनातून प्रत्येक गोष्टीचा विचार होऊ लागला. शिवाय या नेहमीच्या वाटणाऱ्या साध्या गोष्टींचा व्यापार करून त्यांच्या अर्थार्जनास सुरुवात झाली. आगरी समाजही याला अपवाद राहिला नाही.

थोडक्यात आपणांस असे म्हणता येईल की जागतिकीकरणाने ज्याप्रमाणे आगरी समाजाच्या सामाजिक व सांस्कृतिक घटकांमध्ये अमुलाग्र बदल झाला तसाच आर्थिक स्थितीतही प्रचंड बदल घडून आला. शैक्षणिक प्रगतीने त्यांना नोकरी व व्यवसायात भरपूर संधी उपलब्ध करून दिली आहे. तर विविध बँक, पतसंस्था व शासकीय योजनांच्या विशिष्ट मदतीने अर्थसहाय्य उपलब्ध झाल्याने लघुउद्योगातही त्यांनी मोठी झेप घेतली आहे. यात स्त्री व पुरुष दोन्ही आघाडीवर राहिले. आर्थिक उत्पन्न वाढल्याने त्यांची सांपत्तिक स्थिती सुधारली. परिणामी त्यांच्या राहणीमानात अनुकूल बदल होऊन भौतिक सुधारणा व सोयी मिळविण्याचा त्यांनी अट्टहास केला. या बदलत्या आर्थिक स्थितीने त्यांना स्थैर्य दिले व भविष्याच्या वाटचालीसाठी दिशा दिली.

संदर्भ :-

१. कोठेकर शांता, इतिहास तंत्र आणि तत्वज्ञान, श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपुर, ऑगस्ट २००७, पृ. १४.
२. देव प्रभाकर, इतिहास शास्त्र, ब्रेन टॉनिक प्रकाशन गृह, नाशिक २००७, पृ. १.
३. कित्ता पृ. ९०.
४. कोठेकर शांता, पूर्वोक्त, पृ. १९.

५. भाटवडेकर मो. वि., राजहंस व्यावहारिक मराठी शब्दार्थकोश, राजहंस प्रकाशन, पृ. २४६.
६. चौधरी की. का (संपा), महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर (रायगड जिल्हा) पृ. २३७.
७. म्हात्रे मुरलीधर ,आगरी समाजाचा इतिहास , सुयोग प्रकाशन ,पेण २००५, पृ. २१.
८. घाणेकर प्र. के., भटकंती रायगड जिल्ह्यातील, स्नेहल प्रकाशन, पुणे, एप्रिल २००७, पृ. ३४.
९. साप्ताहिक विवेक, महाराष्ट्रा बाहेरील आगरी समाज, हिंदुस्थान प्रकाशन,मुंबई,मार्च २००३,पृ. १२३.
- १०.चौधरी की. का (संपा), पूर्वोक्त, पृ. २२५.
- ११.हरवंदे गीता, पेण, ग्रंथाली ज्ञानयज्ञ प्रकाशन, पुणे, जानेवारी २००६, पृ. २४.
- १२.पाटील अनंत, गाथा आगरी संस्कृतीची, जाणीव प्रकाशन, मुंबई, २००७,पृ. २२७.
- १३.मुलाखत —प्रमोद पाटील. ग्रामसेवक — शहाबाज.
- १४.मुलाखत — हरीभाऊ गोसावी— कार्यवाह —पनवेल.
- १५.मुलाखत — मनोज थळे — शिक्षक — पेझारी.

जागतिकीकरणाचा भारतीय शेतीवरील परिणाम

प्रा. विनायक मारोती वागतकर

डॉ.पतंगराव कदम आर्टस् अँड कॉमर्स कॉलेज, पेण

➤ प्रस्तावना :-

जागतिकीकरण खऱ्या अर्थाने अनेक देशांमध्ये 20व्या शतकांमध्ये कमी अधिक प्रमाणात जागतिकीकरण सुरु झाले आहे. त्यामध्ये माहिती तंत्रज्ञानात झालेल्या क्रांतीचे (उदा.पुस्तके, नियतकालिके, फोन, मोबाईल, टि.व्ही., रेडीओ, संगणक, इंटरनेट) च्या माध्यमातून अनेक देशांच्या सरहद्दी उल्लंघल्या आहेत.

आंतरराष्ट्रीय दृष्टीकोनातून विचार करता 20व्या शतकाच्या शेवटी राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय आर्थिक व राजकीय क्षेत्रांमध्ये जागतिकीकरण/ वैश्वीकरण हा अत्यंत महत्त्वाचा असा विषय निर्माण झालेला होता. ह्या मागची महत्त्वाची भूमिका म्हणजे दुसऱ्या महायुद्धानंतर जागतिक राजकारणातील संपूर्ण समीकरणे बदलून गेली होती. शेकडो वर्षांपासून साम्राज्यवादाच्या भौव्यात सापडलेली राष्ट्रे स्वतंत्र झाली होती. त्याचे जागतिक राजकारणामध्ये ब्रिटनचे महत्त्व कमी झाले होते. तेव्हाच अमेरिका आणि सोव्हिएत रशिया असे नवीन सत्ता केंद्रे उदयास आली. त्यातूनच सत्ता, संघर्ष, शस्त्रास्त्र स्पर्धा, निर्माण झालेला एक प्रवाह म्हणजे राजकारणाची दिशा ठरविण्याच्या अर्थकारणाच्या दृष्टीकोनातून हळूहळू हा प्रवाह क्षीण झाला. 1991 ला सोव्हिएत रशिया राष्ट्राचे विघटन झाले. पूर्व युरोपीय राष्ट्रांची आर्थिक दृष्ट्या सामान्यवादी राष्ट्रे संपूर्णपणे कोलमडून पडली. तेव्हा संपूर्ण जगामध्ये (जगामध्ये) अमेरिका एकमेव राष्ट्र आर्थिकदृष्ट्या शक्तीशाली म्हणून शिल्लक राहिली आहे.

तेव्हापासून जागतिक राजकारणातील हा नवा प्रवाह म्हणजे जागतिकीकरण होय. आंतरराष्ट्रीय वाढ करण्यासाठी 1948 पासूनचे असलेले गॅट (GATT) या संघटनेचे रूपांतर 1995 मध्ये जागतिक व्यापार संघटनेत (WTO) करण्यात आले आहे आणि देशांचा विकास झपाट्याने व्हावा ह्या उद्देशाने WTO ची स्थापना करण्यात आली म्हणजेच खऱ्या अर्थाने 1995 पासूनच जागतिकीकरणाचा प्रारंभ झाला आहे.

➤ विषयाची निवड :-

भारती आशिया खंडातील विकसनशील एक राष्ट्र आहे. जगातील अनेक राष्ट्रांचा जागतिकीकरणाच्या अगोदरच काही राष्ट्रांचा विकास झालेला होता. परंतु भारताकडे गॅटचा(GATT) सदस्यत्व होते आणि GATT चे रूपांतर 1995 WTO मध्ये रूपांतर झाले आहे. जागतिकीकरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर काही सकारात्मक आणि नकारात्मक दृष्ट्या फायदा झाला आहे. त्यामध्ये व्यापार, औद्योगिकीकरण व तृतीय क्षेत्रात पण फार मोठ्या प्रमाणावर परिणाम आपणांस दिसून येतो. जागतिकीकरणामुळे जगाला समृद्ध, संघर्षाचा अभाव, आनंद, दारिद्र्याचा अभाव, विषमता, निरक्षरता, कुपोषण, रोगराईचा अभाव आणि आरोग्याचे रक्षण करणे हे जागतिकीकरणाने सहज साध्य झाले आहे. जागतिकीकरणामुळे व्यक्ती व समुदायातील समस्यां विरुद्धचे रामबाण उपाय मिळाला आहे. तसेच इतर क्षेत्रांचा विकास थोड्या प्रमाणात का होईन विकास झालेला दिसून येतो. परंतु कृषी क्षेत्राचा विकास पाहिजे तेवढा विकास झाल्याचा दिसून येत नाही. भारत जागतिकीकरणात सहभागी झाला असून सुद्धा भारतात शेतकरी मोठ्या प्रमाणात आत्महत्या करीत आहेत. कितीही विकास झाला तरी शेतीचा विकास झालेला नाही. त्यामध्ये शेत मालाची बी-बियाणे, शेतमालाला हमी भाव मिळावा, शेतकऱ्यांना न्याय मिळावा, यासाठी कृषी क्षेत्राच्या संबंधित्या विषयाची स्पर्धा व्हावी. ह्या उद्देशाने जागतिकीकरणाचा भारतीय शेतीवरील परिणाम अभ्यास करण्यासाठी प्रस्तुत संशोधन विषयाची निवड करण्यात आली आहे.

➤ संशोधनाची उद्दिष्टे :- प्रस्तुत संशोधन लेखासाठी पुढील उद्दिष्टे विचारात घेण्यात आली आहे.

1) जागतिकीकरणाची संकल्पना स्पष्ट करणे.

- 2) WTO चा धोरणाचा अभ्यास करणे.
- 3) जागतिकीकरणाचा कृषी क्षेत्रावर झालेल्या परिणामाचा अभ्यास करणे.

➤ गृहितके :- प्रस्तुत संशोधनासाठी पुढील गृहितके विचारात घेण्यात आली आहे.

- 1) जागतिक व्यापार संघटना WTO निर्मिती नंतर जागतिकीकरणाची संकल्पना अस्तित्वात आली.
- 2) जागतिक व्यापार संघटना WTO निर्मिती नंतर भारतीय कृषी क्षेत्रा समोर आव्हाने निर्माण झाली आहेत.

➤ संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम साधनसामुग्री माहिती स्रोताचा संदर्भग्रंथ म्हणून उपयोग करण्यात आलेला आहे. त्यामध्ये विविध पुस्तके, संशोधन पत्रिका, इंटरनेट (गुगल) वृत्तपत्रे इत्यादींचा आधार घेण्यात आला आहे.

➤ मर्यादा (अभ्यासाच्या मर्यादा) :-

जागतिकीकरणाचा भारतीय शेतीवरील परिणाम, WTO ची संकल्पना, धोरणात्मक बदल आणि सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणाम याचा अभ्यास शोध निबंधात केलेला आहे.

➤ जागतिक व्यापार संघटना WTO संकल्पना :-

अर्थव्यवस्थांचे जागतिकीकरण स्पर्धेच्या माध्यमाद्वारे देशांतर्गत किंमतीचे आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील किंमतीशी समानीकरण करणे असे होय. ह्या करीता संशोधनांचा सर्वत्र मुक्त संचार होवू देणे होय. तसेच स्पर्धेच्या नवपरंपरावादी दृष्टीकोनाचा हा विस्तार स्विकारावा लागतो. हे व्यापक रूप होय. ह्यात अनेक देश आपल्या संशोधनाचे कोणत्याही देशात स्थानांतरण व आपल्या इच्छेनुसार कोणत्याही किंमतीला विक्री करू शकतात.

➤ व्याख्या :-

1) आंतरराष्ट्रीय मुद्रा निधीच्या व्याख्येनुसार, “जागतिकीकरण म्हणजे वस्तु, सेवा व आंतरराष्ट्रीय भांडवल प्रवाह, अतिजलद व प्रसरण पावणारे तंत्रज्ञान त्यांचे वाढते प्रमाण तसेच विविधता ह्यांच्या सहाय्याने जगातील देशांचे सतत वाढत जाणारे परस्परावलंबित्व होय.”

2) प्रो. स्टिगलिट्झ यांच्या मते :-

“वस्तु व सेवा, भांडवल, ज्ञान, (काही प्रमाणात) नागरीक यांच्या मुक्त संचाराला अटकाव करणारी कृत्रिम बंधने दूर होणे, तसेच वाहतूक व दळणवळणाच्या व्ययात प्रचंड घट होणे, यामुळे विविध देश व लोक यांचे होत असलेले एकात्मिकरण म्हणजे जागतिकीकरण होय.”

3) प्रो. ब्रोको निलॅनोव्हिक यांच्या दृष्टिने :-

“भांडवल वस्तु, तंत्रज्ञान, विचार आणि लोक यांचा (जगाच्या विविध भागात) मुक्त संचार म्हणजे जागतिकीकरण होय.”

वरील तीन व्याख्यांवरून जागतिकीकरणाचे चार मुद्दे स्पष्ट होतात ते पुढील प्रमाणे

- 1) आंतरराष्ट्रीय व्यापारावरील बंधने कमी करावीत की, ज्यामुळे देशांच्या सिमेबाहेर वस्तुंचा प्रवाह मुक्त होतो.
- 2) देशात भांडवलांच्या मुक्त संचारास संधी मिळण्यासाठी योग्य प्रकाराचे वातावरण निर्माण करणे.
- 3) तंत्रज्ञानाच्या मुक्त प्रवाहास परवानगी देवून योग्य वातावरण तयार करणे.
- 4) जगातील विविध देशांना श्रमिकांचा मुक्त संचार होण्यासाठी योग्य वातावरणाची निर्मिती करणे.

प्रामुख्याने जागतिकीकरणामध्ये व्यापार, वित्त, रोजगार, तंत्रज्ञान, दळणवळण, विदेशी स्थलांतर पर्यावरण, राहणी, शासन, समाजव्यवस्था, संस्कृती अशाप्रकारे सर्व क्षेत्रांमधून रूपांतर होत आहे, असे आपणांस म्हणता येईल.

➤ वरील संज्ञावरून संदर्भाववरून :-

1) वित्त व भांडवल यांची मालकी, 2) बाजार व स्पर्धा, 3) संशोधन व ज्ञान ह्यांना संलग्न तंत्रज्ञान, 4) नवनव्या वस्तुंचा उपभोग व राहणीमानाचे आधुनिकीकरण, 5) संपूर्ण जगाविषयी जाणीव, 6) राजकीय संलग्नता, जागतिक नियंत्रणाची क्षमता व व्यवस्थापन ह्या संपूर्ण समावेश करता येते.

➤ जागतिक व्यापार संघटना आणि शेती क्षेत्रातील धोरणात्मक बदल :-

जागतिक व्यापार संघटना ही 1 जानेवारी 1995 रोजी गॅट (GATT) ह्या संघटनेला विसर्जित करून नवीन स्थापन करण्यात आली आहे. WTO मुळे या करारामुळे शेती क्षेत्राची आंतरराष्ट्रीय व्यापारात अनेक शेती क्षेत्र विषयक धोरणे AOA ची पुढीलप्रमाणे आहेत.

➤ करांमध्ये घट आणि कर सक्ती :-

पुर्वी गॅटच्या (GATT) काळामध्ये आंतरराष्ट्रीय व्यापारात आयात / निर्यात परवान्यामध्ये बिगर कर स्वरूपाचे नियंत्रित केली जात होती. ते अस्पष्ट स्वरूपाचे असल्यामुळे मुल्यमापन करण्यासाठी कठीण जात होते. परंतु (WTO) मुळे ते सर्व बिगर कर स्वरूपाची बंधने त्यांचे करांमध्ये रूपांतर करण्यात आले आहे. त्यालाच करबद्धीकरण असे म्हणतात. बिगर कर स्वरूपाचे कराचे एकाच कर प्रणालीमध्ये रूपांतर करण्यात आले त्याचा सक्तीचा कर दर असे म्हणतात. हा सक्तीचा दर ठरला की, शेती विषयक करारानुसार (AOA) त्यामध्ये कालांतराने घट होणे अपेक्षित आहे. हा कर सक्तीदर विकसित देशांनी एकूण 36 टक्के कमी करावा तसेच तो 6 (सहा) वर्षांच्या काळात प्रत्येक वस्तुसाठी 15 टक्के पर्यंत कमी करावा, असे ठरविण्यात आले आहे.

विकसनशील देशांनी हा कर सक्तीचा कर दर एकूण 24 नी कमी करावा व तो प्रत्येक वस्तुसाठी दहा वर्षात कमीतकमी 10 नी कमी असे ठरविण्यात आले आहे.

➤ बाजार प्रवेश :-

वर्तमान व किमान बाजार प्रवेश:-

बऱ्याच देशांच्या बाबतीत बिगर कर बंधनाचे रूपांतर सक्तीचा कर दर उच्च पातळीवर ठेवण्यात आला. त्यामुळे उच्च पातळीवर ठेवल्यामुळे प्रतिबंधनात्मक राहिले आहे. त्यामुळे अनेक शेती उत्पादकांना निर्यात बाजार पेठेत प्रवेश करणे कठीण जाईल.

➤ वर्तमान प्रवेश कटिबंधता :-

इतर राष्ट्रांना आयात करण्यासाठी (कोटा पद्धती) करमुक्त / प्राधान्यक्रम पद्धतीची विशेष व्यवस्था करण्यात आली. त्यामुळे सक्तीचा कर दर वितरीत परीणाम टाळण्यासाठी, करमुक्त परिणाम पद्धती स्थापन करून आयात करणाऱ्या देशांनी वर्तमान प्रवेश कटिबंधता दिली आहे.

➤ किमान प्रवेश कटिबंधता :-

गॅटच्या काळामध्ये जास्त बंधन असल्यामुळे वस्तुच्या उत्पादनाची आयात होत नव्हती. परंतु किमान प्रवेश कटिबंधता लढ्यात घेवून (1986-88) देशी उपभोगाच्या 3 टक्के इतकी आयात करण्याची परवानगी देण्यात आली. तसेच हीच सवलत विकसित राष्ट्रासाठी 5 टक्के पर्यंत वाढवण्यात आली. हेच विकसनशील राष्ट्रांसाठी हेच उद्दिष्ट गाठण्यासाठी फक्त 2004 पर्यंत वेळ देण्यात आली आहे.

➤ निर्यात सवलती :-

विदेशात विक्री वाढविण्यासाठी निर्यात दररोज विशेष आर्थिक ही निर्यातीच्या माध्यमाद्वारे सवलत देण्यात येत आहे. निर्यात सवलतीमुळे आंतरराष्ट्रीय बाजारात स्पर्धात्मक किंमतीला माल विकू शकतात. देशातील बाजारपेठा जास्त किंमत असताना फायद्याचे ठरत असते. शेती उत्पादनांच्या आंतरराष्ट्रीय बाजारातील प्रमुख अडथळा म्हणून देशी आणि निर्यात सवलतीकडे पाहिले जाते. शेतीविषयक करार (AOA) अशा प्रकारच्या निर्यात प्रवण सवलतींना शेती - उत्पादनांसाठी विरोध होतो. असा उल्लेख सदस्य राष्ट्रांच्या कटिबंधता करारनाम्यात असला पाहिजे. अशाप्रकारे विकसनशील देशांना निर्यात सवलती कमी करण्यापासून वगळण्यात आले आणि विकसीत राष्ट्रांना मोठ्या प्रमाणात सवलती दिल्या जातात.

➤ देशी सहकार्य (सवलती) :-

- 1) लालपेटी अनुदाने :- अशा प्रकारची निर्यात अनुदाने पूर्णतः बहिष्कृत आहेत. म्हणून पूर्णपणे बंदी आहे.
- 2) अंबरपेटी अनुदाने :- ह्या प्रकाराच्या निर्यात अनुदानावर पूर्णपणे बंदी असत नाही. परंतु अशा प्रकारच्या अनुदानांच्या विरुद्ध कार्यवाही केली जावू शकते. सदस्य देशाने अशा प्रकाराच्या अनुदानाचा पूर्णतः वापर करू नये कारण इतर सदस्य देशावर विपरीत परिणाम होवू शकतो.
- 3) नील पेटी अनुदाने :- शेतकरी वर्गाला मर्यादित उत्पादन करण्यासाठी दिलेली प्रत्यक्ष आर्थिक मदत होय. ह्या मध्ये ग्रामिण विकास आणि कृषी क्षेत्राच्या विकासासाठी विकसनशील देशांमध्ये सरकारने दिलेल्या आर्थिक मदतीचा समावेश प्रामुख्याने होत असतो. ह्याचे अनुदान विकसीत देशांमध्ये मुल्यांच्या 5 टक्के पेक्षा जास्त आणि विकसनशील राष्ट्रांमध्ये 10 टक्के जास्त देण्यात येवू अशी मर्यादा आहे. परंतु विकसित राष्ट्रांनी नील पेटीतील अनुदान परवाना देण्यात आल्यामुळे शेती उत्पादनाच्या व्यापारावर वाईट परिणाम झाल्याचा दिसून येतो.
- 4) हरित पेटी अनुदाने :-
  - 1) कोणत्याही उत्पादन संस्थेला संशोधन करण्यासाठी एकूण संशोधन खर्चाच्या 75 टक्के खर्चापर्यंत अनुदान जात जाते.
  - 2) प्रादेशिक असमतोल दूर करण्यासाठी मागास प्रदेशाला विकास करण्यासाठी अनुदान पात्र आहे.
  - 3) कायदेशीर नियंत्रणानुसार नवीन प्रमाणके पूर्ण करण्यासाठी आवश्यक तेवढा बदल करून अनुदान दिली जातात.

➤ अन्नधान्य भांडार व मदत :-

जागतिक व्यापार संघटनेमुळे कमी विकसीत व अविकसनशील देशांना प्रतिकृलाचा परिणाम अनुभव येवू शकत असल्यामुळे शेती विकासाकरीता अन्नधान्य मदत व मूळ खाद्यान्नाकरीता पूर्ण अनुदान व मदत लक्ष ठरविण्यात आले आहे.

जागतिकीकरणाचा भारतीय कृषी क्षेत्रावरील परिणाम :-

➤ सकारात्मक / अनुकूल परिणाम :-

- 1) आधुनिक तंत्रज्ञानाचे हस्तांतरण :-
जागतिकीकरणाचा भारतीय कृषीवरील हा सर्वात अनुकूल परिणाम आहे. (WTO) च्या उदयानंतर खऱ्या अर्थाने जागतिकीकरणाला चालना मिळाली आहे. त्यामुळे भारतीय कृषी क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात आयात-निर्यातीला चालना मिळाली व आधुनिक तंत्रज्ञानाचे आगमन झाले आहे. उदा. नवनवीन बी-बियाणे, अवजारे, हार्वेस्टर ही यंत्रे व नवीन शेतीची तंत्रे, हरीतग्रहे तंत्रज्ञान व जैवतंत्रज्ञानाचा वापर भारतीय कृषीमध्ये वापर सुरू झाला आहे.

2) कृषीमाल निर्यातीत वाढ :-

जागतिकीकरणामुळे आयात – निर्यातीवरील बंधने कमी झाली. त्यामुळे कृषी मालाच्या जागतिक बाजार पेठ्यात मोठ्या प्रमाणात निर्यात करण्यात येत आहे. त्यात प्रामुख्याने चहा, कॉफी, आंबा, द्राक्षे, संत्री, कापूस मसाल्याचे पदार्थ इ. चा समावेश होत आहे.

3) स्पर्धा क्षमतेत वाढ :-

जागतिकीकरणामुळे भारतीय शेतकऱ्यांना आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील स्पर्धेचा अनुभव मिळाला आहे. कृषी क्षेत्रात बलाढ्य बहुराष्ट्रीय मोठ्या प्रमाणावर आगमन झाल्याने कृषीसमोर असलेल्या आवाजाची जाणीव निर्माण झाली. त्यामुळे निर्यात करण्याच्या शेतकऱ्यांमध्ये आपण शेतकरी आंतरराष्ट्रीय व्यापाऱ्या स्पर्धेत टिकू शकतो. असा आत्मविश्वास निर्यात झाल्यामुळे स्पर्धे क्षमतेत वाढ निर्माण झाली.

4) नव्या जाणिवांचा विकास :-

जागतिकीकरणाच्या वाढत्या प्रभावामुळे ग्रामिण भागातील वातावरण बदलण्यास चालना मिळाली आहे. पारंपारीक भारतीय शेतीचा चेहरा मोहरा बदला आहे. जागतिकीकरणामुळे नव्याने शेतीच्या

व्यापारासाठी सुरुवात झाली. त्यामुळे तंत्रज्ञान, नवीन शेती पद्धती, नवीन पिकरचना, ह्या मध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे. तसेच कृषी प्रदर्शन, कृषी मेळावे, चर्चासत्रे, ह्यात मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे. त्यामुळे नवीन संधी, नवीन क्षितिजे, हस्तगत करण्यासाठी शेतकरी सज्ज झाली आहे.

➤ नकारात्मक / प्रतिकूल परिणाम :-

1) पीक रचनेत बदल :-

जागतिकीकरणामुळे आणि कृषी विषयक करारामुळे निर्यात वृद्धीवर भर दिल्यामुळे निर्यात फक्त नगदी पिकांच्या उत्पादनावर भर देण्यात आला आहे.

2) परकीय कंपन्यांचे वाढते आव्हान :-

जागतिकीकरणामुळे कृषी विषयक करार व बौद्धिक संपदा विषयक करार निर्यात झाले आहेत. त्यामुळे प्रगत देशांच्या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना भारताच्या विस्तृत बाजारपेठेत शिरकाव करणे शक्य झाल्याने भारतीय शेतकरी वर्गाची कार्यक्षमता कमी झाली. त्यामुळे शेती क्षेत्रावर बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या वर्चस्वाचे आव्हान उभे राहिले आहे.

3) पेटंट कायद्यातील तरतूदीचा गैरवापर :-

पेटंट विषयक करार हा प्रगत देशांसाठी अधिक कायदेशीर आहे. आर्थिक व तंत्रज्ञान विषयक प्रगतीमुळे प्रगत देशांमध्ये तंत्रज्ञान, वैद्यक, कृषी इ.क्षेत्रांत संशोधनाचे नवनवे शोध लागले आहेत. पेटंटस हे प्रगत देशातील लोकांच्या व कंपन्यांच्या नावावर आहेत. याचा अप्रगत देशांना पेटंटस फारसा फायदा झाला नाही. या करारामुळे भारतासारख्या विकसनशील देशातील शेतकऱ्यांना किटकनाशके, बी.बियाणे इ. वस्तु जास्त किंमतीला विकत घ्यावी लागत आहे.

4) सर्वसामान्य शेतकऱ्यांवर विपरीत परिणाम :-

कृषी विषयक करारामुळे जागतिक व्यापार संघटना मधील भारतासारख्या अविकसनशील देशांना आपल्या शेतीक्षेत्राला अर्थसहाय्यात मोठ्या प्रमाणात कपात करावी लागली आहे. त्यामुळे शेतमालाच्या उत्पादन खर्चात वाढ झाल्यामुळे शेतमालाच्या किंमतीत वाढ झाली आहे. ह्या कारणामुळे भारतासारख्या देशाला आंतरराष्ट्रीय कृषी बाजारपेठेत प्रगत राष्ट्रांच्या शेतमालाबरोबर स्पर्धा करता आली येत नाही.

अशाप्रकारे जागतिकीकरणाचे अनुकूल व प्रतिकूल परिणाम भारतीय कृषी क्षेत्रावर परिणाम होताना व मोठ्या प्रमाणावर दिसून येत आहे.

➤ निष्कर्ष :-

- 1) जागतिकीकरणाचा भारतीय कृषी क्षेत्रावर चांगला परिणाम आढळून येत आहे.
- 2) जागतिक व्यापार संघटनेचा कृषी क्षेत्रावर धोरणात्मक बदलाचा परिणाम दिसून येतो.
- 3) जागतिक व्यापार संघटनेचा सकारात्मक दृष्टीकोनातून फायदा भारतीय कृषी क्षेत्रावर दिसून येत नाही.

➤ उपाय योजना :-

- 1) जागतिकीकरणाचा भारतीय कृषी अर्थव्यवस्थेला जास्तीत जास्त कसा फायदा होईल. या उद्देशाने अंमलबजावणी करण्यात यावी.
- 2) जागतिक व्यापार संघटनेच्या माध्यमातून कृषी क्षेत्राच्या मालाची निर्यात होवून शेतकऱ्यांचा कसा फायदा होईल. याकडे लक्ष देण्यात यावे.
- 3) जागतिकीकरणाचा शेतकऱ्यांवर अर्थ व्यवस्थावर वाईट परिणाम होईल, अशी बाजू स्विकारू नये.

➤ संदर्भ :-

- 1) आंतरराष्ट्रीय व्यापार व वित्त अर्थशास्त्र, जी.एन.झामरे, पिंपळपुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.
- 2) डॉ.विजय कवीमंडल, विकासाचे अर्थशास्त्र आणि नियोजन, श्री.मंगेश प्रकाशन 23, नागपूर.

- 3) आनंद पाटील, राज्यसेवा मुख्य परिक्षा, स्टी सर्कल प्रकाशन.
- 4) प्रा.विठ्ठल सोनटक्के, प्रा.देवराव मनवर, आर्थिक वृद्धी आणि विकास, सेट पब्लिकेशन, मुंबई.
- 5) भारतीय अर्थव्यवस्था, दत्त सुंदरम, एस.चंद प्रकाशन, दिल्ली.

जागतिकीकरणात भारताचे बदलते परराष्ट्र धोरण आणि सातत्य

प्रा. बाळासाहेब बजरंग सरगर

डॉ. पतंगराव कदम कॉलेज, पेण - रायगड
राज्यशास्त्र विभाग

परराष्ट्र धोरण हे एका राष्ट्राचे इतर राष्ट्रांबरोबर संबंध प्रस्थापित करण्यासाठी निर्माण केलेली यंत्रणा आहे. ही यंत्रणा राबवून राष्ट्रे आपल्या हितसंबंधाच्या रक्षणासाठी, इतर राष्ट्रांवर प्रभाव टाकण्यासाठी योजनाबद्ध कृती करत असतात. कोणत्याही देशाचे परराष्ट्रीय धोरण हे त्या राष्ट्राच्या वांशिक, सांस्कृतिक, विचारप्रणाली, भौगोलिक, ऐतिहासिक व भावी वाटचाल याचा परिणाम घडत असतो. प्रत्येक राज्यांना त्याच्या परराष्ट्र धोरणामुळे एक निश्चित दिशा प्राप्त होऊन तदनुसार उद्दीष्टे साध्य करता येतात. भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा पाया रचण्याचे कार्य पंडित नेहरु यांनी केले. सन १९४७ ते १९९० या काळामध्ये भारताचे परराष्ट्र धोरण हे प्रामुख्याने आदर्शवादने प्रभावित होते. साम्राज्यवाद आणि वसाहतवादाला विरोध, जागतिक शांतता, पंचशील तत्वे तसेच अलिप्तता वादामध्ये निःशस्त्रीकरण विकास, परस्परावलंबित्व हे परराष्ट्र धोरणाचे सूत्र बनले.

सन १९९० च्या दशकातील शीतयुद्धोत्तर आंतरराष्ट्रीय राजकारणात अनेक मोठे बदल घडून आले. सोवियत युनियनचे विघटन झाले. वृद्धी सत्तासमतोलावर आधारित शीतयुद्धकालीन विश्वरचना कोसळली. १९९१ साली अमेरिका ही नवीन विश्वरचना निर्माण होऊन अमेरिकेची वाढती एकाधिकारशाही वाढलेली आहे. १९९१ ला भारताने मुक्त अर्थव्यवस्थेचे धोरण स्वीकारले. नवीन विश्वरचनेमध्ये आपले स्थान टिकविण्यासाठी आणि बदलत्या आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीशी जुळवून घेण्यासाठी भारताला आपल्या परराष्ट्र धोरणांच्या उद्दीष्टांमध्ये काही बदल घडवून आणावे लागले. नेहरुंच्या काळामध्ये परराष्ट्र धोरणाची जी उद्दीष्टे निर्धारित करण्यात आली होती. भारताने त्यात आपल्या सोयी व गरजेनुसार काही सुधारणा केल्या. तरी नेहरुंच्या काळातील बरीच उद्दीष्टे अध्यापही कायम असून त्यांच्या पूर्ततेसाठी भारत प्रयत्नशील आहे.

नवीन विश्वरचना व्यवस्था आणि आर्थिक उदारीकरणाच्या काळामध्ये भारताने आपला बाजार पाश्चिमात्य राष्ट्रांना खुला करून दिला होता. नवीन विश्वरचनेत भारतीय परराष्ट्र धोरणात बदलेली उद्दीष्टे पुढीलप्रमाणे.

- १) राष्ट्रीय हितसंबंधाच्या जपवणुकीला प्राधान्य :- आदर्शवादाकडून वास्तववादाकडे प्रवास.
- २) आर्थिक उद्दीष्टांना प्राधान्य.
- ३) संपूर्ण निःशस्त्रीकरणाला पाठींबा.
- ४) जबाबदार अण्वस्त्रधारी राष्ट्राची भूमिका पार पाडणे.
- ५) बहुध्रुवी विश्वरचनेच्या निर्मितीसाठी प्रयत्न.
- ६) पाश्चिमविरोधी परराष्ट्र धोरणाचा त्याग.
- ७) समाजवादी समाजाच्या उभारणीच्या स्वप्नापासून आधुनिक भांडवलवादी समाजाच्या निर्मितीकडे होत असलेला प्रवास.
- ८) दहशतवादविरुद्ध आंतरराष्ट्रीय जनमत संघटित करणे.
- ९) अमेरिकेबरोबर संबंध सुधारण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करणे.
- १०) विभागीय पातळीवर सहकार्य वाढविण्यावर भर.
- ११) विभागीय महासत्ता बनण्याचे प्रयत्न.
- १२) संयुक्त राष्ट्रांच्या लोकशाहीकरणासाठी प्रयत्न करणे.
- १३) पाकिस्तान केंद्रिय परराष्ट्र धोरणापासून मुक्तता.

या शिवाय चीनच्या वाढत्या आक्रमक व विस्तारवादी धोरणांच्या दुष्परिणामांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी प्रयत्न करणे. भारताच्या आर्थिक व व्यापारिक हितसंबंधाचे संरक्षण करणे. भारताच्या पूर्वेकडील राष्ट्रांशी आर्थिक व व्यापार संबंध घनिष्ठ करणे. शीतयुद्धोत्तर काळात दहशतवादाचा धोका निर्माण झाला. दहशतवादाची झळ पोहचलेल्या अमेरिका, ब्रिटन व रशिया, फ्रान्स या बड्या देशांकडून दहशतवाद पोसणाऱ्या राष्ट्रांवर दबाव आणून

अशा दहशतवादी संघटनांचे जाळे नष्ट करावे लागले. याशिवाय आपल्या सर्व शेजारी देशांच्या अर्थकारणाची भारतीय अर्थव्यवस्थेची सांगड घालून संपूर्ण दक्षिण आशियात एकात्मता वाढीस लावण्याचा प्रयत्न करणे.

दक्षिण आशिया उपखंडामध्ये भारताच्या शेजारी असणाऱ्या पाकिस्तान, बांगलादेश, नेपाळ, भूतान, श्रीलंका, म्यानमार या राष्ट्रांमध्ये लोकशाही शासनप्रणाली प्रस्थापित व्हावी यासाठी भारत सुरुवातीपासून प्रयत्नशील राहिला आहे. “सार्क” संघटनेच्या माध्यमातून आर्थिक, सामाजिक समस्या सोडविण्यासाठी भारत प्रयत्नशील आहे. दक्षिण आशिया शांतता प्रक्रिया भारतासाठी उपकारक आहे. भारताने आपल्या लष्करी सामर्थ्याचा वापर शेजारी राष्ट्रांविरुद्ध करण्याचा प्रयत्न केला नाही. सार्कमधील चीनचा प्रवेश भारतासाठी आव्हान आहे.

शीतयुद्धोत्तर काळात भारत आणि अमेरिका संबंधामध्ये घडून आलेली सुधारणा चीनच्या भारताविषयीच्या दृष्टीकोनाला प्रभावित करणारी ठरली. या काळात भारत आणि अमेरिकेमधील केवळ आर्थिक आणि व्यापारी नाही तर लष्करसंबंधही सुधारले. अमेरिकेकडून भारताला होणारी मदत ही चीनला पदलुही - म्हणजे करणारी आहे. या कालखंडात नेहरूंचे अमेरिका धोरण बदलण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न केला आहे. भारताला महासत्ता बनविण्यासाठी अमेरिकेची मदत होणार आहे. भारत - अमेरिका ही लोकशाही राष्ट्रे एकत्र येऊन चीनला शह देवू शकतील ही एक शक्यता वर्तवण्यात येते. अमेरिकेवरील ११ सप्टेंबर २००१ साली झालेल्या दहशतवादी हल्ल्यानंतर अमेरिकेच्या दक्षिण आशिया विषयक धोरणात बदल झाला.

नवीन विश्वरचनेत भारत हा विविध प्रादेशिक संघटनांचा सदस्य झाला आहे. भारताच्या “पूर्वेकडे पहा” (Look East Policy) या धोरणामुळे आसियान परिषदेत भारत केंद्रस्थानी राहिला आहे. भारत अनेक प्रादेशिक, आर्थिक व्यापार संघटना सदस्य आहे. अमेरिकेचा विरोध डावलून भारताने आखाती देशांतील लोकांशी असलेले परस्परसंबंध व आर्थिक संबंध दृढ केले आहेत. १९९८ साली भारताने चीनकडून होणारा धोका लक्षात घेता पोखरण येथे दुसरी अणुचाचणी करून अण्वस्त्र धोरण जाहीर केले. हे वास्तववादी परराष्ट्र धोरणाचे उदाहरण आहे.

निष्कर्ष :- (गोषवारा)

भारताचे परराष्ट्र धोरण आदर्शवादाकडून वास्तववादाकडे जात असताना पंडित नेहरूंनी भारताच्या परराष्ट्र धोरण पाया रचण्याचे कार्य केले. नेहरूंनी भारताच्या परराष्ट्र धोरणात भक्त भारतचाच विचार केलेला नसून आशिया आणि आफ्रिका खंडातील नवोदित राष्ट्रांचाही विचार केलेला दिसतो. पंडित नेहरूंनी सांगितलेली परराष्ट्र धोरणाची काही तत्वे भारत नवीन विश्वरचनेमध्ये जोपासताना दिसतो. ‘पंचशील तत्वे’ आज संयुक्त राष्ट्राने स्वीकारलेली आहेत.

शीतयुद्धोत्तर भारतीय परराष्ट्र धोरणामध्ये रचनात्मक व गुणात्मक बदल घडून आले. शीतयुद्धोत्तर काळात भारतीय उद्दिष्टांमध्येही बदल झाला. शीतयुद्धोत्तर काळात भारतीय परराष्ट्र धोरणात अनेक स्थित्यंतरे घडून आली. शीतयुद्धोत्तर काळात भारतीय परराष्ट्र धोरण आदर्शवादाकडून वास्तववादाकडे परावर्तित झाले. भारतातील बदलत्या स्थित्यंतरामुळे भारतीय परराष्ट्र धोरण मोठ्या प्रमाणात प्रभावित झाले. या काळात “लुक ईस्ट पॉलिसी”, गुजराल सिध्दांत, अण्वस्त्रधोरण भारत - अमेरिका सहसंबंध ही भारताची परराष्ट्र धोरणे वास्तववादाकडे परावर्तित करणारी आहेत.

पंडित नेहरूंनी सांगितलेल्या आदर्शवादी भारताच्या परराष्ट्र धोरणामध्ये बदल करताना काही धोरणाचे सातत्य आजही दिसून येते. हे सातत्य राखताना वास्तववादी दृष्टीकोनातून महत्वाचे बदल शीतयुद्धोत्तर कालखंडात केलेले दिसून येतात.

संदर्भ :-

- १) भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा पुनर्विचार आव्हाने आणि नीती :- राजवी साकरे
- २) भारतीय परराष्ट्र धोरण सातत्य आणि स्थित्यंतर :- डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर
- ३) भारतीय विदेशी नीती :- यु. आर. घई
- ४) भारतीय विदेशी नीती :- सिंहल एस. सी.
- ५) प्रबोधन प्रकाश ज्योती :- इचलकरंजी
- 6) Indian Foreign Affairs Journals
- 7) WWW. India's Foreign Policy. in.

जागतिकीकरणाची शेतीसमोरील आव्हाने

डॉ. अंबादास मंजुळकर

विभाग प्रमुख इतिहास विभाग
समाजभूषण गणपतराव काळभोर
महाविद्यालय, लोणी काळभोर

डॉ. शेखर सुरेश पाटील

अर्थशास्त्र विभाग
समाजभूषण गणपतराव काळभोर
महाविद्यालय, लोणी काळभोर

प्रस्तावना

जगामध्ये विसाव्या शतकाच्या शेवटच्या उत्तरार्धात जागतिकीकरण, खाजगीकरण व उदारीकरण यांची जागतिक लाट निर्माण झाली. या बदलेल्या परिस्थितीत भारतास आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठ आणि भांडवल उपलब्ध होऊन देशाच्या सर्वांगीण विकासाचा वेग वाढेल अशा अपेक्षेने भारताने जागतिकीकरणाचा स्वीकार केला. परंतु औद्योगिक, शैक्षणिक आणि कृषी क्षेत्रावर प्रतिकूल प्रभाव पडत आहे असे दिसून येऊ लागले आहे.^१ १९९१ मध्ये निर्माण झालेल्या आर्थिक संकटातून बाहेर पडण्यासाठी भारतीय अर्थव्यवस्थेने आर्थिक सुधारणांचा स्वीकार केला आणि आर्थिक सुधारणांचा एक भाग म्हणून भारतात खाजगीकरण, उदारीकरण, जागतिकीकरण हे धोरण राबविण्यात येऊ लागले. या धोरणांचा भारतीय अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रांवर चांगले व वाईट परिणाम घडून येत आहे. जागतिकीकरणाचा स्वीकार करून भारतीय अर्थव्यवस्थेला २० वर्ष होऊन गेली या २० वर्षात जागतिकीकरणाने भारतीय शेतीला काय दिले? आणि भारतीय शेती समोरील आव्हाने कोणती होती हे पाहणे महत्वाचे ठरते.

जागतिकीकरणाची व्याख्या

“देशाच्या राजकीय आणि भौगोलिक सीमारेषा ओलांडून केले जाणारे आर्थिक व्यवहार म्हणजे जागतिकीकरण होय”.^२

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. जागतिकीकरण संकल्पनेचा आढावा घेणे.
२. जागतिकीकरणाची शेती समोरील आव्हानांचा आढावा घेणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी दुय्यम तथ्य संकलनाचा वापर केला असून प्रस्तुत संशोधनामध्ये पुस्तके, संकेतस्थळे इत्यादींचा वापर संशोधन व्यवस्थित होण्यासाठी केला आहे.

जागतिकीकरण संकल्पना

जागतिकीकरण म्हणजे स्थानिक वस्तूंची किंवा घडामोडींची जागतिक स्तरावर स्थानांतराची प्रक्रिया. ह्या संज्ञेचा उपयोग बहुदा आर्थिक जागतिकीकरणाच्या संदर्भात केला जातो. त्यात व्यापार, विदेशी थेट गुंतवणूक, भांडवल प्रवाह, प्रवास आणि तंत्रज्ञान यांच्या प्रसाराच्या माध्यमाने राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेला आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थांसाठी खुले केले आहे. भारतात १९९० च्या सुमारास जागतिकीकरणाला सुरुवात झाली. या काळात देशावर विदेशी कर्ज एवढे वाढले होते की, जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी ह्या खाजगी संघटनांनी भारताला आणखी कर्ज देणे नाकारले व कर्ज मिळवण्यासाठी भारतावर काही अटी लादल्या. ह्या अटींमध्ये भारताने आपल्या अर्थव्यवस्थेमध्ये काही धोरणात्मक बदल करून तिला विदेशी कंपन्यांसाठी खुले करणे समाविष्ट होते. अर्थव्यवस्थेमधील या बदलांना आर्थिक सुधारणा म्हटले गेले व त्यात जागतिकीकरणासोबतच उदारीकरण व खाजगीकरण यांचाही समावेश होतो. जागतिकीकरण, खाजगीकरण व उदारीकरण यांना एकत्रितपणे संक्षिप्त रूपात खाउजा असे संबोधले जाते.^{१०}

जागतिकीकरणाची शेती समोरील आव्हाने

१. भारतीय शेती

१९९१ मध्ये भारताने आर्थिक सुधारणांचा स्वीकार केला आणि भारतीय अर्थव्यवस्था जागतिकीकरणाकडे खेचली गेली. जागतिकीकरण भारतीय शेतीला वरदान ठरेल जागतिकीकरणामुळे कृषी उत्पादनात वाढ होईल. भारताच्या एकूण निर्यातीत कृषी व कृषीशी संबंधित क्षेत्राचा वाटा वाढेल अशी अपेक्षा होती परंतु ही अपेक्षा फोल ठरली.^३ भारतीय शेतीचा विचार केला तर असे दिसून येते की, जगात भारत हा शेतीप्रधान देश म्हणून ओळखला जातो. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आजही शेतीच आहे. देश स्वतंत्र झाला त्यावेळी देशातील ६९ टक्के लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून होती. गेल्या ७० वर्षात देशाची लोकसंख्या तिपटीने वाढूनही आज सुमारे ५९ टक्के लोकसंख्या शेती क्षेत्रावरच उदरनिर्वाहासाठी अवलंबून आहे. शेतीची एकूण अवस्था पाहता हे स्पष्ट होते की, एवढ्या मोठ्या लोकसंख्येला रोजी-रोटी पुरविणाऱ्या शेतीसाठी शासनाने पंचवार्षिक नियोजनाच्या माध्यमातून अपेक्षित खर्च केलेला नाही. यामुळे वीज, पाणी खते, पतपुरवठा, कृषी मालावर प्रक्रिया करण्यासाठी छोट्या-मोठ्या

कारखान्यांची उभारणी कृषी मालाच्या विक्रीची व्यवस्था, शीतगृहे, गोदामे, गावांगावातून विकणारा भाजीपाला वगैरे नाशवंत वस्तूंची वाहतूक करण्यास सार्वजनिक क्षेत्रात जी गुंतवणूक करण्याची गरज होती ती प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेच्या काळात दुर्लक्षित करण्यात आली.^४

२. गॅट कराराच्या जाचक तरतूदी

जागतिक व्यापार संघटनेच्या माध्यमातून १९९५ मध्ये डंकल प्रस्तावामध्ये प्रथमच शेती आणि शेती व्यापार यांचा समावेश केल्याने जागतिक व्यापार संघटनेच्या सभासद देशांनी जकातेत्तर निर्बंध आंतरराष्ट्रीय व्यापारातून काढून टाकणे, शेतीमालाच्या किंमती उरविताना उत्पादन खर्च व इतर अडथळे दूर करणे, शेतीमालाच्या निर्यातीला प्रत्यक्ष दिल्या जाणाऱ्या अर्थसहाय्यात कपात करणे याचबरोबर बौद्धिक संपदा यासारखे अधिकार मान्य केले आहेत. डंकल प्रस्तावातील तरतूदी पुढीलप्रमाणे आहेत.^५ १. वनस्पतीच्या नवीन जातीवर वनस्पती पैदासदरांचे हक्क. २. सूक्ष्म जीवांवरील बौद्धिक संपदेचे हक्क. ३. सूक्ष्म जीवनशास्त्राच्या प्रतिक्रियांवरील बौद्धिक संपदेचे हक्क.

भारतात आर्थिक सुधारणा व डंकल प्रस्ताव मान्य केल्याने प्रत्येक अर्थसंकल्पात शेती, जलसिंचन, ग्रामीण विकास आणि खतांवरील अनुदाने या सर्व गोष्टींवरील जी.डी.पी. च्या प्रमाणावरील एकूण खर्चात सातत्याने घट होत आहे.

जागतिकीकरणाचा भारतीय शेती क्षेत्रावरील प्रभाव

जागतिकीकरणाकडे देशाच्या जलद विकासाच्या दृष्टीने पाहिले तर करारात सहभागी झाल्यानंतर कराराचे समर्थक अर्थशास्त्रज्ञ व राजकीय नेते म्हणतात की, जगातील देशांना भारतात विविध नैसर्गिक साधनसामुग्री किफायतशीर दरात मिळाल्यामुळे भारतातून शेती उत्पादनाची निर्यात वाढेल. शेतीमालाच्या आंतरराष्ट्रीय बाजारातील किंमती भारतीय बाजारातील किंमतीपेक्षा अधिक आहेत. त्यामुळे भारतास परकीय चलन मिळेल याचबरोबर जागतिक व्यापार संघटनेच्या करारानुसार या विकसित देशांना ते त्यांच्या शेतीला देत असलेल्या अनुदानामधील रक्कम कमी होत जाणार व भारतीय शेतकऱ्यांबरोबरच्या स्पर्धेत त्यांचा आज जो वरचष्मा आहे तोही कमी होणार. शिवाय भारतातील प्रयोगशाळेत नेहमीचा परंपरागत संशोधनाऐवजी वेगवेगळ्या हवामानात टिकून राहणाऱ्या वनस्पतीजन्य बी- बियाण्याच्या नवनवीन जाती शोधल्या जातील. संशोधन वृत्तीला चालना मिळून शेती उत्पादनात वाढ होण्यास मदत होईल.^६ असा अभ्यास जागतिकीकरणाच्या समर्थकांकडून निर्माण केला जात असतो. परंतु वास्तव काय आहे हे पाहिले तर आश्चर्य वाटेल.

आयातीवरील निर्बंध दूर केले गेले

आयातीवरील सर्व संख्यात्मक निर्बंध दूर करण्याच्या धोरणाचा एक भाग म्हणून भारताने १९९६ पासून आयातीवरील संख्यात्मक निर्बंध उठविण्यास सुरुवात केली.

बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा शेती क्षेत्रामध्ये प्रवेश

जागतिकीकरणामुळे अनेक बहुराष्ट्रीय कंपन्यांवर भारतीय बाजारपेठेत शिरकाव केलेला आहे. यामधील कारगिल सिड्स, बेजो शीतल सीड्स, सॅडोज पायोनियर, ओव्हसाईज कार्पोरेशन, आय.टी.सी. अॅग्रीटेक, हिंदुस्थान लिक्वर यासारख्या बहुराष्ट्रीय कंपन्या शेतीसाठी लागणाऱ्या बी- बियाण्यांच्या बाजारात उतरल्या आहेत. एवढेच नाही तर अमेरिकेतील कारगिल कॅन्टिनेन्टल ग्रेन आणि युरोपमधील मोठ्या कंपन्या अशा एकूण पाच कंपन्यांच्या हाती जगातील ८० टक्के धान्य बाजार आहे. या कंपन्यांची आर्थिक ताकद प्रचंड आहे. आर्थिक ताकदीच्या बळावर त्या संपूर्ण जगावर वर्चस्व प्रस्थापित करू शकतात. शेतमालाचा व्यापार करणारा जगातील सर्वात मोठा देश म्हणून अमेरिकेकडे पाहिले जाते. पेप्सी आणि कारगिल या अमेरिकेतील बलाढ्य कंपन्यांशी पंजाब आणि गुजरातच्या सरकार बरोबर करार केले आहेत.^७ याचप्रमाणे शेतकऱ्यांशी करार करून त्या कंत्राटी पद्धतीने शेती करू शकतात. अशा रितीने बहुराष्ट्रीय कंपन्यांशी बाजारपेठेचा फार मोठा भाग व्यापलेला आहे.

शेतकी अनुदानातील कपात

डंकल प्रस्तावानुसार विकसित देशांनी शेतकी अनुदानात २० टक्के कपात करावयाची आहे तर विकसनशील देशांनी १३.३३ टक्के कपात करावयाची आहे. त्यानुसार भारत सरकारने अनुदान कपात करण्यास सुरुवात केली आहे. परंतु विकसित देशांनी आपल्या देशात अगोदरच प्रचंड प्रमाणावर अनुदान दिले आहे. त्यानुसार अनुदानात कपात केली तरी फारसे काही बिघडणार नाही. असे असले तरी या अनुदान कपातीमुळे भारतीय शेती अर्थव्यवस्था अत्यंत संकटात सापडली आहे. कारण आजही भारतातील जवळजवळ ६४ टक्के लोकसंख्या ही शेती व शेतीशी निगडित असणाऱ्या व्यवसायावर अवलंबून आहे. त्या शेतकऱ्यांमधील ८० टक्के शेतकरी छोटे आणि मध्यम आहेत. १९९८-९९ मधील रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाच्या चलन आणि वित्त अहवालात नमूद करण्यात आले आहे की, खाजगी क्षेत्राच्या गुंतवणुकीचा बहुतांश भाग अल्पकालीन उत्पादकता वाढविण्यासाठी वापरला जातो. दीर्घकालीन मालमत्तेची निर्मिती करण्यासाठी नाही यात स्पष्टपणे असेही निर्देशनास आणले की, शेतीच्या विकासाचे सातत्य निर्णायकपणे सार्वजनिक गुंतवणुकीवर अवलंबून असते. गेल्या कित्येक वर्षांपासून शेती क्षेत्रातील घटत्या सार्वजनिक गुंतवणुकीचे भारतीय शेतीवर विपरित परिणाम झाले आहेत. याच अहवालात हे देखील मान्य करण्यात आले आहे की, पंचवार्षिक योजनेत ठेवण्यात आलेले शेती उत्पादनाच्या वार्षिक वाढीचे सरासरी ४.५ टक्के हे उद्दिष्ट गाठणे कठीण आहे.^८

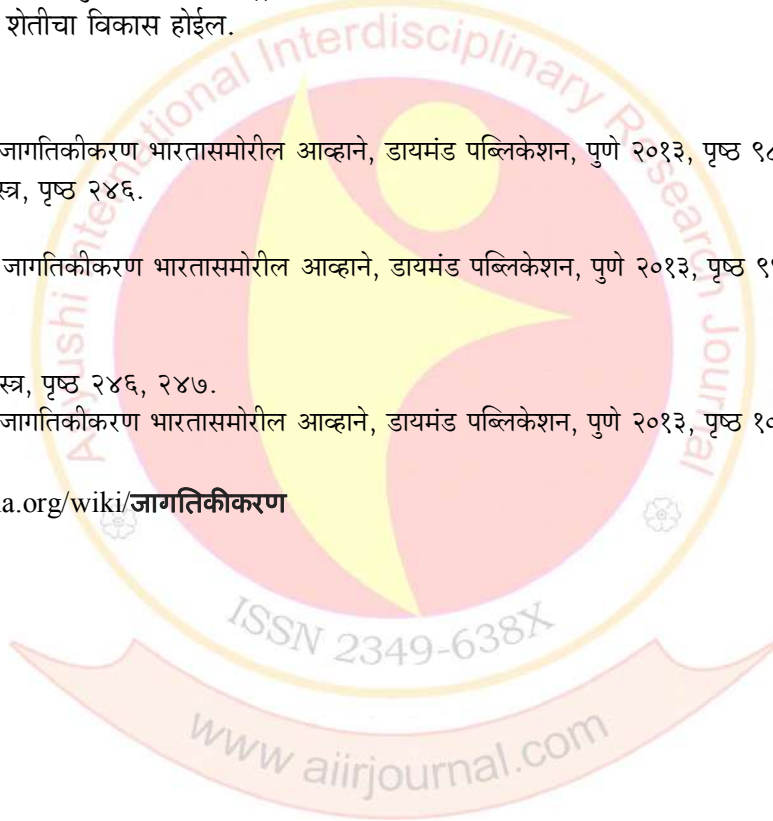
भारत सरकार आणि बँकिंग क्षेत्रातील सुधारण्याविषयी कार्यरत नरसिंहम् कमिटीच्या दोन्ही अहवालांमध्ये बँकांनी आपला नफा जास्तीत जास्त वाढविण्यावर लक्ष केंद्रित करावे असे नमूद केले असून त्यासाठी त्यांनी शेती क्षेत्राला देण्यात येत असलेली सवलतीची कर्जे हळूहळू बंद करावीत आणि शेती क्षेत्राच्या वाट्याला येणाऱ्या कर्जाचे आधीचे उद्दिष्ट एकूण निव्वळ कर्जाच्या १८ टक्केपर्यंत रद्द करावे अशी शिफारस केली आहे. यामुळे भारतीय शेती, शेतकरी, शेतमजूर संकटात सापडले आहेत.^१

सारांश

वरील सर्व गोष्टींचे अवलोकन करता जागतिकीकरणाच्या अमंलबजावणीमुळे भारतीय शेती समस्या कमी होण्याऐवजी अधिक वाढताना दिसतात. जो शेतीमाल या देशात बाहेरच्या देशातून येत असल्याने या देशातल्या शेतीवर आधारित असणारे लहान शेतकरी, कामगार व त्यांची कुटुंबे याच्या भवितव्याचा गंभीर प्रश्न निर्माण झाला आहे. भारतीय शेतकऱ्यांना जागतिक बाजारपेठ मिळणे तर लांबच राहिले स्वतःच्या हक्कांची बाजारपेठ ही उपलब्ध होईनाशी झाली. जागतिकीकरणाच्या दृष्टीकोनातून बहुराष्ट्र कंपन्या भारतीय शेतीमध्ये भांडवल गुंतवणूक करतील. यामधून शेतीची दर एकरी उत्पादन क्षमता वाढेल. भारतीय शेतकऱ्यांना जागतिक बाजारपेठ खुली झाल्याने राष्ट्रीय उत्पन्न वाढेल व शेतीचा विकास होईल या अपेक्षेने जागतिकीकरणाची अमंलबजावणी केली तरच शेतीचा विकास होईल.

संदर्भ साधने

१. कराडे जगन (संपादक), जागतिकीकरण भारतासमोरील आव्हाने, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे २०१३, पृष्ठ ९८.
२. निता वाणी, कृषी अर्थशास्त्र, पृष्ठ २४६.
३. किता, पृष्ठ २४६.
४. कराडे जगन (संपादक), जागतिकीकरण भारतासमोरील आव्हाने, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे २०१३, पृष्ठ ९९.
५. किता, पृष्ठ ९९.
६. किता, पृष्ठ ९९.
७. निता वाणी, कृषी अर्थशास्त्र, पृष्ठ २४६, २४७.
८. कराडे जगन (संपादक), जागतिकीकरण भारतासमोरील आव्हाने, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे २०१३, पृष्ठ १०२.
९. किता, पृष्ठ १०२.
१०. <https://mr.wikipedia.org/wiki/जागतिकीकरण>

Globalization and its impact on various sectors of Indian Economy

Dr. Jitendra Bharatrao Chavan

(M.A., M.Phil; NET, Ph.D.)

Research Scholar,

Dept.of Public Administration,

Dr.B.A.M.U. Aurangabad.

Dr. Datta Janardhan Ermule

(M.A., M.Phil; Ph.D.)

Research Scholar,

Vivekanand College, Aurangabad.

Introduction

The government of India has adopted the concept of Globalization during the period of 1990-1991; when the Indian economy was in a very bad patch. However it was not adopted as a solution of deteriorating Indian economy but to enable itself to get further foreign exchange loans from World Bank assist foreign exchange reserves reduced to mere 3 weeks outflow. However, globalization has proved to be a double edged weapon. No doubts that these decisions had immediate positive effects. It did help government temporarily meet its emergent need of foreign exchange but it has, as a by-product, caused some permanent damage to Indian economic system and social and cultural structure.

Indian economy had experienced major policy changes in early 1990s. The new economic reform popularly known as Liberalization, Privatization and Globalization (LPG) aimed at making the Indian economy as fastest growing economy and globally competitive.

Globalization

Globalization describes a process by which regional economies, societies and cultures have become integrated. Through a global network of communication, transportation and trade. Globalization is an important element of economic reform introduced in India in 1991. Owing to globalization it was expected that globalization should be beneficial for the economy, as a whole and should raise the welfare of all the people throughout the country. It was expected that capital and technology will inflow from developed countries of the world into India. This implies that it should raise the rate of economic growth in country and reduce poverty and that it should not increase inequalities in the economy also. There should be social integration of the economy with rest of the world. Accordingly, India would have access the fruits of global growth.

Globalization is a term which refers to the process whereby political, social, economic and cultural relations increasingly take on a global scale. It operates beyond and above the national level and has profound consequences for individual's local experiences and everyday lives.

Consequences of Globalization

Globalization has intensified interdependence and competition between economies in the world market. This is reflected in interdependence in regard to trading in goods and services and in movements of capital. As a result domestic economic developments are not determined entirely by domestic policies market conditions. It is true clear that a globalizing economy, while formulating and evaluating its domestic policy cannot afford to ignore the possible actions and reactions of policies and developments in the rest of the world. This constrained the policy option available to the government which implies loss of policy autonomy to some extent, in decision-making at the national level. Now for further analysis we take up impact of globalization on various sectors of Indian economy.

Impact on Agricultural Sector

Agricultural sector is the mainstay of the Indian economy around which socio economic privileges and deprivations revolve and any change in its structure is likely to have a corresponding impact on the existing pattern of social equity. Facing a severe economic crisis, India approached the IMF for a loan, which is a loan with certain conditions attached which relate to a structural change in the economy. Essentially, the reforms sought to gradually phase out government control of the market, privatize public sector organizations and reduce export subsidies and import barriers to enable freetrade globalization has helped in following conditions- like raising living standards, alleviating poverty, assuring food security, making substantial contribution to the national economic growth.

Impact on Financial Sector

Reforms of the financial sector constitute the most important component of India's program towards economic liberalization. The recent economic liberalization measures have opened the door to foreign competitors to enter into our domestic market. Innovation has become a must for survival. The emergence of various financial institutions and regulatory bodies have transformed the financial services sector from being a conservative industry to a very dynamic one. In this process this sector is facing a number of challenges. In this changed context, the financial services industry in India has to play a very positive and dynamic role in the years to come by offering many innovative products to suit the varied requirements of the millions of prospective investors spread throughout the country. Reforms of the financial sector constitute the most important component of India's program towards economic liberalization. Hence because of globalization, the financial services industry is in a period of transition. Market shifts, competition and technological developments are ushering in unprecedented changes in the global financial services industry.

Impact on Industrial Sector

Effects of globalization on the Indian industry started when the government opened the country's markets to foreign investments in the early 1990s. Globalization of Indian industry took place in its various sectors like petroleum, chemical, steel, textile, cement, retail, etc.

Globalization has increased across the world in recent years due to the fast progress that has been made in the field of technology like communication and transport. The government of India made changes in its economic policy in 1991 by which it allowed direct foreign investments in the country. The benefits of the effects of the globalization in the Indian industry are that; many foreign companies set up industries in India. This helped reduce the level of unemployment and poverty in the country. Also the benefit of the effects of globalization on Indian industry are that; the foreign companies brought in highly advanced technology with them and this helped to make the Indian industry more technologically advanced.

Impact on Export and Import

India's total merchandise trade increased from US\$ 467 billion in FY2010 to US\$ 757 billion in FY2015. Exports from India have increased at a CGAR of 11.6% from 179 billion in FY2010, to US\$ 310 billion in FY2015. Agricultural products valued at more than US\$ 6 billion were exported from the country 23% of which was contributed by the marine products alone. Marine products in recent years have emerged as the single largest contributor to the total agricultural exports. Cereals, oil seeds, tea and coffee are the other prominent products each of which accounts for nearly 5 to 10% of the country's total agricultural exports.

Advantages of Globalization

1. Globalization increases labor productivity and reduces capital-output ratio.
2. Attracts foreign capital as well as foreign updated technology.
3. It helps to boost the average growth rate of the country's economy.
4. It helps to improve the quality of production.

Disadvantages of Globalization

1. Globalization results in more imports than exports resulting in growing trade deficit and balance of payment issue.
2. It leads the way to redistribute the economic power at global level which leads to dominance of rich-powerful countries over poor nations.
3. Even though globalization promotes technological adaptation to increase productivity, much of it has resulted in loss of jobs.

Reference

1. Globalization of Indian economy by Era Sezhiyan.
2. Globalization: imperatives, challenges and the strategies.
3. Govt. of India, MSMEs annual report-2015-2016.
4. Globalization and poverty: center for international economics, Australia.
5. Globalization and Indian lecture, prof. Sagar Jain university of Carolina.
6. Globalization trend and issues, T.K. Velayudham,
7. Datt and Sundaram, Indian economy. S. Chand New Delhi 2015.

Functional Assessment of Urban Green Spaces (Ugs) on The Basis of Service Area

Ram S. Kolapkar

Department of Geography,
Nowrosjee Wadia College, Pune -01

Abstract

The study attempts to assess functionality of public green spaces in four wards of East Delhi district of Delhi NCT, named Krishna nagar, Jagatpuri, Preetvihar and Vishwas nagar. Total area of these wards is 17.947 Km² Total population of this region is 358980 as per census 2001. These four wards were chosen with respect to availability of data and heterogeneous development in these wards.

***Public Green Spaces** are those urban green spaces that are available and accessible to people to use. Every green space has ecological as well as social function. Functionality of green space means that a space is fulfilling the function or purpose for which it is designed. Functionality of UGS is complimentary to each functional level rather than supplementary. Hence, functionality of urban green space can be assessed with respect to its functional level along with service area.*

Ward wise analysis of urban green spaces and public green spaces were carried out and it was found that public parks covers 84% less area than urban green spaces. All wards in study area consists 0.33 m² to 7.5 m² area under public green spaces, which is less than the standards of World Health Organization (9m² / person).

Service areas around parks were calculated using buffer and network analysis. Buffer analysis takes into consideration the radial distance from parks for calculation of service area while network analysis considers pedestrian walk distance, travel time and service area along the road which provides much more realistic picture. It was found that service area calculated using network analysis covers approx 80% less area as compared to service are from buffer analysis. In network analysis ground traffic conditions can be incorporated based on the details of information available.

Keywords: Green spaces, Functionality, Network Analysis

Urban Green Spaces (UGS)

“Urban green space is defined as land that consists mainly of unsealed, permeable, soft surfaces such as soil, grass, shrubs and trees. In other words green space is a plot of undeveloped land separating or surrounding areas of intensive residential use that is maintained for recreational enjoyment.” (Dunnett, May 2002).

In simple words Urban Green Spaces are those spaces where we find natural or manmade vegetation within urban areas. Green spaces have their own ecological function and everywhere they provide same benefits to human being as well as nature. But in urban areas green spaces are very essential to keep urban environment in proper condition. Urban areas can comprises large range of green spaces, such as Parks/ gardens & Playgrounds, green space near institution, Industrial area green spaces, Private Green spaces.

There is very less emphasis in today's development for leaving the open spaces for children's play. Except some planned colonies that also especially in metro cities one virtually find no place for the children to play outdoor games, a place where one can restore his emotional well being by just taking a breath of air. There is relation between health and nature but little has been translated at the level of planning. Planning here goes by numbers i.e. this much green space for this much population. On the other hand planning may concern with maintenance of Public green spaces to improve the attractiveness of the public green spaces to enhance the quality of urban environment.

Benefits of UGS

Green space system has a great effect on the urban feature. They are having certain benefits like; **Ecological Benefits:** Clean air: Balance between Carbon & Oxygen, Absorb toxic gases, Adjust urban climate, Water and Soil Conservation, Eliminate noise and **Social Benefits:** Recreation, Landscape aesthetics, Adjust psychology, Education, Health.

Functional levels: Empirical studies assume that green spaces fulfill different functions at different levels (Van Herzele et al. 2001). Each level in the hierarchy of UGS system has different function associated to it.

For example, large areas of the forest in the urban periphery may have significance to the totality of an urban area for weekend recreation, while small parks in the inner city may have strong connection with the local everyday life.

Preconditions for use: Most important precondition for any green space to become useful is distance or walking time from the home (Van Herzele, 2001). People who live in close proximity to a green space use it frequently.

Aim of the study:

The prime aim of the study is to categorize the different urban green spaces as well as public green spaces and to assess their functionality on the basis of service area.

Objectives:

- To identify and classify different urban green spaces
- To classify and differentiate between public and urban green spaces
- To calculate the service area around public green spaces to assess their functionality.
- To assess the functionality based on the service area.

Classification of Park as per Master Plan of Delhi

Sr. No.	Category	Population	Unit area
1	Community Park	1 Lakh	5
2	Neighborhood park	10000	1.0
3	Housing area park	5000	0.5
4	Tot lot	250	0.0125

Classification of public green spaces like parks and playgrounds from Totlot have area between $>125 \text{ m}^2$ & $<5000 \text{ m}^2$ to Amusement Park (10 ha). Parks and playgrounds are classified on the basis of their unit area.

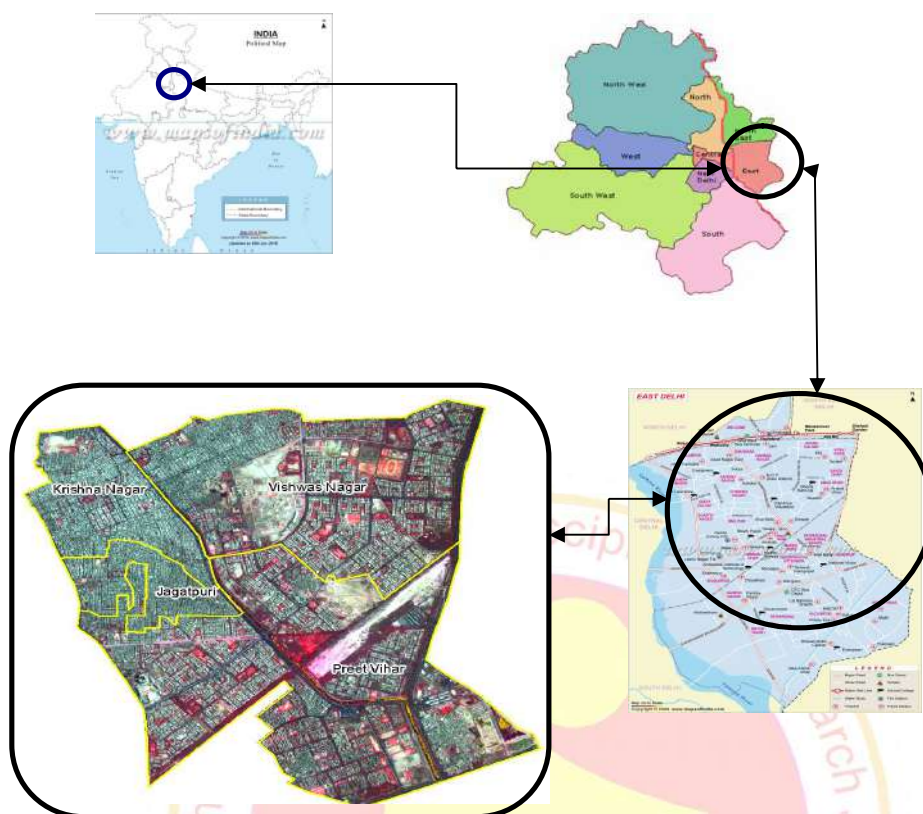
Study Area

Krishna-nagar, Jagatpuri, and Preetvihar and Vishwas nagar these four wards from east Delhi were chosen as study area. These four wards were chosen with respect to availability of data and heterogeneous development in these wards. The latitudinal and longitudinal extent of the study area is **Lat. $28^{\circ} 37'37.38''$ N to $28^{\circ} 40'03.75''$ N, Long. $77^{\circ} 16'32.00''$ E to $77^{\circ} 19'25.85''$ E**

Ward wise population distribution of the study area

Ward Name	Ward No.	Population (2001)	Area (km ²)
Krishna-nagar	77	70044	2.057
Jagatpuri	78	81281	1.08
Preetvihar	79	120612	8.82
Vishwas-nagar	80	87043	5.99

Data Used

Specifications of various sensors and Data used

Data	Year	Resolution	Area
Cartosat II	2008	1 meter	East Delhi
IRS P6 LISS IV	2006	5.8 meters	East Delhi
Eicher map	2002 & 2010	1:10000	Delhi
Ward map of Delhi	2008	-----	Delhi
Google Earth	2011	1 meter	Delhi

Data of Cartosat II is used for mapping of detailed road network and urban green spaces. IRS P6 LISS IV, Eicher map and Google Earth is used as reference data.

Methodology

In this study, visual interpretation used to identify urban green spaces. Eicher map of Delhi and Google Earth has been used for reference. Further buffer and network analysis are used to calculate service area around green spaces. The methodology can be divided in following broad categories.

Primary data preparation: Using Eicher map and ward boundary map of Delhi; the study area has been chosen, on the basis data availability and heterogeneity of urban area. Digitized boundary of selected wards has been used as mask over the merge product of Cartosat II & LISS IV of East Delhi region.

Generation of Urban green spaces map: Urban green spaces are digitized and classified with visual interpretation technique. The classes of urban green spaces are as following:

Built up	Parks	Roadside green
Railway green	Industrial green	Institutional green
Sports complex	Playgrounds	Vacant land
Open green	Water body	

Generation of Public green spaces map: Separated Parks and playgrounds are considered as public green spaces. On the basis of area parks and play grounds are classified as public green spaces. This is secondary classification.

Classifications of Public green spaces

Totlot	It is the area for children to play. It is located at adjacent or nearby of the house. Area (>125m ² to <5000m ²)
Housing area Park and Playground	This park / playground is quiet bigger than Totlot. It has walking distance from residents approximately 5 minutes. Area (>5000m ² to <10000m ²)
Neighborhood Park and Playground	Neighborhood Parks serve a wide range of recreational needs within the community. Neighborhood parks / playgrounds are larger in size and have many facilities. It has walking distance from residents approximately 10 minutes. Area (>10000m ² to <20000m ²)
Community Park and Playground	Area of natural quality, preserving unique landscaping and open space that serves community as well as surroundings. Community parks / playgrounds are much bigger in size and have many facilities. It has walking distance from residents approximately 15 minutes. Area (>20000m ² to <250000m ²)

Generation of Road network map: Digitized road network layer has been further classified into Highways, Major Roads, Minor Roads, Local Roads and Railways.

Ward wise analysis of urban green and public green spaces: Here ward wise distribution of total green spaces in different classes has been calculated. Then except Built-up and Vacant land other classes are selected as Total green spaces. Then calculation of percent area of public green has been carried out.

Service population has been calculated with help of following formula.

$$\text{Service population} = \text{Population density} * \text{Area under Total green}$$

After that we calculate the total green per person and public green per person

$$\text{Total green / person} = \text{Area under Total green} / \text{Total population}$$

$$\text{Public green / person} = \text{Area under Public green} / \text{Total population}$$

Calculation of service area:

Network analysis: In this analysis impedance is selected as minutes and uses the value for default break. These break values for time impedance is decided on the basis of field observation.

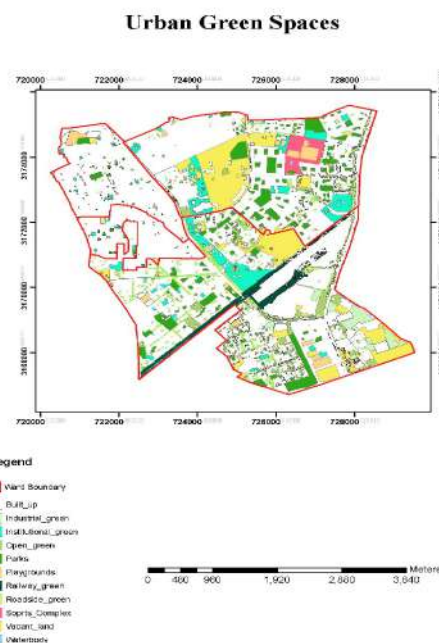
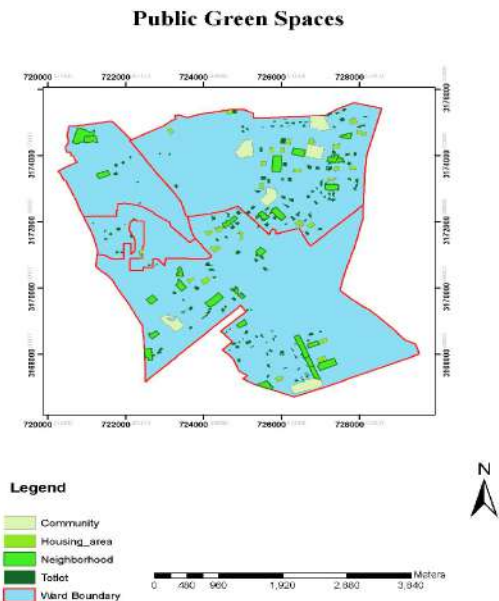
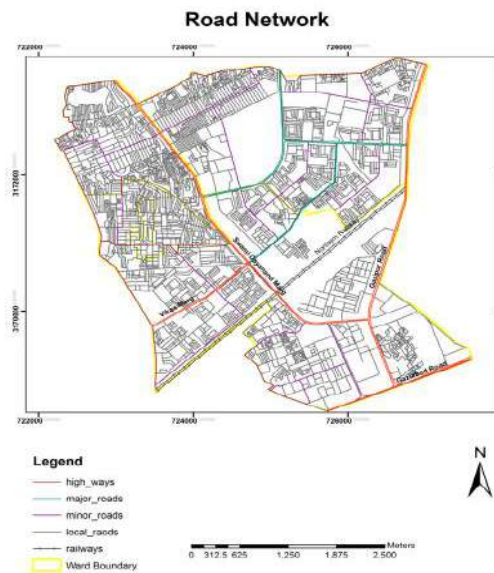
Time impedances for different types of parks

Type of Park	Time
Totlot	1 minute
Housing area park	5 minutes
Neighborhood park	10 minutes
Community park	15 minutes

Buffer analysis: Buffer analysis is the vector-based proximity analysis. It creates buffer polygons to a specified distance around the Input Features. Buffer distances are considered on the basis of literature survey.

Buffer distances around each category of park

Type of Park	Buffer distance (m)
Totlot	50
Housing area park	150
Neighborhood park	400

Ward wise analysis of urban green and public green spaces

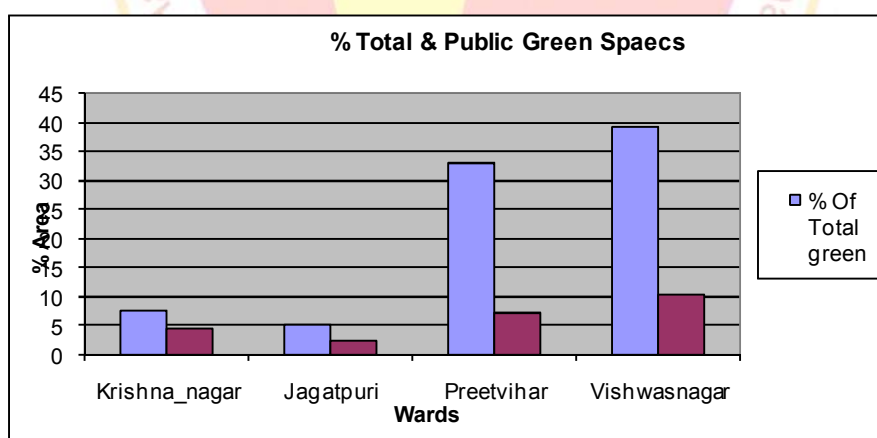
Preetvihar has largest area in the study region, but most of the area is going under the category of Industrial and Institutional green. Vishwas nagar owns more percentage of urban green spaces. Same situation we observe in the ward wise per capita green spaces analysis. Preetvihar ward has largest population, therefore availability of per capita total green and public green in Preetvihar is bit lower than Vishwas nagar.

Ward wise distributions of different categories of UGS

Class Name (UGS)	Area of UGS under each ward (m ²)			
	Krishna nagar	Jagatpuri	Preetvihar	Vishwasnagar
Built-up	15753256.40	12057896.23	32812838.54	26321219.76
Vacant land	10652.23	11342.57	994922.23	1196299.41
Waterbody	Nil	Nil	1227.96	6525.29
Institutional green	24452.52	18666.63	383025.12	429026.17
Open green	1836.79	Nil	292220.59	76541.05
Parks	44707.42	26835.50	533455.25	546931.85
Playgrounds	47665.95	Nil	88882.05	112011.22
Railway green	Nil	Nil	708538.82	708538.82
Roadside green	32911.22	8174.42	584807.39	189816.76
Sports Complex	Nil	Nil	Nil	397981.86
Industrial Green	Nil	Nil	220390.31	Nil

Ward wise analyses of urban and public green spaces

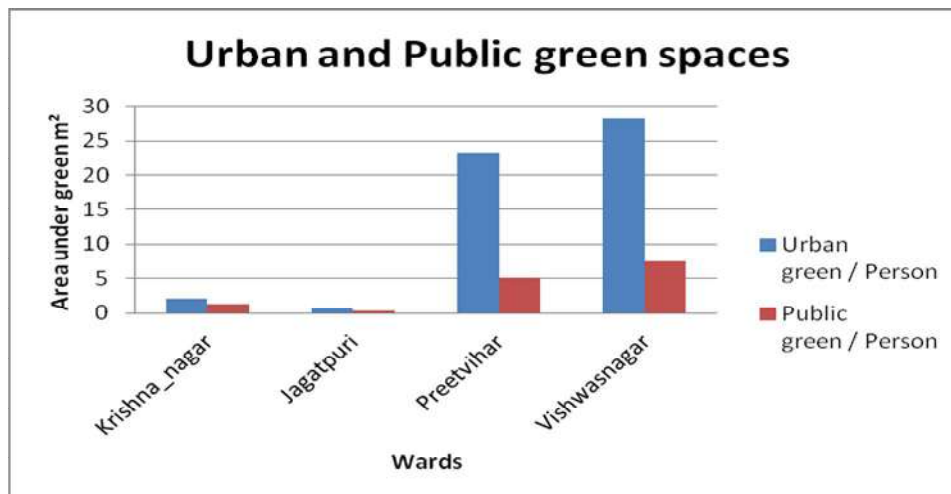
Ward name	Area (m ²)	Total green (m ²)	Public green (m ²)	% Of Total green	% Of Public green
Krishnan nagar	2029287.37	151573.91	92373.37	7.46	4.55
Jagatpuri	1065803.03	53676.56	26835.50	5.03	2.51
Preetvihar	8545768.33	2811319.57	622337.30	32.89	7.28
Vishwas nagar	6306919.42	2460847.77	658943.08	39.01	10.44

Percentage of urban & Public Green Spaces

The graph shows that Krishna nagar and Jagatpuri wards are having small area with almost 40% area under public green spaces. Preet Vihar and Vishwas nagar are having large area but percentage of public green spaces is very less because, most of the area is lying under Railway Station, ISBT, Sabji Mandi and vacant land. Therefore they are not publicly accessible.

Ward wise distribution of Total and Public green / Person.

Ward name	Population	Total green (m ²)	Public green (m ²)	Urban green / Person (m ²)	Public green / Person (m ²)
Krishna nagar	70044	151573.92	92373.37	2.16	1.31
Jagatpuri	81281	53676.569	26835.50	0.66	0.33
Preetvihar	120612	2811319.6	622337.30	23.30	5.15
Vishwasnagar	87043	2460847.8	658943.08	28.27	7.57

Total & Public Green Spaces / Person

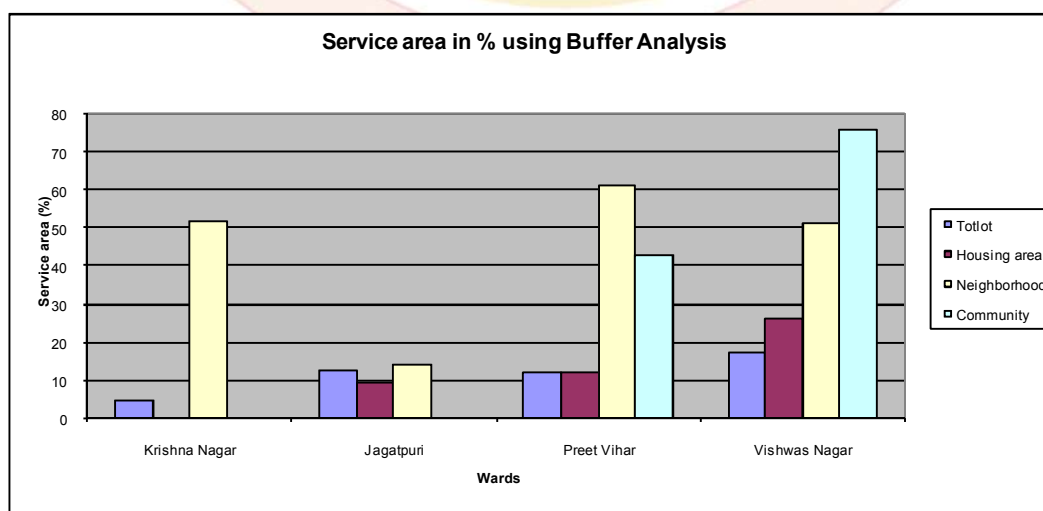
The graph shows all the wards are having less than 9 m² public green spaces, which is not near to the WHO standards. International minimum standard suggested by World Health Organization (WHO) is a minimum availability of 9 m² public green space per person. Therefore one can say that the availability of the green space per person is very less as per WHO standards.

Buffer Analysis

To find out the service area around public parks we apply the buffers around it. The result of buffer analysis shows following values.

Service areas in % using Buffer Analysis

Wards	Totlot	Housing area	Neighborhood	Community
Krishna Nagar	4.44	Nil	51.68	Nil
Jagatpuri	12.44	9.41	14.12	Nil
Preetvihar	12.11	11.94	61.39	42.96
Vishwas Nagar	17.09	26.38	51.40	75.88

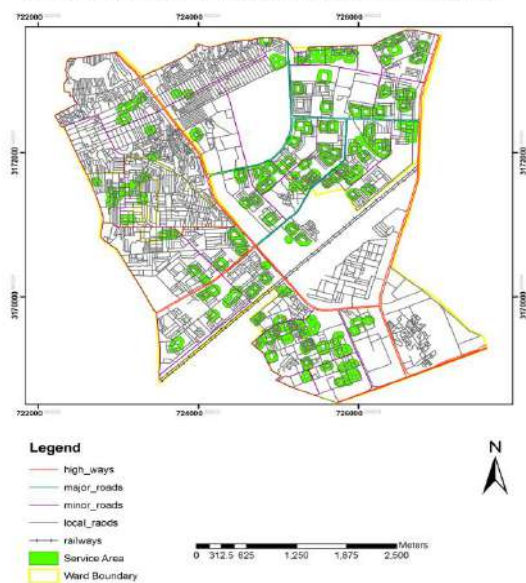

Service Area For Different Category Of Parks In Each Ward, Using Buffer Analysis

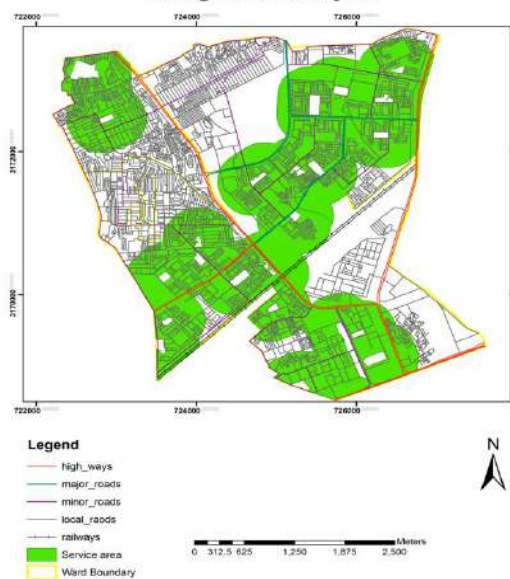
The graph shows results of buffer analysis, as Krishna nagar and Jagatpuri are small wards they do not have facilities of big community parks. Jagatpuri and Preetvihar share the boundary and some service area of housing area parks as well. Vishwas nagar is having variety of parks from Totlot to community parks.

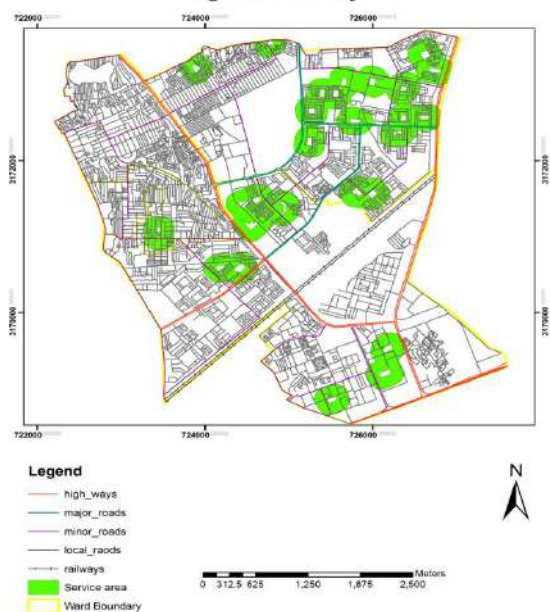
Service area of Totltos using Buffer analysis

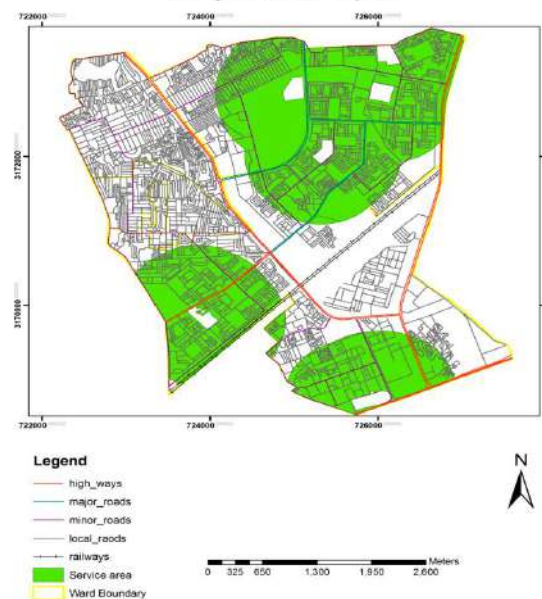
Service area of Neighborhood parks using Buffer analysis

Service area of Housing area parks using Buffer analysis

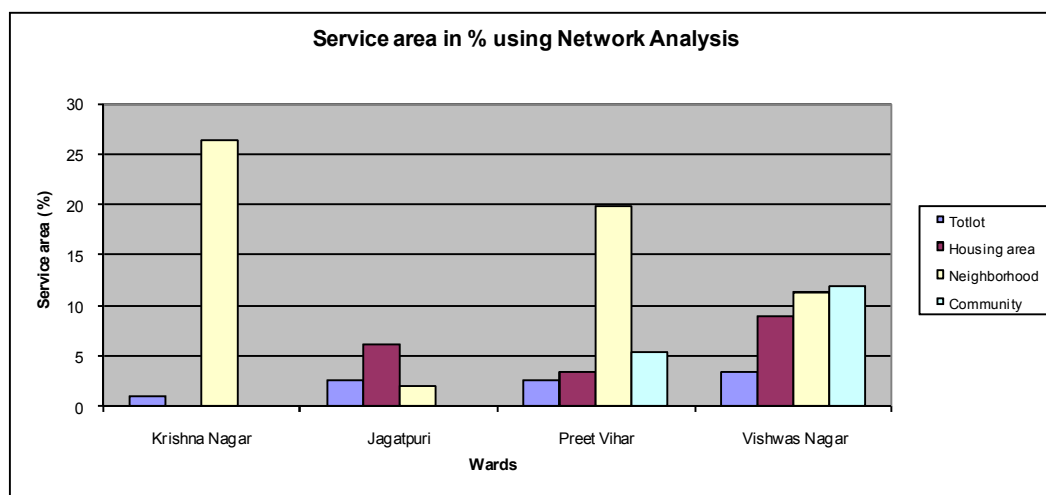
Service area of Community parks using Buffer analysis

Network Analysis

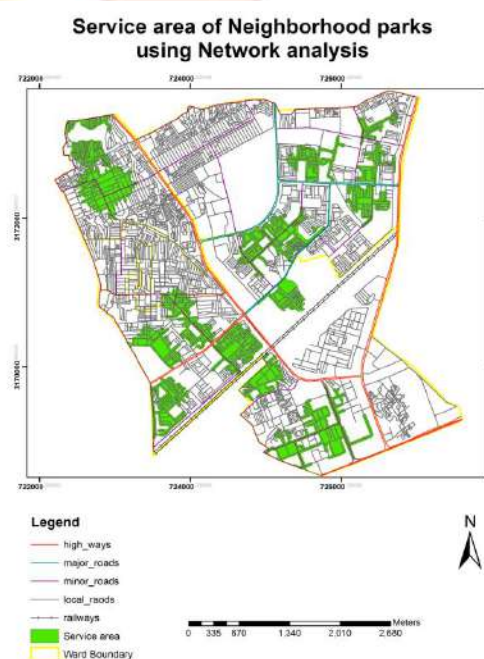
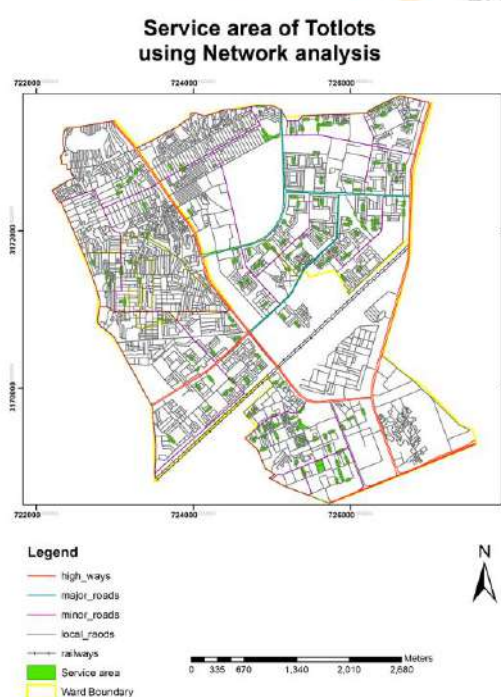
Service areas in % using Network analysis

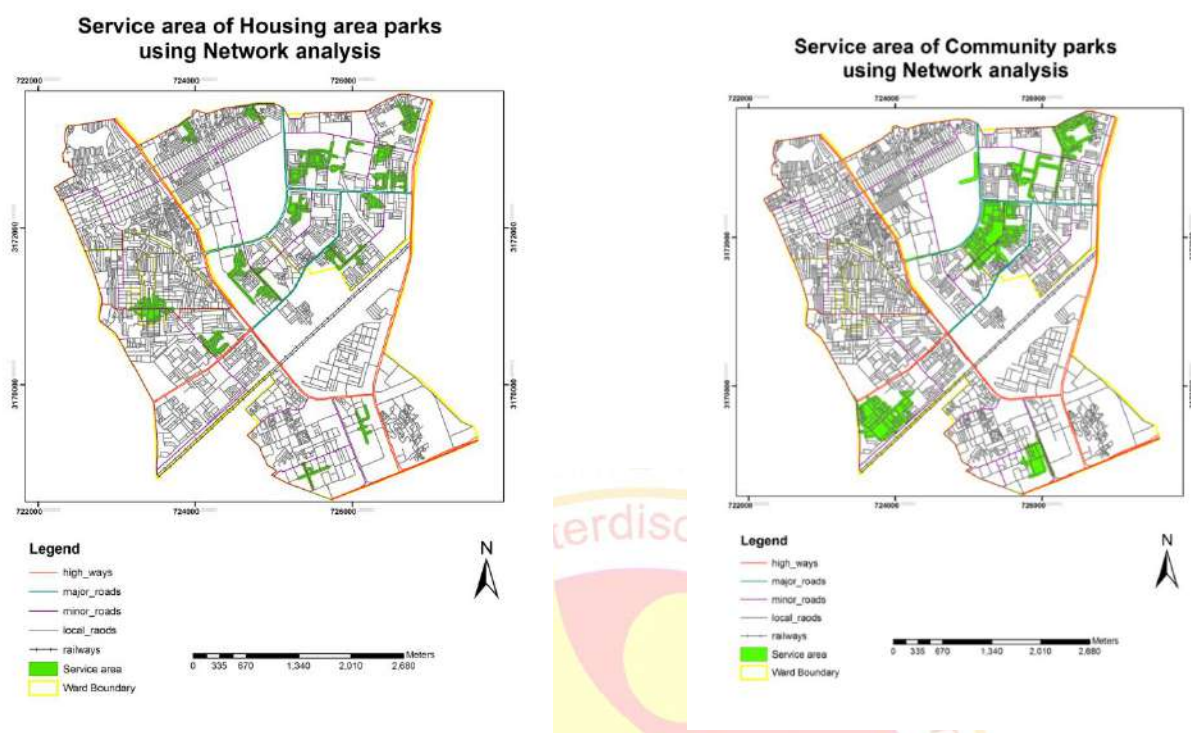
Wards	Totlot	Housing area	Neighborhood	Community
Krishna Nagar	0.91	Nil	26.39	Nil
Jagatpuri	2.54	6.18	2.01	Nil
Preet Vihar	2.57	3.35	19.89	5.38
Vishwas Nagar	3.35	8.94	11.37	11.80

Service area for different category of parks in each ward, using Network analysis

Network analysis gives totally different picture than Buffer analysis. It covers only about 20% service area of parks determined by simple buffer analysis. This happens because buffer analysis does not consider the accessible roads which are connected from parks to residential area; it just takes service radius into consideration. Where network analysis considers the roads, distance from parks, time impedance etc. also it considers restricted roads and canal as barriers, therefore it will give more realistic and proper picture.

Results and discussion:

- The study attempts to assess functionality of public green spaces. For that purpose mapping of urban green spaces and public green spaces has been done on the satellite imagery. And find that Cartosat-II and LISS-IV merged product gives better resolution to discriminate built up areas and green spaces. This was helpful to map the boundaries of green spaces, to check the association and to decide the category of green spaces.
- Ward wise analysis of urban green spaces and public green spaces gives idea about availability of parks and playgrounds. All wards in study area have less than 9 m² / person public green spaces within that Krishna nagar and Jagatpuri wards have less than 2 m² / person public green space. As per the World Health Organization (WHO) at least 9 m² public green space should be available for a person. Hence, well planning and management should be done for the development of public green spaces by local authority.
- Calculation of service area around parks using Buffer and Network analysis gives different picture. But the most realistic one is obtained from Network analysis; because it considers pedestrian walk distance, travel time and service area goes along the road therefore it covers much less area than Buffer analysis. Network analysis covered about 20% service area of parks determined by simple buffer analysis.

References:

1. Kyushik Oh et al. (2007). "Assessing the spatial distribution of urban parks using GIS", Department of urban planning, Hanyang University, Seoul, Republic of Korea.
2. Van Herzele et al. (2002). "A monitoring tool for the provision of accessible and attractive urban green spaces", Department Human Ecology, Free University Brussels, Belgium.
3. Dunnett et al. (2002) "Improving Urban Parks, Play Areas And Green Spaces", Department of Landscape, University of Sheffield Department for Transport, Local Government and the Regions: London.
4. Manlun, (2003). "Suitability Analysis Of Urban Green Space System Based On GIS" International Institute for Geo-Information Science And Earth Observation Enschede, The Netherlands
5. Miller, (1996). "Urban Forestry: planning and managing urban green spaces." New Jersey.

Global Environmental Problems And Commercial Societal Responsibility

Mr. S. S. Gavit*

*Assistant professor,
Dept. of Geography,
P.D.V.P. Mahavidyalaya Tasgaon

Dr. B. T. Kanase**

**Head. & Associate Professor,
Dept. of Geography,
P.D.V.P. Mahavidyalaya Tasgaon

Abstract:

This Research papers dresses the concerned relationship between the concept of commercial societal responsibility (CSR) and global environmental change. By way of mapping the drivers of global environmental turn down, we highlight the problems associated with devising effective management responses under the poster of commercial societal responsibility. We present a critical discussion on the ecological efficacy of contemporary commercial societal responsibility (CSR) approach, addressing also broader theoretical questions about the suitability of commercial societal responsibility for commerce with confused and increasingly difficult environmental problems.

KEY WORD: Sustainability, commercial, Societal Responsibility, Global Environment, CSR

Introduction:

The world is changing at an increasing. The acceleration of globalization, innovation and development has transformed the market place but also affected the work of government, social dynamics and environmental integrity. In this sense, the commerce environment has become more varied and difficult. Particularly, non-economic issue creates a difficult challenge for commercial managers who are charged with the invidious responsibility to achieve high financial returns whilst needing to demonstrate civic virtue by being law-abiding, ethical, good corporate citizens. Not only is company probable to be beneficial but also to be sensitive to the societal, cultural and environmental aspects of their operation.

Global environmental changes which have become more in evidence and critical in recent decades, are the focal point of this Research paper. We will explore current attempts to address global environmental problems under the poster of CSR and judge their effectiveness.

Objectives:

- To identify global environment problems.
- To study global Commercial Societal Responsibility.

Globalization:

Since nineteen seventy globalization has been the subject of greatly dispute and contestation, financial Commission for Latin America and the Caribbean, although a excess of definitions seeking to describe globalization, much debate continues to be had in the literature about its dimensions and character. Broadly speaking, globalization reflects a complex process towards a widening, increasing and increasingly faster world-wide inter connectedness.

Financial globalization has been the engine of this development, characterized by the global expansion of multinational and transnational firms. Global institutions such as the the *World Bank (WB)*, and the *World Trade Organization (WTO)* *International Monetary Fund (IMF)*, have been in key actors in shaping today's global economic system. The interplay of these institutions over the last decades has brought about the coalescence of many economical markets the humanity we live in today entails a progressive march towards the development of a global economy – that is, what happens in Tokyo today impacts markets in London tomorrow. Multinational corporations have expanded their operations to include every angle in the world, with few limitations on how they go about defining new, undiscovered markets.

Global Environmental Problems:

The global environmental governance, however, is problematical as the general revaluation of the international and local tier often seems to create a political blankness. This is because the necessary political structures and processes needed to function effectively on these global and limited stages are not yet in position. The need to clear competences and political powers, for instance in dealing with environmental

problem of a global level, means that a multilevel structure to begin global environmental problem and to implement successfully global environmental policies is yet a distant actuality.

The levels of wealth realized by developed nations following Second World War are enjoyed today by an increasing middle class in transition economies. During the last decade, the size and prosperity of the middle classes in countries outside, Australasia Japan North America and Europe grew substantially. It is estimated that the middle classes of 17 developing and transition countries now have a population in overload of one billion people, with a combined purchase power equivalent to that of the US. Yet, billions of people remain in poor quality, and it is highly uncertain that a transition to western style affluence for a population larger than the current six-and-a-half billion would be possible in light of the planet's carrying capacity and existing environmental limits

A Snapshot Of The State Of The Environment:

- 1) Variety death rates are now 100-1,000 times above the background rate.
- 2) 60% of world ecosystem services have been degraded.
- 3) Universal average surface temperature is projected to raise by 1.8 to 4°C over the current century.
- 4) By 2025 1.8 billion people will live with complete water scarcity.
- 5) Even a slow of current development movement may not help prevent the crossing of green tip points.

Sources: Millennium Ecosystem Assessment (2005), United Nations Environment Programmed (2007)

Sustainability:

It is interesting near letter that environmental protection entered the international political scene only relatively recently. This was marked by the Nineteen seventy two United Nations Conference on the Human Environment in Stockholm, which led to the *United Nations Environment Programmed (UNEP)* aiming to bring the most urgent environmental problems to the forefront of the political agenda of both governments and organizations. International Institute for Sustainable Development, 1997. This conference made an attempt to start, for the first time, international co-operation in the field of environmental protection, creating understanding for the connectors of worldwide environmental risks and the danger of destroying the life support systems on earth.

With the publication of the World Conservation Strategy by the *International Union for Conservation of Nature and Natural Resources (IUCN)* the economy-environment dichotomy was discussed more systematically, launching the concept of sustainable development on the global stage as a model for future development. Further, in 1983, the UN General Assembly appointed the *World Commission for Environment and Development (WCED)* as an independent body to analyze the conflicting nature of the environment-development relationship. A central idea was that of sustainable development, defined by the Report as development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs.

However, the product of powerful discussions between different positions and therefore, right from the beginning, a political compromise that aimed to balance the demand for environmental sustainability and that of economic growth. It positions economic development and environmental protection as complementary rather than incompatible, a view which seems more and more to dominate the sustainability debate .The strength of the practical global framework of sustainable development based on the Report is that it brings together a plurality of different perspectives and interests. It offers, at least in attitude, the opportunity for change and for a further specification of the concept on a more practical level of action in national and sub-national contexts.

Sustainability And Corporate Social Responsibility:

The many existing definitions of sustainable development have their abstract foundation in what is designated as the sustainability tries, which embrace economic, societal and conservation criteria with equal importance the aim should be that, idyllically, none of the three domains dominates. In a business context, the triple bottom line. (*i.e., people, place and profits*) reflects these three pillars of sustainability and expresses the vision to optimize a business' contribution to economic, social as well as environmental sustainability Over centuries, industry has become expert in generating profits even as the management of environmental and societal challenges can still be considered new territory. While recent times saw the common adoption of the

language of sustainability by the corporate sector, a shift can be noted of late towards the language of CSR, with both concepts frequently used interchangeably and their union commonly accepted.

The above mentioned business case for both sustainability and CSR exacerbate the theoretical problem outlined above, for the case is made on the basis of commercial considerations and the assumed union of social, environmental and business interests World Business Council for Sustainable Development. In other words, social and environmental concerns are interpreted through the economic lens of commercial decision-makers, which regard these non-economic issues to be compatible with corporate value maximization.

Conclusion And Observation:

With a particular focus on CSR expression and its implementation in the real world, seven European research institutions under the sun umbrella of the RARE program investigated CSR's impact on sustainability, in particular the benefits of CSR for societies and to what extent businesses are indeed intelligent to put into practice via CSR sustainability goals set by the respective political actors .They recognized the natural difficulties in measuring the real world impact of CSR activities but suggested a three staged approach, accounting for CSR output, outcome and also impact, complemented by an inquiry of the added importance of CSR. Not surprising, the RARE program found that the commitment to CSR differed substantially diagonally sector reflecting changing perceptions of environmental and societal responsibility within particular contexts. It also highlighted the apparent gap between rhetoric and reality in some of the investigated companies which featured a lack in exact CSR implementation measures and also in effective monitoring mechanism to account for their own CSR performance. When the compact has a convention of social and environmental responsibility.

It was found that one of the great contributions of CSR to sustainability is that it improves devotion to compulsory policies; hence enhance agreement with and implementation of social and environmental values. CSR is also seen to foster stronger societal governance as external stakeholder pressure can lead to CSR events which go outside voluntary reporting and adopt of codes of conduct, such as socially responsible investments. Nonetheless, the real world impacts of CSR on sustainability are still limited. We thus join the choir of researchers who terminate that CSR expression is still stronger than its actuality; that the actuality on the other hand is strong enough to allow for some expression; and that there still is a possible to improve actuality What concerns us in this regard is that global environmental changes may outpace the responses of a global humanity that is recognizing only slowly the need for, and possible of, effective CSR approach.

References:

1. Agle, B. R., Mitchell, R. K. & Sonnenfeld, J. A. (1999). Who matters to CEOs? An Investigation of stakeholder attributes and salience, corporate performance, and CEO values. *Academy of Management Journal*, 42(5), 507-525.
2. Amaeshi, K. M. & Adi, B. (2007). Reconstructing the corporate social responsibility construct in Utlish. *Business Ethics: A European Review*, 16(1), 3-18.
3. Dobson, A. (1996). Environmental sustainabilities: an analysis and a typology. *Environmental Politics*, 5, 401-428.
4. Economic Commission for Latin America and the Caribbean. (2002). *Latin America and Caribbean in the world Economy. 2000-2001*. Santiago, Chile: United Nations Publications
5. Elkington, J. (1997). *Cannibals with forks. The triple bottom line of twentieth century business*. Oxford: Capstone.
6. Friedman, T. L. (2000). *The Lexus and the olive tree: Understanding globalisation*. New York: Anchor Books.
7. Turban, D. & Greening, D. (1997). Corporate social performance and organizational attractiveness to prospective employees. *Academy of Management Journal*, 40, 658-672.
8. United Nations Environment Programmed. (1994). *Government strategies and policies for cleaner production*. Paris: UNEP.
9. Yoxon, M. & Sheldon, C. (2008). Environmental standards, management systems and the illusion of progress. *International Journal of Per formability Engineering*, 4(4), 385-400.

Globalization and Its Impact on Nation-States

Vivek B. Aware

Research Student

Vivekanand Arts, Sardar Dalipsing Commerce and Science College,
Aurangabad

Introduction

The 21st century is an era of Globalization. As of now, it is the most debated issue in International politics. International relation is a branch of Political Science, which focuses on global issues and their impact on global politics. Global issues are such issues that affect not only the global environment but also internal policies. The purpose of this branch is to analyze such issues and provide a feasible solution for it so that the world can experience peace and stability. The trending issues in international politics are Terrorism, Globalization, Energy, Ecology etc. These issues have gained increasing relevancy in global politics. Globalization is one of those issues which is discussed for its good and bad effects. The term is most recent and associated mostly with the field of Economics. Besides Economy, it is also concerned with Polity, Society, Culture, and Environment. Hence It is a multidimensional concept. It has a dual impact on the world as beneficial and hostile at the same time. It is beneficial because of its potential for world economic development and it is also hostile due to the fear of creating inequality among nations. Globalization provides an opportunity for developing and underdeveloped countries and it is also challenging due to its inevitable and irreversible nature. From developing countries point of view, the concept of Globalization is more challenging than complying. It points towards a borderless world where goods and humans can move freely across nation-states without any barrier. It denies the political barrier among nations and tries to combine the world into one unit. hence it poses a grave challenge to the authority and sovereignty of nation-states.

What is Globalization?

There is no fix definition for the term of Globalization. The term derives from the word 'globalize' which refers to the emergence of an international network of the economic system. Therefore, the term has been used, primarily, in an economic sense.

According to Dr. Deepak Nayyar, Globalization refers to the expansion of economic transactions and the organization of economic activities across the political boundaries of nation-states. It connects the economies of different countries together and proposes the free flow of goods and people across nations states. It is a process which increases economic openness, interdependence, and deep integration of economies between nation states.

Penguin Dictionary of International Relation says that it is a process in which state-centric agencies are reduced to insignificance and maximum importance is given to other actors such as multinational corporations, transnational bodies, and financial agencies. According to Andrew Heywood, Globalization is a complex process. It is difficult to reduce it into a single theme, as it is a paradoxical process which comprises interlocking and contradictory processes at the same time.

In short, Globalization can be defined as a borderless world. It denies political division or differences among nation states. It also denies traditional stratification among men. Many scholars interlink Globalization and Homogenization with each other. It is an expansion of the world market where goods and services are moved freely. It integrates the world market under one roof. It is a step towards the unification of the world. It intensifies global consciousness and the importance of an integrated and unified world. It makes people think about the one world which is unified. With the proliferation of advanced technology, transport facility and satellite broadcasts, the world has become a single place. People from different countries can communicate with each other easily, they can travel anywhere, they get information quickly about the world.

Globalization can be understood in four aspects. First one is the Political aspect, in which it is a systematic arrangement of power that has control over its people. The second one is the Economic aspect, which indicates an integrated world market and Interdependence among economies of different countries. The third one is the International relations aspect, which highlights interdependence among nation-states and the changing shape of global politics accordingly. And the last one is the Cultural aspect, according to it, globalization is a process of homogenization of different cultures of the world. At the end of this description,

it is clear that globalization is an all-inclusive concept, which can affect every part of human life. Therefore, it will be noteworthy to see, how the process of globalization affects nation-states.

Globalization and Nation-states

The nation-state is a combination of two terms. One is 'nation' and the other one is 'state'. Both terms have their own unique features. The term 'nation' indicates connectivity among people. People share a common identity and common belief, it could be cultural, ethnic or linguistic. A nation is called when there is integration among people. But the nation is not limited to any specific geographical territory. A state is a political unit. It is a body of government which governs the entire territory. It is limited within a specific geographical border. When we combine these two terms, it means a form of political organization in which a group of people who share the same history, traditions, or language lives in a particular area under one government (Merriam Webster).

Globalization, according to its proponents, leads to global economic growth. It provides an opportunity for nation-states. It is considered to be an essential process for developing states, as it fulfills their requirement of capital, funds, and technology. It can solve the issue of unemployment in poor countries. Open market policy increases the variety of goods and products in the local market and also lowers the prices for the consumer. Overall the process of globalization is overstated by its proponents. Mostly, the developed countries are interested in magnifying this term. On their terms, globalization is a panacea for all economy related problems in the world. In the decade of 1990s, it was globally believed so. But later, it was found that instead of resolving the issues it deteriorated them. Regarding this, there are some questions not answered yet. Hence, the impact of globalization on nation-states needs to be assessed properly.

Globalization is a process which can be seen affecting human life deeply. It can dominate nation-states through political, economic and cultural aspects. It influences nation-state positively as well as negatively. In the post-cold war era, nation-states are divided into two parts. They are 'North' versus 'South' or in other words they are developed versus developing and underdeveloped. Most developed nation-states are located in the northern part of the Earth, those are Canada, USA, UK, France, Germany, Russia, Japan etc. and to their south lies the developing and underdeveloped nation-states like Brazil, African States, India, China etc. Globalization has a dual impact on nation-states. There is an opportunity for the North and challenges for the South. Globalization forces nation-states to open their markets for global trade. It helps the developed countries to enter into the markets of other sides. Developed countries cannot interfere directly into the policies of weak nation-states, hence they approach through the non-state actors. In globalization, the non-state actors hold maximum importance. These non-state actors include international organizations, like the World Bank, the International Monetary Fund, World Trade Organization, and other financial or trade organizations, and Multi-National Corporations like McDonald, Walmart etc. These non-state actors' possess a massive flow of money and capital. They can easily shift billions of Dollars across political borders. As the developing and underdeveloped nation-states lack the essential capital and funds, they depend on such non-state actors for financial assistance. These nation-states become helpless and cannot protect their interest against the non-state actors. The nation-states alone cannot face the challenge of globalization.

According to Mann M., the Globalization carries four threats to nation-states. Besides global politics, those are environment change, post-nuclear, and identity politics. With the growth in industrialization, the process of environmental degradation started. It is seen that the MNC's, running behind profit only, have the biggest share in environmental exploitation. Trucost, a London-based consultancy, estimated combined damage was worth US\$2.2 trillion in 2008 (The Guardian. 2010). The nation-states are weak enough to control the tendency of exploitation by these MNC's. In addition to the environmental threat, there is also a socio-cultural threat to nation-states. Every nation-state tries to protect its unique culture. It is the culture that holds people together. People share common cultural values. In globalization, political border weakens, and different cultures interact with each other. The dominant culture dominates the weak culture, it substitutes the cultural values of nation-states. Multinational Corporations, while promoting consumer culture, exploits labors and markets and influences societal values deeply. With the help of commercial media, they stifle local cultural values. The weakening of cultural values causes a threat to the integrity of nation-state.

The globalization leads to inequalities among nation-states. According to a report, just 8 men own the same wealth as half the world (OXFAM International. 2017). In the World Economic Forum, held in Davos in

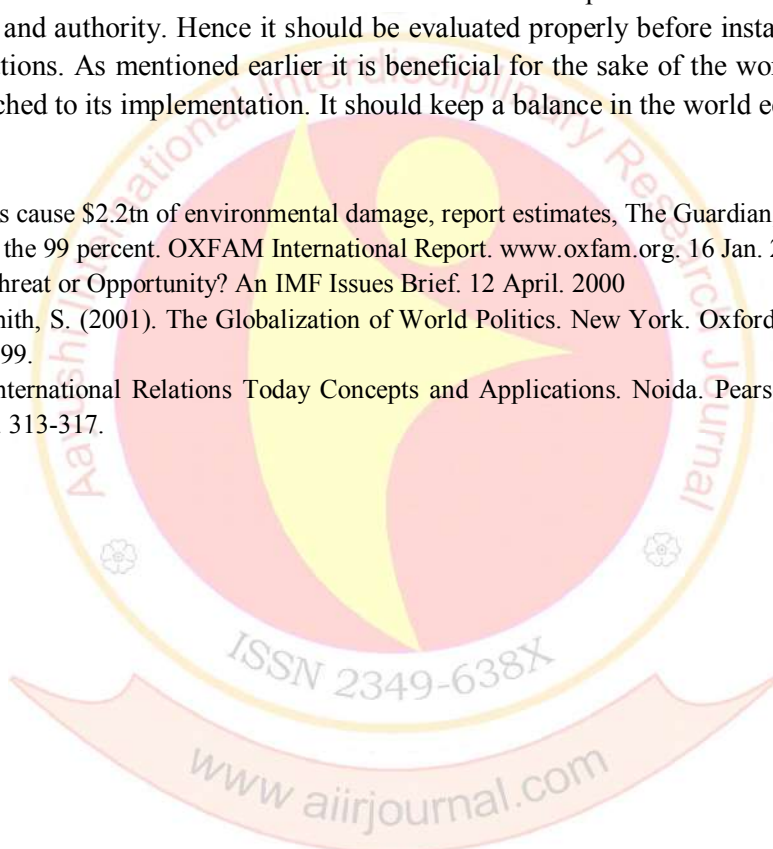
2017, this issue was failed to answer. It shows that the rise of inequality is a big issue associated with globalization. The developed nation-states use the opportunity and become more powerful and wealthier. On the other side the developing and underdeveloped countries, due to their structural incapability, cannot compete with the developed countries. They become poorer. Hence the inequality among them increases. The developing and underdeveloped countries depend on developed countries. This dependency might lead towards the threat of neo-colonialism.

Conclusion

The term globalization is not limited up to MNC's, free market or the free flow of capital, goods or ideas. It is much more than that. The term is comprehensive. It is not only concerned with the economy but also relates to political, social and cultural aspects. It is multidimensional and affects almost every stratum of the nation-state. Such effect can be positive or negative, it depends on the economic status of the nation-states. It is considered beneficial for the unification of the world. But from the poor nation-states point of view, it is challenging its privacy and authority. Hence it should be evaluated properly before installing it in developing and underdeveloped nations. As mentioned earlier it is beneficial for the sake of the world, there is a need to address the threats attached to its implementation. It should keep a balance in the world economic order.

References:

1. World's top firms cause \$2.2tn of environmental damage, report estimates, The Guardian, 18 Feb. 2010.
2. An economy for the 99 percent. OXFAM International Report. www.oxfam.org. 16 Jan. 2017
3. Globalization: Threat or Opportunity? An IMF Issues Brief. 12 April. 2000
4. Baylis, J and Smith, S. (2001). The Globalization of World Politics. New York. Oxford University Press, First edition, P. 253-299.
5. Chatterjee, A. International Relations Today Concepts and Applications. Noida. Pearson Publication, Second Edition, 2018. P. 313-317.

Impact Of Industrialization On The Global Environment:-

Prof.Dr. Murlidhar Namdeo Wani

M.com, M.phil, Ph.D.

Head of Commerce Department.

J.B.Sawant Education Society's

Tikambhai Metha Commerce College

Mangaon-Raigad. 402 104

Abstract

Today millions of people are without basic needs of cloth, shelter, health, education and employment. This is not due to overpopulation alone but also due to environmental consequences. The loss of forests, fertility of soil, productivity and energy crisis have created many problems. The pollution created by industries, technology etc. and over-consumption by the affluent society lead to the rapid depletion of basic natural resources. Many human problems are also due to mismanagement of environment which is created by man himself.

The environmental science is concerned with the study of all the systems of air, land, water, energy and life that surround us. Environmental problems are so diverse and diffused that virtually every activity of civilization interacts with the environment. The addition of extraneous materials or energy in a particular environment in concentrations greater than the normal renders the environment partially or wholly un-favourable for human life.

In the recent years everyone has started thinking over the problem of over-population and its consequences, which is primarily concerned with the environmental pollution and every effort should be made to focus public attention to save mankind from self-destruction and steps should be taken at national and international levels so that the consequences may not become worse.

Introduction:-

Environmental studies deals with every issue that affects a living organism. It is essentially a multidisciplinary approach that brings about an appreciation of our nature world and human impact on its integrity. It is an applied science, as it seeks practical answers to the increasingly important question of how to make human civilization sustainable on the earth's finite resources. The environmental science is concerned with the study of all the systems of air, land, water, energy and life that surround us. Environmental problems are so diverse and diffused that virtually every activity of civilization interacts with the environment. The addition of extraneous materials or energy in a particular environment in concentrations greater than the normal renders the environment partially or wholly un-favourable for human life. Its components include biology, geology, chemistry, physics, engineering, sociology, health, anthropology, economics, statistics, computers and philosophy etc.

Environment means that **"The sum total of all surrounding of a living organism, including natural forces and other living thing which provide conditions for development and growth as well as for danger and damage"**.

In the old days our surrounding was originally a natural landscape, such as forest, river, mountain, desert, or combination of these elements. Most of us live in landscapes that have been profoundly modified by human being in villages, towns and cities. Everything around us forms our environment and our lives depend on keeping its vital systems as intact as possible.

In the recent years everyone has started thinking over the problem of over-population and its consequences, which is primarily concerned with the environmental pollution and every effort should be made to focus public attention to save mankind from self-destruction and steps should be taken at national and international levels so that the consequences may not become worse. Environmental pollution is one of the most serious problems facing humanity and other life forms on our planet today. Environmental pollution is defined as "the contamination of the physical and biological components of the earth/atmosphere system to such an extent that normal environmental processes are adversely affected."

Pollutants can be naturally occurring substances or energies, but they are considered contaminants when in excess of natural levels. Any use of natural resources at a rate higher than nature's capacity to restore itself can result in pollution of air, water, and land etc.

Objectives Of Paper:-

- To study about the impact human activities on environment.
- To understand about different problems of industrialisation.
- To understand the various pollutants from industrialisation.
- To know about the problems & challenges faced by human about environment issues.

Methodology:-

This paper is based on primary and secondary data collection. All the data used for the purpose of this research has been sourced from various research papers, newspapers, Paper Articles, and various internet web sites.

Impacts Of Human Activities:-

Some important impacts of human activities on environment are outlined below:

- 1) **Air pollution:** The anthropogenic release of various air pollutants to the environment causes a number of dreaded phenomena like green house effect, ozone layer depletion, acid rain and smog formation etc.
- 2) **Water pollution:** Human activities in respect of disposal of sewage wastes, solid wastes, municipal wastes, agricultural and industrial wastes cause the environment unfit for day to day use. Besides, polluted water spreads or leads to different diseases.
- 3) **Noise pollution:** The man-made noise due to mechanized automobile, industries, trains, aero planes, social functions etc. causes noise pollution which has impact on both biotic and a biotic components of environment.
- 4) **Radiation pollution:** The radiations from radioactive substances used in nuclear reactors and nuclear weapons can have significant impact on genetic materials of body (DMA, RHA etc.)
- 5) **Soil erosion:** The anthropogenic processes like deforestation and overgrazing induce soil erosion which causes soil moisture reduction, lowering of productivity, and decline in soil fertility etc.
- 6) **Deforestation:** In order to provide timber and farm land to increased population, large number of forest trees are cut and forest area is converting to farm lands. The rate of deforestation is so faster that around 1.5 million hectare of forest cover is lost every year in India alone.
- 7) **Loss of ecological balance:** The excessive use, misuse and mismanagement of biosphere resources results in disturbance in ecosystem or ecological imbalance and deforestation results in decreasing rainfall, increasing global temperature, loss of top soil, modification of climatic conditions etc.
- 8) **Industrialization:** Although the industrial activities of man provide basic need of the society, simultaneously the same release a lot of pollutants to the environment. The pollutants in environment cause loss of raw materials, health hazards, increase in death rate, damage to crop, making environment unfit for living organisms etc.
- 9) **Increased consumption of natural resources:** Since the starting of industrial era, the natural resources are constantly utilised for the production of one or more products for the day to day use of society.
- 10) **Production of waste:** Rapid industrialization and unplanned urbanization release a lot of toxic waste material either in solid or liquid or gaseous state which induces a number of serious environmental hazards.

Causes By Industrialisation:-

Industrialization, while important for the economic growth and development of a society, whole industrialization can also be harmful to the environment. Amongst other things industrial process can cause climate change, pollution to air, water and soil, health issues, extinction of species, and more. Below is a brief look at some of the environmental ills caused by business and industry in India.

- 1) **Air Emissions:-** Industry is a major cause of air pollution, since the operation of factories results in the emission of pollutants, including organic solvents, respirable particles, sulphur dioxide (SO₂) and nitrogen oxides (NO_x).
- 2) These pollutants can both harm public health and damage the environment by contributing to global phenomena such as climate change, the greenhouse effect, ozone hole and increasing desertification.
- 3) **Wastewater:-** The sources of effluent - treated or untreated wastewater that is discharged into surface waters - are many and varied. Effluent can come from industrial outlets, treatment plants, and sewers. Industrial effluents are only a small fraction of the waste in the State of Israel (about 17%), but their environmental damage has the potential to be greater than that of domestic (municipal) wastewater.
- 4) **Solid Waste:-** Solid waste is generated wherever there is human activity and is characterized by a several different streams, each with different characteristics and components. These include industrial waste, dry waste, and organic waste. The Environmental Protection Ministry's policy is aimed at "zero waste" generation - which could only be

reached through a very considerable increase over the next decade in the amount of waste that is recycled and recovered, leaving little or no waste to be buried in landfills.

- 5) **Asbestos and Harmful Dust:-** Products that contain asbestos (friable or cement) that is in a state of disintegration may cause the release of asbestos fibers into the air. This can be hazardous to the environment and can cause human illness such as lung disease. This includes reporting asbestos discoveries, cessation of use, removal and disposal, prohibition of use of asbestos cement in a crumbling structure, prohibition of any activity that will cause disintegration of asbestos and its dispersion into the air, and the duty to employ a licensed contractor to remove asbestos cement.

Pollutants Are Divided Into Two Categories:

(i) **Biodegradable pollutants:-** These pollutants are natural organic compounds which are degraded by biological or microbial action sewage.

(ii) **Non-biodegradable pollutants:-** These are not acted upon by microbes but are oxidized and dissociated automatically.

They are further divided into two classes:

- Wastes e.g., glass, plastics, phenolics, aluminium cans, etc.
- Poisons e.g. radioactive substances, pesticides, heavy metals like mercury, lead, cadmium.
- Pollution caused by solid wastes
- Pollution caused by liquid wastes
- Pollution caused by gaseous wastes
- Pollution caused by wastes without weights.

Pollution caused by solid wastes:

Solid wastes are useless and unwanted substances that are discarded by human society. Solid wastes include the heterogeneous mass of urban wastes as well as the more homogenous accumulation of agricultural, industrial and mining wastes. The proportions of different constituents of solid wastes vary from season to season, place to place, extent of industrial and commercial activities and so on.

Industrial Solid Wastes (ISW):

These are generated by various industrial units such as chemical plants, paint industries, cement plants, metallurgical plants, power plants etc.

Classification Of Industrial Solid Wastes:-

(A) Non-Hazardous Industrial Solid Wastes:

The major industries in urban areas that generate substantial amount of non-hazardous solid wastes are fruit and food processing plants, cotton mills, paper mills, sugar mills, textile mills etc. The wastes generated from these industries are biodegradable. Non-hazardous non-biodegradable solid wastes are coal ash or fly ash generated by thermal power plants, blast furnace slags, wastes of steel melting units, mud's etc.

(B) Hazardous Industrial Solid Wastes:

Some of solid wastes generated by industries are inflammable, corrosive, explosive, chemically highly reactive and toxic. The major industries that produce hazardous wastes are metal, chemical, drug or pharmaceutical, leather, pulp and paper, electroplating, refining, pesticide, dye, rubber etc. It is estimated that currently the industrial sector generates about 100 million tonnes of non- hazardous solid wastes and two million tonnes of hazardous wastes a year.

(C) Pollution from gaseous wastes:

The gaseous wastes—most dangerous to people—are the ones that threaten the life of animals and plants. Carbon monoxide, SO₂, NO₂ (nitrogen dioxide), ozone and the so called “smog gases” made up of complex mixtures of hydrocarbons are common gaseous pollutants. These are the gases generally found in the atmosphere of industrial cities.

➤ **Carbon monoxide** which is a product of incomplete combustion is deadly poisonous at high concentration. It has high affinity for haemoglobin in the blood and prevents that from transporting oxygen from the lungs to the tissue of the body. Fortunately, most of the times the amount of CO₂ in the open air is too low to do much damage to human health.

➤ **Hydrogen sulphide** is another deadly gas when it occurs in large concentration which is rare.

- **Sulphur dioxide** of the common gaseous pollutants, (Sulphur-di-oxide SO_2) is regarded as one of the most dangerous gases to human health. It attacks the respiratory tracts and interferes in the breathing mechanism. Concentrations above 1 ppm (part per million) can begin to affect people.
- **Nitrogen dioxide** gas in sufficient quantities in air may attack lungs and cause eye irritation. Some hydrocarbons and nitrogen dioxide under the influence of sunlight produce complex substances affecting the eyes and mucous membrane.
- Smog is the result of fog and the photochemical oxidation products of hydrocarbons and other organic compounds released from automobile exhaust.

(D) **Pollution caused by wastes without weight**:-The fourth kind of pollution caused by “wastes without weight” can also be called pollution by energy waste. Certain types of pollution cannot be seen and these are included in this group.

➤ **Radioactive substances:**

The amount of radioactivity in this atomic age has increased in the environment many folds as compared to Thirties and Forties. According to one authority, man may be already having radioactive caesium in his muscles, radioactive strontium in his bones and radioactive iodine in his thyroid indicating the extent of radioactive pollution. Although every precaution is taken in the functioning and maintenance of nuclear reactors, it has been shown that minute yet measurable amount of radioactive waste material escapes into the environment.

➤ **Heat:**

A large quantity of waste heat energy by way of hot liquid streams or hot gases released by industries, automobiles etc., dissipates in to atmosphere and water and enhances the temperature.

➤ **Noise:**

Noise is unwanted sound. It has come to be regarded as an important pollutant of the environment. The sources of noise for the general public are the machine in the industry, traffic noise due to trucks and cars as well as due to the indiscriminate use of transistors, radios and public address systems. Processions, public broadcasting of films, music of high pitch on festive occasions are the noises that pollute the environment. Noise produced from the aircraft, especially the supersonic jets, is harmful.

Control Of Industrial Pollution:

The ultimate object behind the measures to control pollution to maintain safety of Man, Material and Machinery (Three Ms). The implementation of control measures should be based on the principle of recovery or recycling of the pollutants and must be taken as an integral part of production i.e. never as a liability but always an asset.

Some important control measures are:

1. Control at Source:
It involves suitable alterations in the choice of raw materials and process in treatment of exhaust gases before finally discharged and increasing stack height upto 38 metres in order to ensure proper mixing of the discharged pollutants.
2. Selection of Industry Site:
The industrial site should be properly examined considering the climatic and topographical characteristics before setting of the industry.
3. Treatment of Industrial Waste:
The industrial wastes should be subjected to proper treatment before their discharge.
4. Plantation:
Intensive plantation in the region, considerably reduces the dust, smoke and other pollutants.
5. Stringent Government Action:
Government should take stringent action against industries which discharge higher amount of pollutants into the environment than the level prescribed by Pollution Control Board.
6. Assessment of the Environmental Impacts:
Environmental impact assessment should be carried out regularly which intends to identify and evaluate the potential and harmful impacts of the industries on natural eco-system.
7. Strict Implementation of Environmental Protection Act:
Environment Protection Act should be strictly followed and the destroyer of the environment should be strictly punished.

Several Countries Got Benefited Using The Above Measures To Control Pollution:

- In Belgium a research centre has been successful in preventing the use of sulphuric acid in the manufacture of semiconductors and reducing de ionized water consumption by 90%.
- In Spain a manufacturer of margarine has met the challenge of excluding from its production process all chemical treatment, waste disposal and pollutant emissions.
- In Italy a textile SME has reduced ink surpluses by 100% and waste water by 60% by developing digital fabric printing techniques at industrial level. In Austria (p. 15), one of the world's leading diode manufacturers have drastically reduced the level of molybdenum in residual water discharged into the Danube and has transferred the process used to a Hungarian site.
- In Germany an SME has introduced, with major benefits to the environment and worker health, a dry sawing technique for metal tubes and profiles which is likely to be recognized as BAT.
- In France a plant of a major pharmaceutical concern has considerably improved its management of water resources by developing a set of new techniques applicable to many other sectors.

Conclusion:-

Observation and analysis in the factories suggests that introducing simple changes, like carefully monitoring the dyeing temperature time profile, can significantly improve efficiency, reduce pollution and save costs. Results suggest that 20 % improvement inefficiency could result in savings of up to \$90,000, providing a serious incentive to introduce pollution reduction options. The project team is also working to improve effluent treatment facilities. The approach is multifaceted, providing technical support for private effluent treatment plants (ETPs), facilitating shared ETPs and developing novel methods for the treatment for residual pollutants on-site and in the wider environment.

Industrial technology uses a dizzying array of chemicals to keep modern life humming. These chemicals after fulfilling their roles in production end up accumulating in the atmosphere. One of the main problems is that public awareness is lagging behind the increasingly complex problem of pollution. The pollution menace and environmental disaster has been a long time in the making. Ecological concerns have been shunted aside in the rush towards industrialization and growth. Only now is the full extent of the ecological disaster emerging. The pollution menace does more than just degrade the quality of life; it dramatically cripples and shortens the life of human beings. Community health physicians calculate that illnesses traceable to environmental pollution account for more than 30% of the country's health budget. Officials estimate that one out of 20 people in the country now dies of environmentally-induced causes. The mass media and government should work on spreading awareness regarding the issue and it is high time the government takes a stern position in preventing the hazardous situation.

Recommendation:

1. It should be made mandatory by promulgating laws to use pollution control devices in Industries and Recycling should be done for products if possible.
2. The most satisfactory long-term solutions to air pollution may well be the elimination of fossil fuels and the ultimate replacement of the internal-combustion engine.
3. Production modernization will also help in this regard. The production facilities should be checked from time to time to detect any discrepancies if present.
4. More efficient production can both reduce industrialists' costs and reduce the costs to the nation, local community and environment in terms of pollution.
5. Law should be promulgated to stop the dumping of untreated hazardous wastes in the water bodies.
6. Nuclear power is a safe and secure energy source that is a vital component in the fight against global warming. That's because, like renewable energy, nuclear power is a clean energy source.
7. Steps should be taken to treat the waste products from industries properly, i.e. chemical waste management should be taken seriously and it should be handled in a way that their hazardous quality might be reduced.
8. Production modernization will also help in this regard. The production facilities should be checked from time to time to detect any discrepancies if present.

Reference:-

1. Bharucha Erach- Biodiversity of India
2. Environmental encyclopaedia- 2015.
3. Rangarajan Mahesh – Indian wildlife history.
4. Erach Bharucha- the text book of Environment studies.
5. Various internet web sites ;www.google.com www.nic.in, www.education.vsnl.com, www.cpreec.org

Impacts of Climate Change on Public Health in India: Future Research Directions

Dr.Kulbhushan Bauskar

Climate Change and Human Health

Albeit low-and center salary nations are in charge of just a little level of worldwide ozone harming substance discharges, the antagonistic wellbeing impacts related with environmental change will probably fall excessively on their populaces. This imbalance will additionally worsen worldwide wellbeing incongruities. High-hazard regions incorporate those as of now encountering a shortage of assets, natural debasement, high rates of irresistible ailment, powerless framework, and overpopulation. Specifically, tropical locales will encounter huge changes in human– pathogen connections in light of environmental change. Changing temperatures and precipitation designs connected to environmental change will additionally influence wellbeing by changing the nature of different vector-borne sicknesses, for example, jungle fever, dengue, chikungunya, Japanese encephalitis, kala-azar, and filariasis . Defenseless populaces incorporate the old, youngsters, urban populaces, and poor.

The objectives of this report are to quickly condense applicable writing and feature the gigantic difficulties and open doors for creative research, with a specific spotlight on India. Such research is expected to make ready for one of a kind and spearheading arrangements that can enhance general wellbeing even with expanding atmosphere fluctuation. In this way, we audit the present condition of the science important to the 2009 Joint Indo– U.S. Workshop on Climate Change and Health that was held in Goa, India, and afterward talk about the watched connections between atmosphere fluctuation and human wellbeing, explicitly in connection to the Indian subcontinent, featuring future research bearings.

Potential wellbeing impacts talked about at the Goa workshop fell into three classes: heat pressure and air contamination, waterborne illness, and vector-borne ailment concentrating on jungle fever. Extra crosscutting sessions secured atmosphere demonstrating and expectations for India, adjustment and weakness, reconnaissance and early cautioning frameworks, mix of spatial investigation, and spanning approach and science. We recognize that the potential physical and social effects of environmental change in India will probably be assorted, and that numerous extra imperative elements were not canvassed in our workshop, for example, sustenance yields, ailing health, youngster development, stream, storm downpour examples, and freshwater accessibility. In any case, we trust the Goa workshop served to target a considerable lot of the significant general wellbeing concerns related with environmental change and started the way toward conceptualizing research needs and methodologies that are integrative and reachable in low-and center salary nations.

Impacts in India

The 2009 Joint Indo-U.S. Workshop on Climate Change and Health. The workshop was held in Goa, India, on 30 August through 2 September 2009; it was cosponsored by the University of Michigan's Center for Global Health, the U.S. Places for Disease Control and Prevention's National Center for Environmental Health, and the Indian Council of Medical Research. Researchers from the cosponsoring establishments, alongside different accomplices from the scholarly world, government, and nongovernmental associations, met under the protection of the current Indo-U.S. Joint effort in Environmental and Occupational Health to talk about the momentum condition of the science, distinguish holes in comprehension, and blueprint future research bearings identified with the human wellbeing impacts of environmental change in India. The center was expectation and aversion in India, and discourses addressed the enormous chances and critical difficulties related with planning, starting, and leading exploration, just as seeking after related general wellbeing programming to enhance general wellbeing foundation despite environmental change.

A significant number of the anticipated impacts of environmental change are probably going to end up a reality in India. India is extremely assorted, topographically, climatically, and socially. It speaks to one-6th of the total populace, upheld on 1/50 of the world's property and 1/25 of the world's water .With it's immense and expanding populace (~ 1.2 billion) and rate of urbanization, India is experiencing gigantic change; environmental change represents a mind-boggling stressor that will amplify existing wellbeing

dangers. A more noteworthy comprehension of the connection between atmosphere inconstancy and human wellbeing in a nation, for example, India could help in the improvement of new avoidance procedures and early cautioning frameworks, with suggestions all through the creating scene. Future examinations must work to all the more unequivocally characterize the connection between atmosphere fluctuation and developing and reemerging irresistible maladies, for example, dengue, yellow fever, cholera, and the chikungunya infection, just as interminable ailments identified with cardiovascular and respiratory disease, asthma, and diabetes. A large number of individuals underneath the neediness line and those in rustic zones speak to high-chance populaces who are presented to bunch wellbeing dangers, including poor sanitation, contamination, lack of healthy sustenance, and a steady deficiency of clean drinking water. In any case, as mindfulness and general wellbeing framework increment, the weight of atmosphere related malady might be nullified.

The weight of waterborne illness in India is colossal. Be that as it may, gauges fluctuate broadly due to an absence of revealing, poor reconnaissance, and negligible information framework. A report from the Ministry of Health and Family Welfare appraises that about 40 million individuals are influenced by waterborne illness consistently that puts a huge weight on both the wellbeing segment and the financial division. As an outcome, roughly 73 million workdays or US\$600 million are lost every year. In spite of the fact that the World Health Organization evaluates that 900,000 Indians kick the bucket every year from drinking tainted water and breathing contaminated air, the Indian Ministry of Health gauges 1.5 million passings every year among 0-to 5-year-old kids. Cholera gives another precedent, with around 5 million cases detailed by WHO every year; be that as it may, this gauge is believed to be a gross underestimation of the genuine weight of cholera as a result of an absence of observation and underreporting on the Indian subcontinent. Around 73% of the rustic populace in India does not have appropriate water purification, and 74% don't have clean toilets. Freshwater accessibility in India is likewise a worry; accessible water is required to diminish from 1,820 m³ for every capita to < 1,000 m³ by 2025 in light of the joined impacts of populace development and environmental change.

Research here must be both transiently and spatially explicit. Besides, it requires neighborhood checking of the proper atmosphere and malady factors in light of the fact that underreporting blocks the advancement of compelling counteractive action techniques. It is basic to construct an information foundation and lead such research in India with the goal that locale explicit models dependent on atmosphere and wellbeing can be created. A frameworks approach concentrating on wellbeing results is basic to the accomplishment of future research here. As forecast models advance, locale explicit activity designs and adjustment techniques can be produced.

The midyear of 2010 was the sultriest summer on record in India, with temperatures moving toward 50°C (122°F); the impacts were sweeping, including hospitalization on account of heatstroke, enduring of domesticated animals, and serious dry season in a few areas that influenced wellbeing just as farming. Research connecting temperature and wellbeing impacts in India is inadequate. In any case, in an investigation of 12 global urban zones that included Delhi, McMichael et al. found a 3.94% [95% certainty interim (CI), 2.80– 5.08%] increment in mortality for each 1°C increment above 29°C. Hajat et al. announced that people in the 0-to 14-year-seniority amass had more noteworthy defenselessness to temperature increments in Delhi than did those in the 15-to 64-year-maturity gathering or in the ≥ 65-year-seniority gathering. These discoveries are in direct stand out from results from urban communities in Europe and the United States that reliably recognize the old as the more helpless age gathering.

Recocommendations

Because of the Goa workshop and resulting talks, the accompanying proposals to propel inquire about important to environmental change and human wellbeing were proposed. There is an incredible need to enhance natural observing and reconnaissance frameworks in low-and center pay nations, for example, India. New research activities should concentrate on gathering high caliber, long haul information on atmosphere related wellbeing results with the double motivation behind understanding ebb and flow climate– wellbeing affiliations and foreseeing future situations. Where the vital general wellbeing framework does not exist, the foreseen dangers related with environmental change ought to propel worldwide activity to construct such foundation. The accumulation of such differing information requires the production of linkable and recorded

vaults for meteorological, air contamination, and wellbeing information. Such a virtual system, or clearinghouse, will help specialists just as experts as they move in the direction of characterizing climate–wellbeing affiliations and structuring powerful mediations. Such observing gives the data and input important to make a move because of the foreseen changes in atmosphere and weight on the general wellbeing foundation.

Geographic data frameworks and spatial examination must be additionally created; they are exceptionally helpful instruments when directing weakness evaluations, surveying natural exposures, organizing research, and natural checking are especially helpful to inventory factors, for example, air contamination and warmth introduction. Social information from enumeration and overviews, Information ashore use and land spread can give extra data on important natural factors that impact hazard and weakness.

Such a spatial data foundation gives the essential information joining system to consolidate data on human– condition connections from an assortment of sources. (Tonnang et al. 2010). A case of such work, which became out of the Goa workshop, will concentrate on the impact of financial status on the relationship among atmosphere and jungle fever.

For these new reconnaissance strategies and investigative procedures to be compelling, nations like India should improve their human and specialized limit with regards to chance correspondence. On the opposite end of the range, creating limit could adopt on an increasingly comprehensive strategy, for example, area and city-explicit atmosphere activity designs and early cautioning framework for warmth stress occasions, dry spells, storms, and floods.

Conclusions

Investigations of atmosphere inconstancy and human wellbeing demonstrate a lot of heterogeneity in the revealed affiliations. A superior comprehension of the impacts of environmental change on wellbeing in India will be best accomplished through examinations explicit to atmospheres and populaces in India.

In 2008 India built up the National Action Plan on Climate Change, promising further upgrade of natural manageability as a feature of India's advancement way, flagging their inclusion in the global exchange on environmental change. Nations like India have a colossal chance to direct our future direction in regards to maintainable improvement and adjustment to environmental change, yet it will require the joined exertion of strategy producers and researchers from around the globe to address the intricate difficulties related with environmental change and human wellbeing.

Taking everything into account, imaginative, multidisciplinary examinations utilizing ecological epidemiologic techniques to clarify wellbeing dangers presented by atmosphere fluctuation—and ensuing environmental change—in areas, for example, India are conceivable. Notwithstanding, such work will require extended organizations among specialists, governments, and networks to build up a co benefit methodology that tends to general wellbeing difficulties and dangers related with environmental change. Appropriation and usage of these examination activities will give the vital apparatuses and foundation to suggest fascinating logical conversation starters and structure compelling answers for the intricate issues forced by environmental change.

References

1. Agarwal R, Jayaraman G, Anand S, Marimuthu P. Assessing respiratory morbidity through pollution status and meteorological conditions for Delhi. *Environ Monit Assess.* 2006;114(1–3):489–504. [[PubMed](#)]
2. Ageep TB, Cox J, Hassan MM, Knols BGJ, Benedict MQ, Malcolm CA, et al. Spatial and temporal distribution of the malaria mosquito *Anopheles arabiensis* in northern Sudan: influence of environmental factors and implications for vector control. *Malar J.* 2009;8:123. doi: 10.1186/1475-2875-8-123. [Online 7 June 2009] [[PMC free article](#)] [[PubMed](#)] [[CrossRef](#)]
3. Agrawal A. Local institutions and adaptation to climate change. In: Mearns R, Norton A, editors. *Social Dimensions of Climate Change: Equity and Vulnerability in a Warming World*. Washington, DC: World Bank; 2009. pp. 173–198.
4. Akhtar R, McMichael AJ. Rainfall and malaria outbreaks in western Rajasthan. *Lancet.* 1996;348:1457–1458. [[PubMed](#)]
5. Batterman S, Eisenberg J, Hardin R, Kruk ME, Lemos MC, Michalak AM, et al. Sustainable control of water-related infectious diseases: a review and proposal for interdisciplinary health-based systems research. *Environ Health Perspect.* 2009;117:1023–1032. [[PMC free article](#)] [[PubMed](#)]

6. Bhattacharya S, Sharma C, Dhiman RC, Mitra AP. Climate change and malaria in India. Curr Sci. 2006;90:369–375.
7. Bouma MJ, van der Kaay HJ. Epidemic malaria in India and the El Nino Southern Oscillation. Lancet. 1994;344:1638–1639. [PubMed]
8. Burke J. Hundreds Die in Indian Heatwave. Guardian 30 May. 2010. [[accessed 18 November 2010]]. Available: <http://www.guardian.co.uk/world/2010/may/30/india-heatwave-deaths>.
9. Dash AP, Valecha N, Anvikar AR, Kumar A. Malaria in India: challenges and opportunities. J Biosci. 2008;33:583–592. [PubMed]
10. Devi NP, Jauhari RK. Climatic variables and malaria incidence in Dehradun, Uttaranchal, India. J Vector Borne Dis. 2006;43:21–28. [PubMed]
11. Dhiman RC, Pahwa S, Dash AP. Climate change and Malaria in India: interplay between temperature and mosquitoes. Regional Health Forum. 2008;12:27–31.
12. Dhiman RC, Pahwa S, Dhillon GPS, Dash AP. Climate change and threat of vector-borne disease in India: are we prepared? Parasitol Res. 2010;106:763–773. [PubMed]
13. Dhingra N, Jha P, Sharma VP, Cohen AA, Jotkar RM, Rodriguez PS, et al. Adult and child malaria mortality in India: a nationally representative mortality survey. Lancet. 2010;376:1768–1774. [PMC free article] [PubMed]
14. Doherty RM, Heal MR, Wilkinson P, Pattenden S, Vieno M, Armstrong B, et al. Current and future climate- and air pollution-mediated impacts on human health. Environ Health (suppl 1) 2009:S8. doi: 10.1186/1476-069X-8-S1-S8. [Online 21 December 2009] [PMC free article] [PubMed] [CrossRef]

Globalization, Panchayat Raj System and Current Challenges

Mahesh M. Lohar

Ph. D. Research Scholar,

Department of Political Science, Shivaji University, Kolhapur

Summary -

India is composed of different caste, religion, creed, language, region and region. There is a great deal of inequality in each of these sections. The growth in population has slowed down. If the country is to be developed, it will have to run the chariot of development as the village is a centerpiece. The village should be developed. This will lead to the development of the country in absolute terms. The village is the center of development in the development of the country. If there is development of taluka, district, state and country from the village, all the levels are evolving, but if the same direction goes against the development, the village will not reach development. Therefore, it is essential to redress village questions mainly. For this, it is necessary to have power in the hands of the people of the village. It is necessary for them to develop various development plans and it must be implemented. If the government is required to play the role of guide, consultant and supplier, then the country will in turn develop the village.

Introduction -

The Republic of India is moving from democracy, brotherhood, equality, independence and values. Development of democracy and development is strengthening because of decentralization. It is also necessary to decentralize power, property, rights and resources in believing in the people of the country. It is necessary for people to have faith in the power of the people. Therefore, democratic system will not be affected. India's democracy is going to be strong. It is necessary for the people to have a right of power, property rights in the hands of the people. This will help them realize their responsibilities. If the development of the democratic system is to be developed from the grassroots to the overall development of the rural people, then the local self government institutions are necessary. That's not all that needed, but it's important to be strong.

After the independence, the system of mechanization was developed by the government employees for the development of the rural part of the society. Local government was implemented in 1952 by the government machinery. But in this, the rural masses were participating in such a small scale in development process. Therefore, the development of rural people could not be achieved during the initial stage of independence.

Prime Minister of India, Jawaharlal Nehru, considered the involvement of people in the physical development of the village as priority when giving priority to the people's participation. They also felt the need of people's participation in the development of rural leadership. Nehru expressed that rural people should prioritize democracy values. But in those days, they felt that no such society was formed. Even though social, political and economic feudalism existed, the mentality of the people was also in the minds of the people, creating a mentality of the community, while creating the mentality of the people in the hands of the rural people. In the same village, the idea of being able to reach the village through development through the local people of the village was really possible.

Mahatma Gandhi is considered as a progenitor of village raj. After the independence, the process of development of the local self-government institutions had accelerated. According to the Constitutional guidelines, 40 posts were suggested to establish village panchayat. Accordingly, the idea of introducing the process of rural development has been proposed. Accordingly, state-states started making laws. People have been given priority to implement power at village, village, taluka, district level, by giving India the democratic governance system. Several programs were undertaken to eradicate the common man.

1. Community Development Program
2. National expansion plan

An attempt was made to cultivate village, village and democracy through important schemes like this. Regarding the subjects of Panchayati, Rural Local Bodies, the Central Government constitutes various committees to make recommendations for the reorganization of local bodies.

- 1- Congress Committee on Panchayat Inquiry Committee (1952)
- 2- Inquiry Committee (1954)

3- Local Government Council of Ministers (1954)

4- Balwantrai Mehta Committee (1957)

Balwantrai Mehta Committee evaluated the Samaj Vikas Yojana and the National Expansion Plan. According to the findings, people's involvement in the local body institution is insignificant and people are not interested in it. Despite this, the state government has imposed control over the people's right to local self-government.

Most importantly, in the case of Balwantrai Mehta Committee, they presented a plan for decentralization and made it a composite structure in Panchayat taluka / group level at village level and Zilla Parishad at the third level ie district level. The committee suggested some improvements.

1- Principles of Democratic decentralization

2- Texture should be on public participation.

3- Shraparka was three-tier form.

a. Junior level - Gram Panchayat

b. Medium level - Panchayat committee / group level

c. High Level - Zilla Parishad

4- To implement the process of social change.

5- All-round development of rural areas.

According to the recommendation of the Balwantrai Mehta Committee, it should be formed electoral process when the Gram Panchayat is formed. It required that all elements of the society be represented. It was recommended that weaker sections, women, scheduled castes and tribes should have adequate representation. Similarly there was a recommendation that the Panchayat Samiti at the Taluka level and the Zilla Parishad at the district level should also be the representative elected. From this there is a gradual development of rural areas.

Recommendations made by Balwantrai Mehta Committee have been accepted. But accepting the recommendation, the Center has given the states the right to make appropriate changes. All the states of the country accepted it. This entire system was called as Panchayat Raj. In short, panchayat raj is the real sense of decentralization of power. Assigning the government to the people and implementing them through the development process. The democratic training given to them in a way is the Panchayati Raj system. Through the Panchayat Raj system, the genuine person has concentrated on the power of the government, tried to rule power through the common man. Due to Panchayat Raj system, efforts were made to give knowledge of democracy and power training from rural area to district level.

In India, the first such arrangement was created in Maharashtra, Rajasthan and Andhra Pradesh. According to the recommendation of Balwantrai Mehta Committee through Naik Committee in Maharashtra, Panchayat Raj system was also implemented in Maharashtra.

Considering the Indian constitution, the Panchayat Raj system was a subject of the states and they changed their way. In this regard, the results of the Panchayat Raj formation, their work, rights, elections, etc are seen in the difference between state state. After the Balwantrai Mehta Committee, some committees have been formed to evaluate the committee's Panchayat system.

1- V. Presided over T. Krishnanjammacheri (1960)

2- Chaktamal Jain chaired (1966)

3- Presided by Ashok Mehta (1977)

4-Chairmanship of VK Rao (1985)

While evaluating the Panchayat Raj system by the Samity under the chairmanship of the above experts he has suggested several important instructions. The Ashok Mehta Committee has suggested the constitution of the Panchayat Raj system, in which the Panchayat Samiti is not a group.

The composition of Panchayatraj system -

1. Junior level -

In the Panchayat Raj system, the gram panchayat composition has been created for the villages, villages and villages. There are also three different designs at this level.

A) Gram Sabha -

People who have attained 18 years of age and have the right to vote can be present at the Grammass. The Gram Panchayat Executive Committee is appointed through Gram Sabha.

B) Gram Panchayat

Village Panchayatis have been formed in accordance with the Mumbai Rural Panchayat Act, 1958. Accordingly, the administration of the village panchayat is run. The Gram Sabha Executive Committee is called Gram Panchayat. The number of members in the village panchayat is decided on the population of the Gram Panchayat. The number of members of the Gram Panchayat is seven, nine eleven, thirteen, fifteen or seventeen. The elected sarpanch or the chief minister is elected from the elected members. Although Sarpanch's tenure is for five years, he can be removed by a non-believement resolution. In village panchayat, both the mandatory and voluntary works are done. Public works such as public health, water supply, lighting, gramodayog, housing, public safety etc. have to be done by the Gram Panchayat.

A) Judiciary -

A simple judicial work is done through the judiciary. A judiciary is built for a village, village or 5 to 7 villages. The Sarpanch is the executive head of Gram Panchayat, whereas the administrative secretary is a Gramsevak.

2. Medium level -

As per the recommendation of the Balwantrao Mehta Committee, according to the three-level plan, the junior level is the gram panchayat whereas the second level is the middle level at the taluka level Panchayat Samiti. It has a different name in every state. In Maharashtra, taluka panchayat is known as 'Janpad Parishad' in Madhya Pradesh and in Uttar Pradesh it is known as 'Regional Committee'. Panchayat Samiti is a system of democratic decentralization in Panchayat Raj system. This system is called as a two-dimensional organization or a small organization of Zilla Parishad. The Executive Officer of the Panchayat Samiti is the Chairman and the Administrative Officer is the Gramin Development Officer (TQV). The Panchayat Samiti is an important link to connect the Gram Panchayat and the Zilla Parishad.

3. High Level -

The Zilla Parishad believes in the three-tier structure of the Panchayat Raj system, the senior and the powerful groups, organizations, organizations. It is the Executive Chief President and the Administrative Officer is the Chief Executive Officer (CEO). The zilla parishad is functioning through simple 9 society. The Standing Committee is considered to be a major committee. Then there are committees for meaning, construction, animal husbandry, agriculture, social welfare, health, education and women's child welfare. Members of the zilla parishad are elected by 73th incidence. One of them is elected as the president. All the members of the Panchayat Raj system are selected in the electoral system.

Challenges to the Panchayat Raj System

The work of Panchayat system is going on in the states of Maharashtra, Gujarat, West Bengal etc. In the year 1938, the Gram Panchayat Act was amended in Maharashtra and the new Act was passed in 1958. Panchayat Samiti and Zilla Parishad act 1961. In short, today Panchayat Raj system is operating in Maharashtra for nearly 70 years through these Acts. In 1958, provisions have been made to strengthen the Gram Sabhas in Gram Panchayat. For this, efforts were made to strengthen the Gram Sabhas, but nowadays, it is aware that seeing the condition of Gramsabhas, it has not been able to achieve many successes. Sometimes the financial position of the Gram Panchayat shows that there is a limit to the gram panchayat coming out. Even today, there is a lack of good roads, sanitation facilities, utility facilities and lighting facilities in rural areas. The Gram Panchayatin government has contributed the land revenue. Grant is provided to the Gram Panchayats for employment opportunities through Jawahar Rozgar Yojana through Central Government. However, most of the gram panchayats are inefficient because of the current politics and lack of effective leadership, they have not been able to make progress as the Gram Panchayat. The government has a lot of plans, but for this it shows the effective leadership of the Panchayat Panchayat that does not mean that the Panchayat Raj system is ineffective, but for the implementation of the plan, it will be admissible that the Panchayat Raj system is the failure of the people's representatives.

This arrangement can be effective with the help of the political leadership and the administrative officials, the strengths and the imagination. In the condition of the condition, the usage of Gramsab is very less for planning and effective action. It is necessary for the Panchayat Raj system to improve the land, through the Divine system of social transformation, through the Center and the State Government.

1. Lack of effective political leadership -

In the Panchayat Raj system, there is a lack of support from political leaders who are aware of their problems that people are aware of their interests in the people of his or her jurisdiction, or those who have difficulty understanding the people's problems. Right now, everywhere the power, opportunism, personal political selfishness shows that the Panchayat Raj system is in danger.

2. Diversification of different parties

The aim of the panchayat raj system was to bring people into the process of democracy while accepting the decentralization principle of power. But in reality, the entire arrangement has been dispersed due to the division of the villages, caste equation, division of leadership through political parties, the division of the people. Grouping has got the form of politics. Therefore, in the process of democracy, it has become distant to get enough representation in the grassroots community. Such a society has been deprived of this system or has created a kind of sadness in them. This means that all powers still remain with one particular class.

3. Achieving the Ultimate Goal -

At present, there is a tussle for the leaders of all political parties at the village, taluka and district level. Politics is done while accepting it while acquiring power. In order to gain power, group parties are changed. Different legal paths are used. So, in such a situation, their development, their interests, social and financial issues are totally different. Leaders were moving towards achieving power as the ultimate goal.

4. Inadequate efforts to reduce the inequality in the community.

There is some inequality in the rural areas today. The principle of development of rural areas was decided, but social, economic transformation did not succeed completely, as a result the rich became more wealthy, the poor became more poor. In villages, the inequality of society has increased due to the implementation of development schemes in the villages.

5. Economically weak economic institution -

Even today, local self-government institutions in the rural areas are somewhat vulnerable. They have not been able to generate financial well-being. Their inadequate income generates grants from the state government, causing problems in implementing development works in the rural areas. Development in the current situation has put the burden on the Panchayat Raj system, while the development of financial problems is a waste.

6. Lack of Righteousness -

The State Government has entrusted many tasks to the Panchayat Raj system, but rights have not been given as much right while decentralization of power. Therefore, not enough work is done in such a system. For this, it is necessary to make the right of local self-government to the right.

7. Sad public -

According to the Balwantrai Mehta Committee, the most important component of social development and the failure of the plan is the sadness of the people. People often do not feel confident about development plans. For this purpose the Panchayat Raj system was created. It shows that the general public has been deprived of political participation.

Control of Panchayat Raj System -

According to the recommendation of the Balwantrai Mehta Committee, the State Government is an important part of this system. The State Governance Panchayat Raj keeps control over the system. State Governance needs to give maximum autonomy to the Panchayat state system. Trying to get all the level representation in the society while giving maximum priority to local interest. Local bodies appear to be in developing form, even today. This should be done by keeping this public in front of their economic development. Government control must be provided whether the grant from the government is spent on the local self-organization, for proper reasons.

In short, the Panchayat Raj system in the process of decentralization of democracy is equally important in today's event. The purpose of making rural social economic progress in the rural areas will be successful as this system becomes an effective mechanism when working on the challenges of Panchayat Raj system. It is easily possible to change the picture of a rural area by using this experiment to destroy the tendency.

References

1. Dharwade, Baburao, Panchayat Raj administration, Janasarthi Prakashan, Kolhapur, 1992
2. Avelle, Manoj, Panchayatraj, Annex Publishing, Pune, 2000
3. Vibhute, Bhalba, Panchayat Raj System, Manovikas Publications, Mumbai, 2001
4. Nalawade, Pandit, Power Vikendrikaran and 73rd Constitutional Amendment, Chinmay Prakashan, Aurangabad, 2008

Instrumental Role Of Educational Development In Social Change Of Sangli District (Maharashtra)

Dattatray Dadaso Shinde

Assistant Professor

Adarsh College, Vita (Dist : Sangli)

Abstract

Education is the most powerful instrument of social change. It is through education that the society can bring desirable changes and modernize itself. Education can transform society by providing opportunities and experiences through which the individual can cultivate himself for adjustment with the emerging needs and philosophy of the changing society. A sound social progress needs carefully planning in every aspect of life social, cultural, economic and political. Education must be planned in a manner which is in keeping with the needs and aspirations of the people as a whole.

In present research paper we discuss about its reach and establishment in rural areas and how educational development can play an instrumental role in social change.

Key Words : Education, Social, Sound etc.

Introduction :

Educational development refers to both qualitative and quantitative in nature. Education plays very important role in the socio-economic and cultural development of people in the Sangli district. Every individual needs education for his fullest possible development. Without education there will be no proper development of an individual and without proper development of an individual, there will be no proper development of society. Education continues for a whole life span, the formal education is more beneficial to the people. The schools and colleges are the only places where formal education is possible. To achieve the aims and objectives of the education the role played by the public and private institutions in Sangli district.

Objectives :

- 1) To study the educational development in Sangli district.
- 2) To highlight the instrumental role of education in social change of the study area.

Data Collection And Methodology :

The researcher has collected the related information from the secondary source of data. The secondary source of data is collected from district census hand book, socio-economic reviews, district gazetteers and available published and unpublished materials. The appropriate statistical methods and technique such as tables were used wherever necessary in the present work.

Study Area :

Sangli district is one of the parts of the famous 'Deccan Plateau' it lies in the southern part of Maharashtra. It is situated between 16°43' and 17°38' north latitude and 73° 41' and 75°41' east longitude and has an area of 8,572 sq. Km. and population of 28, 20, 575 according to the 2011 census. There are 735 villages and 07 urban locations in Sangli district.

Sangli district is situated in the river basin of Warna and Krishna. The physical setting of Sangli district shows a contrast of immense dimensions and reveals a variety of landscapes influenced by relief, climate and vegetation. The climate ranges from the rainiest in the Chandoli (Shirala) region, which has an average annual of all over 4,000 mm. to the driest in Atpadi and Jath tehsils where the average annual rainfall is about 500 mm. The vegetal cover too varies from the typical monsoon forest in the western parts to scrubs and poor grass in the eastern parts.

Educational Development:

In Sangli district, there have been considerable progresses in the education. According to 2009-10, there were in all 2,542 number of educational units in Sangli district as a whole. As expected, the primary schools were highest in number having 1,910 in various places in the district. This is because the government encourages the primary education in order to eradicate illiteracy from the country.

Primary education is the first stage of compulsory education. Primary education to be the base of all education system, where every individuals is introduced in the basic studies. Primary education includes Balwadi, Kindergarden schools and schools from 1st to 4th or 7th standard. The primary education in Sangli district is under the control of zilla parishad Sangli and panchayat samitis of each tahsils. Table 1 shows that no. of institutions/units were 1,299 in 1979-80 it has increased to 1,512 in 1989-90 and 1,910 in 2009-10. The total enrollment in the primary school was 3,00,507 in 1979-80 which was increased to 3,06,651 in 1989-90 and it has been decreased to 25,11,754 due to number of private institution run by private bodies.

The zilla parishad schools are facing a number of problems perticular in administrative, infrastructural as well as paucity of teachers. Its bad reputation people are not intend to enroll their kids in the zilla parishad schools. So at present the schools are at dyeing stage.

Secondary education serves as bridge between elementary and higher education. There has been steady growth of secondary schools during the last 30 years. There were only 194 secondary schools in 1979-80 the number has increased from 272 in 1989-90 and 461 in the year 2009-10. The total enrollment in secondary school was 1,04,212 in 1979-80, 1,03,658 in 1989-90, which has increased 2,10,695 in 2009-10. The teacher pupil ratio was 42 in 1979-80 and 29 in 1989-90 which has increased to 44 in 2009-10. The total no. of teacher was 2,472 in 2009-10.

Table No. 1
Educational Development In Sangli District (1979 - 80 to 2009 – 10)

Education	Units			Enrollments (000)			Teacher			Teacher – Pupil Ratio		
	1979-80	1989-90	2009-10	1979-80	1989-90	2009-10	1979-80	1989-90	2009-10	1979-80	1989-90	2009-10
Primary	1299	1512	1910	300	306	251	8383	8710	8697	35	35	28
Secondary	194	272	461	104	103	210	2473	3511	4777	42	29	44
Higher Secondary	34	52	130	4	50	34	899	1564	3185	5	32	10
Higher	18	25	41	16	24	31	623	1038	977	25	23	31

Source : Calculation Based on Socio-Economic Review of Sangli District, 2011

The junior colleges are only 34 in 1979-80 where as today we have 130 junior colleges in Sangli district. The total enrollment in junior college was 4,798 in 1979-80 and 50,313 in 1989-90. It has increased to 34,053 in 2009-10. The teacher - pupil ratio was 5 in 1979-80, it has increased to 10 in 2009-10. The total number of teacher was 899 in 1979-80, which was increase 3,185 in 2009-10.

Higher education provides us useful skills and living experience for having a good job in the future. Having a higher education is essential part of life for someone who wants to be successful. There were only 18 mahavidyalayas in 1979-80 which were increased to 41 in 2009-10. The total enrollments in higher educations was 16,182 in 1979-80, which increased 31,144 in 2009-10. The total number of teacher was 623 in 1979-80, it has been increased 977 in 2009-10. The teacher pupil ratio was 25 in 1979-80 and 31 in 2009-10.

Number of Primary, Secondary, Higher Secondary Schools and Colleges per Ten Thousand Population

To give the picture of the pressure of population on educational units, the proportion of primary, secondary, higher secondary and senior colleges per ten thousand population has been considered. On an average, the ratios of primary schools per ten thousand population are 6.77 in the year 2011. The highest number of primary schools was found of 13.36 in Atpadi and 13.21 for Jath tahsil, while lowest number of primary schools are in Miraj tahsil of 3.37. Below 6 primary schools per ten thousand population is observed in Miraj, Walwa and Kadegaon tahsils. In four tahsil namely Palus, Tasgaon, Khanapur and Shirala have found 6-12 primary schools per ten thousand population. Above 12 primary schools per ten thousand population is registered in Jath and Atpadi tahsils, due to the distance between each villages is more in these two tahsil than other tahsils.

Table No. 2

Number of Educational Units Per Ten Thousand Population in Sangli District (2011)

Sr. No.	Tahsil	No. of Primary Schools per 10,000 Population	No. of Secondary Schools per 10,000 Population	No. of Higher Secondary Schools per 10,000 Population	No. of Colleges per 10,000 Population
1	Shirala	9.50	1.96	0.98	0.18
2	Walwa	5.00	1.58	0.44	0.20
3	Palus	6.00	1.52	0.42	0.24
4	Kadegaon	5.86	1.47	0.49	0.14
5	Khanapur	7.81	1.88	0.53	0.24
6	Atpadi	13.36	2.17	0.65	0.14
7	Tasgaon	6.25	1.31	0.36	0.12
8	Miraj	3.37	1.31	0.34	0.16
9	K. Mahankal	9.72	1.97	0.39	0.07
10	Jath	13.21	2.26	0.55	0.06
	District	6.77	1.63	0.46	1.55

Source – Calculation Based on Socio-Economic Review of Sangli District, 2011

In case of secondary schools, on an average 1.63 secondary schools per ten thousand of population in study region. There are wide variations in different tahsil of Sangli district. Below 1.50 secondary schools per ten thousand are found in three tahsil namely, Tasgaon, Miraj and Kadegaon. In Palus, Walwa, Khanapur, Shirala and Kavathemahankal tahsil have range between 1.50 to 2 secondary schools per ten thousand population while, the highest number is in Jath and Atpadi tahsils with above 2 secondary schools per ten thousand population in spite of geographical difficulties in Atpadi and Jath this average of schools per ten thousand population is higher than any other tahsils in Sangli district.

The average of higher secondary schools behind per ten thousand population in Sangli district is 0.46. The tahsils which have lower than 0.40 higher secondary schools per ten thousand population are in Miraj, Tasgaon and Kavathemahankal. The range between 0.40 to 0.80 Junior colleges per ten thousand is found in six tahsil namely Palus, Walwa, Kadegaon, Khanapur, Jath and Atpadi. The above 0.80 junior colleges per ten thousand of population is observed in Shirala tahsil.

Average ratio of senior colleges per ten thousand of population is 1.55 in Sangli district. Below 0.10 senior colleges per ten thousand of population is in Jath and Kavathemahankal tahsils. Range between 0.10 to 0.20 senior colleges per ten thousand population was observed in five tahsils namely Tasgaon, Atpadi, Kadegaon, Miraj and Shirala tahsil. While above 0.20 senior colleges per ten thousand of population is registered in Palus, Khanapur and Walwa tahsil.

Conclusion :

Educational development refers to both qualitative and quantitative in nature and plays significant role in the socio-economic and cultural development of rural atmosphere. There have been considerably progress in education. The number of primary schools shows continuously increased, total number of student increased upto 1989-90 after that the student strength has been decreased due to number of private institution run by private bodies. Secondary education serve as a bridge between elementary and higher education. Number of secondary schools and student strength shows increased. Higher secondary schools and number of student strength are also increased in the study region. Higher education provide us with useful skills and living experience for having a good job in future. There are continuously in increasing senior colleges and number of student strength.

The ratio of primary schools per ten thousand population are 6.77. The highest number of primary schools per ten thousand population shows in Atpadi and Jath tahsil with 13.36 and 13.21 respectively due to number of villages is more in these two tahsils. On an average 1.63 secondary schools per ten thousand of population in the study region. Above two secondary schools per ten thousand of population shows in Atpadi and Jath tahsils. The average higher secondary schools behind per ten thousand population in Sangli district in

0.46. Shirala tahsil show maximum number of secondary schools behind per ten thousand of population. The ratio of senior colleges per ten thousand population is 1.55 in the study region. Palus, Khanapur and Walwa tahsils shows maximum number of senior colleges per ten thousand population. Most of the student are come from surrounding rural area and it helps for social change.

References :

1. Christaller, W.,(1933): Central Place in Southern Germany, Translated By Baskin, C.W., Prentice Hall.
2. Hemlata, J., (1999), Changing Index of Deprivation and Education Development Index in Rajstan District Wise-Appraisal, Working Paper, Institute of Development Studies, Jaipur.
3. Muneer, A. And Hameed, A., (1996), ' Inter-District Disparities in Educational Level In U.P.', The Geographer, Vol. 43, No.2.
4. Sharma, P. N. and Katiyar, P. C., (1984), Social Planning : Concepts and Techniques, Print House, Lucknow.
5. [http: // sol.du.ac.in](http://sol.du.ac.in)

Globalization and India's Foreign Trade since 1991**Dr. Ramjan Fattukhan Mujawar**Assistant Professor,
Department of Economics,
Lal Bahadur Shastri College of Arts, Science and
Commerce, Satara.**Introduction:**

International trade has been present throughout much history. Its social, political and economic importance is rising in recent centuries. Today Industrialization, Transport development, globalization, Multinational Corporations and outsourcing are all having a major impact on the international trade. Increasing international trade is crucial to the continuance of globalization, without international trade nations would be limited to the goods and services produced within their own borders. There is no difference between international trade and internal (domestic) trade regarding the motivation and the behavior of parties in the trade. The main difference is that international trade is typically more costly than domestic trade; because of a border typically impose additional cost such as tariffs, time costs due to border delays and cost associated with counter differences such as language, the legal system or culture. Another difference in international trade and internal trade is that the factors of productions like capital and labour are more mobile within country than across countries. Thus the international trade is mostly restricted to trade in goods and services and lesser extent to trade in capital and labour or other factors of productions.

A country can import goods, instead importing factors of production from that country where the intensive use of factor of production is made and thus embodying the respective factor e.g. With the help of international trade consumer can buy goods from all over world in their local shops. Local business must compete with these foreign goods. Also the local businessman has new opportunities to expand their market in world countries. The communication development is rapidly reducing the cost of provided services at international level and internet will assured the change in the nature of many products and services, as it expands market even further than today. Market is going global and everyone knows it. This means that is increasingly important to know the implementation of global market place on consumers, businesses and government. "International trade refers to the exchange of goods and services between the country and region." It is also known as inter-regional or foreign trade. Briefly it is trade between one nation and another is called international trade.

Meaning of Foreign Trade:

Foreign means the trade carried on between the different nations' foreign trade is defined as the exchange of capital, goods and services across international borders or territories. In most of the countries it represents a significant Share of gross domestic product (GDP).

Objectives of the Study:

Following are the main objectives of the study:

- 1) To understand the meaning of foreign trade.
- 2) To study the India's Trade Policy since Independence.
- 3) To find out the growth trend of India's Foreign Trade Since 1991.
- 4) To review the India's Foreign Trade in the Globalization Era.

Research Methodology:

This study is related to the growth performance of Indian economy during the period of globalization. This study is completely based on secondary data viz. Economics Survey of India, National Sample Survey, journals, books, research magazines, internet etc. The tools of analysis are used as simple growth rate, averages, percentages etc.

India's Trade Policy: - Before Independence India didn't have clear policy. But some types of import restriction known as discriminating protection was adopted since 1923 to protect a few domestic industries against foreign competition. After independence a trade policy as part of the general economic policy was formulated in India.

On the import side, India has disadvantage vis-a-vis advanced countries. Developed countries were selling their goods at lower prices. Therefore India had implemented protective policy, to protect domestic industries and to promote industrial development since, Independence, the government of India has broadly restricted foreign competition through a judicious use of import licensing, import quotas, import duties and sometimes banning import of specific goods. Mahalanobis strategy was adopted of economic development through heavy industries, which India adopted since second plan. It banned and kept the minimum import of non-essential consumer goods. It has provided comprehensive control on various items of imports. Liberal import of machinery, equipment and other development goods to support heavy- industries based economic growth. It adopted favorable climate for the policy of import substitution. On the export side policy was adopted to pay for its essential imports and to minimize dependence on foreign countries. Exports expansion policy was adopted. By setting the trading institutions, by fiscal and other incentives export promotion policy was implemented to earn foreign exchange, since 2nd plan. Again in 1970 export promotion was accelerated due to mounting debt service obligations and to achieve the goal of self reliance.

Globalization and Foreign Trade Scenario of India:

Globalization is a process of integrating various economies of the world without crating any hindrances in the flow of goods and services, technology, capital and even labor. Basically, it signifies a process of internationalization plus liberalization, also it indicates desire to integrate nations within the overall frame work of WTO. One of the important aim of globalization is to expand trade in goods and services. In this context, world commission states that "This trade expansion didn't occur uniformly across all countries with the industrialized countries and a group of 12 developing countries has lion's share. In contrast the majority of the developing countries didn't experience significant trade expansion. Indeed most of LDCs experienced a proportional decline in their share of world market despite the fact that these countries had implemented trade liberalization measures." In this sphere India, has also accepted globalization in the year 1991.

Growth Trend of India's Foreign Trade Since 1991:

India has accepted LPG policy in July 1991. Therefore liberalization privatization and Globalization has been started in India. It resulted into various changes in Indian economy, fiscal sector reforms , financial sector reforms, free economic policy, abolition of free trade barriers, reduction in exports imports duties etc. are taken place. They affected the foreign trade of India. It caused to increase total volume of trade as well as volume of exports imports. Table No. 4.5 reveals growth trend of India's foreign trade, since 1991 to 2010-11

Table No.-1

Growth trend of India's foreign trade, since 1991 (Rs. Crore)

Year	Total Volume of Trade
1990-91	75451
1995-96	229031
1999-2000	374797
2005-06	1116827
2010-11	2826116
2011-12	3074249
2012-13	3191188
2013-14	3308128
2014-15	3425067
2015-16	3542007
2016-17	4009764
2017-18	4594461
SGR	+3645.63
Average SGR	+173.60

Source - RBI Bulletins various issues.

Above table no. 1 shows the India's total volume of foreign trade since 1990-91 to 2017-18. The total volume of trade was Rs. 75451 cr. in 1990-91. It is increased to Rs. 2826116 cr. in 2010-11 and it is also increased by Rs. 4594461 cr. It's on an average SGR is remained +173.60 per year during the period of 27 years. It means that Growth trend of India's foreign trade showing there is increasing trend in India's foreign trade.

India's Foreign Trade in the Globalization Era:

- 1) Share of exports in world trade of India and some fastly developing countries shows that among these countries china's share shows highest growth rate +17.5 and it ranks first, and India's growth rate is remained +15.4 and it ranked 2nd Brazil remained 3rd (+9.5) and Mexico ranked least (+8.8) since 1995 to 2010 .
- 2) Growth rate of India's foreign trade during post globalization period is greater than growth variables.
- 3) India's export growth in respect of total SGR, average SGR reveals that post globalization era reveals higher growth rates to the pre globalization decade.
- 4) Imports and exports share in total foreign trade shows that imports share is relatively remained higher than exports share during the globalization period.
- 5) The share of principle commodities in India's exports is increased during globalization period they are cotton yarn, Engineering goods, Readymade garment, Handicrafts , Gems and Jewelry and chemicals on the contrary commodities like rice, fruits and vegetables, cashew kernels, fish products, shows declining share in total exports of principle commodities in globalization period.
- 6) The analysis of Indian exports shows that Tea, spices, Rice, unmanufactured Tobacco, manufactured leather products which are agriculturally oriented products show significantly increased demand and dominant position in India's exports during globalization period.
- 7) Total capital growth from pre to post globalization period on capital account is shows that net capital increase on capital account shows rising trend during globalization period.
- 8) During the period of pre to post globalization period current account deficit is declined. It shows rising income from exports earning in globalization era.
- 9) During the globalization period in India's foreign Exchange Reserves foreign currency share is remained highest 85.71% than other components and it ranked 1st , Gold shows average share 13.67% and ranked 2nd , RTP shows 0.60% share and ranked 3rd , The SDRs shows 0.35% share and ranked 4th .
- 10) There is correlation between the exports growth and rate of economic development. It means that there is positive correlation between these two variables. As exports increases, rate of economic development also increases and vice versa.

Conclusion:

The role of foreign trade is important in the economic development of India. During the globalization period rate of growth of imports is greater than exports so there is need to control import and exports should be increase. Share of Agricultural allied products is declined during the globalization period and government should help to increase the exports of agricultural products by providing various incentives. India's negative balance of payments is widened (Trade Deficit) during globalization. This imports exports gap is to be bridged by increasing the exports, particularly the exports of agricultural and allied sector commodities. During globalization period agro based commodities have greater export demand and they are remained icons, so government should provide various facilities, concessions, tax concessions, grants and subsidies to agriculture and agro based industries which will cause to increase the exports of India remove the trade deficit.

References:

- 1) A.N.Agrawal -Indian Economy, Wisawa Prakashan New Delhi, 2000.
- 2) G.Datta and Ashwini Mahajan - Indian Economy, S.Chand and Co.Ltd. New Delhi, 2011-12.
- 3) India Publication Division-Ministry of Information and Broadcasting Government of India. 2016
- 4) R.Datta and K.P.M.Sundharam - Indian Economy, S. Chand and Com, Ltd, New Delhi, 2017.
- 5) RBI (2017) Hand Book of statistics on Indian Economy.
- 6) Economic Survey of India- 2017.
- 7) World Trade Organization IMF, International Statistics - 2017.

Tracing The Historical And Recent Performance Of Indian Agriculture During Pre And Post Globalisation Era

Vikas B. Abnave

Research Fellow, Institute for Social and Economic Change,
Bengaluru, Karnataka- 560 072.

Abstract

This paper examines the changes which happened due to globalization in Indian agriculture. It is based on the latest available secondary data and existing literature. The result reveals that the proportionate share of cereals and non cereals food crops in the total agricultural production has come down, while crop diversification taken place in terms of increased proportionate shares of livestock products. The private players are being dominant in the agricultural investment and the import has recorded higher than exports of agricultural commodities. All over Indian agriculture situation indicates that the incidence of the agrarian distress in terms of farm suicides and heavy growers indebtedness is higher. With a view to promote agricultural growth, the contract farming and corporate farming have been encouraged by the Governments. Due to the globalization, some positive impacts also had happened in Indian agriculture like modernization of agriculture, introduction of new technology and inputs etc. This paper also found that the short-term measures initiated by the Government are inadequate and ineffective to tackle the long-term problems in the agriculture sector. Finally, this paper suggests that there is need to revise and consider the needs and consequences before putting any restriction on the agricultural sector.

Keywords: Globalization, Agriculture, Foodgrains, Import-export, India.

Introduction

Globalization is the concept that has come to overlook the world since the nineties of the last century. Globalization can be simply defined as “The spreading out of economic activities across the political boundaries of native countries”. It refers to flow of good and services, technologies, capital and labor among the different countries. Globalization has introduced in India during 1991 and brought about significant changes in the economic policy framework that has directly or indirectly influenced overall and sectoral patterns of growth in the Indian economy (Bhalla, 2004).

Globalization has brought in changes and new opportunities to the developing countries and also greater access to developed country's technologies and markets hold out promise improved output level of agriculture and higher living standard of poor especially rural areas. However, the negative impact of globalization is that a great majority of developing countries remain removed from the development process. Somasekhar (2013) argues that till the nineties the process of globalization of the Indian economy was constrained by the barriers of trade and investment, liberalization of trade, investment and financial flows initiated in the nineties has progressively lowered the barriers to competition and accelerated the pace of globalization.

In case of India, the GDP of agriculture increased annually at more than 3 percent during the 1980s which was considered reasonably satisfactory performance of this sector. During 1991, the country initiated economic reforms aimed at far reaching changes in regulations, fiscal policy, trade policy, exchange policy and the role of market forces. The agriculture sector was not targeted directly by the reforms, but it was affected indirectly through changes in exchange rate, terms of trade etc.

Arguments in favour of Globalization

- *An agricultural sector would benefit indirectly by exchange rate reform and reduction of protection to the industry, and directly by removing the barriers to external trade in agricultural products [Manmohan Singh (1995) and Ahluwalia (1997)].*
- *Globalization encourages the well positioned to use tools of economics and politics to exploit market opportunities, boost technical productivity, and maximize short term material interests (Robert Issac, 2005).*

Arguments in against of Globalization

- *The process of globalization not only opened up the economy and accelerated cross border mobility of persons, goods, capital, data and ideas but also opened up the society to infections, diseases and pollution, criminalization etc. (UNESCO, 2002).*
- *During the post reform period there has been an increase in the inequality of distribution of land owned (Guarang Sahay, 2008).*

- *Indian agricultural growth becoming slowdown in the post reform period, due to lack of public investment in agriculture has had deleterious impact on investment and growth of irrigation, and input use inefficiency (Bhall and Singh, 2012).*

With this background, the benefits from globalization is a debated issue, but some positive as well as negative impacts have found on Indian agriculture which are briefly discussed as follows;

Objective

To find out the historical and recent performance of indian agriculture during pre and post globalisation era.

Database

The present analysis is based on the review of existing literature and secondary data which was collected from the Directorate of Economics and Statistics (DES), CSO, Economic Survey, Ministry of Agriculture and Farmer Welfare, Directorate General of Commercial Intelligence & Statistics, Reserve Bank of India (RBI), All India Rural Debt and Investment Survey various Reports etc.

Share of Agriculture in GDP and Employment

Even at the beginning of the 2th century, India has continued to be rural and agricultural in terms of livelihood activities of rural India. In 1999-2000, there was 72 percent of the population and 76 percent of the workforce existed in rural India. Within rural areas, there has in a way been excessive dependence on agriculture.

Table 1: Share of Agriculture in GDP and Employment in India (in percent)

Year	Share of Agriculture in	Share of Agriculture in
1972-73	41.0	73.9
1993-94	30.0	63.9
1999-00	25.0	60.2
2004-05	20.2	56.5
2010-11	14.1	58.2
2016-17	17.3	50.0

Source: CSO and Economic Survey

An important structural feature of the Indian economy has been a continuous decline in the share of agriculture in total gross domestic product, but very slow diversification of the workforce away from agriculture. While the share of agriculture in GDP declined from 41 percent in 1972-73 to 17.3 percent in 2016-17, the share of employment in agriculture declined from 74 percent in 1972-73 to 50 percent in 2016-17. The slow growth of employment in the formal sector, and agriculture as employment of last resort, result in structural rigidity that inhibits the shift of labourforce from agriculture to non-agricultural sectors, contributing to a very large and increasing gap in the per worker earning in the agriculture and non-agricultural sectors. To sum up, the pre- globalization period had much more progress than the post globalization period. This can be the tremendous growth of industry and service sectors which have relatively competitors of the agricultural sector. In actual, there is a major considerable contribution of agricultural sector found in GDP and employment in terms of absolute, but raltively it's shows declining.

Changes in Cropping Pattern

In the globalization era, the cropping pattern of Indian agriculture has undergone vast changes. Due to the commercialization of India agriculture growers are being induced to diversify their production pattern and switch over to cash crop cultivation instead of food crops. The objective behind this shift to high value nonfood grains is to take competitive advantages from the market which was opened due to globalization. Therefore, the growers resort to credit for investing in cultivation of cash crops for better revenue with the changed cropping pattern strategy.

It can be said that the proportionate share of cereal production was more than 30 percent during the decades of 1960s, 1970s and 1980s which came down to less than 30 percent in 1990-91. Since than there is a continuous downward trend of the proportionate share of cereal production. In comparison to 1990-91, the proportionate share of cash crops has the marginally increased by only 0.5 percent in the year 2003-04. This further implies that the efforts by the growers towards crops shifting from traditional food grain production to

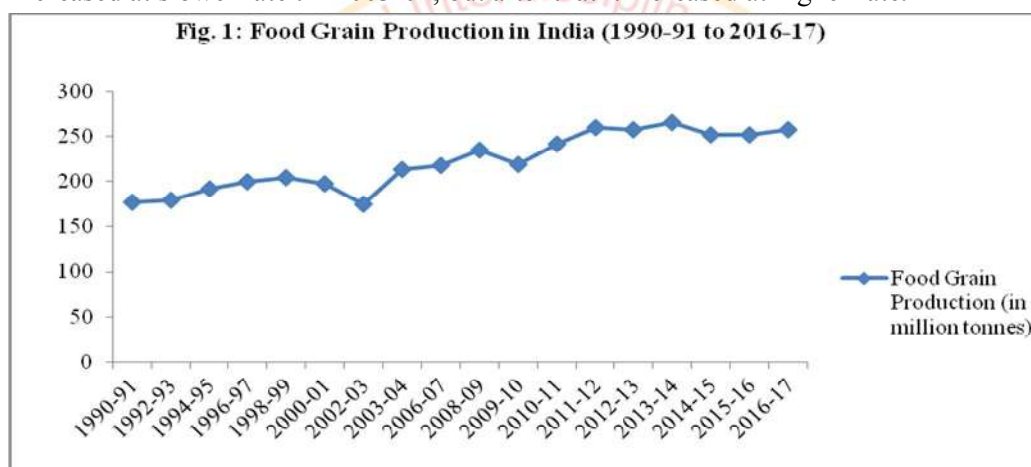

cash crops is yet to become successful (Radhakrushna, 2008). But a secular increasing trend in the field of livestock and fishing pointed out a good deal of success in agro-diversification.

Qaim (2013) argued that cash crops have significantly increased productivity and household income in India. The income gains from cash crop like sugarcane have also improved household access to food, leading to higher consumption. Also it showed that assured food security can achieve through inter cropping system with the help private investment. Because people can be cultivated the food crops with cash crops like gram, wheat, potato, maize etc. Govereh and Jayne (1999) observed that the private investment in basic infrastructure to support cash crop activities has also increased the returns to smallholder food grains production (Spill over effect).

Food grain Production in India during the reform periods

The optimum foodgrain production is most important for the tackle the problem of food security. Recently government of India providing support to the foodgrains growers. As far as, the food grains output is concerned, in 1950-51 the total production of foodgrain was 50.8 percent. After the 1990-91 total food grain production increased at slower rate till 2003-04, but after that it increased at higher rate.

Source: Department of Agriculture, Cooperation & Farmers Welfare & Economic Survey(2018)

The Fig. 1 indicates the food grain production in India during the post reform periods. In the year 1990-91 the food grain production was 176.36 million tones and the year 1998-99 it was 203.61 million tones. It rose further to 217.28 million tonnes in 2006-07 and 2016-17 it was 257.68 million tonnes. However, the large amount of foodgrains production has been increased, but per capita consumption has been declined from 171 kg. per person/annum(1960-61) to 152 kg. per person/annum (2001). However, it has increased upto around 178 kg per person / annum in 2016. On comparison of the pre and post globalization period, it can be seen that the per capita net availability of foodgrains has increased, except the rice (Table 2). To sum up, it can be said that there is a no any destructive impact due to glibalization had happened on foodgrain production and its availability of per capita.

Table 2: Per Capita Net Availability of Foodgrains (per annum) in India (Kg / year)

Year	Rice	Wheat	Other Cereals	Cereals	Gram	Pulses	Food Grains
1951	58.0	24.0	40.0	122	8.2	22.1	144.1
1961	73.4	28.9	43.6	145.9	11.0	25.2	171.1
1971	70.3	37.8	44.3	152.4	7.3	18.7	171.1
1981	72.2	47.3	32.8	152.3	4.9	13.7	166.0
1991	80.9	60.0	29.2	171.0	4.9	15.2	186.2
2001	69.5	49.6	20.5	141.0	2.9	10.9	151.9
2011	66.3	59.7	23.9	149.9	5.3	15.7	170.9
2012	69.4	57.8	21.9	149.1	4.9	15.2	169.3
2013	72.1	66.8	19.2	158.1	5.6	15.8	179.5

2014	72.3	66.8	22.6	161.6	6.0	16.9	178.6
2015	67.9	61.3	28.4	153.8	5.1	16.0	169.8
2016	67.2	72.9	26.1	162.0	4.8	15.9	177.9

Source: Directorate of Economics and Statistics, DAC & FW (2017).

Investment in Agriculture

The share of private investment in total investment increased significantly over time from about 50 percent in the early 1980s to 80 percent in the decade of 2000s. In other words, the share of public investment declined from about 50 percent to 20 percent during the same period. It may be noted that 90 percent of the private investment is made by farmers for on-farm production. The public investment in agriculture during the initial period of the globalization was found unsatisfactory till 1998-99 (Table 3).

Table 3: Investment in Indian Agriculture

Year	Investment in Agriculture (in crores)			Share of Private Investment (%)
	Public	Private	Total	
In 1999-00 prices				
1980-81	13174	15384	28558	53.9
1985-86	11248	12960	24208	53.5
1988-89	10302	15564	25866	60.2
1989-90	8909	17132	26041	65.8
1990-91	8938	29116	38054	76.5
1991-92	7901	16634	24535	67.8
1992-93	8167	22863	31030	73.7
1993-94	8907	19230	28137	68.3
1994-95	9706	17184	26890	63.9
1995-96	9560	17776	27336	65.0
1996-97	9225	20589	29814	69.5
1997-98	7812	24692	32504	76.0
1998-99	7949	24956	32905	75.8
1999-00	8668	41483	50151	82.7
2000-01	8085	37395	45480	82.2
2001-02	9712	47266	56978	83.0
2002-03	8734	46934	55668	84.3
2003-04	10805	42737	53542	79.8
In 2004-05 prices				
2004-05	16183	62665	78848	79.5
2005-06	19909	73211	93121	78.6
2006-07	22978	71422	94400	75.7
2007-08	23039	86967	110006	79.1
2008-09	24452	114145	138597	82.4
In 2011-12 Prices				
2011-12	35696	238175	273871	87.0
2012-13	36019	215075	251094	85.7
2013-14	33925	250499	284424	88.1
2014-15	36714	240700	277414	86.8
2015-16	44957	220081	265038	83.0
2016-17	45981	219371	265352	82.7

Source: CSO (2017), S. Mahendra Dev, Jan (2012).

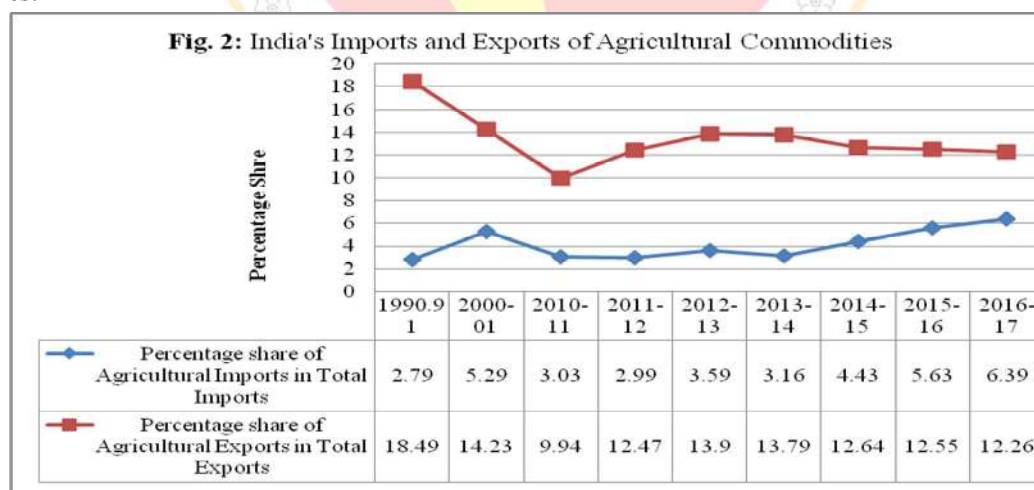
The growth rates of investment show that public sector investment showed a negative growth in the 1980s and 1990s and a growth of 15 per cent in 2000s. On the other hand, the growth rate of private investment increased gradually from 2.5 percent in the 1980s to 4.1% in the 1990s and 5.2 percent in 2000s. On the whole, the growth rate of public and private investment is the highest in the decade of 2000s. In short, it can be made a conclusion that the progress in investment is found better in public as well as private investment, but it is relatively higher occupied the private investors. Moreover, the private players are entered in the Indian agriculture for investment which can be helpful for technology development, rural banking sector, new experiments in agriculture etc.

Imports and Exports of Agricultural Commodities

From Fig. 2, it can be found that india's exports are declining after globalization, and for same period, the import of agricultural commodities had rising. It would be having dire impact on Indian economy. In 2012-13, the share of agricultural products and food products in India's overall export was 10.66 percent. The same was around 20 percent in 1990s while 7.9 percent in late 2010s. Thus, from globalization period onwards, the share of agricultural exports in India's total exports gone down, and it has only enhanced in recent years a little bit. The reason is not adverse performance of agricultural sector but is vigorous performance of other sectors particularly service sector. Thus, the key reason is that service exports outperformed agricultural exports in last two decades.

For the last few years, the agricultural exports of India have shown rising trend and this trend is expected to continue due to several reasons such as reduced transaction costs, time, increased abroad demand and policy drive for agriculture sector, sufficient stock of foodgrains, increased importance to food processing industry, etc.

Although India is a net agricultural exporter; yet a huge burden on India's import bill is due to agricultural imports. The largest agricultural exports of India are Edible oil; wood products and pulses. India also keeps importing Sugar, onion etc every now and then. Edible oil is India's largest import agricultural commodity mainly because of its higher consumption and lower production and are also essential agricultural commodities.

Source: Directorate General of Commercial Intelligence & Statistics, D/o Commerce, Kolkata

Indebtedness of Farmers

The share of institutional sources in growers' debt has improved considerably in the years following bank nationalization, from about 32 percent in 1971 to 66 percent in 1991, but in the 1090s, there was a loss of momentum and the share declined to 61 per cent in 2002.

Table 4: Share of Debt of Cultivator Households from Different Sources: 1951-2002 (in %)

Sources of Credit	1951	1961	1971	1981	1991	2002
Institutional	7.3	18.7	31.7	63.2	66.3	61.1
Cooperative Societies/Banks, etc	3.3	2.6	22.0	29.8	30.0	30.2
Commercial Banks	0.9	0.6	2.4	28.8	35.2	26.3

Non-institutional	92.7	81.3	66.3	36.8	30.6	38.9
Moneylenders	69.7	49.2	36.1	16.1	17.5	26.8
Unspecified	—	—	—	—	3.1	—
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Source: Reserve Bank of India (RBI), All India Rural Debt and Investment Survey various Reports

In the post-nationalization period, the increase in the share of commercial banks was rapid and sizeable. The cooperative sector's share increased from 22 per cent in 1971 to about 30 per cent by 1981 and stagnated since then. In the 1990s, while cooperatives sustained their, albeit low, share at 30 percent, the share of commercial banks slipped from 35 per cent in 1991 to 26 per cent in 2002. The decline in the share of institutional agencies in the 1990s could be attributed to the decline in the share of commercial banks. To sum up, it can be said that the shift in agricultural credit market had happened from non-institution credit sources to institutional credit sources.

Farmers Suicides

Indian agriculture sector has been ignored in the planning process except for few five year plans. Indian planning has not given appropriate priority to agriculture. There are lots of limitations for protection to agriculture in new economic policy. In globalization era grant in aid of agriculture were drawn and in other hand import of agricultural products allowed without restrictions at large amount. In the process of industrialization there are drastic changes happening, this change directly affected to agricultural productivity (Deshmukh, 2011). The banking sector is not ready to provide credit to agriculture for avoiding risk, therefore some extent the growers were trapped by the private moneylenders.

A large number of suicide cases are reported from the marginal and small growers categories. Andhra Pradesh, Maharashtra, Assam, Madhya Pradesh and Chattisgarh where the incidence of indebtedness is higher. Thus, there is a direct relationship between indebtedness and farmer suicide. The annual average rate of farm suicides has increased in Andhra Pradesh, Maharashtra, Assam, Madhya Pradesh and Chattisgarh, whereas the annual average rate of farm suicide has declined in Karnataka and Tamilnadu states.

Table 5: Farm suicide annual averages in selected states : 1995-2002 & 2003- 10

State	Farm suicide annual average		Difference (2 nd AVG-1 st AVG)
	1995-2002	2003- 10	
Andhra Pradesh	1590	2301	+711
Assam	155	291	+135
Karnataka	2259	2123	-136
MP+ Chattisgarh	2304	2829	+525
Maharashtra	2508	3802	+1294
Tamilnadu	1426	990	-126

Source: www.indiatogether.org, Date: 08 Dec 2011

Above all discussion and figures clearly shows that the policies of economic liberalization, globalization have tended to cause a reduction in public investment in agriculture, as well as partially withdrawal state support to various farming groups. The removal of subsidies and slow growth of subsidized agricultural credits on the one hand, and introduction of trade liberalization on the other, which caused agricultural output prices to fall for some key agricultural commodities, especially before 2004-05. This has lead to an increased dependence of growers on informal moneylending. This lead to a further deterioration of the growers living standards and also sometimes lose control over the cropping pattern decision (Vakulabharanam, 2011).

Emergence of Contract Farming and Corporate Farming

Most of the farm operational holdings in India being small and marginal, there are problems in getting quality raw materials for processing or fresh marketing especially in perishable high value crops. Against the realization of low and unremunerative price for the produce, contract farming has emerged as a new venture by the entry of MNCs and domestic players into agri-business. To give a boost to agro diversification and growth, many state governments in India have attempted liberalization of land laws, especially land ceiling laws. The states of Gujarat, Karnataka, Madhya Pradesh and Maharashtra allowed agri-business farms to buy and operate large land holding for research & development and export oriented agricultural production.

Under the TRIPs regulations of WTO, the multinational seed companies like Monsanto, Syngenta etc. have emerged as very powerful agents proceeding to take complete control over the seed industry and thus control over the land use pattern in Indian agriculture. Hybrid seeds with seed specific nutrients and pest management based plant varieties are being supplied by MNCs at prices beyond the reach of poor growers. In India, the Government has allowed 100 percent foreign direct investment through automatic route of covering horticulture, floriculture, development of seeds, animal husbandry, fertilizer and other services related to agro and allied sectors. The total amount of FDI inflows to the fertilizer industry in India was US \$ 22 million between August 1991 and Dec 2005. The various advantages of FDI inflows to the fertilizer industry in India are growth and expansion of fertilizer industry, use of improved technology and better quality fertilizers that are more effective for agriculture. And same positive impacts happen due to the FDI inflow to agricultural machinery. After globalization, the use of modern inputs has increased in Indian agriculture.

Summary

It is clear that the globalization policies adopted by the government of India played a dominant role. During the reform period, the proportionate share of cereals and non cereals food crops in the total agricultural production has come down, while crop diversification taken place in terms of increased proportionate shares of livestock products. All over Indian agriculture situation indicates that the incidence of the agrarian distress in terms of farm suicides and heavy farmers indebtedness is higher. With a view to promote agricultural growth, the contract farming and corporate farming have been encouraged by the Governments. This emergence of contract farming and corporate farming have been created hegemony of MNCs in Indian input markets. Due to the globalization, some positive impacts also had happened in Indian Agriculture like modernization of agriculture, introduction of new technology and inputs etc. but its impact on biodiversity and the environment is a different issue. Finally, this paper suggests that there is need to revise and consider the needs and consequences before putting new restrictions on the agricultural sector.

References

1. Ahluwalia M. S., (1996), "New Economic Policy and Agriculture: Some Reflections", IJAE, Vol. 51, No.3.
2. Bhalla G. S. (2004), "State of Indian Farmer", Globalization and Indian Economy, Ministry of Agriculture, (GOI), Academic Foundation, New Delhi.
3. Bhalla G.S. & Singh G., (2012), "Economic Liberalisation and Indian Agriculture: A District level Study", Sage Publication, New Delhi.
4. Central Statistics Organization (CSO), Ministry of Statistics & Programme Implementation, GoI.
5. Department of Agriculture, Cooperation and Farmer Welfare, GoI.
6. Deshmukh P. V (2011), "Farmers Suicides in India", ISRJ, Vol. 1, Issue 1/ Feb 2011.
7. Directorate of Economics & Statistics, GoI.
8. Director General of Commercial Intelligence and Statistics, Kolkata, GoI.
9. Govereh and Jayne (1999), "Effect of Cash Crop Production on Food Crop Productivity in Zimbabwe: Synergies or Trade-offs?", MSU Working Paper No.74.
10. Guarang Sahay (2008), "Globalization, Liberalization and Agrarian Distress: A Study of Suicides among farmers in India", Global Labour University Conference, Berlin.
11. UNESCO (2002), "Globalization, Drugs and Criminalisation" Final Research Report on Brazil, China, India and Mexico", UNESCO.
12. S. Mahendra Dev, (2012), "A note on Trends in Public Investment in India", IGIDR Projects Series, Jan 2012.
13. Radhakrushna Panda (2008), "Growth of Indian Agriculture: A Great Dilemma of New Economic Policy", published in "Agrarian Crisis, Farmers Suicides, and Livelihood Security of Rural Labour in India", edited by K. K. Bagchi, Abhijeet Publication Delhi.
14. Robert Issac (2005), "The Globalization Gap", Pearson Education Inc., New Jersey.
15. Somasekhar K., (2013), "Impact of Globalization on Indian Agriculture & Challenges- A Critical Review", International Journal of Arts Commerce and Literature, Vol.1, Issue 2.
16. www.indiatogether.org, Date: 08 Dec 2011
17. Reserve Bank of India, GoI.
18. Qaim M., & Kouser S., (2013), "Genetic Engineered Cotton and Food Security in India", ISB News Report, Sept 2013.

LULC and Change Detection by Multi Temporal Remote Sensing Imageries : (WIMPCOM) Mumbai, India (1992-2009)

Ramhari J. Bagade,

Department of Geography,

Dr. Patangarao Kadam Arts and Commerce College,

Pen, Tal-Pen, Dist- Raigad, Maharashtra, India- 402107.

Abstract:

An anthropogenic activity shapes to the Earth. Un-resting man develops to unstable Earth. Day by day development has been takes Place. Changes between Physical and cultural features suddenly increases, hence with help of technology and knowledge Land Cover and Land Use pattern impact on specific society. GIS, GPS and Remote Sensing Technique are suitable tools to study Land Use Land Cover (LULC) details changes through to time. Following study purely technology based using Topographical Maps, GIS Software's like i.e. Q-GIS, SAGA software. The study Area Thane (West), Mira Bhayandar (South), Present work aims at interpreting different land use land cover (LULC) details i.e. Built-up area, Water Bodies and Natural Vegetation in this region with the help of GIS and Remote Sensing data and analyse changes over the period of 11 years (i.e. 1992-2009.) The study has shown that there is drastic reduction of area of Mangroves Land water and Water in Creek and increment of Built-up area and Natural Vegetation, due to rapid growth of Urbanization.

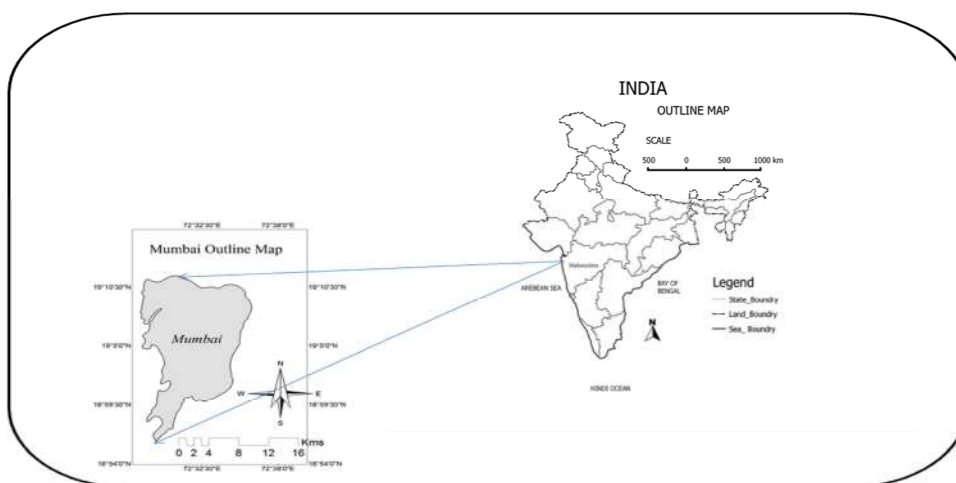
Key Words: LULC, WIMPCOM, Built up Area, Natural Vegetation, Land and sea Water bodies, Mangroves.

Introduction

Land Use Land Cover Change Land use and land cover change means quantitative changes in areal extend (increase or decrease) of a given type of land use or land cover respectively. The detection and measurement of change depends on the spatial scale; higher the spatial level of detail, larger the changes in areal extent of land use and land cover which can be detected and recorded. In case of land cover as well as land use, the meaning and conceptualization of change is much broader. Change could be because of conversion or modification. In case of land cover change, conversion involves. Conversion from one type of use to another i.e. changes in the mix and pattern of land uses in an area. Major Sectors for Land Use and Land Cover Change The “determinants” or “driving forces” or “Sectors” of land use change are in general belonging either to bio-physical or socio-economic categories.

Ecosystems in urban areas are strongly influenced by anthropogenic activities; considerably more attention is currently being directed towards monitoring changes in urban land use land cover (LULC). Land use changes have potentially large impacts on water resources and natural vegetation (Stonestrom et al., 2009) [1]. DeFries and Eshleman (2004) underline the importance of understanding the impact of land use change on water resources, which they identify as a key research topic for the decades ahead. [2] In order to assess past land use changes, satellite images provide valuable spatially distributed information.

Study Area:-

Map: 1 Location Map

Mumbai is one of the great oldest economic capital and backbone of Maharashtra. Now a day's Mumbai Past time covered as seven islands (**WIMPCOM**- Worli, Isle of Bombay, Mahim, Parel, Colaba, Old Woman's Island (Little Colaba) and Mazagaon.) Mumbai in Mumbai lying in between latitude longitude; It starts from CST to South and Mira Bhayandar and Thane (West) to the North.

Objectives:- To reach the above aim following objectives have been set:

- To generate land use land cover database with maximum likelihood classification for 1992, 1995 and 2009 using satellite data and geo-referencing to topographical map at 1: 250,000 scale.
- To create database on Anthropogenic i.e. Built up Area and Physical i.e. Water Bodies and Natural Vegetation activities.
- To comprehensive study and detection of changes in Anthropogenic and Physical activities.

Aim

- Analysis and Management of Evaluating Resources and impact of human activities on land use land cover change.
- Prediction of future land use land cover model using appropriate scenario.

Methodology

Google Earth Images and satellite imageries have been taken from website. Google Earth Image and Topographical Map of Mumbai used for geo-referencing and visual interpretation of Images. In the present study Image Processing and visual interpretation technique are carried out to Land Use Land Cover Classification using True Colour Composite (TCC). Supervised Classification and The Maximum Likelihood Classification adapted to Prepare LULC Maps. The interpretation is based on shape, size, tone/colour, texture, and pattern, and location aspects of the particular feature on the satellite imagery. Using the above interpretation keys, a thematic layer of Land use land cover for the year 1992, 2005 and 2009 is prepared. The database were digitized and analysed with the help of QGIS and SAGA to obtain land use land cover area statistics for each of these categories for the Natural Vegetation, Water in Creeks, Built up Area, Land Water and Mangroves.

Data Used

Study includes Google Earth Image from internet, Survey of India (SOI) topographic sheets of 1:50,000 scale and satellite images Land Sat L 1-4 MSS-multi-spectral of four bands spectral range 0.5 - 1.1 μm and 60 meter spectral resolution of year 1992, 2002 and 2009. These (Land sat) data were visually and digitally interpreted by using the SAGA Software (for processing, analysis and integration of spatial data) to reach the objectives of the study.

Table 1 Following satellite Images were used for classification

Year	Satellite	Sensor	Band#s	Spectral Range	Scene Size	Pixel Res
1992	L 1-4	MSS multi-spectral	1,2,3,4	0.5 - 1.1 μm	185 X 185 km	60 meter
2002	L 1-4	MSS multi-spectral	1,2,3,4	0.5 - 1.1 μm	185 X 185 km	60 meter
2005	L 1-4	MSS multi-spectral	1,2,3,4	0.5 - 1.1 μm	185 X 185 km	60 meter

Result and Discussion:

The supervised classification conducted on the year 1992, 2005 and 2009 Images. Five classes Natural Vegetation, Water in Creeks, Built up Area, Land Water and Mangroves

Change Detection:

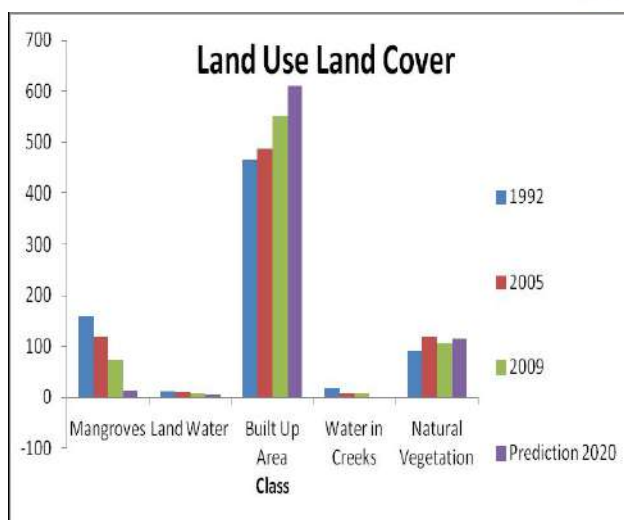
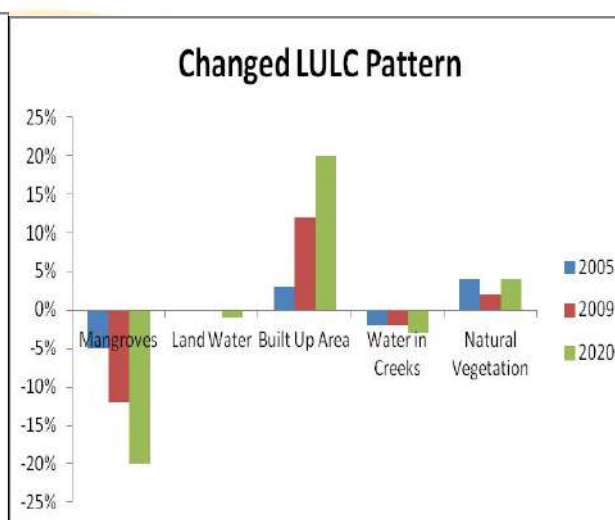
The present study has been taken up in order to understand the changes that have taken place in land use/land cover in Thane (West), Mira Bhayandar (South) and Mumbai. Therefore, attempt will be made in this study to map out the status of land use land cover of Mumbai between 1992 to 2009 with a view to detecting the land consumption rate and the changes that has taken place in this status particularly in the built-up land so as to predict possible changes that might take place in this status in the next 11 years using both Geographic Information System and Remote Sensing data. Therefore, this Paper aims to access the temporal changes of selected land cover of Thane(West), Mira Bhayandar(South), Mumbai.

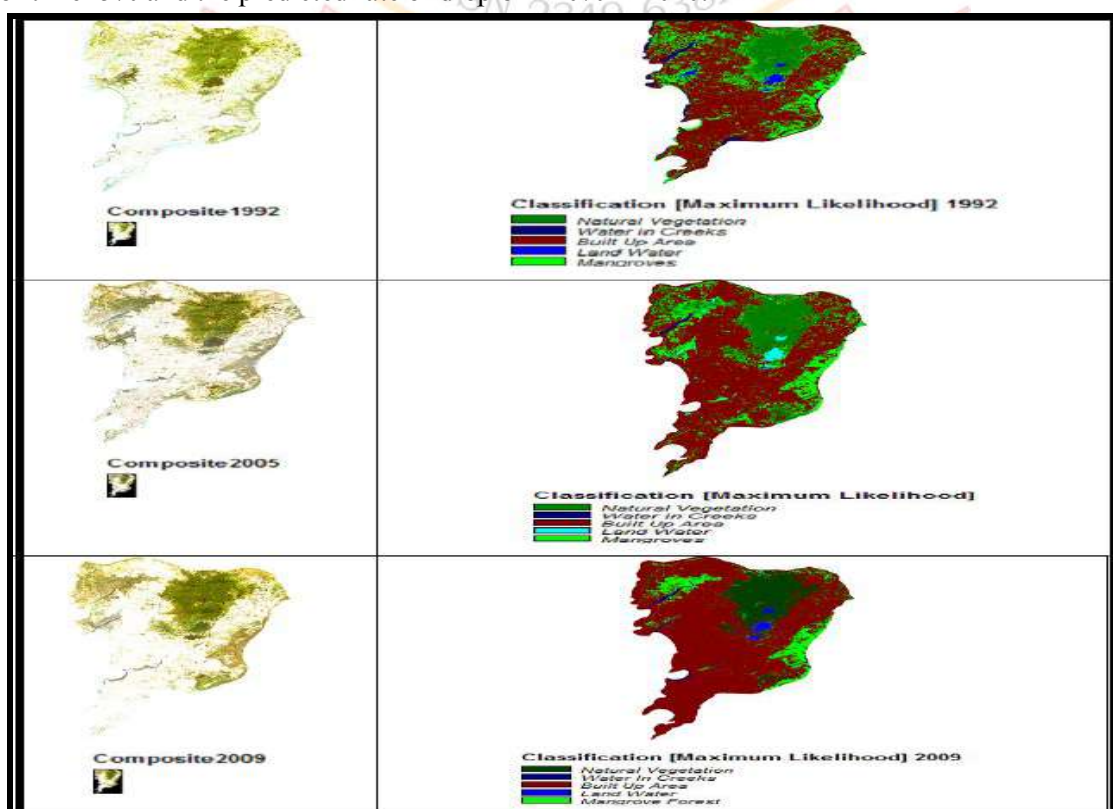
Table 2: Changed LULC Pattern

CLASS	NAME	Area Changes and Their Percentages in sq Mts.					
		2005		2009		Prediction 2020	
1	Mangroves	-40279	-5%	-89004	-12%	-146595	-20%
2	Land Water	-568	0%	-3261	0%	-5371.06	-1%
3	Built Up Area	23101	3%	88635	12%	145987.1	20%
4	Water in Creeks	-12772	-2%	-12332	-2%	-20311.5	-3%
5	Natural Vegetation	30517	4%	15961	2%	26288.71	4%

Graph 1: Land Use Land Cover (LULC)
Graph of Study Area 1992,2005 and 2009

Graph 2: Changed LULC Pattern in Percentage

In the period between 1992-2009 Graph 1 and Graph 2 Shows that the built up area is increased 12% and it is predicted that in 2020 it will be increased 20%. Mangroves are decreased rapidly between 2005-2009 the period of time -5% and the predicted rate of drop off -20% in 2020.

Image Classification:-

The initial L 1-4 MSS multi-spectral imageries (1992, 2005 and 2009) were subjected to a classification zones. Visual image of Google-TM interpretation was utilized to classify the images to different land use categories. In order to classify the rectified images, five classes were delineated in the images namely mangroves, land water, built up area, water in creeks and natural vegetation. The land use map prepared for the year 1992, 2005 and 2009 are shown in figure 2, 3 and 4 respectively.

Conclusion

It is concluded that the study Area of Thane (West), Mira Bhayandar (South), of different land use land cover (LULC) details i.e. Built-up area, Water Bodies and Natural Vegetation in this region with the help of GIS and Remote Sensing data and analyse changes over the period of 11 years (i.e. 1992-2009) has been changing rapidly. The study has shown that there is drastic reduction of area of Mangroves, Water in Creek and Land Water respectively and increment of Built-up area and Natural Vegetation, due to rapid growth of Urbanization. Author recommends that Human being should take proper action on equilibrium between the growth and development of Built-up Area

Acknowledgement:

The author is thankful for Principal A. D. Dhanawade and S.V.Bangale for providing necessary facilities and encouragement during research work.

References:

1. Stonestrom, D. A., Scanlon, B. R., and Zhang, L.: Introduction to special section on Impacts of Land Use Change on Water Resources, Water Resource. Res., 45, W00A00, doi: 10.1029/2009 WR007937, 2009.
2. DeFries, R. and Eshleman, K. N. (2004) Land-use change and hydrologic processes: a major focus for the future, Hydrol Process. 18, 2183–2186, 2004.
3. Miller, S. N., Kepner, W. G., Mehaffey, M. H., Hernandez, M., Miller, R. C., Goodrich, D. C., Devonald, K. K., Heggem, D. T., and Miller, W. P.(2002)Integrating landscape assessment and hydrologic modeling for land cover change analysis, J. Am. Water Resource. As., 38, 915–929, 2002.
4. Harshika A. Kaul and Ingle Sopan, (2012) Land Use Land Cover Classification and Change Detection Using High Resolution Temporal Satellite Data, Research Paper, Kaul and Sopan et al / Journal of Environment Vol. 01, Issue 04, pp. 146-152, 2012.
5. Sivakami, C. Meenakshi S. Muthu, Sundram, A. (2010) Application of RS and GIS for Land Use/Land Cover Mapping & Change Detection in Madurai District, TN ; Indian Geotechnical Conference – 2010, GEO trendz December IGS Mumbai Chapter & IIT Bombay, 16–18, 2010.

Post Globalisation World And New Security Threats To India

Mr Shrikant Devidas Mahadane

Assistant Professor
Department of Political Science
Dr Patangrao Kadam Arts and
Commerce College, Pen
Raigad (M.H.)

The end of Cold War opened a new vista in international politics. Former hostilities among two superpowers ended by disintegration of USSR_ a communist superpower. The event marked a shift in international politics which heralded emergence of unipolarity and end of possibility for another world war. It also eased the continuing fear of nuclear war and mass destruction. Western scholars termed it as the *End of History*. The LPG wave, in early 1990s, strengthened roots of democracy in former communist countries and third world. Such shifts at global level were assurance of regional cooperation and relative peace. Western scholars, like Michael Doyle, advocated democracy and capitalism stating that: *Democracies do not fight each other as Liberal democracy is based on the principle of Pacifism and cooperation*. Despite above theories of democratization and changes in global scenario, the problem of security is still prevalent. In fact, problem of security is reoriented in post-cold war period and certain non-traditional security issues have been emerged besides traditional security issues. Contemporary world is facing several non- traditional security issues including trans-border terrorism, money laundering, drug and human trafficking, piracy etc. Illicit drug trafficking is a non- traditional security issue interconnected with above other issues. Strong measures are taken by countries and regional as well as international organizations. Present paper describes various sources of illicit drug trafficking in India from its neighbours.

India is a great power of the South Asian region and emerging superpower of the world. Nonetheless, Panchasheel and Peaceful Coexistence are two integral parts of India's foreign policy doctrine. Indian participation in SAARC and other regional groupings is deeply rooted on above doctrines. India adheres on regional security and peace. South Asia is becoming boiling point of the world in 21st century. States like Pakistan, Afghanistan, and Myanmar are experiencing breakdown of machinery due to civil wars and coups.

The Indian Ocean is dominated by two immense bays, the Arabian and Sea and the Bay of Bengal near the top of which are two of the least stable countries in the world: Pakistan and Myanmar (Kaplan 2009).

In such background, India is combating with terrorism and other non-traditional security issues through SAARC, BIMS-TEC and other regional groupings.

Drug trafficking is a transnational crime which further increases the threats of human and arms trafficking, terrorism, money laundering, corruption, organized crimes etc. Transnational crime is now emerging as a serious threat in its own right to national and international security and stability (McFarlane 1996). Two large drug producing areas of the world _ *Golden Crescent* and *Golden Triangle*, are situated in South and Southeast Asia. Golden Crescent refers to the alliance of Iran Afghanistan and Pakistan while Golden Triangle indicates the grouping of Myanmar (Burma), Thailand and Laos. Geographically, India is locked by these two notorious drug producing regions. This proximity has turned India into a transit route and a destination of the drugs. This two-way illegal drug trade is affecting the internal as well as external security of India. It also promotes insurgencies in the country. Largely, the terrorist groups are funded by the illicit drug traders. This interconnection leads to Narco-terrorism. Money generated through drug trade is used for various insurgent activities and terrorist movements.

For long period, Opium is used in India for Medicinal purposes and in various social-religious ceremonies for recreation. But in early 1980s, the massive illegal inflow of Heroin raised a grave concern. Heroin is the most disastrous drug for human body. Narcotic drugs are trafficked through various modes of transportation and as stated earlier, the terrorist and drug trafficker nexus also promotes the trafficking of small weapons (Shah 1998). This event alarmed the fragility of Indian borders.

India's Borders And Drug Trafficking

India is the largest nation in South Asian subcontinent. It shares land and maritime boundaries with eight countries. Interestingly, the problem of drug trafficking haunts India from all directions and by all ways i.e. air, land or sea.

Pakistan, part of the notorious Golden Crescent and India's neighbouring country, is a large producer of opium and cannabis. Militant activities of Sikhs in 1980s and Kashmiris in 1990s have caused growth in such trafficking. This trafficking operates through the borders of Jammu and Kashmir, Punjab, Rajasthan and Gujarat. Since Sikh militancy (1980), Punjab has become a hub for Heroine; which also helped trafficking of small weapons (Das 2012). While Rajouri, Samba and Poonchh districts are major collection centre of Hashish and Heroine in Kashmir. This large scale shipment is further transferred to New Delhi and thereafter in the remaining world through Kenyan syndicates.

Myanmar is another threat of drug trafficking on eastern front. It is the part of Golden Triangle. Political instability in Northeast region, poorly guarded borders and frequent insurgencies have caused trafficking of opium and heroin. Myanmar produces 60% of world's heroin (Beyrer 1999). The heroin produced in Myanmar is trafficked in India through the states like Mizoram, Manipur and Nagaland. However, the reverse trafficking of opium also occurs on Manipur border. This opium is trafficked to Myanmar to manufacture heroin.

Similar trafficking for Marijuana, Brown sugar, Heroin and Codeine syrups takes place on India-Bangladesh border. The trafficking on this side results in easy transfer due to strong trans-border ethnic ties, existence of criminal network and abundance for mode of transport through roadways and river ways. Bangladesh is another transit route of drugs for India from Golden Triangle. Many pharmaceutical industries in West Bengal produce codeine drugs, which are reversely trafficked to Bangladesh. Widespread trafficking on all borders succeeds by the virtue of border official. Traffickers are allowed by border officials for petty amount. Corruption in such form accelerates drug trade.

Sea Routes And Drug Trafficking

Drug trafficking through sea routes is equally destructive for national security. Unlike, land borders, the maritime borders are difficult to survey. The drug trafficking through sea routes, in India is associated with east as well as west coast. Tamil Nadu coast is the transit route of indigenously produced Brown sugar for neighbouring countries. It is further transhipped to European countries. Kolkata, Chennai, Trivandrum are other ports of trafficking to and from south and Southeast Asia. All the drugs smuggled from various shores is shipped through small boats. On the west coast, Mumbai and Kochi are other transit routes for drugs from Pakistan and some African countries. In post 26/11, the maritime security has become an issue of national security.

Conclusion

India contains 17% people of the world and poverty is still a problem. Large scale migrations from rural to urban areas and modernization in the light of affinity to drug producing neighbours have kindled the perils of drug abuse.

Convergence of two notorious areas_ Golden Crescent and Golden Triangle is strengthening the relations between various insurgent groups, arms dealers and Narco- terrorists. Many insurgent groups in India are involved in taxing and extorting the money from drug traffickers to safeguard the trafficking e. g. Members of Kangleipak Communist Party (KCP) an insurgent group from Manipur were arrested for drug trafficking in April 2011. All the money extorted and taxed by insurgents is used to purchase sophisticated arms (Das 2012)

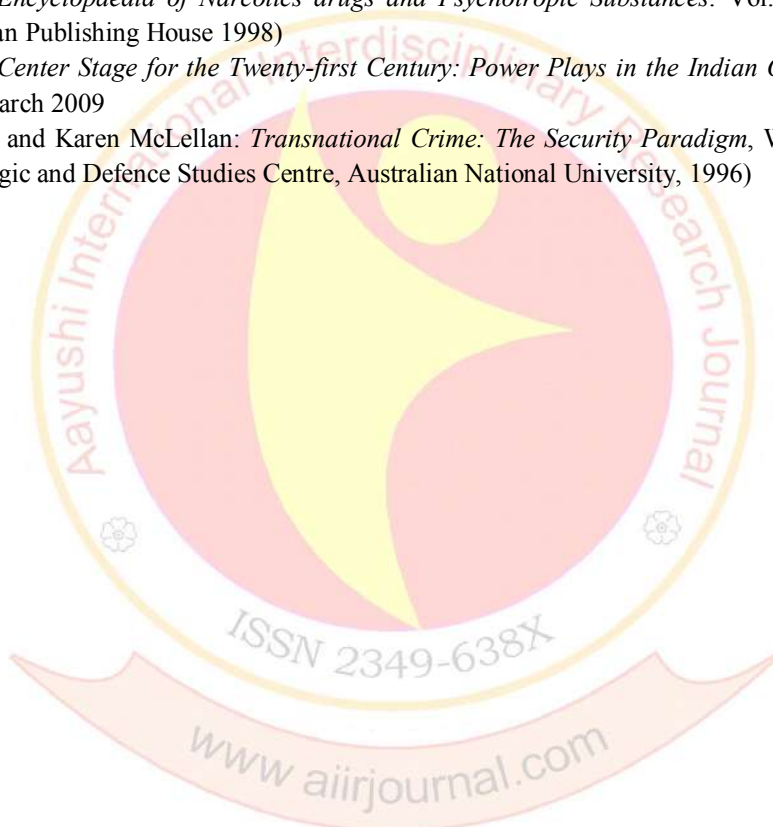
Government is taking strong measures to address the problem of drug trafficking. To sum up, the Government of India has inked bilateral as well as multilateral agreements with neighbouring countries to counter drug trafficking. Besides, Director General level meetings are conducted periodically among BSF and BGB -*Border Guard Bangladesh* (Das 2012) to reduce the illicit trafficking. India is a signatory of *SAARC*

Convention on Narcotic Drugs and Psychotropic Substances, 1993 a multilateral dialogue initiative with neighbouring countries.

Apart from above diplomatic dialogues India needs strong footsteps to curtail the drug trafficking. Here, prime importance should be given to fortification of borders. Large part of Indian borders is porous and hence augments the possibilities of intrusion, infiltration and trafficking (including drug and human). Besides, strong measures are necessary to reduce corruption at border level among security officials. Lastly, it should also promote coordination among various non-governmental agencies and the neighbouring countries.

References:

1. Beyrer Chris, Myat Htoo Razaak and others, *Overland Heroin Trafficking and HIV-I Spread in South and Southeast Asia* 1999
2. Das Pushpita, *Drug Trafficking in India: A Case for Border Security*, Occasional Paper No. 24, Institute of Defense Studies and Analysis 2012
3. Giri Raj Shah, *Encyclopaedia of Narcotics drugs and Psychotropic Substances*: Vol. III- Indian Initiatives, (New Delhi, Gyan Publishing House 1998)
4. Kaplan Robert, *Center Stage for the Twenty-first Century: Power Plays in the Indian Ocean*, Foreign Affairs, Vol. 88 No. 2 March 2009
5. McFarlane John and Karen McLellan: *Transnational Crime: The Security Paradigm*, Working Paper No. 294 (Canberra Strategic and Defence Studies Centre, Australian National University, 1996)

A Study of Cooperative Movement in Maharsashtra

Dr. Navnath Sopanrao Gaikwad

D.G.Tatkare Arts & commerce, Tala ,
Tal, Tala , Dist. Raigad.

Abstract:

Cooperatives have evolved significantly over the last 200 years and are of increasing importance to economies throughout the world. Yet, cooperatives are marginalized and treated as inefficient and ineffective organizational types. This paper discusses with the study of cooperative movements in Maharashtra. Cooperatives show that democratic governance within the firm can contribute significantly to socioeconomic well-being of people.

Introduction:

In India, out of total population 68 per cent of the population lives in rural areas. Out of which 28% depend on industry & remaining 6% on Service sector. Majority of the population depends on agricultural sector. Hence development of agriculture, agro-based industries, employment generating activities, infrastructure facilities like roads, drinking water, water for irrigating the crops, electricity, markets, etc. form part of the rural development. Agriculture is the main dealing of the farmers in state of Maharashtra. But farmers have been facing a number of problems. Such as- lack of credit availability for small farmers, persecution by money lenders, inability to repay debts following crop loss, high interest rate, rising cost of the cultivation.

However, the agriculture sector has been witnessing low growth and productivity, non-remunerative prices for the produce, input and output marketing constraints, institutional credit, insurance, infrastructure and investment. The basic nature of the co-operative societies is to encourage the 'values of self-help, democracy, equality, and solidarity. Co-operative members believe in the ethical values of honesty, openness, and social responsibility and caring for others. Co-operative movement helps in particularly development of the rural areas, which can possible through unity, trustworthiness and consistency of membership.

In rural areas many cooperative societies are formed in Maharashtra. It has played a significant role in the social and economic development. Initially, this movement was confined mainly to the fields of agricultural credit. Later it rapidly spread to other fields like agro-processing, agro-marketing, rural industries, consumer stores, social services, etc. Progress of co-operative movement in the last four decades showed increase more than four times. The co-operatives in Maharashtra have a political, historical, social and cultural heritage. Due to favorable climate conditions, soil and the development of irrigation facilities Maharashtra made good progress in sugarcane and sugar production through the help of co-operative sugar factories. The first Pravara Sugar Co-operative Factory Ltd., formed in 1949, made a sugar. Agriculture is the leading activity of the rural area of the Maharashtra

Co-operatives played a crucial role to fulfill the needs of the farmers. Co-operative societies support for purchase of seeds, fertilizers, insecticides etc. they also provide several services such as marketing, processing, storage, credit, transport etc. Co-operatives in fact supports to the poor and marginal farmers. The government has introduced various schemes to improve the economic conditions at the rural areas.

Objective of the Study:

1. To understand the cooperative movement in Maharashtra.
2. To know the types of cooperative societies in Maharashtra
3. To know how to run successfully society in Maharashtra

Review Of Literature

1. Review of previous studies with a view to identify and understand the areas already investigated relating to cooperative movement with economy. In review of literatures, an attempt has been made to review committee's reports, research papers, articles and books related to different issues of cooperatives.
2. Government/ Committee's Reports- Some important committees are—

3. All India Rural Credit Survey or Gorwala Committee (1954): Committee was appointed by the Reserve Bank of India in 1951, to supervise a survey regarding facilities available in rural areas for providing agricultural loans to the agriculturists and to make necessary recommendations. The Committee submitted its report in 1954. After analyzing the various causes for unsatisfactory working of the movement, the committee concluded that “Cooperation has failed but it must succeed”

Review Of Literature

1. Review of previous studies with a view to identify and understand the areas already investigated relating to cooperative movement with economy. In review of literatures, an attempt has been made to review committee’s reports, research papers, articles and books related to different issues of cooperatives

Suresh K.A., Joseph Molly (1990): In this book authors made an attempt to analyze the different rural development programmes implemented by government of India. The role of the cooperatives under the five year plans and the major types of functional cooperatives as agents of rural development are enunciated by author with historical background.

Types of Cooperatives

- 1) Retail Cooperatives....
- 2) Worker Cooperatives. ...
- 3) Consumers Cooperatives
- 3) Producer Cooperatives. ...
- 4) Service Cooperatives. ...
- 5) Housing Cooperatives

1. Retail cooperative

Retail cooperatives are retailers, such as grocery stores, owned by their customers. They should not be confused with retailers' cooperatives, whose members are retailers rather than consumers.

Retail Cooperatives are a type of "consumer cooperative" which help create retail stores to benefit the consumers-making the retail “our store”.

2. Workers Cooperative Society:

It’s a cooperative that is owned & self managed by workers. This control may be exercise in no. of ways a cooperative enterprise may mean a firm where every worker owner participates in decision making in a democratic ways. The workers member’s relations with their cooperative shall be considered as different from that of conventional wage based labor. Ex. Labor Society.

3. Consumers' Cooperative Society:

It is a business owned by its customers. Members vote on major decisions and elect the board of directors from among their own number. for example Grahak Panchyat, .The Maharashtra State Cooperative Consumer Federation, Sahyadri Primary Consumer Cooperative Society etc.

4. Service Cooperative Society:

It exists to provide service to their members. It does not provide service to other than its member. Members of the cooperative pay for services that they received. It is not the function of services cooperative, however, to make trading profits out of its members but to provide most valuable possible services at the lowest cost.

5. Housing cooperative

A housing cooperative is a legal mechanism for ownership of housing where residents either own share (share capital co-op) reflecting their equity in the cooperative's real estate, or have membership and occupancy rights in a cooperative (non-share capital co-op), and they underwrite their housing through paying subscriptions or rent. Ex. Krupanagar Housing Society, Royal Housing Society etc.

Co-operative Values:

Its values are based on self-help, self-responsibility, democracy, equality, equity and solidarity. In the tradition of their founders, cooperative members believe in the ethical values of honesty, openness, social responsibility and caring for other.

Importance:

With regard to economic and social development, it promotes the fullest participation of all concern people and facilitate a more equitable distribution of the benefits of globalization. They contribute to sustainable human development and have an important role to play in combating social & economic exclusion.

Skills required for a good society:

- **Communication skills** – understanding communication as a two-way process, listening skills, and assertiveness. A building block for all co-operative skills. Vital for good meetings and to negotiate with other members. Communication skills also provide a boost to the day-to-day running of co-operative.
- **Meeting and decision making skills** – So many ways to reach decisions, how to chair a meeting and how to participate. Speaking as chair of a co-operative, even the best chairing techniques require all participants to share responsibility for helping the meeting run smoothly.
- **How to deal with conflict** – not just conflict resolution but techniques such as principled negotiation which encourage and value disagreement as a means to producing the best outcome for co-operative society.
- **Team working** – recognising individual roles, behaviours and skills; techniques for galvanizing team around common goals.

Conclusion:

Cooperative movements in Maharashtra is still underdeveloped. Keeping in views socio economic goals under five year plans a no. of cooperative have been set ups. With support from the Govt. many well managed, large sized, modern cooperative are likely to grow in near future. In Particular, the introduction and application of modern principals of management is very much needed in an organization. Cooperative would have to take recourse to professionalized management as adopted by organizations in other sectors.

The main cause of the failure of cooperatives in Maharashtra, while considering their working is mainly due to lack of proper management. There is lack of sincerity and dedication among the members. If the management approach is included in the cooperative functioning, they can be successful like gharsansar, malls, consumer societies, cooperative society & housing society etc.

All the cooperative societies prove that people can make difference, if the proper policies & principles are laid down.

References :

1. Government of India. Various Report of the Committee on Cooperation.
2. Suresh K.A., Joseph Molly (1990). Cooperatives and Rural Development in India. Ahish Publishing House, New Delhi.
3. www.epapertoi.com
4. international Journal of Economics, Commerce & Research (IJECR)
5. Report of the high powered committee on cooperative (Punjab) India.S.Chand & Co., New Delhi.

Rural Transformation and Development in Maharashtra: Evidence from two villages of Ahmednagar district, Maharashtra state

Rajendra M. Shingate

Department of Geography,

Dr. Patangrao Kadam Arts and Commerce College, Pen_Raigad.

Abstract:

To study the rural transformation of Maharashtra, two villages of Ahmednagar district have been taken into consideration. To study the spatial disparity in development for India, Maharashtra and for villages, the composite index method has been used. It has been concluded that as compare to Pimpalgaon Malvi, Hivre Bajar village is more developed.

Introduction:

Rural development is a complex phenomenon covering a wide spectrum of activities meant to uplift the condition of people, especially the poor people, living in rural areas. The aspects of development for rural people can be classified into five broad groups 1. Health 2. Education 3. Agriculture 4. Housing 5. Industries. In any scheme of rural development, the top priority has been given to poverty alleviation, increased employment opportunities and elimination of inequality. Robert S. McNamara, former President of the World Bank, states, "Development is meaningless if it does not in the end enhance the lives of individual human being, particularly those individuals whose circumstances are so wretchedly deprived as to constitute an intolerable insult to human dignity itself". (Robert S. McNamara, 1980).

World Bank publication defines rural development as, "Improving living standards of the masses of the low-income population residing in rural areas making the process of rural development self-sustaining" (Lele, 1975).

India is predominantly a rural country. According to 2001 census more than 70 percent people are living in rural areas, earning one-fourth of the national income. Near about 700 million people living in 600,000 villages in India. Villagers are deprived from many basic services. Mass illiteracy, sanitation problem, health transportation, telecommunication facility, market are the problems present in rural India. These facilities are available in the cities; therefore, people migrate to the cities to enjoy the above-mentioned facilities. An attempt has been made to study socio-economic situation of two villages of Maharashtra.

Methodology:

Composite index method used to see the level of development. Two villages from Ahmednagar district has been taken for the study. Socio-economic survey of households of Hivre Bajar and Pimpalgaon Malvi were conducted by taking 200 households from each village. Random sampling method has been used to select the sample. To analyze the results different cartographic methods have been used.

Data Sources:

The data used for this study have been collected from different secondary sources viz. District Census Handbook, Census of India 2001 and other publications of Census of India. The primary data have been collected from village *Hivre Bajar & Pimpalgaon Malvi* with the help of well- structured questionnaires.

Objectives:

- 1) To study the composite index of Maharashtra and Ahmednagar.
- 2) To identify the composite index and development of demographic, social and economic aspects of the study area.

Study Area:

For present study two villages from western Maharashtra has been selected. The study area, Hivre Bajar and Pimpalgaon Malvi is located in Ahmednagar district. The study areas are dry villages located in the Ahmednagar district of Maharashtra. Both villages are 13 k.m. close to Ahmednagar city of Maharashtra.

Google- Earth view of Hivrebajar and Pimpalgaon Malvi

Location Map:

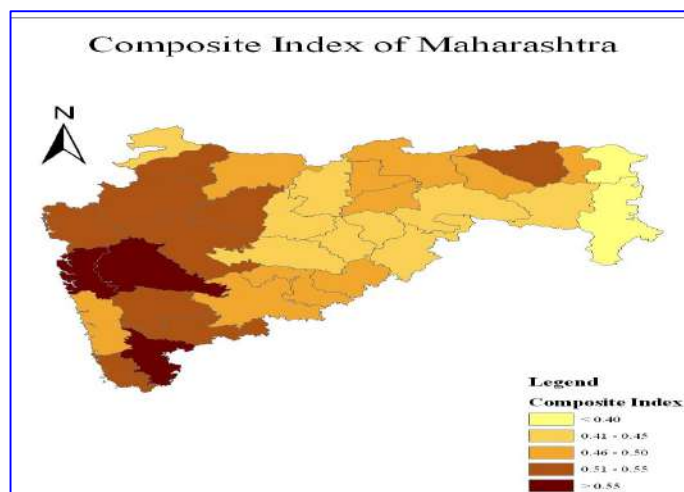
Variables used for calculation of composite index:

1. Total fertility rate 2. Sex ratio, 3. Age at marriage for girls, 4. Infant mortality rate, 5. Life expectancy, 6. Male literacy level, 7. Female literacy level, 8. Male work participation rate, 9. Female work participation rate, 10. Urbanization, 11. Percent people below poverty line, 12. Percent people having Pucca house, 13. Percent people used LPG, 14. Percent people used electricity, 15. Percent people have separate toilet facility, 16. Percent people used tap water and 17. Percent people have separate latrine facility.

District wise Composite Index of Maharashtra:

The composite index is lowest for Gadchiroli (score 34) and highest for Pune district (score 60). Gondia, Chandrapur and Nandurbar districts scored between 38 and 42. The medium level development occurred in central Maharashtra range between 43 and 49. Majority of the districts of Western Maharashtra is

showing higher development than that of National average (42). Eastern districts like Nagpur and Wardha as well as Southeastern districts Latur are indicating higher development than national average. More Developmental planning should be given to Gadchiroli, Chandrapur, and Nandurbar and Gondia predominantly tribal districts by the Government and NGOs.

Tahsil wise Composite Index of Ahmednagar district:

Above map indicates development of Ahmednagar district. Ahmednagar and Shirampur tahsils are top of the list of demographic, social and economic aspects of development. Akole Parner and Pathardi tahsil need to develop their development indices. In case of Ahmednagar district, from where the study villages have been taken, the level of rurality is showing that most of the places are indicating high rural proportion and not a single place is showing extreme non-rural areas. Akole, Sangamner, Rahata, Karjat, Pathardi, Srigonda has more than 80 percent rurality. Only Ahmednagar and Shirampur are having percentage of rural population less than 50 percent. This shows that the district of study area is an example of least rural development.

Variables used for calculation of composite index for two study villages

Sr.No.	Name of the variables	Index	
		Hivrebajar	Pimpalgaon Malvi
	Census aspects		
1	Sex ratio	0.96	0.80
2	Male literacy level	0.78	0.72
3	Female literacy level	0.72	0.64
4	Male work participation rate	0.80	0.77
5	Female work participation rate	0.75	0.61
	First hand survey aspects		
6	Age at marriage for girls	0.71	0.62
7	Birth rate	0.52	0.48
8	Death rate	0.49	0.38
9	Income of Household	0.64	0.61
10	Occupation Index	0.22	0.28
11	Percent people having pucca house	0.35	0.28
12	Percent people used LPG	0.14	0.16
13	Percent people used electricity	0.34	0.24
14	Percent people used tap connection	0.12	0.08
15	Percent people have separate toilet facility	0.11	0.06
16	Percent people have separate latrine facility	0.07	0.00
17	Percent people have knowledge about HIV/AIDS	0.96	0.92
18	Percent people have participated last election	0.88	0.68
19	Percent female have participate in decision making in the house	0.74	0.64
	COMPOSITE INDEX	0.542	0.472

In case of composite index of village level is concern; Hivre Bajar shows higher transformation than that for Pimpalgaon Malvi. Composite index of Hivre Bajar and Pimpalgaon Malvi are 0.542 and 0.472 respectively. In Pimpalgaon Malvi sex ratio, female literacy level, age at marriage for girl is less than Hivre Bajar. On the contrary fertility is higher than that of Hivre Bajar. This means the indicators which are showing the development of any area is indicating worsen situation in Pimpalgaon Malvi. As per the method, Hivre Bajar has high level of development index while Pimpalgaon Malvi has medium level of development index.

The rural transformation in Maharashtra has occurred in different aspects like socio- economic, per capita income and land use pattern. An attempt has been made to see the transformation in land use, people engaged in different economic activities, literacy, sex ratio, proportion of land under irrigation in two villages named, Hivre Bajar and Pimpalgaon Malvi.

Conclusion

Maharashtra is one of the advanced states in India in terms of income, industry, urbanization, female literacy etc. But the rural situation is dilapidated in some aspects. Hivre Bajar is one of the developed villages in Maharashtra, awarded with ideal village prize in 1995. But in many aspects it is underdeveloped, like education, transportation and health. While Pimpalgaon Malvi is the village also has problems of infrastructure, illiteracy, education, and social amenities. Probably Mahatma Gandhi was the first Indian leader who publicly said that real India dwells in village. Unless and until we achieve the development of villages, we cannot develop India.

In both the villages, Hivre Bajar and Pimpalgaon Malvi more than 70 percent people are engaged in agricultural activities. In Hivre Bajar 50 percent people are literate SSC and above but in Pimpalgaon Malvi this proportion is only 27 percent. In Hivre Bajar 75 percent people owned more than 4 acre of land but in Pimpalgaon Malvi this proportion is only 34 percent. In Hivre Bajar 83 percent houses are having better condition and in Pimpalgaon Malvi 70 percent people are having better housing. In Hivre Bajar 72 percent people are using fuel for cooking this proportion is more than 90 percent in Pimpalgaon Malvi. Still people are using kerosene for light. This percentage is 21 and 36 percent for Hivre Bajar and Pimpalgaon Malvi respectively. In both the villages more than 90 percent people are taking opinion of female in the major decision. In both the villages near about 90 percent people are aware about HIV/AIDs. In Hivre Bajar 25 percent people tested for HIV/AID but in Pimpalgaon Malvi this proportion is only 4 percent. Hivre Bajar village has got the award of Ideal village by the Government in 1995. The above study shows that even in ideal village is lacing in many aspects like use of fuel wood, Kerosene, agrarian occupation etc. This shows that the pace of rural transformation in Maharashtra is very slow. If rural India Will transformed with development of agro –based industries and self-entrepreneurship etc. then it is possible to develop the rural India.

References

1. Basu, D N and S P Kashyap (1989): 'Employment in Indian Agriculture: Retrospect and Prospect', *Social Scientist*, Vol. 17, Nos 5-6, pp 3-21.
2. Bhat, M. (1996): "Contours of fertility decline in India". In K. Srinivasan (ed.) *Population Policy and Reproductive Health*. New Delhi: Population Foundation of India.
3. Bhat, M. (2003): "Two-child norm: in defense of Supreme Court judgment". *Economic and Political Weekly*, 38(44): 4714-4716.
4. Cloke P. (1977): " An index of rurality for England and Wales". In *Regional studies* 11,1 Pp. 31.
5. Census of India, 2001.
6. Davis (1998): "Economic Development and Unemployment", P.1
7. Dreze, J. and M. Murthi. (2001): "Fertility, education and development: evidence from India". *Population and Development Review*, 27(1): 33-63
8. Drudy, P.J. and Drudy, S.M. (1979): "Population mobility and labour supply in Rural regions: North Norfolk and Galway". In *regional studies*. Vol. 13, Pp. 91-99
9. Dyson, T. and M. Moore. (1983): "On kinship structure, female autonomy, and demographic behavior in India". *Population and Development Review*, 9(1): 35-60.
10. Ghuman, Ranjit Singh (2002): 'Non-farm Employment in Rural Punjab', *The Indian Journal of Labor Economics*, Vol. 45 No 4, pp 853-90.

11. Government of Maharashtra, (2002): “*Human Development Report: Maharashtra*”. 2202. Mumbai: Government of Maharashtra, State Planning Board.
12. Guilmoto, C.Z. and S. I. Rajan, (2001): Spatial patterns of fertility change in Indian districts, *Population and Development Review*, 27(4): 713-738.
13. Lele,U. (1975): “Design of rural development lessons for Africa”. The John Hopkins University Press, Baltimore and London. Pp. 20.
14. Lowson and James S. Fisher (1998): “Regional geography development approach”. Prenti G. Hall in opper saddee river, New Jersey.
15. Murthi, M., A. –C. Guio and J. Dreze. (1995): Mortality, fertility and gender bias in India: a district level analysis, *Population and Development Review*, 21(4): 745- 782.
16. National Commission on Population (Government of India), (2001): *District-wise social, economic and demographic indicators*. New Delhi: National Commission on Population (Government of India).
17. Robert S. McNamara (1980): “The significance of habitat”. Finance and Development. Vol.13. No.1. Pp. 5.
18. Rogers A.W. (1976): Rural housing. In Cherry, G.E. (editor), Rural planning problems. London: Leonard Hill.

Analysis of Share Marketing in India

Dr. Vibhute N.M.

Dada Patil Mahavidyalaya, Karjat,

Dist- Ahmednagar.

Prof. Kumbhar N.N.

Mudhoji College Phaltan ,

Dist- Satara

Abstract-

Share Marketing is online marketing which invest capital of country. India also have high investment of capital in share marketing. Share marketing is started in 18th century in India. This market had most insecurities in 19th centuries. After 2007 this sector is become secure. Indian Share market is controlled by Securities and Exchange Board of India (SEBI). It is started in 1888 and now it is merged with the Forward Markets Commission (FMC). In this marketing exchange of share is done. Marketing is done by two parts in the way of are Bombay Stock Exchange (BSE) and National Stock Exchange (NSE). All marketing is controlled by SEBI and it is autonomous body. For present study Data is collected from SEBI bulletin taken from hand book of statistics on Indian Economy. Indian economy is depends on share marketing and shares investments is change with year.

Key World- BSE, NSE, SEBI.

Introduction-

The stock market is where investors can trade in different financial instruments, such as shares, derivatives and bonds. The stock exchange is a referee that allows selling/ buying of parts. There are two primary stock exchanges in India these are Bombay Stock Exchange (BSE) and National Stock Exchange (NSE). The BSE SENSEX is a free-float market-weighted stock market index of 30 well-established and financially wide-ranging companies listed by Bombay Stock Exchange. NSE is the biggest stock exchange in India, whereas BSE is the oldest stock exchange in India. The Indian stock market traces its history back to the late 18th century when the trading floor was under the shade of a sprawling banyan tree opposite the Town Hall in Mumbai. Ahmedabad Stock Exchange has started in 1875. SENSEX has launched in 1986 and Securities and Exchange Board of India (SEBI) constituted in 1888 and it became completely autonomous body in 1992. In 2015, SEBI was merged with the Forward Markets Commission (FMC) with the aim of strengthening regulation of the commodities market, facilitating domestic and foreign institutional participation, and launch of new products.

A stock exchange is “a body of individuals, whether incorporated or not, constituted for the purpose of regulating or controlling the business of selling, buying or trading in securities.” “Securities refers to shares, bonds, scrip, stocks, debentures stock, and other marketable securities of incorporated companies or similar, government securities, and rights or interest in securities.” In India, the share market is a term used to refer to the two major stock exchanges in the country— Bombay Stock Exchange (BSE), and the National Stock Exchange of India (NSE). There are also 22 regional stock exchanges.

Today, the BSE is measured as the world’s 11th largest stock exchange and the market capitalization is expected to be around \$1.7 trillion. The market capitalization of the NSE is estimated to be over \$1.65 trillion. Over 5,000 companies are listed on the BSE and 1,500 companies on the NSE. In terms of share trading volumes, still, both the exchanges are on equality. Now a day’s people are able to conduct online trading sitting in the comfort of their home. Facilities such as zero brokerage live updates and Demat are all available with the help of internet.

Aims and Objective-

1. This study aims to assess impact of globalization on stock market development in India.
2. Size of the Indian stock market has increased during the period 2015-2019.

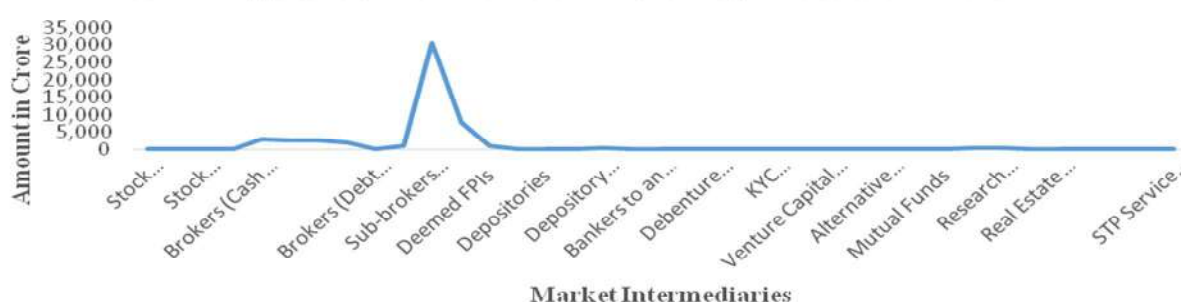
Methodology -

For the present study data used for the analysis is stock market development after liberalization period has been collected from hand book of statistics on Indian Economy by SEBI. Data is consider for the year of 2015 to February 2019 from SEBI Bulletin.

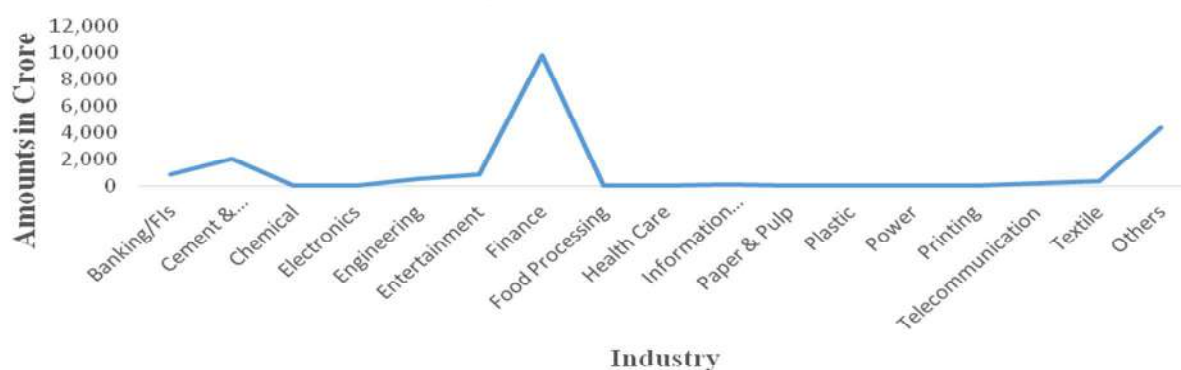
Analysis -

In the present study institutional investment has consider which are registered in SEBI namely such as Stock exchange, Brokers, Sub Brokers, Venture Capital Funds, Mutual Funds, STP, Collective Investments of Management Companies, Deemed FPI, Portfolio Managers etc. According to report Brokers and Sub-Brokers invest is very high which is 42351 crore. Deemed FPI share is 6772 crore. Broker cash investment is also near equal to FIPs. Other intermediaries have less investment. In the year 2016-17, highest shares contained by Sub Brokers (cash segment). The investment is about 34942 crores, Foreign Portfolio Investors (FPIs) 4311 crore and Deemed FPIs 4406 crore. Other investment is very low and it is less than one thousand crores. In the year 2017-18 Foreign Portfolio Investors (FPIs) investment is 9227 crore. Broker (cash segment) investment is 3038 crore. Corporate brokers investment is 2647 crore. In the year 2017- 18 investment of share is highly invested in the entertainments field also. In the Year 2018-19 up to February month highest share investment is in the Foreign Portfolio Investors (FPIs) and it is 9335 crores. Brokers (including cash segments, equity, and commodity derivatives segments) and corporate brokers are investing shares near around 2500 crores capital of India.

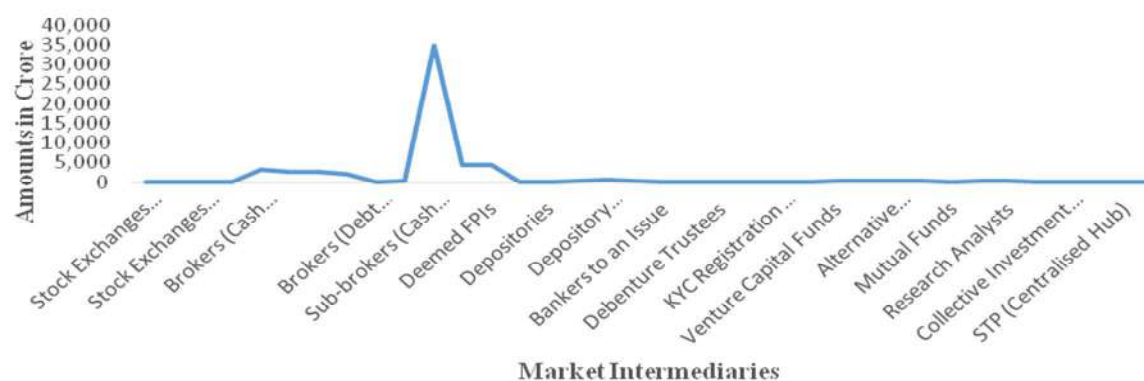
SEBI Registered Market Intermediaries/Institutions 2016-17

Industry-wise Classification of Capital Raised through Public and Rights Issues 2015-16

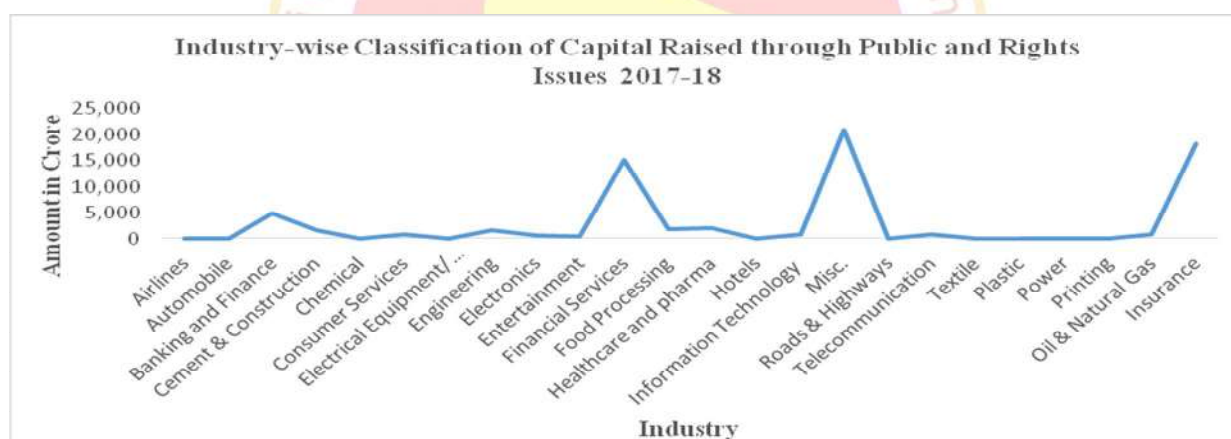

SEBI Registered Market Intermediaries/Institutions 2015-16

Industry wise classification of capital raised through public and rights issues analyzed from 2015 to February 2019. Capital is highly raised in finance and Entertainment issues. It is about 9000 crores in 2015-16. About 27463 crores amount is raised in banking and finance and power industries. 900 crore are raised in cement and construction industries in 2016-17. In the year 2017-18, Misc industries raised capital about 20,749 crores followed by financial services raised 15,000 crores. In the year 2018-19 finance services raised capital about 31,524 crores. Misc industry has high capital is 7,000 crores and it is reduced compare to 2017-18.

Conclusion

Indian economy is huge and is expected to grow at a rate of 7.3% in 2018 and 7.5% for the successive two years, according to the World Bank. India is the fastest growing country among major developing economies. India has surpassed China in the pace of growth and become a focus of investors across the world. However, in its attempts to become a developed country, problems still plague India such as malnutrition, lack of infrastructure and education, poverty and corruption. Investment of share marketing is also high in the world. Investment of share is different in different field.

Reference-

1. <https://www.investopedia.com/articles/investing/043015/fundamentals-how-india-makes-its-money.asp>
2. <https://www.sebi.gov.in>
3. World Institute for Development Economics Research (WIDER), (1990), Foreign Portfolio Investment in Emerging Markets., WIDER Study Group Series, No. 5

Deforestation and River Pollution in India and Global Average Temperature and Atmospheric Concentration of Carbon Dioxide

Ramhari J. Bagade

Department of Geography,

Dr. Patangarao Kadam Arts and Commerce College,
Pen, Tal-Pen, Dist- Raigad, Maharashtra, India- 402107.

Abstract:

Deforestation and climate change are interrelated with each other. Deforestation in India leads water pollution levels in many states remain significantly higher than in the developed states. Water pollution in India is a foremost problem. Recently due to industrialization and urbanization in India, this problem has become extremely severe. Region wise the net rate of deforestation was comparatively high in the North East region and Deccan Peninsula followed by the Western Ghats. Comparatively to the Indian states Karnataka and Kerala has large hector of land are diverted in deforestation. There are cry off in very dense forest are affected by climate change. Forests also influence climate, emission of CO₂ and water pollution from the atmosphere and stores carbon in wood, leaves, litter, roots, and soil. The carbon is recycled into the atmosphere when forests are cleared or burnt. Hence, forests are considered to moderate global climate change Deforestation is linked with decrease rate of water pollution, get higher in temperature and excessive weather surroundings in India.

Key Words: Deforestation Polluted River Stretches and Cities/Towns, Global Average Temperature, Concentration of CO₂.

Introduction:

India have a total land area of 329 million hectares of which around 23.4%, that is, 76.87 million hectares (Mha), is ordered as the forestland with tree cover. More than 40% of the country's forests be degraded and under stocked. Forests, like other ecosystems, are impacted by climate change. Forests also influence climate, emission of CO₂ from the atmosphere and storing carbon in wood, leaves, litter, roots, and soil. The carbon is released back into the atmosphere when forests are cleared or burnt. By amateur dramatics as sinks, forests are considered to moderate global climate change [J.Kishwan 2012]. Natural forests are more resilient to climate change and instability than plantation because of their genetic, taxonomic, and functional biodiversity. This flexibility includes regeneration after fire, resistance to and recovery from pests and diseases, temperature, and water availability and quality (including those resulting from global climate change). Forest management builds on political goodwill and strong community institutions. New challenges from climate change require urgent action to walk around and protect the local value of forests for business even more. These changed activities protect traditional ways of life and the environmentally important forest ecosystem of the world [Sumit Chakravarty, et. al., 2012]. Countries with low per capita emissions typically in developing countries can be expected to support this policy since they in turn could expect countries with higher per capita emissions to make more of an effort toward justifying climate change. In the presence of carbon deviation, a per capita emissions allocation rule will result in substantial resource transfers through international trading in carbon allowances or the transfer of emissions-exhaustive economic performance [Aldy, 2006]. The CO₂ release alive in the consumption basket of top 10% of the population in urban India is one-sixth of the per capita emission generated in the US. Estimates of the direct and indirect emissions of [Parikh J et al., 2009] Not only do cities and urbanization impact climate change, but also, on rural areas through their effects on increased or decreased rainfall which have impacts on agricultural output. Since cities have a high attention of population density and economic activity, they are helpless to climate change.

Objectives:

- To study the pollution due to stretched cities/ towns on river bank in India and their role to rise in global temperature and atmospheric concentration of carbon dioxide.
- To study the Deforestation by Public and Private Enterprises in India this can leads river pollution and enhances global temperature and atmospheric concentration of carbon dioxide.

Methodology:

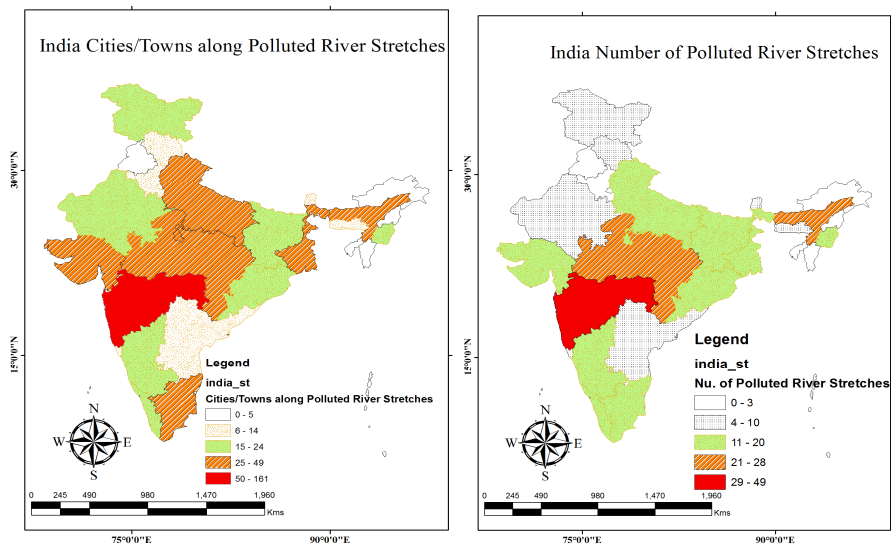
Data has been downloaded Open Government Data (OGD) Platform India - data.gov.in - is a platform for supporting Open Data initiative of Government of India. The entire product is available for download at the Open Source Code Sharing Platform "GitHub". and parameters e.g. Global Average Temperature and Atmospheric Concentration of carbon Dioxide ,Number of Polluted River Stretches and Cities/Towns , Deforestation by Public and Private Enterprises, state wise Number of cases related to deforestation and Area Diverted (in Hectare).etc. all data are exported to GIS and SPSS software. Correlation technique used and thematic map has prepared.

Result and Discussion:

Combined Government Data (OGD) shows that 32 State/UT Cities/Towns along Polluted River Stretches total is 650. Number of Polluted River Stretches Total is 302. Total No. of Cases is 24178 and deforested Area Diverted is 918212.76 (in Hectare)

Sl. No	State/UT	Cities/Towns along Polluted River Stretches	Number of Polluted River Stretches	No. of Cases	Area Diverted (in Hectare)
1	ANDAMAN AND NICOBAR ISLANDS	0	0	94	2579.29
2	ANDHRA PRADESH	8	6	359	26271.95
3	ARUNACHAL PRADESH	0	0	202	19159.3
4	ASSAM	49	28	243	3937.4
5	BIHAR	24	13	527	28130.52
6	CHANDIGARH	0	0	33	90.77
7	DADRA AND NAGAR HAVELI	0	0	150	276.53
8	DAMAN AND DIU	2	1	1	3.95
9	DELHI	1	1	15	42.21
10	GOA	9	8	87	2065.34
11	GUJARAT	38	20	1452	65751.63
12	HARYANA	7	2	3394	7260.05
13	HIMACHAL PRADESH	14	8	1469	12935.73
14	JAMMU AND KASHMIR	18	9	7	656.45
15	KARNATAKA	24	15	766	46041.06
16	KERALA	22	13	227	40765.63
17	LAKSHADWEEP	0	0	0	0
18	MADHYA PRADESH	49	26	1468	335132.61
19	MAHARASHTRA	161	49	1410	61615.64
20	MANIPUR	17	12	39	3203.17
21	MEGHALAYA	12	10	97	772.77
22	MIZORAM	0	0	24	6237.48
23	NAGALAND	4	3	0	0
24	ORISSA	20	12	508	50182.8
25	PONDICHERRY	0	0	1	0.96
26	PUNJAB	5	2	4170	68872.63
27	RAJASTHAN	20	8	691	28112.68
28	SIKKIM	11	5	405	2764.88
29	TAMIL NADU	41	14	717	30128.92
30	TRIPURA	4	2	321	7909.38
31	UTTAR PRADESH	43	18	5186	62790.06
32	WEST BENGAL	47	17	115	4520.91
Grand Total		650	302	24178	918212.76

River Pollution due to cities on their bank increase risk to future life: The load of reduced water quality is felt not just by the community in the immediate vicinity of its surrounding. Maharashtra state has approximately 50-161 towns located on the bank of river. Number of Polluted river stretches related to other states in India also Maharashtra. Related to cities in the states of Karanataka, Kerala, Bihar, Odisa, Rajastan and Jammu Kashmir etc. has normal condition and Gujrat, Madhya Pradesh, Uttar Pradesh, West Bengal Assam and Tamilnadu States are second largest cities on the bank stretch but the stretch is higher in the state of Madhya Pradesh and Assam only.

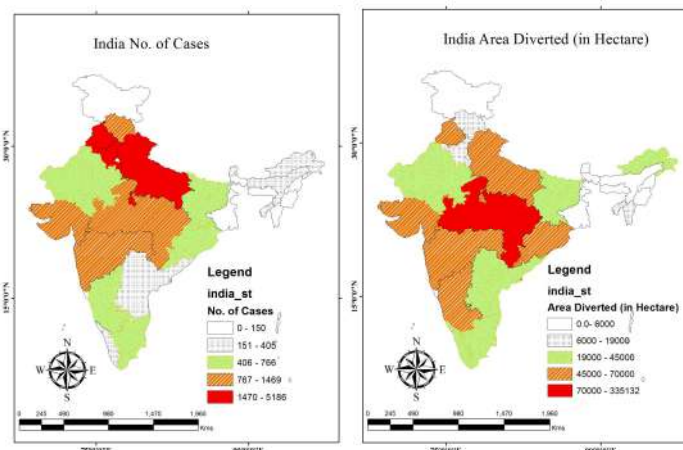

Water is nourishment of the life cycle .It must be conserved and protected from all type of pollutant. The life require it, but in its pure form any type of contamination but man is disquieting water bodies viz. rivers, wells, streams, seas. Natural water system is being polluted by the adding together of Industrial wastes, urban wastes, pesticides and related pollutant. [Subodh Kumar, et. al., 2017]

Disposing these wastes is a big problem in the country today that is why the rivers and the lakes are the ones that suffer. Sewage water pollution can cause diarrhoea. In Punjab about 70 per cent of the water pollution is caused by sewage which not only pollutes drains and river water but also affect the ground water in towns and cities. The pollution of Ghaggar be also causing damage to the subsoil water and in the process causing skin diseases and other ailments to the human population using it. A large number of fish and other creatures living under water have been dying due to the highly polluted water primary to an all pervading stink in the vicinity of the Ghaggar. Clean water is the basic need of the survival of human being. Water used for drinking, bathing, cleaning and irrigation etc. The main water bodies from where water can be accessed are lakes, rivers, oceans, ponds and groundwater.[Subodh Kumar, et. al., 2017]

No Of Deforestation Cases And Area Diverted

Forest resources be capable of provide long-term national benefits. For example, at least 145 countries of the world are currently concerned in wood production [Anon., 1994].

A very crucial finding was obtained on the relationship of deforestation and the quantum of precipitation in India in study on effects of large-scale deforestation on precipitation in the monsoon regions- Thus any form of deforestation and desertification happening over tropical regions has a rigorous impact on Indian summer monsoon atmospheric. Deforestation not only makes an increase temperature but also emits CO₂ in the atmosphere which eventually adds up to the overall concentration of green house gases in the ecosystem. Today eastern Himalayan forest is very breakable of excessive biotic pressure however, rainforest of North-East India in the Eastern Himalaya is so significant that it forms a part of the Himalayan biodiversity hotspot with rich biodiversity accompany with dense vegetation of trees, thus making rainforest ecosystems a major carbon descend. In his study the forest area no of cases 1470- 5186 are high in the states of Uttar Pradesh Punjab and Haryana and highly diverted area shows in the Madhya Pradesh.

Statistics					
		Cities/Towns along Polluted River Stretches	Number of Polluted River Stretches	No. of Cases	Area Diverted (in Hectare)
N	Valid	32	32	32	32
	Missing	0	0	0	0
Mean		20.31	9.44	755.56	28694.1469
Std. Error of Mean		5.357	1.886	221.502	10673.22266
Median		11.50	8.00	235.00	6748.7650
Mode		0	0	0 ^a	.00
Std. Deviation		30.304	10.668	1253.004	60376.86496
Variance		918.351	113.802	1570018.706	3645365822.827
Range		161	49	5186	335132.61
Minimum		0	0	0	.00
Maximum		161	49	5186	335132.61
Sum		650	302	24178	918212.70
Percentiles	10	.00	.00	1.00	1.8570
	20	.00	.00	20.40	202.2260
	25	1.25	1.00	34.50	685.5300
	30	3.80	1.90	82.20	1936.0830
	40	7.20	3.40	122.00	3350.0160
	50	11.50	8.00	235.00	6748.7650
	60	17.80	9.80	395.80	17914.5860
	70	22.20	13.00	693.60	28330.3600
	75	24.00	13.75	753.75	38106.4525
	80	39.20	15.80	1426.80	47697.7560
	90	48.40	24.20	2816.50	64863.1590
a. Multiple modes exist. The smallest value is shown					

Above statistics shows that in India there are 32 states has took for study. Out of 650 Average 20, Max 161 cities Cities/Towns were along Polluted River Stretches. Out of 302 Average 9.44, Max 45 cities Number were on Polluted River Stretches. Out of 24178 Average 755.56, Max 5186 Number of cases was related to deforestation. Out of 918212.70 Average 28694.1469, Max 335132.61 Area (in Hectare) was diverted to deforestation.

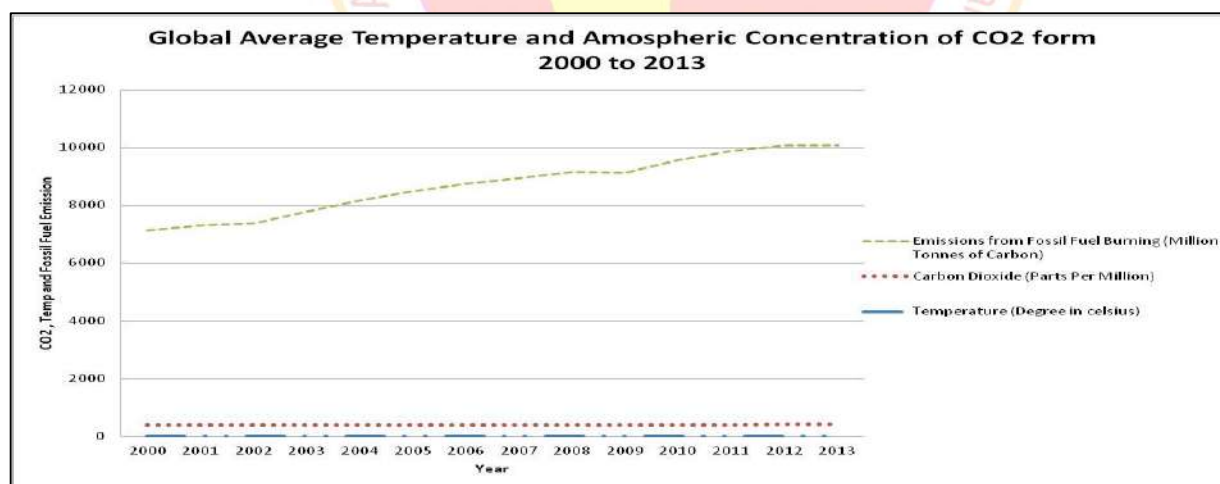

Descriptive Statistics			
	Mean	Std. Deviation	N
Number of Polluted River Stretches	9.44	10.668	32
No. of Cases	755.56	1253.004	32

There are average 9.44 numbers of polluted rivers and 755.56 No. of cases are seen in this period. with 10.668 and 1253.004 deviation respectively.

Correlations			
		Number of Polluted River Stretches	No. of Cases
Number of Polluted River Stretches	Pearson Correlation	1	.210
	Sig. (2-tailed)		.248
	N	32	32
No. of Cases	Pearson Correlation	.210	1
	Sig. (2-tailed)	.248	
	N	32	32

Hence there are (+0.210) positive co-relation between the no. of cases and number of polluted river stretches.

Global Emission By Carbon Dioxide (Co2):

At the global scale, the key greenhouse gases emitted by human activities and Fossil fuel use are the primary source of CO₂. CO₂ can also be emitted from direct human-induced impacts on forestry, such as through deforestation, land clearing for agriculture, and degradation of soils. Likewise, Global carbon emissions from fossil fuels have considerably increased since 2013. Since 2000, CO₂ emissions have increased by about 92%, with emissions from fossil. Deforestation and other land-use changes have been the second-largest contributors.

Conclusion:

Global climate change due to deforestation can also be strengthened by paying more attention to the emission of Co₂. Fossil fuel utilize is the primary source of CO₂ which earned from Vegetation. CO₂ can also be emitted from direct human-induced impacts on forestry such as deforestation, land clearing for agriculture,

and degradation of soils, that cause leads Global Average Temperature and Atmospheric Concentration of Carbon Dioxide. The same, Water Pollution, Water cycle can also remove CO₂ from the atmosphere through reforestation, improvement of soils, and other activities.

References:

1. Aldy, J. E. (2006). Per capita carbon dioxide emissions: convergence or divergence? *Environmental and Resource Economics*, 33(4): 533-555.
2. Anonymous. 1994. Deforestation Technical Support Package. Third International Conference on Environment Enforcement, Oaxaca Mexico April 25-28, 1994. World Wildlife Fund; U. S. Environmental Protection Agency and U. S. Agency for International Development.
3. David J. Maddison et. al, 2014, Convergence of Carbon Dioxide Emissions: A Review of the Literature, *International Review of Environmental and Resource Economics*.
4. <http://envfor.nic.in/>
5. <https://data.gov.in/resources/stateut-wise-details-deforestation-public-and-private-enterprises-1980-2018-ministry>
6. <https://data.gov.in/resources/stateut-wise-number-polluted-river-stretches-and-citiestowns-reply-unstarred-question-26>
7. <https://www.theglobaleconomy.com/directory/article/139/>
8. J. Kishwan, R. Pandey, and V. K. Dadhwal ; Emission removal capability of India's forest and tree cover; *Small Scale Forestry*; vol. 11; no. 1; pp. 61–72, 2012.
9. Lipscomb, M. and A.M. Mubarak (2007). "Decentralization and Water Pollution Spillovers: Evidence from the Redrawing of County Boundaries in Brazil." *International Policy Center Working Paper Series Number 67*.
10. Oates, W. (2001). "A Reconsideration of Environmental Federalism". *Resources For the Future Discussion Paper 01-54*.
11. Parikh J et al., CO₂ emissions structure of Indian economy, *Energy* (2009), doi:10.1016/j.energy.2009.02.014
12. Quy-Toan Do, et. al., (2014), Pollution Externalities and Health: A Study of Indian Rivers, Annual Conference on Economic Growth, Indian Statistical Institute. New Delhi, India.
13. Singh Uma, (2018), DEFORESTATION IN INDIA AND CLIMATE CHANGE, *J.Bio.Innov*7 (4), pp: 631-659, 2018 |ISSN 2277-8330 (Electronic)
14. Subodh Kumar, et. al.,(2017), Water Pollution in India: Its Impact on the Human Health: Causes and Remedies, *International Journal of Applied Environmental Sciences* ISSN 0973-6077 Volume 12, Number 2 (2017), pp. 275-279
15. Sumit Chakravarty, et. al., (2012), Deforestation: Causes, Effects and Control Strategies, *Global Perspectives on Sustainable Forest Management*, www.intechopen.com

Application Of Land Use Land Cover Planning And Ndvi Analysis For Solapur Smart City

Ramhari J. Bagade,

Dr. Patangarao Kadam Arts and Commerce College Pen, Tal Pen, Dist Raigad,
State: Maharashtra India, Pin. 402107,

Abstract:

To sustain urban ecosystem, comprehensive development that is institutional, physical, social and economic infrastructure of city plays an important role in smart city planning. Due to Growth of population and rapid growth of Built up area environment of city will reduce by time, so the developers and planners should take care of natural resources like natural land use, vegetation, water and Agriculture land and sustain it. For smart city planning and development loss of these natural resources should stopped and need to study of Land use and NDVI analysis for Vegetation for conservation of natural land and vegetation health and water. Data has been collected from Bhuvan website and analysed using Arc GIS software Using Maximum likelihood classification and NDVI analysis, excel spreadsheet has been used for creating graphs. This paper purely study, LULC and NDVI analysis for conservation of natural Land, Water and Vegetation while smart city planning and development.

Key Words: Land Use Land Cover, Normalized Difference Vegetation Index, Smart city, renewal, improvement, Greenfield.

Introduction

Solapur is a tier-two city in the south-east of Maharashtra, and the administrative headquarters of Solapur district. It shares a border with Karnataka and Andhra Pradesh, and has therefore attracted a large migrant population from across southern India. Solapur is recorded to have the highest number of sugar factories in India, and also leads in 'beedi' production within the state. The city used to be an important centre for cotton textile manufacturing until recently and was the first to set up a waste-to-energy electricity plant in Maharashtra. Solapur is well connected by road to other important cities in the country and has a basic airport that mostly remains unused at present. [Govt. Website] GIS has emerged from the scientific laboratories, conventional cartographer table into the heart of urban and regional planners, policy makers. GIS is an emerging technique which can be effectively used for making optimum use of resources in day to day life; as such it is an essential tool for transforming the cities to Smart cities. Smart city have various overwhelming benefits for both, government & the citizens. The awareness and technical know- how about the GIS are important for its invariable use.[Nilesh B. Patil, Sachin S. Nalawade] A "smart city" would describe the integrated management of information that creates value by applying advanced technologies to search, access, transfer, and process information. "Smartness" here is seen as an infrastructure quality. Cost and benefit optimization takes place when information sources are connected and information is shared in real time as that will have a profound impact on how cities are planned and managed for bettering the quality of life for citizens, provisioning water supply, transportation, entertainment, safety and security, delivery of government services etc.[Omkar Parishwad, Trishubh Singh]. "The Smart City is a process, or series of steps, by which cities become more "livable" and resilient and, hence, is able to respond quicker to new challenges. Thus, a Smart City should enable every citizen to engage with all the services on offer, public as well as private, in a way best suited to his or her needs" – "A city that monitors and integrates conditions of all of its critical infrastructures – including roads, bridges, tunnels, rails, subways, airports, seaports, communications, water, power, even major buildings – can better optimize its resources, plan its preventive maintenance activities, and monitor security aspects while maximizing services to its citizens." - **The U.S. Office of Scientific and Technical Information** "Smart City is a high-tech intensive and advanced city that connects people, information and city elements using new technologies in order to create sustainable greener city, competitive and innovative commerce and an increase in quality of life with a straightforward administration and maintenance system of city" – **Barcelona City(2011)** Whereas from an implementer's perspective, a smart city is one which leverages traditional (for example: water supply) and modern (ICT for example) enablers to fuel sustainable economic development, ensuring high quality of life and better management of natural resources.[**100 Smart cities in India, Facilitating Implementation – Deloitte**]

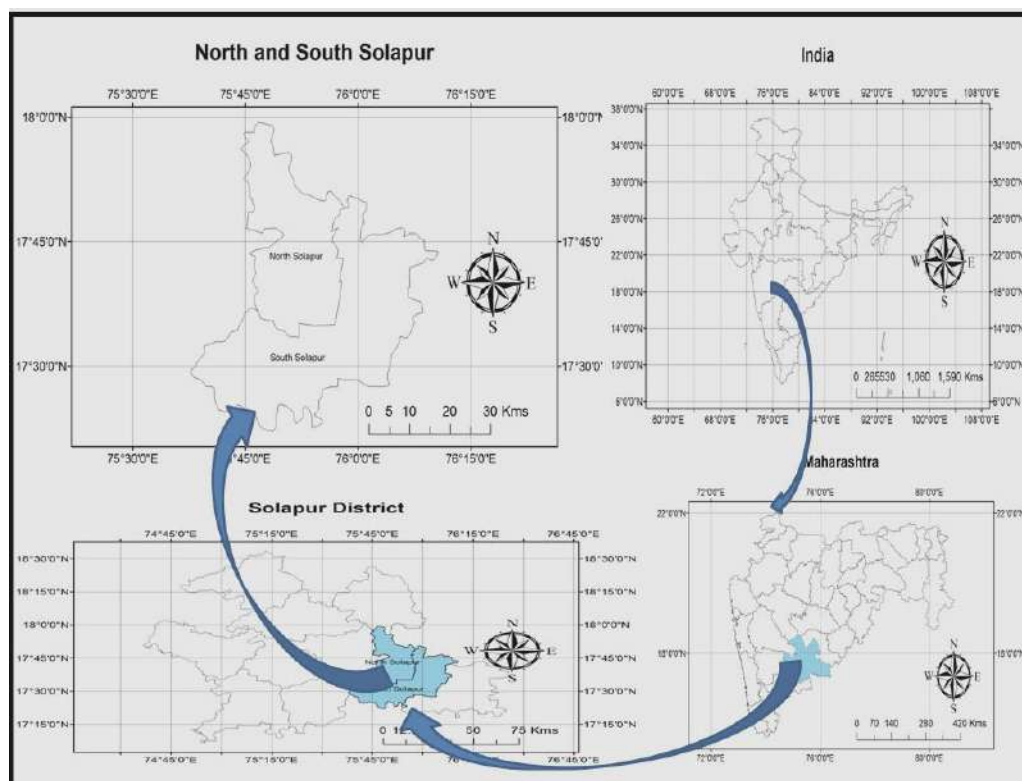
Objective:

To study city built up Area improvement (retrofitting), city Agriculture Area renewal (redevelopment) and city vegetation and water extension (Greenfield development) for Strategic planning Solapur smart City.

Methodology:

Study Area:

Solapur is located at 17.68°N 75.92°E. It has an average elevation of 458 metres (1502 feet). It is bordered by Ahmednagar district on the north; Osmanabad district on the north and northeast. Gulbarga district on the southeast and Bijapur Districts on the south of Karnataka State, Sangli district on the south and southwest; Satara district on the west, and Pune district on the northwest. It is situated at a distance of 410 km (250 mi) from the Maharashtra State Capital of Mumbai by road and train. [Wikipedia Website]

Map 1: Location Map of North and South Solapur city

The civic administration of the city is managed by the Solapur Municipal Corporation, which was established on the Maharashtra Day of 1 May 1964 in the building constructed by Mallappa Warad in 1930. The corporation oversees the engineering works, health, sanitation, water supply, administration and taxation in the city. It is headed by a mayor who is assisted by municipal commissioner and elected representatives. The city is divided into 135 wards and 6 zones. The corporation members also known as corporators are elected by the citizens of Solapur every five years. The corporators in turn elect the mayor. Its activities include developing new layouts and roads, town-planning and land-acquisition. [Wikipedia Website]

Satellite Images:

This research is dependent on secondary data. To prepare the base maps for analysis purpose and applying the different methods to achieve the research objectives, Liss3 satellite images (Oct 2008 and Jan 2013) have been collected from the official website of Bhuvan. Table 1 shows the details of the Liss3 satellite images used for analysis.

Toposheet No.	Bounding Box	Date of Pass
E43P13	75.75E17.75N-76.0E18.0N	28-Oct-08
E43Q02	76.0E17.5N-76.25E17.75N	28-Oct-08
E43P15	75.75E17.25N-76.0E17.5N	28-Oct-08

E43P11	75.5E17.25N-75.75E17.5N	28-Oct-08
E43P10	75.5E17.5N-75.75E17.75N	28-Oct-08
E43Q01	76.0E17.75N-76.25E18.0N	28-Oct-08
E43P14	75.75E17.5N-76.0E17.75N	28-Oct-08
E43P13	75.75E17.75N-76.0E18.0N	23-Jan-13
E43Q02	76.0E17.5N-76.25E17.75N	23-Jan-13
E43P15	75.75E17.25N-76.0E17.5N	23-Jan-13
E43P11	75.5E17.25N-75.75E17.5N	23-Jan-13
E43P10	75.5E17.5N-75.75E17.75N	23-Jan-13
E43Q01	76.0E17.75N-76.25E18.0N	23-Jan-13
E43P14	75.75E17.5N-76.0E17.75N	23-Jan-13

Table - No.3 : Liss3 Satellite Images Used

Techniques:

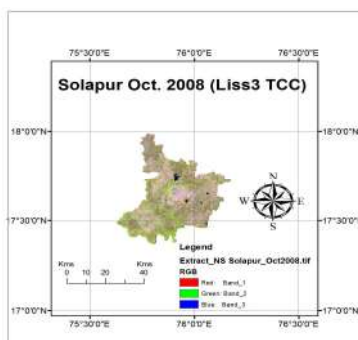
The Band Combination used, for the base Liss3 satellite images, is 432 Red-Green-Blue (RGB). Supervised classification relies on the priori knowledge of the study area. Therefore, for this research, a supervised classification method has been used. Training sites are the areas defined for each land cover type within the image. The chosen colour composite is used for digitising polygons around each training site for similar land cover. Then a unique identifier is assigned to each known land cover type. More than one training site for each type has been identified for making the land cover images. Four land cover types have been identified and Change detection analysis using Maximum likelihood supervised classification technique used for this research. Study Vegetation health NDVI Technique has used Using ARC GIS Software. Graphs has been prepared using excel sheet.

Discussion And Result:

In Solapur District Most Population cities and towns are Akkalkot, Akluj, Barshi, Dudhani, Karmala, Kurduvadi, Maindargi, Mangalvedhe (Mangalwedha), Natepute, Pandharpur, Sangole, Sangramnagar, and Solapur [Sholapur] Municipal Corporation Population is 6,04,215 (1991), 8,72,478 (2001), 9,51,558(2011). [Source: Office of the Registrar General and Census Commissioner (web), Delimitation Commission of India (web), Rand McNally International Atlas 1994, School of Planning & Architecture (web).] Smart homes, smart buildings, and larger smart ensembles like airports, hospitals or university campuses are equipped with a multitude of mobile terminals and embedded devices as well as connected sensors and actuators [Klein, C., & Kaefer, G., 2008]. Smart ecosystem is a conceptual extension of smart space from the personal context to the larger community and the entire city [Yovanof, G. S., & Hazapis, G. N. ,2009].

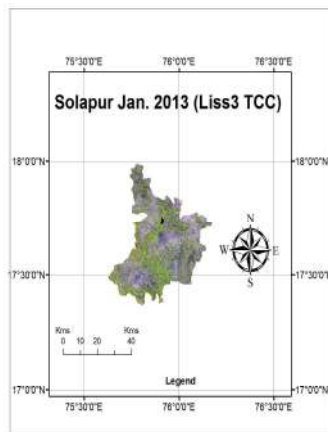
LULC for Smart City:

Change detection for GIS (geographical information systems) is a process that measures how the attributes of a particular area have changed between two or more time periods. Change detection often involves comparing aerial photographs or satellite imagery of the area taken at different times. Change detection has been widely used to assess urban growth, and use/land cover changes etc. [Wikipedia]

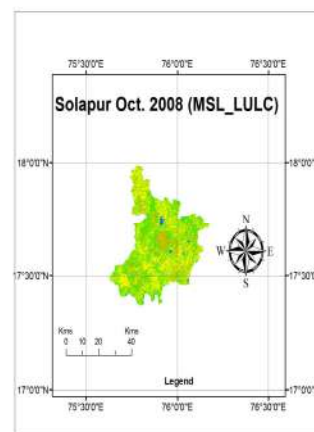

Map 2: Satellite TCC Image of Solapur 2008

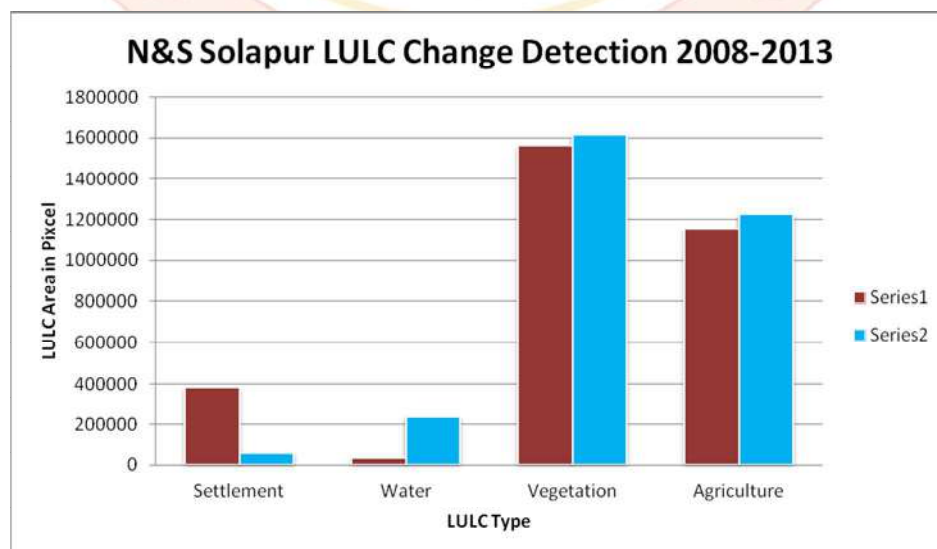
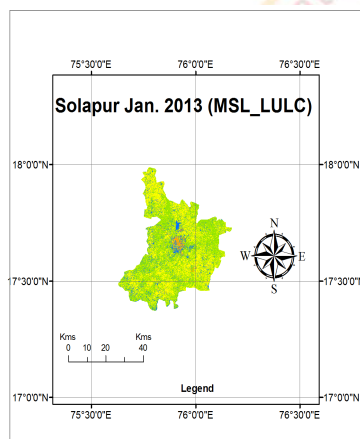
Map 3: Satellite TCC Image of Solapur 2013

Map 4: Maximum Likelihood Classification LULC

Map 5: Maximum Likelihood Classification LULC

Graph-1:

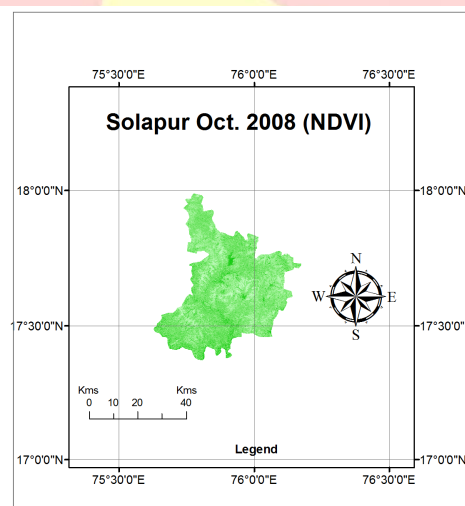
Illustrates that four Land use land cover Class 1 Settlement 2 Water 3 Vegetation 4 Agriculture types changes between the year in 2008-2013 in solapur smart City. Water Vegetation and agriculture area has been increased and Settlement area decreased, but actually the built up area has been overlapped by other other LULC type.

NDVI for Smart City:

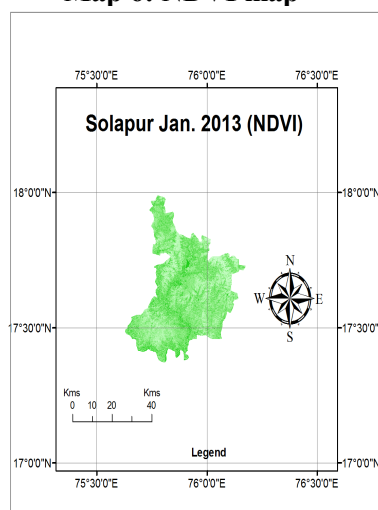
To determine the density of green on a patch of land, researchers must observe the distinct colors (wavelengths) of visible and near-infrared sunlight reflected by the plants. As can be seen through a prism, many different wavelengths make up the spectrum of sunlight. When sunlight strikes objects, certain wavelengths of this spectrum are absorbed and other wavelengths are reflected. The pigment in plant leaves, chlorophyll, strongly absorbs visible light (from 0.4 to 0.7 μm) for use in photosynthesis. The cell structure of the leaves, on the other hand, strongly reflects near-infrared light (from 0.7 to 1.1 μm). The more leaves a plant has, the more these wavelengths of light are affected, respectively. [NASA Website]. NDVI is calculated from the visible and near-infrared light reflected by vegetation. Healthy vegetation (left) absorbs most of the visible light that hits it, and reflects a large portion of the near-infrared light. Unhealthy or sparse vegetation (right) reflects more visible light and less near-infrared light. The numbers on the figure above are representative of actual values, but real vegetation is much more varied. [Illustration by Robert Simmon]. Nearly all satellite Vegetation Indices employ this difference formula to quantify the density of plant growth on the Earth — near-infrared radiation minus visible radiation divided by near-infrared radiation plus visible radiation. The result of this formula is called the Normalized Difference Vegetation Index (NDVI). Written mathematically, the formula is:

$$\text{NDVI} = (\text{NIR} - \text{VIS}) / (\text{NIR} + \text{VIS}):$$

Calculations of NDVI for a given pixel always result in a number that ranges from minus one (-1) to plus one (+1); however, no green leaves gives a value close to zero. A zero means no vegetation and close to +1 (0.8 - 0.9) indicates the highest possible density of green leaves. Following are the [Map6] and [Map7] are the NDVI Maps prepared for the search Vegetation health in Solapur Smart City.

Map 6: NDVI map

Map 7: NDVI map

Satellite maps of vegetation show the density of plant growth over the North and South Solapur. The most common measurement is called the Normalized Difference Vegetation Index (NDVI). Very low values of NDVI (0.1 and below) correspond to barren areas of rock, sand, or snow. Moderate values represent shrub and grassland (0.2 to 0.3), while high values indicate healthy vegetation. In Solapur smart city represents Values of above map are (2008 NDVI is (0.341772) and 2013 NDVI is (0.235772)

Conclusion And Suggestions:

To prevent loss of land water and vegetation due to changes in city, the information technology like GIS plays an important role in improvement, redevelopment and extension of Green field of Smart Solapur city. NDVI and LULC Change Detection used to detect changes during time. In Solapur changes in LULC is Vegetation, Agriculture and water and NDVI is where the dense green area there are healthy vegetation and whether the moderate values represents shrubs in city Area. If there is Much More reflected light in near infrared light(NIR) wave than in visible wave lengths when the vegetation than pixels is likely to be dense. Hence the 2008 year seen denser than 2013 and more healthy vegetation than 2013 and last five year was healthy vegetation in last five year. Author suggests that either reduce greenhouse emission, reduce energy consumption, control pollution of air and save the life of vegetation. As well as built up Area improved Agriculture Area renewed vegetation and water area developed in Solapur smart city. Research needs extra satellite Images for long time periods and season wise data for further study. In future, for conservation or sustainable life of Agriculture and Vegetation needs for NDVI and LULC change using GIS for Smart city planning.

Acknowledgment

The authors would like to thank Prof. Parmar Sir for their continuous guidance. Also I would like to thank all College members for the technical support and guidance. And lastly Lalita without her support the paper would not have been made successfully.

References:

1. Nilesh B. Patil and Sachin S. Nalawade,(2016), "International Journal of Recent Advances in Engineering & Technology (IJRAET)," ISSN (Online): 2347 - 2812, Volume-4, Issue -3, 2016.
2. Omkar Parishwad and Trishubh Singh, (2014), "Journal of Civil Engineering and Environmental Technology", ISSN: 2349-8404; Online ISSN: 2349-879X; Volume 1, Number 6; August, 2014 pp. 54-59.
3. Klein, C., & Kaefer, G. (2008), From smart homes to smart cities: Opportunities and challenges from an industrial perspective. In Proceedings of the 8th International Conference, NEW2AN and 1st Russian Conference on Smart Spaces, ruSMART 2008 (St. Petersburg, Russia, Sep 3-5).
4. Yovanof, G. S., & Hazapis, G. N. (2009). An architectural framework and enabling wireless technologies for digital cities & intelligent urban environments. Wireless Personal Communications, 49(3), 445-463.
5. Imran Zaman, "Whitepaper on Smart Cities" March 2015.

Websites:

1. <https://en.wikipedia.org/wiki/Solapur>
2. http://bhuvan.nrsc.gov.in/bhuvan_links.php
3. <http://www.citypopulation.de/php/india-maharashtra.php?adm2id=2730>
4. <http://smartcities.gov.in/content/innerpage/what-is-smart-city.php>
5. <http://www.springerlink.com/content/d053p7u7g42u573p/>
6. <http://www.springerlink.com/content/g1v63025217mt8x0/>
7. <http://smartcitiescouncil.com/resources/smart-cities-readiness-guide>
8. <http://in-imo-smart-cities-in-india-noexp.pdf>
9. https://earthobservatory.nasa.gov/Features/MeasuringVegetation/measuring_vegetation_2.php
10. [https://en.wikipedia.org/wiki/Change_detection_\(GIS\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Change_detection_(GIS))

Impact On Employment, Formal And Informal Sector In Globalization Era In India

1) Amuksiddha Shrimant Pujari

Assistant Professor,
Dr. Patangrao Kadam Arts and Commerce College,
Pen. Dist: Raigad

2) Dr. S. K. Patil

Principal,
B.P. Sulakhe Commerce College,
Barshi. Dist: Solapur

Abstract:

Globalization is process reduction of restriction on selling and purchasing of goods and services, technology and capital. Also expansions of global markets liberalize the economic activities of the exchange of goods and funds. Advertisement sector various employment like designer, copywriter, artists, assistants, cameraman, editor etc. jobs created by advertisement sector after globalization. In globalization era e-mail, internet, e-commerce are used for better and quick business processes. telecom sector experienced technicians, management skills, marketing knowledge person have more employment. Bank manager, probationary officers, employees etc. posts are available in banking sector. insurance sector spread on the international level. Insurance agent, development officers, surveyors, administrative commissioner etc. posts are generated in all over nation. biotechnology sector provides various jobs in healthy food, agriculture research, and environment technology fields. Informal labour preferred by employer. The trade union movement are opposite to the changes which affect the right of employees. Woman garment workers has not get any favor solution form grievances. In India Employment sector become unsecure and requires more skills and qualities to survive in computational era.

Keywords: *Employment, informal and formal sector, Globalization*

Introduction:

Today globalization is become a popular and discussable subject. Globalization is backbone of new economic policy in India. Globalization is process reduction of restriction on selling and purchasing of goods and services, technology and capital. Globalization is worldwide interaction and integration among people, companies, and government. Also expansions of global markets liberalize the economic activities of the exchange of goods and funds. Removal of cross border trade barriers has made formation of global markets more feasible. In 2000, the international Monetary Fund (IMF) identified four basic aspects of globalization, trade and transactions, capital and investment, movements, migration and movement of knowledge. The German historical economist and sociologist 'Andre Gunder Frank' argues that a form of globalization began with the rise of trade links between Sumer and the Indus valley civilization in the third millennium BCE.

Definition:

International Monetary Fund (IMF) defines the globalization is "the growing economic interdependence of countries worldwide through increasing volume and variety of cross border tractions in goods and services, free international capital flows and more rapid and widespread diffusion of technology." In short globalization connects local economy to the global economy. It reduces rate of tariff or cancel of sending goods in global market.

Objectives:

- 1) To find out growth in employment after globalization.
- 2) To measure impact of globalization on formal and in formal sector.

Availability of Employment in various sector after globalization as follows:

Advertisement:

Advertisement become important in the era of globalization. For better goodwill of company and its product at the international level advertising is very important. In this sector various employment like designer, copywriter, artists, assistants, cameraman, editor etc. jobs created by advertisement sector after globalization. In year 2015 worldwide spending on advertising to an estimated US\$ 529.43 billion. In India newspaper print spending 3.25 billion US\$ in 2016. Internet advertising spending estimated 700 million US\$ in 2016. Digital advertising spending in 2015 16 to 18 market share.

Information and Technology:

In globalization era e-mail, internet, e- commerce are used for better and quick business processes. Young generation of nation attracts towards the technology. In this sector various jobs are available like software engineer, hardware engineer, business process outsourcing(BPO), call centers, banks, insurance companies, health services etc. sector available employment through information and technology.

Telecom: Telecom sector has got importance when globalization takes place in our nation. Mobile, landline, other companies provide services it creates more employment. In telecom sector experienced technicians, management skills, marketing knowledge person have more employment.

Banks: Banks other foreign banks makes very big recruitment. In 2008-2009 SBI make very big recruitment as bank employees. In globalization era bank sector has in good condition to spread their branches. With the help of globalization various foreign banks came in the India. Bank manager, probationary officers, employees etc. posts are available in banking sector.

Increase in the Number of Branches of Scheduled Commercial Banks:**Table No. 1**

Year	1982	1987	1992	1997	2002	2007	2012
Branches	39177	53859	60570	63550	66190	72242	97911

Table no.1 describes pre-globalization and post globalization period increase in branches of scheduled commercial banks in India. In the year 1982 the total branches were 39177. They increased to 60570 in 1992 and they increased to 97111 in 2012. In the decade 2002-2012 of globalization the total growth in number of branches has 46.71% and in decade 1992-2002 growth rate of branches has 9.27% only.

Insurance companies:

When globalization implemented, insurance sector is opened to private sector for business. In this sector private and foreign companies entered for business. This sector spread on the international level. Insurance agent, development officers, surveyors, administrative commissioner etc. posts are generated in all over nation.

Source of Business Premium:**Table No.2**

Sources/Year	2008-09	2009-10	2010-11	2011-12	2012-13	2013-14
Individual agents	65%	61%	54%	47%	46%	41%
Banks	8%	8%	10%	11%	11%	9%
Corporate agents-others	4%	4%	3%	2%	2%	1%
Brokers	1%	1%	1%	1%	1%	1%
Direct selling	21%	26%	32%	39%	40%	48%

From the above table, 2008-09 to 2013-14 individual agents, banks, corporate agent and brokers collected decreased premium compared to direct selling. Direct selling source of business premium of insurance has increased from 2008-09 to 2013-14. In 2008-09 direct selling premium collection has 21% and it increased up to 48% in year 2013-14. It is observed that technology increases direct selling in people and insurance sector increased business in post globalization period.

Biotechnology: Before globalization biotechnology sector has less importance, but it become important after globalization. Today it is useful in better coordination between industrialization and environment. This sector provides various jobs in healthy food, agriculture research, and environment technology fields.

Impact On Formal And Informal Sector:

Informal labour preferred by employer: The all government policies are in favor with formal employees, comparably informal labour are not highly protected by laws and regulations. For this purpose, employer preferred informal labour. Either public policy choices in favor of informal sector the evidences not justify.

Globalization oriented employers: it is the most important question is it possible that cheap labour strategy is viable? But when you took the example of textile and garment industry-prime examples of this strategy provides in side of this answer. But after the 1990 in next decade there was reverse position. Cheap employment policy declines the export. The labour standards of Taiwan and south Korea is better than India. It affected on the market position. Some commentators suggested that skillful labour provides higher level of quality of production. High skilled employees attracts the foreign investment.

Feedback from formal sector workers and unions: The trade union movement are opposite to the changes which affect the right of employees. But the union takes the right decision that contract worker should live. Use problems of informal sectors, cannot solved easily.

Feedback from informal sector workers: The most important problem of this sector is that they have not stability of employment. Woman garment workers has not get any favor solution form grievances. Most of them have no any employment status, they are below poverty wages line. They could be dismissed with any reason. Not any security, nor any job stability to this worker.

Conclusion:

In 1991-92 India accepted globalization policy. India has very complicated economic condition on this period. Prime minister Dr. Narsinhrao and Finance Minister Dr. Manmohan Singh took the decision of accepting LPG policy to India. Indian economy booms after globalization, but some problems are generated by this policy. Advertisement, Information and Technology, Telecom, Banks, Insurance, Biotechnology sectors employment increases very strongly, but some critical issues are generated by globalization. Employers supports to the globalization, workers in formal sector and trade unions opposes the laws harmful to workers and they to protect the worker. Some problems are solved but lot of remained still. Informal sector workers have in very bad condition, because they no strong law with them and they had highly unsecured related to employment. Globalization build our economy but it effects on employment. In India Employment sector become unsecure and requires more skills and qualities to survive in computational era.

References:

- 1) Dr. Srinivasa Rao Chilumun, "Impact of Globalization on scheduled commercial Banks with special reference to Agriculture Sector", LOSR-JHSS, Vol-9, Issue-1, March-April-2013.
- 2) Rohini Hensman, "The Impact of Globalization in India and Responses from the Formal and informal Sectors", IIAS/IISG, CLARA Working Paper, No.15, Amsterdam,2001. A. Mitra/ The Social Science Journal 48(2011)72-93.
- 3) B.N. Golder, "Globalization, Growth and Employment in the Organized Sector of the Indian Economy", Working paper No. WP,06/2014, New Delhi, 2014.
- 3) ReLakhs.com-Personal Finance Blog, Sreekant Reddy, April,2018.
- 4) Advertising Industry –Wikipedia.
- 5) www.josrjournals.org
- 6) www.wikipedia.org
- 7) A. Mitra/ The Social Science Journal 48(2011)72-93.

Impact Of Global Warming : A Case Study Indian Climate

Assit. Prof. A. R. Kamble

Uran College of Commerce and Arts Uran
Dist- Raigad (M.S)

Assit.Prof. R.D. Kamble

Veer Wajekar A.S.C. College Phune,Uran,Dist- Raigad (M.S)

Assit. Prof. A.K. Gaikwad

Uran College of Commerce and Arts Uran Dist- Raigad (M.S)

Introduction:

One of the biggest problems facing the world today is global warming. Many scientists believe that our production of carbon dioxide and other greenhouse gases is having a heating effect on the atmosphere, and this could be very dangerous for human life as well as environment. Many problems could result from global warming. One of the biggest problems is raising sea level. This could result in the flooding of low lying coastal areas and cities, such as Egypt, the Netherlands, and Bangladesh. Some countries might even disappear completely! A second problem associated with global warming is the effect on animals. Fish populations could be affected, while some insects which spread disease might become more common. Another problem caused by global warming is changes in weather patterns. Many areas of the world are experiencing increased hurricanes, floods, and other unusual weather.

The average global temperatures are higher than they have ever been during the past millennium, and the levels of CO₂ in the atmosphere have crossed all previous records. A scrutiny of the past records of 100 years indicates that India figures in the first 10 in the world in terms of fatalities and economic losses in a variety of climatic disasters. Before study detailed analysis of Global warming and its impacts on Indian climate, we should first know what climate, green house effect and global warming actually mean.

Objectives

The main objectives of present study are shown in following ways.

1. To study the climate of India
2. To Study effect of global warming on Indian climate.
3. To analyze the effect of change of climate on in India.

Climate:

The climate is defined as 'the general or average weather conditions of a certain region, including temperature, rainfall, and wind'. The earth's climate is most affected by latitude, the tilt of the Earth's axis, the movements of the Earth's wind belts, and the difference in temperatures of land and sea, and topography. Human activity, especially relating to actions relating to the depletion of the ozone layer, is also an important factor. The climate system is a complex, interactive system consisting of the atmosphere, land surface, snow and ice, oceans and other bodies of water, and living things.

Green House Effect:

Green House effect is the phenomenon whereby the earth's atmosphere traps solar radiation, and is mediated by the presence in the atmosphere of gases such as carbon dioxide, water vapor, and methane that allow incoming sunlight to pass through, but absorb the heat radiated back from the earth's surface.

Thus the Green house gases (GHGs) provide a blanketing effect in the lower strata of the earth's atmosphere, and this blanketing effect is being enhanced because of the human activities like burning of fossil fuels etc.

Global Warming:

Is defined as an increase in the average temperature of the Earth's atmosphere, especially a sustained increase significant enough to cause changes in the global climate. The term global warming is synonymous with an enhanced greenhouse effect, implying an increase in the amount of greenhouse gases in the earth's

atmosphere, leading to entrapment of more and more solar radiations, and thus increasing the overall temperature of the earth.

Impacts Of Global Warming On The Climate Of India:

India, the second most populous country of the world with a population over 1.2 billion, is a large country in South Asia. India lies to the north of the equator between 6° 44' and 35° 30' north latitude and 68° 7' and 97° 25' east longitude. It shares a coast line of 7517 km with the Indian Ocean, the Arabian Sea and the Bay of Bengal. It has land boundaries with Pakistan, China, Nepal, Bhutan, Burma and Bangladesh.

The Indian economy is considered as one of the fastest growing major economies. However, the country is plagued by the climatic disasters that continue to wreak havoc on its economy. As a result, in spite of the leaping economical progress, the majority of the people of India continue to live in poverty, with malnutrition and diseases corroding the society.

I) CLIMATE OF INDIA :

Being such a huge country, India exhibits a wide diversity of temperatures; from the freezing cold winters in the Himalayas to the scorching heat of the Thar Desert. The above two regions play a very significant role in controlling the weather of India, making it warmer than to be expected with its latitude. The Himalayas participate in this warming by preventing the cold winds from blowing in, and the Thar desert attracts the summer monsoon winds, which are responsible for making the majority of the monsoon season of India. However, the majority of the regions can be considered climatically tropical.

II) MONSOON SEASON IN INDIA :

The climate of India is dominated by the monsoon season, which is the most important season of India, providing 80% of the annual rainfall. The season extends from June to September with an average annual rainfall between 750–1,500 mm across the region. The monsoon of India is regarded as the most productive wet season on the earth.

Definition of 'Monsoon'

Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) describes Monsoon as a tropical and subtropical seasonal reversal in both the surface winds and associated precipitation, caused by differential heating between a continental-scale land mass and the adjacent ocean.

As explained above, the Himalayas and the Thar Desert are important forces controlling this season. The monsoon severity has increased in the last few decades due to the process of global warming, leading to the dreaded floods in India.

The figure below shows the major climatic regions of India, displaying the major portions to be monsoon prone.

Impacts Of Global Warming On Climate Of India:

There has been a particularly alarming effect of global warming on the climate of India. India is already a disaster prone area, with the statistics of 27 out of 35 states being disaster prone, with most disasters being water related. The process of global warming has led to an increase in the frequency and intensity of these climatic disasters. According to surveys, in the year 2007-2008, India ranked the third highest in the world regarding the number of significant disasters, with 18 such events in one year, resulting in the death of 1103 people due to these catastrophes. A figure presenting the different disaster prone areas of India is given below.

With the increasing trends of global warming, predictions of severer climatic events have been made for India. The anticipated increase in precipitation, the melting of glaciers and expanding seas are projected to influence the Indian climate particularly severely, with an increase in incidence of floods, hurricanes, and storms. Global warming is also posing as a mammoth threat to the food security situation in India with recurring and severe droughts and ravaging floods engulfing the arable land. Rising Temperatures on the Tibetan Plateau are causing the melting of the Himalayan glaciers, reducing the water flow in the rivers Ganges, Brahmaputra, Yamuna, and other major rivers, on which the livelihoods of hundreds of thousands of farmers depend.

According to the The Indira Gandhi Institute of Development Research, if the process of global warming continues to increase, resulting climatic disasters would cause a decrease in India's GDP to decline by about 9%, with a decrease by 40% of the production of the major crops. A temperature increase of 2 ° C in India is projected to displace seven million people, with a submersion of the major cities of India like Mumbai and Chennai.

I) RECENT CLIMATIC DISASTERS IN INDIA :

FLOODS IN INDIA -India is the most flood distressed state in the world after Bangladesh, accounting for 1/ 5th of the global deaths every year with 30 million people displaced from their homes yearly. Approximately 40 million hectares of the land is vulnerable to floods, with 8 million hectares affected by it. Unprecedented floods take place every year at one place or the other, with the most vulnerable states of India being Uttar Pradesh, Bihar, Assam, West Bengal, Gujarat, Orissa, Andhra Pradesh, Madhya Pradesh, Maharashtra, Punjab and Jammu & Kashmir.

The climatic history of India is studded with a very large number of floods, which have wreaked havoc on the country's economy. A chart showing the large number of floods in the Indian state with average financial, land and cattle loss is given below.

THE TOP FLOODS IN INDIA'S HISTORY:

1. FLOODS IN BIHAR

Bihar is an over populated state in Northern India, extremely prone to floods. The total area covered by the state of Bihar is 94,163 km². Its average elevation above sea level is 173 feet. Bihar faces the predicament of floods almost every year, with the link between India and Nepal through the Koshi River being one of the main reasons for the flood in Bihar. Excessive rainfall due to the recent global warming in Nepal leads to an overloading of dams and leads to flash floods in the Bihar region. The Recent years in which human death due to flood is more than 100 are given in the figure below.

a) 1987 Bihar Flood

The flood of 1987 in Bihar was so destructive that it left a total of 1400 people and more than 5000 animal dead. A total of 67,881+680.86 lac INR was the damage to the state; affecting more than 29 million people. After this flood, the River Koshi has been named as "Sorrow of Bihar" (Bihar ka shok).

b) 2008 Bihar floods

The 2008 Bihar floods are considered as one of the most disastrous floods in the state's history. The flood affected more than 2 million people. The flooded and affected areas were Supaul, Araria, Madhepura, Saharsa, Champaran and Purnea.

II) OTHER MAJOR FLOODS IN INDIA :

2005: Maharashtra flood

In 2005, a major climatic catastrophe occurred in the state of Maharashtra in the form of massive floorings, leading to a death toll of 5000 people. The areas of Mumbai, Chiplun, Khed, Kalyan, Ratnagiri and Raigad were completely flooded, hence naming the date 26 July 2005 as the BLACK DAY in the history of Mumbai.

2005: Gujarat Floods

The wave of floods in Maharashtra reached the state of Gujarat as well, accounting for one of the worst floods in the Indian History as it caused a financial loss of more than Rs.800 million. This disaster took place in a row of days from 30th June to July 11, killing more than 123 people and a total of 250k people were

evacuated. Infrastructure of the state also suffered badly as train services, Road Operations and communications were destroyed.

2007 South Asian Floods

In 2007, global warming finally triggered a flood formation that was so devastating, that it annihilated the entire South Asian region, destroying large zones in India, Pakistan, Nepal, Bhutan and Bangladesh. It's most devastating effects were observed in South India, where it lasted for more than 15 days, killing more than 2000 people and affecting another 30 million. It was termed by UNICEF to be the worst flooding of South India in living memory.

2009 Indian floods

The 2009 India floods affected various states of India in July 2009. The most affected states were Karnataka, Orissa, Kerala, Gujarat and North-East Indian states, with over 200 people reported dead, and a million homes destroyed.

2010 Ladakh floods

On 6th August 2010, Leh and many other villages of the Ladakh range were drowned by a downpour that killed at least 255 people, and resulted in a state loss of Rs. 133 crore. The unexpected heavy rainfall was attributed to the climatic changes resulting from global warming.

2011 Indian floods

The 2011 surge of severe precipitation affected India savagely, with surging flood waters in Northern and Eastern India affecting more than 10 million people as the swollen rivers washed away roads and towns, particularly in the states of West Bengal, Bihar, Kerala and Assam.

2012 Northern Indian floods

Is also included in the continuous chain of years of floods in India. In Assam, at least 27 people died and 900,000 were forced to evacuate their homes as monsoon rains drowned large areas. Starting on 4 Aug, unrelenting showers fell on the northern states of Uttarakhand, Himachal Pradesh and Jammu, resulting in landslides, cloud bursts and flash floods. At least 34 people were killed and hundreds were made homeless.

Other Climatic Disasters In India :

1) DROUGHTS

As explained above, the process of global warming has such an impact on the climate that it increases the severity of precipitation at one time, and minimizes it in the other. Therefore, this process has resulted in severe drought like conditions in India, with tens of millions of deaths resulting from it in the past few centuries. India depends heavily on prolonged and optimum monsoons for its agricultural productivity, failure of which results in the decreased crop productivity, leading to droughts. Of the total agricultural land in India, about 68% is prone to drought of which 33% is chronically drought prone, receiving rainfall of less than 750mm per year. This is particularly the states of Maharashtra, Gujarat, Rajasthan, Karnataka, Andhra Pradesh and Orissa. The World Record Of Drought Was In 2000 in Rajasthan, India.

According to researches, unabated global warming will lead to exacerbation of the droughts, cutting down the water availability in the plains of Pradesh and Bihar.

India's initial National Communication to the United Nations Framework Convention (UNFCCC) on Climate Change projects that Luni; the west flowing rivers of Kutchh and Saurashtra are likely to experience acute physical water scarcity. The river basins of Mahi, Pennar, Sabarmati and Tapi are also likely to experience constant water scarcities and shortages.

CYCLONES

As a result of global warming, the average number of Category 4 and 5 hurricanes per year has increased over the past 30 years. India has an 800 km coastline, and is therefore very susceptible to cyclonic activity. Cyclones have been observed to be more frequent in the Bay of Bengal than the Arabian Sea. Consequently the states of West Bengal, Orissa, Andhra Pradesh, and Tamil Nadu along the Bay of Bengal are the most affected. The notable cyclones in Indian history include the 1737 Calcutta cyclone, 1970 Bhola cyclone, and Cyclone 05B, which affected more than a million people.

The National Institute of Oceanography (NIO), under the Council of Scientific and Industrial Research (CSIR), Government of India, researched on the impacts of climate change on sea level, to assess the degree to which mean sea level and the occurrence of extreme events may change, and concluded that an increased occurrence of cyclones in the Bay of Bengal, particularly in the post-monsoon period, along with increased maximum wind speeds associated with cyclones and a greater number of high surges under climate

change has been observed. In addition, the strength of tropical cyclones, which represent a threat to the eastern coast of India and to Bangladesh, is also likely to increase.

2) CLIMATIC EFFECTS ON THE SEA AND COASTAL AREAS :

As explained above, India has a long coastline with the Arabian Sea and the Bay of Bengal. The coastal areas of India are highly vulnerable to the effects of global warming, as they are densely populated with people who are totally dependent on the sea for their food supply. Therefore any damage to the natural cycle of the sea affects the people of India very severely.

Already global warming has resulted in an increased cyclonic activity, sea level rises displacing people, flooding, and the reduction in the sea food due to the acidification of the waters. Thousands of people have been displaced by ongoing sea level rises that have submerged low-lying islands in the Sundarbans. A one meter sea level rise is projected to displace approximately 7.1 million people in India and about 5,764 Km² of land area will be lost, along with 4200 Km of road. Around seven million people are projected to be displaced due to submersion of parts of Mumbai and Chennai if global temperatures were to rise by a mere 2 °C.

The effects of global warming have also caused damage to coastal infrastructure, aquaculture and coastal tourism. The aquatic ecosystems such as mangroves, coral reefs and grass lands have also been affected by the climatic change.

The above figure shows the evolution of global mean sea level in the past and as projected for the 21st century for the SRES A1B scenario.

Conclusion

Thus the process of global warming has affected India intensely, destroying its economy and depriving its people of their basic needs like food and shelter. The current patterns of destructive floods, increasing intensity of cyclones, recurring droughts and the increasing temperatures are all the results of global warming. The Indian government also realizes the predicament it faces, and multiple steps to mitigate these disasters have been taken. The committees and organizations working to counteract against the climatic disasters work independently from each other. The ongoing climatic changes, with an increase in a possibility of more disasters impose imperatives for a unity among all these bodies, resulting in an integrated risk management framework, creating a common platform for the committees to work on.

Therefore the previous attempts of just rescuing the affected will not be enough now, instead, meticulous steps to prevent these disasters are required. This can only be met if the strategies and policies can cope with climate change, requiring the active participation of the government and the people.

Reference

1. Wikipedia- the free encyclopedia
2. Intergovernmental Panel on Climate Change
3. <http://www.thefreedictionary.com>
4. <http://reliefweb.int/disaster/fl-2012-000110-ind>
5. Climate Change, Disasters and Security.....Issues, Concerns and Implications for India By Sunil Chauhan
6. Flood: Trends and Social Impacts in Indian context
7. <http://www.imd.gov.in> pune

Barriers in Accessing the Information in the Age of Globalisation : A Study**Mangesh R. Bhitre**

Librarian

Dr. Patangrao Kadam Arts
and Commerce College, Pen**Abstract:**

In the age of globalisation information all over the world comes together where we can meet our goals. But some user cannot access the information because of few barriers. The present paper is to discuss the barriers in accessing the right information to right user within right time. To overcome these barriers government should give priority to supply uninterrupted power supply, free internet for researcher, free access to digitize informative material, training for technological change, cost of computer should be minimize.

Keywords : Globalisation, Barriers, Accessing the Information,

Introduction:

Globalisation is a process in which people of the world are linked together to each other through internet and other advanced means of communication. Due to globalisation there is increase in information which create explosion of information. As information is available in different forms by means of globalisation and every user who need information cannot access this information. To cope with these problems there is a need to change some technological practices.

Objectives:

1. To define globalization and its features.
2. To identify the major barriers in accessing to information.
3. To explain the barriers in accessing to information.
4. To suggest ways and means to overcome barriers in accessing to information.

Research Method:

The research methods used in this paper are information consolidation and descriptive method. Here I tried to consolidate information and daily observation used to make the result stronger.

Limitation:

This study will focus on barriers faced by users in accessing to information only by observation noted by myself.

Definition of Globalisation:

According to article shared by Dinesh, The aim of globalisation is to secure socio- economic integration and development of all the people of the world through a free flow of goods, services, information, knowledge and people across all boundaries. ... It stands for expanding cross-border facilities and economic linkages.

As per Britannica ready reference encyclopedia, vol.4 Globalisation is "Process by which the experience of everyday life, marked by the diffusion of commodities and ideas, is becoming standardized around the world. Factors that have contributed to globalisation include increasingly sophisticated communication and transportation technologies and services, mass migration and the movement of peoples, a level of economic activity that has outgrown national markets through industrial combinations and commercial groupings that cross national frontiers, and international agreements that reduces the cost of doing business in foreign countries. Globalisation offers huge potential profits to companies and nations but has been complicated by widely differing expectations, standards of living, cultures and values, and legal systems as well as unexpected global cause-and-effect linkages."

Martin Albrow and Elizabeth King, sociologists, define globalization as "all those processes by which the peoples of the world are incorporated into a single world society.

According to T.Evans, "Globalisation is the 'space-time compression'. In simple words it means shrinkage of space as well as time, which brings together nations, cultures and economies in mutual respect for one another.

Features of Globalisation:

1. All countries have become interconnected.
2. Information Revolution.
3. Flow of Technology.
4. Sharing of ideas.
5. Global products standardisation.
6. Outsourcing of goods and services can be done.
7. Difference between domestic and international market comes to an end.

Barriers in Access to Information:

1. Illiteracy : Illiteracy always is a cause of barrier to access of information .
2. Weaker searching : Finding information on internet is like finding needle in a haystack.
3. Cost for Access of Information: Not all information on internet are free. For getting some information we have to pay.
4. Copyright Law: Copyrighted information is not fully accessible on the internet.
5. Incomplete Information: Information which we get by searching on the net is not always complete.
6. Accuracy of Accessed Information: Accessed information from the net is not always accurate it may be fake information or inaccurate.
7. Quality in Accessed Information: There is no quality control over the information available on the net. Anybody can upload anything on the web.
8. Language : All information user need to access from web is not in the language which is known by the user.a
9. Speed: Every time we search for accessing the information on web it takes time to open the document.
10. Identification: Identification of right source for getting information is needed.
11. Availability: If a source that is needed must be available at right time.
12. Functionality: Information accessed by the web not always work properly as per our need. Example accessed video must play properly.
13. Infrastructure : There is lack of necessary infrastructure resource to access of information in rural area.
14. User Capability : Some user cannot afford computers by which they remains digitally illiterate.
15. Affordability: The cost of internet access is the largest barrier in accessing the information.
16. Lack of interest: Some people are simply not forced to use the internet to access information.
17. Technological Change: Due to IT Technology changes quite often, which take time to update.
18. Electricity Supply: Access to information breaks due electricity supply
19. Security: Due to security reason access to information is stopped. Piracy of data or database, e information.

Overcoming Barriers to access the information.

1. We have to literate the illiterate ones. In both ways literacy and e-literacy.
2. Proper knowledge of searching for information is must. Use of phrase searching, Boolean searching, using truncation , keywords , proper limit should be set.
3. Educating the user to the use of technology and how to get information from it.
4. Technological Changes is need to be updated and training should be given to user.
5. Information provider must give latest and up-to-date information on internet.
6. Government should try to give uninterrupted power supply .
7. Government should make free access to information which is in digitize form.
8. We should create interest in people which are not interested in accessing information with the help of technology.
9. Government should make the internet free for researcher and user of information then it will be affordable and use of accessing the information will increase.

10. Cost of Computers should be made economic so everyone can afford it and access to information will speed up.
11. Uninterrupted access to internet with high speed should be provided so that user can access video and other informative information without disturbance.
12. Language problem can be solved by giving translation service by the source of information provider.

Conclusion:

Globalisation has made our living easier. It has given us the opportunities to be in the line of developed countries. Being familiar about it makes us satisfying. Those who take advantage of these opportunities do well and those who do not take go down. Also we have to overcome with all the barriers to access the information discussed above. Government has to be prepare to handle the technological changes and should take a decision which can make access to information uninterrupted, faster, and economical.

References

1. Bleiberg, Joshua and West, D. M. (2014, December 10). *Barriers to universal internet access* from <https://www.brookings.edu>
2. Britannica.(n.d.) Globalisation. In *Britannica ready reference encyclopedia*, vol. 4.
3. Dinesh. *Essay on Globalisation: Definition, Nature, History and Impact* Accessed form www.yourarticlelibrary.com/essay/essay-on-globalisation-definition-nature.../48535
4. Ibenegbu, George (2018) *Main features of globalization in the current world economy* Accessed from <https://www.legit.ng/1137334-main-features-globalization-current-world-economy.html>
5. Panchasara, Tejal (2015) Globalisation and education : role and skills of 21st century teacher accessed from https://academia.edu/34095258/Globalisation_and_education_role_and_skills_of_21st_century_teacher
6. Sandu, CUTERELA (2012) *Globalization: Definition, Processes and Concepts* Accessed from http://www.revistadestatistica.ro/suplimente/2012/4/srs4_2012a22.pdf

Climate Change: Meanings, Causes And Consequences

Dr. Arjun Wagh

Padmabhushan Dr. Vasantraodada Patil Mahavidyalaya,
Tsgaon, Dist.-Sangli

Introduction

Climate change is the catch-all term for the shift in worldwide weather phenomenon associated with a raise in worldwide average temperatures. It's real and temperatures have been going up about the earth for many decades.

Dependable temperature records start on in 1850 and our world is warmer than it was in the period between 1850 and 1900 generally referred to as the pre-industrial average. The change is smooth more visible over a shorter time compared to average temperatures between 1961 and 1990, 2017 was 0.68 degrees heater, while 2016 was 0.8 degrees heater, thanks to an extra increase from the naturally-occurring El Niño weather system. While this temperature raise is more specially referred to as global warming, climate change is the term currently preferential by knowledge communicators, as it clearly include not only Earth's increasing universal average temperature, but also the climate belongings cause by raise in temperature?

Objectives

1. To Know the Climate Change
2. To understand the consequences of climate change

Universal efforts are helpful on observance temperatures from increasing more than 2 degrees above that pre-industrial normal, and idyllically no more than 1.5degree. That objective may silent be potential if the international population pulls together.

Definition and Meaning

The climate change occurrence refers to seasonal change over a long period with high opinion to the growing growth of greenhouse gases in the atmosphere. Tackling this phenomenon is of greatest consequence given the essential role that climate plays in the formation of accepted ecosystems and the human economy and civilization on which they are base. Recent studies have shown that human being activities since the beginning of the industrial revolution manifest in fossil fuel conservation for authority generation, land deforestation for farming, and urban expansion have contributed to an increase in the absorption of CO₂ in the air by as much as 40 percent, about 280 part per million in the pre-industrial period, to 402 parts per million in 2016, which in circle has led to large scale warming.

According to Space Organization, A large range of global phenomena formed mostly by burning fossil fuels, which add heat-trapping gases to Earth's atmosphere. These experience include the greater than before temperature tendency explain by global warming, but also cover up change such as sea level rise, ice mass loss in Greenland, Antarctica, the Arctic and mountain glaciers universal, shifts in flower or plant blooming, and extreme climate events.

The Inter governmental Panel on Climate Change has described anthropogenic climate change as 'inevitable' in view of the many changes observed in the high temperature of the atmosphere, oceans, and sea ice, in adding to some general changes in the weather cycle over the course of the twenty century.

Some parts of the world have already skilled the warming of coastal waters, high temperatures, a marked change in rainfall patterns, and a better intensity and rate of storm. Rising sea levels and temperatures are projected to be an increasing tendency.

The possible for strict and permanent climate and environmental changes, including the constant melting of polar ice layer, could cause sea level raise above Ten meters, harmful fluctuations in ocean currents, and increased methane emission. The probability that most global warming of the last fifteen years is the result of human being actions is estimated to be more than 90 percent. The failure to address climate change will certainly damage both the worlds economic and community stability.

The IGP on Climate Change has issued an urgent call to bring about a marked education in global greenhouse gas exhaustion and for adaption measures to take action to the effects of anthropogenic climate change.

Causes Of Climate Change:

Although a wide range of natural phenomena can completely affect the climate, publishing climate scientists overwhelmingly agree that global warming and resulting climate effects that be witness are the end result of human activity.

Life on Earth is dependent on an atmospheric greenhouse a layer of gasses, mostly water vapors, in the inferior atmosphere that catch heat from the sun as it's reflect back from the Earth, radiating it back and keeping our earth at a temperature capable of supporting life.

Movement of human being is currently generating an excess of long-lived greenhouse gasses that not like water vapors don't scatter in reply to temperature increase, resulting in a continuing build up of temperature.

Greenhouse gasses include CO₂, CH₄ and N₂O,. Carbon dioxide is the best-known, with natural sources including decomposition and animal respiration. The main source of surplus carbon dioxide emissions is the burning of fossil fuels, while deforestation has summary the amount of plant life available to turn CO₂ into O₂.

Methane (CH₄) a more strong but less abundant greenhouse gas, enter the atmosphere from farming both from animals such as cattle and arable farming method including traditional rice paddies and from fossil fuel exploration and discarded oil and gas wells.

CFC and hydro fluorocarbons once extensively used in industrial application and home appliances such as refrigerators were key greenhouse gasses released during the 20th century, but are now a lot in time due to their strict impact on the atmosphere, which includes ozone depletion, as well as trapping heat in the lower atmosphere.

Our warm weather is also creating a feedback loop as greenhouse.

Oil Company was a lot invested in pushing the narrative that fossil fuels did not have an impact on climate change. To this end, they buy advertising and fund organizations to direct uncertainty on climate change, even while their own research conclusively showed that fossil fuels are a foremost contributing cause of climate change.

This is still playing out in ongoing lawsuits against oil companies, but even giant such as Chevron now publicly acknowledge the role that fossil fuel use has played in changing our climate and weather. Now, their key protection is that it's the fault of fossil fuel customers for using it, rather than of the companies that extract, marketed and profit from oil.

Consequences of Climate Change

Frequently prevailing drought conditions are having a major impact on farmers. The effects of anthropogenic human-caused climate change range from more frequent and severe droughts to snowstorms and severe winter weather in temperate regions as an effect of warming Arctic weather conditions fronts.

It's not only humans that are affecting. Warming marine temperatures are increasing the rate of coral reef bleaching; heater, drier weather means that forests in some region are no longer getting better from wildfires and wildlife habitat around the earth are attractive less sociable to animals.

Climate change is having economic and socio-political effects, too. Food security is already being impacted in a numeral of African countries and researchers are studying suggestive links between climate change and an increased likelihood of military conflict.

We are already seeing the first climate refugees as people are displaced by rising sea levels, melting Arctic permafrost and other extreme weather.

Increase in CHG focus leads several numbers of consequences like as follows:

1. Rising Sea levels

Sea level rise and earth warm are due to increase in temperature. High rise in temperature causing melting of snow resulted in rise in ocean level. Rate of large-scale sea rise have accelerate and now about 3.5mm. Seventy percent of world largest cities are located in low laying coastal area. Rising sea level can

submerge the low laying land on which 470 to 760 million are living. Such as Fiji, Marshall Island and Tuvalu Island and cities like Maldives, Netherland Bangladesh, Virginia and Florida.

2. Changing weather pattern and extreme weather

Climate change means rise in temperature because more water vapors grip by air causing greater rate of rainfall and run off when the air is saturated. Rate of evaporation are not changing really, extreme in precipitation are attractive more intense and less frequent. As a results of this rainfall pattern is changing and shifting crossways the earth.

3. Pressure on Water and food

Manufacture of food coupled with availability of water. Just 16% croplands were irrigated and produced 36 percent global produce. Due to the heat combination of shirking glaciers summary snow packs and increasingly irregular rainfall raises the fear of famine of water e.g. water scarcity in India and Pakistan. Global food production is also affected by warmer temperature, increased CO₂ level and extreme weather event. The crops grown under high level of Carbone Dioxide less of nutrients like zinc iron and proteins. Warmer weather allows pests; weeds and parasites to thrive. Extreme weathers are dangerous to cropland and livestock. Rising seas levels can be eroded and salinize the cropland.

4. Political and security risk

Climate change has been linked to increased political instability worldwide when food prize roused in 2007-2008. Dozens of so called food riots caused casualties in Argentina, Cameroon and India. Somalia and Syrian civil war have been linked to drought and famine exacerbated by climate change. Military of US suggested that Climate change is a salient national security concern.

5. Human Health risk

Higher temperature increases the possibility of heat related injury and death. 70000 people were died in European heat wave in 2003. Water and vector borne disease are also projected to increase as insects and other carriers move into higher latitudes. Warmer atmosphere also increases the concentration of smog continuing to burn fossil fuels particularly coal can lead to thousands of premature deaths. WHO founds that seven million people died due to air pollution in 2012.

6. Impact on wildlife and ecosystem

Change in climate also significantly affects many natural habitats and puts many species at high risk of extinction. The temperature of ocean increased by 0.74 degree Celsius and made the sea significantly acidic likely affecting marine world's reproduction and survival.

References

1. H.E. Mrs. Gro Harlem Brundtland, (2007) 'Keynote Address: Levers of global security: examining how a changing climate impacts women'
2. J. Parikh, (2008), Gender and Climate change: Framework for Analysis, Policy and Action'
3. J. Parikh and Denton F., (2003) 'Gender and climate exchange'
4. J. Parikh and F. Denton, (2002). 'Gender and Climate Change: Vulnerability, Adaptation, Mitigation and Financial Mechanisms: Proceedings and Thematic Paper',
5. Lorena Aguilar, (2009) 'Women and Climate Change: Vulnerabilities and Adaptation, State of the World
6. World Watch Institute, Washington DC, (2009), 'Changing the climate change.

Electronic Media / E-resource: Need of this Globalisation Era:

Miss Swati Ashokrao Jagtap,
Researcher, department of library science
Tilak Maharashtra Vidyapeeth, Pune

Abstract:

Library digitization on a global basis is essential in the twenty first century. The digital library and e-resource development initiates in most countries. Requirement of digital libraries from a global perspective are essential. With the understanding of current situation, we can develop e-data and promote digitization. The globalization of digital libraries and e-data is what the world should be heading towards as we enter in the next century.

Key Words: Globalization, e- media, e-resource, digitization

Globalization:

Globalizations truly a complex phenomenon which encompasses a great variety of tendencies and trends in economic, social, cultural and educational sphere the positive impact of globalization is increase in standard of living. To develop economy of country production and overall development is essential, for this e-resources and e-media is also essential. Globalization is a process of re development.

Electronic media –

Most of the academicians today have become internet dependant, electronic resources are some of the most important aspects of a digital library. In Information technology, internet is useful for efficient retrieval and meeting information needs E-resources are encoded and made accessible through computer online or in physical format. Especially, the internet has profoundly changed the way of publishing newspaper, magazines and periodicals, they all now available in digital form. such as e-books, e-journals, online database etc. It is the contribution of information, communication technology, and impacts of internet that information processing, searching, storing and disseminating have become expeditious, easy and user friendly. The users of academic libraries require most of variety of information Electronic information is become an integral part of library, so it is the responsibility of the librarian to keep pace with technological developments and cope with the user's demand. Electronic resources are found more helpful for easy access and saves time for users. As a result, E-resources of a library play a vital role in distribution of information resources in a library E-resources provides excellent opportunities to access scholarly information, which were previously beyond the reach of libraries due to geographical constraints. E-resource possess many added features for the facilitation of libraries and its users. The study was undertaken to find out the level of use of e- resource and print resource by postgraduate medical students and faculty as well they hindered or improve their academic career. Students acquire various skill sets and capabilities when they are learning. Technology makes people to get wide range of knowledge and make opportunities to get knowledge. Time is the main consideration beyond the technology to create active searching about information in this competitive environment stable knowledge requires to move ahead in one's life among others. There fore there is a need to search perspective of student to words internet and related technology. Internet is a main platform for establishing new cultures among society because of effective learning process.

1.1 What Is E-Resource?

E-resource is an electronic form of information that delivers a collection of data, that may be in a text referring to full text data base. E-books, e-journals, e-graphs, other multimedia products and numerical data is included under e-resources. These may be delivered to the users via the Internet. These may deliver on CD-ROM. Over the past few years a number of techniques and related standards have been developed which allow documents to be created and distributed in electronic form. Hence to cope up with present situation libraries are shifting towards new media to fulfil demands of users in the new era. The electronic form of resource forms a vast impact on collection and development of universities and college libraries. E-resources are more useful due to inherent capabilities for manipulation and searching, providing information to acquiring and storage of information provide to students or users through computers. Use of e-resource is defined as searching, browsing, examining and visiting an e-resource by user satisfaction getting desired results. Extent use of e-resource is more satisfactory and is referred to more user friendly .As a result e-

resource appears as a vital component of information and play an essential role in distribution of information .In this era of information explosion libraries will need to curate and preserve the developing convolution of digital content and build value added services add complexities which make users nostalgic for the simplicity of print ,whose necessity should be realised .

1.2 Importance Of E-resource:

E-resource is a valuable research tool which help us in learning and teaching system. e- resources are that much important as traditional print resources. Library is changing its concept from only store of book collection to a service station. the library collection will depend upon users needs, now they are service providers, in this changing era most of the library collection will be in a electronic form and new technology helps in this collection that is computer and internet. The internet provides vast collection of databases from which user have to select important one. the un-ability to search user's important information from this vast collection of data base libraries provides service facilities in selection of information, in that sense collection of e-resource plays vital role. Electronic resource provides access to current information as they are often updated frequently. Through various tools and search techniques library can provide various forms of e-information. Search engines, portals web sites provide many more e- information, through which one can find out his needs.

1.3 Following are some forms of e-resources:

- 1) **E - journals:** Many E-journals are available on line. some publishers provide free on-line access to journals published by them against print subscription the advent of electronic full text journals affords a new approach to users.
- 2). **Online data base:** -More and more E-database is in bibliography as well as full text sources are available. Some database is web enabled and some is networked solutions. Web enabled databases are easily accessible while networked solutions may require special installation at client side.
- 3). **E-books:** - A good number of e-books are available in most of subject area online which can be accessed from the internet either free or on payment. Some e-books are available for browsing online or in some cases titles are downloaded from internet.
- 4). **Abstracting and indexing databases:** - It is depending upon need of users. Also, a library has to choose the required data from a large number. Such databases available in the market. Some examples are as follows ,1] Dialog, 2] CAS- Cambridge scientific abstract.,3] OCLC first search.
- 5) **E-mail and list servers:** Many list servers are discussion lists that allows to take place on a variety of topics. E- mail is now a days not only used for transmission of message but also used for discussion of new ideas and features.
- 6). **E – reports:** Scientist, and research scholars are now a days consider as an important e- resources of a library, which contains reports, publish E- reports. These reports are scanned and converted into PDF form as a document. Such documents are collected and classified according to subject manner.
- 7). **E- content Pages:** The digitalized content pages of books conference proceedings, journals. It helps users to browse content pages to library documents due to excessive physical browsing. To represent e- content many file formats are available, such as PDF, GIF, JPEG and so on.

1.4 Collection and development of E-resources:

With growing terms on use of technology, library have undergone major structural change in terms of their collection development and services. the traditional concept of library becoming change in ideas day by day. With introducing e- resources the revolution takes place in library era. The concept of hybrid library takes place and it became easier for management to provide users need. The advanced computing system and networking revolution have brought remarkable change in society.CD – rom is an electronic format of storing information. Now days all print material such as text book and reference book are with CDS. Compact disks so it is easy to verify and collect the information but for e- resources like e – periodicals and from internet information. It is important to see types of e- resources and adopt a policy for collection of e- resource

Management of collected and developed resource:

Libraries and information service are being transformed by the increasing availability of electronic documents. It is difficult task to manage the collection of both print and non-print media. Development in this area have been so rapid in the last few years that no current work on collection management covers it adequately.

There are many terms in the management of collection and development of resources such as acquisition, collection, selection process, budget management and preservation and weeding out the unused collection of libraries. All this process is managed by librarian its staff. After acquisition process it is necessary to see, i) replacement of worn or lost materials, ii) removal or weeding of materials no longer needed in the collection and iii) co- operative decision – making with other libraries or within library consortia

1.5 Advantages and disadvantages of e- resource:

Following are major advantages of e-resources: -

1. Speed – The speed of e-resource is much faster than print resource and it also reduce time gap between resource centre and user so communication get faster.
2. saving space – E-resources are saved in short space., like internet CD, ROM, pen drive, hard disc, etc. E- resource saved space of shelf. Due to e- resource missing of pages and coping of pages can be avoid.
3. Multiple access: Main advantage of e- resource is that at a time it can be used by many users. It can present and use in presence of many persons.
4. Distribution – E- resource can distributed by many sights by hyperlink, the ability to access from different sights and ability to use it is always beneficial.
5. Archiving: - Using print medium papers can used to restore information many more papers were used through this method and it was time spending factor, but due to electronic form – documentation can easily store, images can simultaneously use and statistical data can be added simultaneously.
6. Printing and Downloading: - Electronic media provide printing and downloading facility to users. Due to this one can easily search and find out useful information.
7. Interactive: - Due to electronic media e-resource can rapidly distributed, one can read and access the information quickly, one can download it and get print of it rapidly. Through e- mail one can send information within a minute.

1.6 Disadvantages of E-resource: -

1. Difficulty in search: - It is not easy to find out useful information through available data base and many sights. Much more information has to search, so time may get wasted Many unused information can be read, downloaded.
2. Difficult to read: - Print resource can easily read and easy to handle, but e-resource have to read on screen only and it is not portable ..
3. Authenticity: - It is difficult to assure certain authenticity of e-resource, it is easy to copy of text and image in digital form so from many sights uer have to search authentic sight and get useful information.
4. Technical problem: - Availability of internet, lights, and opening of sights are some of problems faced by users, storing of digital information and software used for manipulation may create problem. Handling of e-resource is not so easy computer and screen have available for this. Maintenance of electronic media is costly than print media.

References:

1. Sodhi Mahender Singh, (2006) Use of Technology in Library science, Delhi Adhyayan Publishers and distributors.
2. Singh Mahender Pratap (2004) Use of Information Technology in Library and Information Science, Delhi: Abhijit publications.
3. Sharma Jagdish (2004) Reference services and sources of information, New Delhi: Sheel Sethi for Ess Ess publications.
4. Jeevan V.K.J. (2011), E-Resources and Digital Services, New Delhi: Ess Ess Publications, (pg no 2,3,4,15)

5. Layton and Gorman G.e.(2006) ,Managing Information Resources in Libraries , New York : Paperback Publications .
6. Rao K Jagannatha (2013) Research in Information Technology, Delhi: Pacific Books International.
7. Busha, Charles H, and Harter Stephen P. (1980) Research method in librarianship: techniques and interpretation, New York: Academic press, Inc.
8. Das D.K. and Baskaran V, (2008) Research Method for social work, New Delhi: Rawal Pub.
9. Korthage Robert R, (2006), Information storage and retrieval, New York: John Wiley & sons, Inc.
10. Ghosh G. B. (1974) trends of Information service in India, Calcutta: The world presses private ltd.
11. Vanderlan A, (1991) The Use of Information in a Changing World, North Holland; Fid Publication
12. Sally Rumsey (2005) How to find Information A Guide For Researchers, England: Open University Press_ McGraw hill publication

Impact of Globalization on Socialism

Shri. G.V. Baviskar

(Assit.Prof.& Head) History
Tuljabhavani Mahavidyalaya, Tuljapur

Abstract-

A discussion on social change in the twenty-first century can not take place without some reference to globalisation. It is but natural that in this book on social change and development, the terms globalisation and liberalisation have already appeared in your earlier chapters. Recall the section on globalisation, liberalisation, and rural society in chapter . Go back and read the section on the Indian government's policy of liberalisation and its impact on Indian industries in chapter . It also came up when we discussed Vision Mumbai and the new visions for global cities in chapter . Other than your school books, you must have come across the term globalisation in newspapers, television programmes or even in everyday conversation.

Introduction-

The various ways the term is used. But we still need to be clear about what exactly does the term means. In this chapter we seek to understand the meaning of globalisation, its different dimensions and their social consequences. However, this does not mean that there can be only one definition of globalisation and only one way of understanding it. Indeed you will find that different subjects or academic disciplines may focus on different aspects of globalisation. Economics may be dealing more with the economic dimensions such as capital flows. Political science may focus on the changing role of governments. However, the very process of globalisation is so far-reaching that disciplines have to increasingly borrow from each other to understand both the causes and consequences of globalisation. Let us see how sociology seeks to understand globalisation. You will recall our early discussions on the scope of sociology and the distinctive character of the sociological perspective. We go back a bit in order to focus on the significance of the sociological perspective to understand globalisation.

Objectives Of Research Area-

- 1.To focus on impact of globalization on society.
- 2.To analysis between globalization and society.
- 3.To aware about globalization impact on world's society.

Area Of Research-

The scope of sociological-

Study is extremely wide. It can focus its analysis of interaction between individuals such as that of a shopkeeper with a customer, between teachers and students, between two friends or family members. It can likewise focus on national issues such as unemployment or caste conflict or the effect of state policies on forest rights of the tribal population or rural indebtedness. Or examine global social processes such as: the impact of new flexible labour regulations on the working class; or that of the electronic media on the young; or the entry of foreign universities on the education system of the country. What defines the discipline of sociology is therefore not just what it studies (i.e. family or trade unions or villages) but how it studies a chosen field. (NCERT BOOK 1, Class XI 2005) You read the above paragraph carefully. You will realise that since sociology is not defined by what it studies but how it studies, it would be not quite right to state that sociology only studies the social or cultural consequences of globalisation. What it does is use the sociological imagination to make sense of the connections between the individual and society, the micro and the macro, the local and the global. How is the peasant affected in a remote village? How is s/he connected to global changes? How has it affected the chances of employment for the middle class? How has it affected the possibilities of big Indian corporations becoming transnational corporations? What does it mean to the neighbourhood grocer if the retail sector is opened up to big transnational companies? Why are there so many shopping malls in our cities and towns today? How has it changed the way young people spend their leisure time? These are just few examples of the wide ranging and different kinds of changes that globalisation is bringing about.

Global developments are affecting the lives of people-

Affecting the way sociology has to study society. With the opening up of the market and removal of restrictions to the import of many products we have many more products from different corners of the world in our neighbourhood shops. Since April 1, 2001, all types of quantitative restrictions (QR) on imports were withdrawn. It is no surprise now to find a Chinese pear, an Australian apple vying for attention in the local fruit stall. The neighbourhood store also has Australian orange juice and ready to fry chips in frozen packets. What we eat and drink at home with our family and friends slowly changes. The same set of policy changes affects consumers and producers differently. What may mean greater choices for the urban, affluent consumer may mean a crisis of livelihood for a farmer. These changes are personal because they affect individuals' lives and lifestyles. They are obviously also linked to public policies adopted by the government and its agreement with the World Trade Organisation (WTO). Likewise macro policy changes have meant that instead of one television channel we have literally scores today. The dramatic changes in the media are perhaps the most visible effect of globalisation. We will be discussing this in greater detail in the next chapter. These are just few random examples but they may help you to appreciate the close interconnection that exists between your personal lives and the apparently remote policies of globalisation. As mentioned earlier the sociological imagination enables to make this connection between the micro and the macro, between the personal and public. Sociology has been often defined as the discipline that studies 'society'. You would remember from your discussions in Book 1, Class XI that the boundaries of 'society' are not easy to draw. A study of a village not only meant study of different social groups and their 'societies' but would also have to take into account, the ways the village society was linked to the outside world. This linkage is more valid today than ever before. The sociologist or social anthropologist cannot study society as though it was an isolated entity. The compression of space and time has changed this. Sociologists have to study villages, families, movements, child rearing practices, work and leisure, bureaucratic organisations or castes taking this global interconnection into account. Studies will have to take into account the impact of WTO rules on agriculture and therefore on the farmer.

The effect of globalization-

It affects us all but affects us differently. Thus, while for some it may mean new opportunities, for others the loss of livelihood. Women silk spinners and twisters of Bihar lost their jobs once the Chinese and Korean silk yarn entered the market. Weavers and consumers prefer this yarn as it is somewhat cheaper and has a shine. Similar displacements have come with the entry of large fishing vessels into Indian waters. These vessels take away the fish that used to be earlier collected by Indian fishing vessels. The livelihood of women fish sorters, dryers, vendors and net makers thereby get affected. In Gujarat, women gum collectors, who were picking from the 'julifera' (Baval trees), lost their employment due to the import of cheaper gum from Sudan. In almost all cities of India, the rag pickers lost some of their employment due to import of waste paper from developed countries. We will see later in the chapter how traditional entertainers are affected. 2015-16(21/01/2015) .Globalisation and Social Change 95 It is obvious that globalisation is of great social significance. But as you saw its impact on different sections of society is very different. There are, therefore, sharply divided views about the impact of globalisation regarding its effect. Some believe that it is necessary to herald a better world. Others fear that the impact of globalisation on different sections of people is vastly different. They argue that while many in the more privileged section may benefit, the condition of a large section of the already excluded population worsens. There are yet others who argue that globalisation is not a new development at all. In the next two sections we look at these issues. We find out a bit more about the kind of global inter-connections that India had in the past. We also examine whether indeed globalisation has some distinctive features and if so what is it.

Global Interconnections New To World And To India-

If globalisation is about global interconnections we can ask whether this is really a new phenomenon. Was India or the different parts of the world not interacting with each other in earlier times? THE EARLY YEARS India was not isolated from the world even two thousand years ago. We have read in our history textbooks about the famous Silk route, which centuries ago connected India to the great civilisations, which existed in China, Persia, Egypt and Rome. We also know that through out India's long past, people from different parts came here, sometimes as traders, sometimes as conquerors, sometimes as migrants in search of

new lands and settled down here. In remote Indian villages often people ‘recall’ a time when their ancestors lived elsewhere, from where they came and settled down where they now live. It is interesting to note that the greatest grammarian in Sanskrit namely Panini, who systematised and transformed Sanskrit grammar and phonetics around the fourth century BCE, was of Afghan origin. ...The seventh-century Chinese scholar Yi Jing learned his Sanskrit in Java (in the city of Shri Vijaya) on his way from China to India. The influence of interactions is well reflected in languages and vocabularies throughout Asia from Thailand to Malaya to Indo-China, Indonesia, the Philippines, Korea and Japan. ... We can find a warning against isolationism in a parable about a well-frog- the ‘kupamanduka’- that persistently recurs in several old Sanskrit texts...The kupamanduka is a frog that lives its whole life within a well, knows nothing else, and is suspicious of everything outside it. It talks to no one, and argues with no one on anything. It merely harbours the deepest suspicion of the outside world. The scientific, cultural and economic history of the world would have been very limited indeed had we lived like well-frogs. (Sen 2005: 84-86) BOX 6.1 2015-16(21/01/2015) .

Conclusion-

It is no easy task to sum up the diverse and complex ways that globalisation is affecting our lives. One will not even attempt it. One leaves this task to you. We have not discussed the impact of globalisation on industry and agriculture in any detail here in this chapter. You have to draw to build up the story of globalisation and social change in India. In the recounting of this story, use your sociological imagination. Choose any topic that is of interest to you and discuss how you think globalisation has affected it. You could choose cinema, work, marriage or any other topic. What are the distinctive features of a globalised economy. Briefly discuss the impact of globalisation on society . it simply a market strategy adopted by multinational companies or is genuine cultural synthesis taking place.

Bibliography:-

1. Leadbeater, Charles. 1999. Living on Thin Air: The New Economy.
2. Viking. London. More, Vimal Dadasaheb. 1970.
3. ‘Teen Dagdachi Chul’ in Sharmila Rege Writing caste/ writing gender: narrating dalit women’s testimonies, Zubaan/Kali. Delhi, 2006. Reich, R. 1991.
4. ‘Brainpower, bridges and the nomadic corporation’. New Perspective Quarterly. 8:67-71. Sen, Amartya. 2004.
5. The Argumentative Indian: Writings on Indian History, Culture and Identity. Allen Lane, Penguin Group. London. Sassen, Saskia .1991.
6. The Global City: New York, London, Tokyo.
7. Princeton University Press. Princeton. Singhal, Arvind and E.M. Rogers. 2001.
8. India’s Communication Revolution. Sage. New Delhi.

Subaltern Voices in the Novels of Salman Rushdie

Sanjay Manohar Meghasham

(Asst.Prof)

Dr.Patangrao Kadam Arts and

Commerce College, Pen.

Tq. Pen, Dist. Raigad.

Pin -402107.

The word subaltern has been used in different subjects like History, sociology, Anthropology, Psychology and literature also. The word 'subaltern' is derived from Latin word "subalternus" it means 'inferior in rank'. The study of the 'subaltern' refers to the three outstanding thinkers. These thinkers are Antonio Gramsci, Ranjit Guha and Gayatri Spivak. Julian Wolfreys, "It contains the groups that are marginalized, oppressed and exploited on the cultural, political, social and religious ground". Thus subaltern literature reflects the themes such as marginalization, oppression, gender discrimination, subjugation of lower and working class, disregarded women and neglected section of society. Subaltern study is one of the most recent sub divisions of post colonial theory.

This research paper is prepared on the basis of relevant information about Salman Rushdie's novels, his treatment to the working class people in India and abroad.

Key words: subaltern, marginalized, oppressed, exploited, discrimination, subjugation, ethnicity.

Introduction:

Subaltern study has become a critical concept of extreme importance in present literary era. Oxford Advanced Learner's Dictionary denotes that the word subaltern as a noun means 'any officer in the British army of lower rank than a captain'. Its adjectival form denotes 'of inferior rank' or 'of secondary importance'.

The word 'subaltern' is derived from Latin word "subalternus". In Latin 'sub' means 'under' and 'alter' means 'other'. It means a person or group of persons is inferior in rank. They may be from any caste, class, ethnicity, religion, belong to any gender or sex. It denotes that any specific marginalized situation in any cultural or social context. The Italian Marxist Antonio Gramsci, used the term first time outside the non-military sense. According to some thinkers, perhaps he used the term as a synonym for proletariat, inferior in rank, station may be on the ground of race, class, gender, ethnicity, religion, race, etc. Gramsci's explanation is applicable to untouchables in post independent Indian society. It reflected in Indian writing in English. The writings of Mulk Raj Anand, Babhani Bhattacharya, Anita Desai, Khushwant Singh, Nayantara Sahgal, Salman Rushdie, V.S. Naipaul and Kamala Das and other contemporary writers. The subaltern themes can be explored as racial feelings, class distinction, caste, gender discrimination, ethnicity, religion, marginalization, oppression, diasporic elements as mirrored in Indo – Anglian writings.

The other thinkers to contribute subaltern studies are Gayatri Spivak and Ranjit Guha. According to Julian Wolfreys, "subaltern contains the groups of people that are marginalized, oppressed and exploited on the political, cultural, social and religious ground". Gayatri Spivak includes a new dimension to the term 'subaltern'. She includes the colonized people, oppressed generations, working classes, blacks and muted women in the category of 'subaltern people'. She laid the stress on gendered subaltern that is women who was doubly oppressed by colonialism and particularly in the third world country.

Salman Rushdie:

Ahmed Salman Rushdie was born in Mumbai on 19th June 1947. He is the only son of University of Cambridge- educated businessman and school teacher in Mumbai. He is novelist and essayist. In 1975 Rushdie published his first book, *Grimus*, a fantasy and science fiction novel that received tepid reviews. His second novel, *Midnight's Children* (1981), won the Booker prize in 1981.

Midnight's Children:

In *Midnight's Children*, the book begins with the story of the Sinai family, particularly with events leading up to India's Independence and Partition. Saleem is born precisely at midnight, August 15, 1947, therefore, exactly as old as the independent republic of India. He later discovers that all children born in India between 12 a.m. and 1 a.m. on that date are imbued with special powers. Saleem, using his telepathic powers, assembles a *Midnight Children's Conference*, reflective of the issues India faced in its early statehood.

concerning the cultural, linguistic, religious, and political differences faced by a vastly diverse nation. Saleem acts as a telepathic conduit, bringing hundreds of geographically disparate children into contact while also attempting to discover the meaning of their gifts. In particular, those children born closest to the stroke of midnight wield more powerful gifts than the others. Shiva "of the Knees", and Parvati, called "Parvati-the-witch," is two of these children with notable gifts and roles in Saleem's story.

Meanwhile, Saleem's family begin a number of migrations and endure the numerous wars which plague the subcontinent. During this period he also suffers amnesia until he enters a quasi-mythological exile in the jungle of Sundarban, where he is re-endowed with his memory. In doing so, he reconnects with his childhood friends. For a time Saleem is held as a political prisoner; these passages contain scathing criticisms of Indira Gandhi's overreach during the Emergency as well as a personal lust for power bordering on godhood. The Emergency signals the end of the potency of the Midnight Children, and there is little left for Saleem to do but pick up the few pieces of his life he may still find and write the chronicle that encompasses both his personal history and that of his still-young nation; a chronicle written for his son, who, like his father, is both chained and supernaturally endowed by history. We find the sufferings of Saleem and his family. As it is a working class family, he has to suffer a lot. They have to migrate there is no other choice left for them. It indicates the poor condition of Saleem's family.

Shalimar the Clown:

In *Shalimar the Clown* the central character India, is an illegitimate child of a former U.S. officer in India, Maximilian Ophuls. The novel opens in Los Angeles most of the incidents happen in Kashmir. U.S.A. Maximilian Ophuls, a U.S. diplomat who has worked in the Kashmir is murdered by his former chauffeur Shalimar. Several flashbacks take the readers to the past, and one learns that Shalimar, the clown, was once full of affection, love and laughter. He lived in the Kashmiri village of Pachigam. His skill on the tight rope earned him renowned in his village and the name Shalimar the clown. At a young age, he falls in love with a beautiful girl, named Boonyi. The village elders agree to the marriage and all seems fine, except that Boonyi doesn't want to remain stuck in this small village. Things come to a turn when Maximilian comes to the village and becomes enamoured of Boonyi. With the help of his assistant he gets her a flat in Delhi and an affair blooms. A scandal erupts when Boonyi gets pregnant and Max is forced to return. The child, India, is brought to England by Maximilian's wife. Shalimar was deeply in love with Boonyi and couldn't bear her betrayal. The rest of his life had as major purpose to take revenge on the people that were the cause of his unhappiness. For this purpose he joins up with various Jihadi organisations and becomes a renowned assassin. We find the sufferings of Shalimar in his low status, he is a powerless man. He is the puppet in the hands of the other people. The novel possesses the subaltern voices.

The theme of subaltern is oppression, exploitation of the weak and downtrodden people. Salman Rushdie a Booker prize winner gives the picture of human behaviour with another man.

Bibliography:

1. K.S. Iyengar: History of Indian Writing In English.
2. Das B.K. Twentieth Century Literary Criticism Fifth Ed. New Delhi. Atlantic pub & Dist 2007
3. Mistry Rohinton. A Fine Balance. New York: Rosetta Books LLC 2004
4. Prof M. Dharmaraj: Indian writing in English: subaltern literary concept – operation of untouchables in Rohinton Mistry's *A Fine Balance*.
5. Ram Bhawan Yadav : Representing the postcolonial subaltern: A study of Arvind Adiga's *The White Tiger*
6. Salman Rushdie : *Midnight's Children* (1981),
7. Salman Rushdie : *Shalimar the Clown* (2005)

Webloigraphy:

1. www.SalmanRushdie.com

Globalization Effect On Economy Specially On Bussiness

Ashok P.Kamble:
Reaserch Students

Intouduction

The global changes in the world, changes in political, economic and business activities as well as the development of technology, transport and communications, impose the need for enterprises in its struggle for survival, to change their strategies and go out from the borders of their own country. Globalization refers to the changes in the world where we are moving away from self-contained countries and toward a more integrated world. Globalization of business is the change in a business from a company associated with a single country to one that operates in multiple countries. Market globalization is the decline in barriers to selling in countries other than the home country. This change will make it easier for your company to begin selling products internationally, since lower tariffs keep consumer prices lower and fewer restrictions when crossing borders makes it easier for a company to enter a foreign market. It also means that companies must consider other cultures when developing their business strategies and potentially adjust the product and marketing messages if they aren't appropriate in the target country

Definition of Globalization;-

Globalization is the spread of products, technology, information, and jobs across national borders and cultures. In economic terms, it describes an inter-dependence of nations around the globe fostered through free trade.

There are both distal and proximate causes which can be traced in the historical factors affecting globalization. Large-scale globalization began in the 19th century

This movement is managed in a unified and integrated manner. Further, it can be seen as a scheme to open the global economy as well as the associated growth in trade (global). Hence, when the countries that were previously shut to foreign investment and trade have now opened Globalization is the free movement of people, goods, and services across boundaries. down barriers

Considering a precise definition, countries that abide by the rules and regulations set by WTO (World Trade Organization) are part of globalization. These procedures include oversees trade conditions among countries. Apart from this, there are other organizations such as the UN and different arbitration bodies available for supervision. Under this, non-discriminatory policies of trade are also encler

Objective of Research

- 1) Study..concepts..of..globalization
- 2) Globalization feature and nature analysis
- 3) Study of globalization effect on bussiness

Reaserch of methodology

This paper on secondary data in which books, new papers, articles, journals, net websites, periodicals. Also primary data

Features of Globalisation:

1. Liberalization:

It stands for the freedom of the entrepreneurs to establish any industry or trade or business venture, within their own countries or abroad.

2. Free trade:

It stands for free flow of trade relations among all the nations. It stands for keeping business and trade away from excessive and rigid regulatory and protective rules and regulations.

3. Globalization of Economic Activity:

Economic activities are governed both by the domestic markets and also the world market. It stands for the process of integrating the domestic economies with the world economy.

4. Liberalization of Import-Export System:

It stands for liberalization of the import-export activity involving a free flow of goods and services across borders.

5. Privatization:

Globalization stands for keeping the state away from ownership of means of production and distribution and letting the free flow of industrial, trade and economic activity among and their corporations.

6. Increased Collaborations:

Encouraging the process of collaborations among the entrepreneurs with a view to secure rapid modernization, development and technological advancement, is a feature of Globalization.

7. Economic Reforms:

Encouraging fiscal and financial reforms with a view to give strength to free trade, freenterprise and market forces of the world. Globalization stands for integration and democratization of the world's culture, economy and infrastructure through global investments.

Objectives

1. Identify current trends in globalized software development, management and deployment
2. Compare and contrast language related and non-language related globalization
3. Demonstrate a detailed understanding of globalized character representation and text process

Causes

What explains this globalization? It is certainly not attributable to conquest, the source of most previous historical episodes where a single economic system has held sway over a vast geographical terrain. The source lies instead in the development of technology. The costs of transport, of travel, and above all the costs of communicating information have fallen dramatically in the postwar period, almost entirely because of the progress of technology. A 3-minute telephone call from the USA to Britain cost \$12 in 1946, whereas today it can cost as little as 48 cents, despite the fact that consumer prices have multiplied by over eight times in the intervening period. The first computers were lumbering away with piles of punched cards in the early postwar years, and telegrams provided the only rapid means of written communication. There was no fax or internet or e-mail or world-wide web, no PCs or satellites or cell-phones. Today we witness phenomena that no futurist dreamed of half a century ago, such as Indians with medical degrees residing in Bangalore who earn a living by acting as secretaries to American doctors by transcribing their tapes overnight. It is clearly the availability of cheap, rapid and reliable communications that permits such phenomena, just as this is the key to the integration of the international capital market. I presume the same factor is important in nurturing the growth of multinational corporations, since it is this which enables them to exploit their intellectual property efficiently in a variety of locations without losing the ability to maintain control from head office. But in this context I would surmise that other factors are also at work, such as the spread of consumer knowledge about what is available that comes from travel and from advertising, itself encouraged by the communications revolution and its children like CNN. The reduction in transport costs is also a key factor underlying the growth in trade. Of course, it needed a reasonably peaceful world to induce economic agents to exploit the opportunities for globalization presented by technological progress. But the technological basis for the phenomenon of globalization implies that, barring an end to the "Pax Americana" or else extremely vigorous conscious actions to reverse the process, globalization is here to stay.

Importance of Globalization

1. Lower prices for consumers
2. Greater choice of goods, e.g. food imports enables a more extensive diet.

3. Bigger export markets for domestic manufacturers
4. Economies of scale through being able to specialize in certain goods
5. Greater competition
6. Greater choice of goods, e.g. food imports enables a more extensive diet.
7. Bigger export markets for domestic manufacturers
8. Economies of scale through being able to specialize in certain goods
9. Economies of scale through being able to specialize in certain goods

Free trade can harm developing economies.

Developing countries often struggle to compete with developed countries; therefore it is argued free trade benefits developed countries more. There is an infant industry argument which says industries in developing countries need protection from free trade to be able to develop. However, developing countries are often harmed by tariff protection that western economies have on agriculture. Paradox of Free Trade

2. Environmental costs

One problem of globalization is that it has increased the use of non-renewable resources. It has also contributed to increased pollution and global warming. Firms can also outsource production to where environmental standards are less strict. However, arguably the problem is not so much globalization as a failure to set satisfactory environmental standards.

3. Labor drain

Globalization enables workers to move more freely. Therefore, some countries find it difficult to hold onto their best-skilled workers, who are attracted by higher wages elsewhere.

4. Less cultural diversity

Globalization has led to increased economic and cultural hegemony. With globalization there is arguably less cultural diversity; however, it is also led to more options for some people.

5. Tax competition and tax avoidance

Multinational companies like Amazon and Google, can set up offices in countries like Bermuda and Luxembourg with very low rates of corporation tax and then funnel their profits through these subsidiaries. This means they pay very little tax in the countries where they do most of their business. This means governments have to increase taxes on VAT and income tax. It is also seen as unfair competition for domestic firms who don't use same tax avoidance measures. The greater mobility of capital means that countries have sought to encourage inward investment by offering the lowest corporation tax. (e.g. Ireland offers very low tax rate). This has encouraged lower corporation tax, which leads to higher forms of other tax. (see: Tax competition the highly skilled labour used in the production process, require a marketing niche that caters to a global market rather than a smaller national market. The economic heartbeat of the new economy is the global entrepreneur.

Globalization effect on Indian business The impact of globalization on business

Increased competition - this is caused by more foreign investment flowing to countries, deregulation which allows businesses to enter markets from which they once precluded.

Greater awareness and reactions to customer needs - the consumer is now very selective on such essentials as quality, service and price.

Economies of scale - by selling across many continents business can acquire economies of large-scale production. This makes them very competitive.

Location flexibility - many modern production techniques and service provisions can be allocated almost anywhere. This allows to them gain the advantages of low cost labour and other resource charges.

Increased mergers and joint ventures - allowing access to bigger markets and associated cost advantages

Conclusion

Today, organizations all over the world operate in a hyper- turbulent change intensive environment. They use various change processes, such as outsourcing, downsizing, and reengineering to ensure the continued success of the firm, some of the changes are reactive { natural disasters terrorism, market crash etc] and others can be proactive [like mergers and acquisitions, Downsizing outsourcing etc, An organization in its effort to adapt to these environmental changes especially terrorism. There is little that firms could do to consolidate their position in the face of such an uncertainty, so reconstituting and reassuring the workforces through proper communications with a sense of security and stability is necessary for organizations to new investment opportunities and acted as a catalyst for employment creation. At the same time the new economy has altered the economic landscape and realigned the linkages between different sectors of the economy. In short, technological innovation and entrepreneurial initiative is alive and well in the new global economy of the 21st Century. The new economy has markedly transformed the structural parameters of the economic landscape and contracted the prism for time and space. The role of information technology in the new economy has been pivotal. It is particularly potent in the changing structure of international production. International economic transactions that formerly were conducted between independent entities are now being internalized within a single firm or multinational corporation. The new technological infrastructure has empowered services to be delinked from production, and traded or performed remotely. In this contemporary venue, the market for a growing number of internationally integrated but geographically dispersed business enterprises is global, rather than national or regional. The internationalization of production is necessitated by the economics of profitability. In other words, the high cost of information technology and the highly skilled labour used in the production process, require a marketing niche that caters to a global market rather than a smaller national market. The economic heartbeat of the new economy is the global entrepreneur.

References

- 1) Datta sundram, Indian Economy,
- 2) Indian and global economic development.Dr. RG paithankar prof G H Bhosle. Diamond publication pune 2006
- 3) economics surge 2008-9
- 4) economy its nature and problems 1987
- 5) Indian economy; Rudrar Datt kpm.sundharan
- 6) India in global economy GR krishnamoortny. Awadhesh kumaer economy singh 2007 serials publications newdehi
- 7) economic recession, Globalization and the indian economy menu Agrawal ,jull2011

Globalization and Its Impact on Social Changes in India**Dr. Rajendra O. Parmar**Assistant Professor, Department of Geography,
C. K. Thakur A.C.S. College, New Panvel, Dist.-Raigad**Abstract**

Globalization, being the process of connecting people world-wide, helps mutually accessing, understanding and sharing various resources of human needs. It has a significant impact on change of human life in terms of socio-cultural, economic, and political aspects of human life. The developing countries like India also have more social changes due to globalization in terms of socio-cultural economic life of the people. This paper tries to discuss the relationship of globalization and the changing aspects of social change in India with the help of available literature review.

Introduction

Globalization is a significant factor in competitive world that integrate and mobilize cultural values of people at global level. In the age of rapid technical progression, many countries are unified and transformed due to the process of globalization. Globalization has a huge impact on cultural, social, monetary, political, and communal life of countries. Abundant theoretical studies demonstrated that globalization intercedes in a cultural life of populace that raises numerous critical issues (Robertson, 1992). In broad sense, the term 'globalization' means combination of economies and societies through cross country flows of information, ideas, technologies, goods, services, capital, finance and people. Globalization is described by theorists as the process through which societies and economies are integrated through cross border flows of ideas, communication, technology, capital, people, finance, goods, services and information.

Indian Society is drastically changing after globalisation and urbanisation has brought a lot of changes in the Indian culture. Economic policies have a direct impact in shaping the structural framework of economy. Economic policies formulated and executed by the government, have also played an important role in determination of levels of income, savings, investments and employment in the society. It will be a mistake to assume that India can evaluate an effective mechanism for economic reforms and it will be difficult for India to adopt with global changes without dealing with domestic problems like control of terrorism, providing employment to rural educated people, and work for the rural poor, empowering women and marginalized people and providing reasonable price and market facilities for the farmers. Global changes are operating on many new areas of conflict and cooperation for India and we can achieve a new level of integration of Indian economy with world markets on the basis of protection of our own national interest.

Globalization is the process of interaction and integration among people, companies, and governments worldwide. As a complex and multifaceted phenomenon, globalization is considered by some as a form of capitalist expansion which entails the integration of local and national economies into a global, unregulated market economy (Guttal, 2007). Globalization has grown due to advances in transportation and communication technology. With the increased global interactions comes the growth of international trade, ideas, and culture.

The process of globalization has multifaceted dimensions. Manfred Steger, professor of global studies and research leader in the Global Cities Institute at RMIT University, identifies four main empirical dimensions of globalization: economic, political, cultural, and ecological. A fifth dimension—the ideological—cutting across the other four. The ideological dimension, according to Steger, is filled with a range of norms, claims, beliefs, and narratives about the phenomenon itself (Steger, 2009). It will be important and interesting to study the globalization and its impact on social change in general. Keeping the inevitable process of globalization in the modern world, this paper discusses the emergence, growth and impact of globalization on social changes in India.

Objectives

This paper aims to study and understand the process of globalization and its impact on society in terms of its socio-cultural and economic aspects of human life in India.

Data and Method

This paper uses reviews on globalization and its impact on social change collected from various relevant sources. The descriptive analysis is used based on the content of the topic.

Concept of Globalization

The concept of globalization means that the world is getting smaller as well as bigger. Akteruzzaman (2006) described that globalization can contribute to develop pattern of cross border activities of firms, involving international investment, trade and strategic alliances for product development, production, sourcing and marketing. According Brinkman (2002), globalization is a triumphalism light, as the penetration of capitalism into every corner of the world, bringing with it the possibility for all of the world's population to participate in the fruits of the international division of labour and market economy. ALI, 2015 explained the globalization as a process of rapid economic, cultural, and institutional integration among countries. This association is driven by the liberalization of trade, investment and capital flow, technological advances, and pressures for assimilation towards international standards. Globalization has reduced barriers between countries, thus resulting in strengthening of economic competition among nations, dissemination of advanced management practices and newer forms of work organization, and sharing of internationally accepted labour standards.

Globalization Aspects in India

Cross country incorporation has several aspects and can be political, cultural, social and/or economic, all which equal globalization. Nevertheless, financial integration is the most common aspects. Economic integration involves developing a nation's economy into an international economy. After World War I and II the early trends of globalization decreased throughout the world due to many barriers which restricted the movement of goods and services. In fact, cultural and social integration are even more than economic integration. Globalization increases competitiveness at company level and national level, which leads company management and governments to embrace strategies designed to increase labour effectiveness with reference to productivity, quality and innovation.

Generally, globalization involves economies that are opening up to international competition and that do not distinguish against international capital. Consequently, globalization is often accompanied by a liberalization of the markets and the privatization of productive assets. But globalization also leads to unemployment, increasing casual employment and weakening labour movements. Theoretical literature denotes that Globalization has made countries to realize that they can share their cultural values and economic exchanges to promote business and gain competitive advantage. The fervour of globalization has even enforced Governments to be tuned to the merits of a Global economy. Management studies have defined the process of globalization. Akteruzzaman (2006) stated that globalization is the interconnectedness of nations and regions in economic domain, in particular, trade financial flows and multinational corporations.

Globalization and its Impact on Technology and culture in India

With the process of globalization, there is an access to television grew from 20% of the urban population (1991) to 90% of the urban population (2009). Even in the rural areas satellite television has a grown up market. In the cities, Internet facility is everywhere and extension of internet facilities even to rural areas. There is an increase of global food chain /restaurants in the urban areas of India. Excessive Multiplex movie halls, big shopping malls and high rise residential are seen in every cities. Entertainment sector in India has a global market. After economic liberalization, Bollywood expanded its area and showed a major presence in the global scale. The industry began to explore new ways to become more global and modern. In India, modernity is observed with the West. Therefore, Western philosophy began to be incorporated into Bollywood films. As these new cultural messages began to reach the Indian population, Indian moviegoers were pushed to re-evaluate their traditional Indian cultural ideology. Bollywood movies are also distributed and accepted at international level. Big international companies (Walt Disney, 20th Century Fox, and Columbia Pictures) are investing on this sector. Famous International brands such as Armani, Gucci, Nike,

and Omega are also making investment in the Indian market with the changing of fashion statement of Indians.

There are immense effects observed in educational sector due to globalization such as literacy rate become high and Foreign Universities are collaborating with different Indian Universities. The Indian educational system faces challenges of globalization through Information technology and it offers opportunities to evolve new paradigms shifts in developmental education. The distinction between formal, non-formal and informal education will vanish when move from industrial society to information society takes place. Globalization promotes new tools and techniques such as E-learning, Flexible learning, Distance Education Programs and Overseas training. It is observed in current Indian society that through globalization, women have gained certain opportunities for job options and to recognize women's rights as a part of the human rights. Their empowerment has given considerable opportunities and possibilities of improving employment conditions through global solidarity and co-ordination. It is found that the growth of computer and other technologies enabled women with better waged, flex timings, and capacity to negotiate their role and status in home and at corporate level.

There are some negative impact of globalization such as this process made disparity between rural and urban Indian joblessness, growth of slum capitals and threat of terrorist activities. Globalization increased competition in the Indian market between the foreign companies and domestic companies. With the foreign goods being better than the Indian goods, the consumer preferred to buy the foreign goods. This reduced the amount of profit of the Indian Industry companies. This happened mainly in the pharmaceutical, manufacturing, chemical, and steel industries. The negative Effects of Globalization on Indian Industry are that with the coming of technology the number of labour required are decreased and this resulted increasing unemployment especially in the arena of the pharmaceutical, chemical, manufacturing, and cement industries. Some sections of people in India that are poor do not get benefit of globalization. There is an increased gap between rich and poor that lead to some criminal activities. Ethical responsibility of business has been reduced. Another major negative effect of globalization in India is that youngsters of India are leaving their studies very early and joining Call centers to earn fast money reducing their social life after getting habituated with monotonous work. There is an increase of every daily usable commodities. This has an adverse effect on cultural aspect. The institution of marriage is breaking down at fast rate. There are more people approaching divorce courts instead of maintaining marital life. Globalization has considerable impact on the religious situation of India. Globalization has brought about raising a population who is agnostic and atheist. People visiting places of worship are reducing with time. Globalization has reduced nationalism and patriotism in country.

It can be said that Globalization is motivating factor in current business environment. There are few challenges for companies due to globalization such as Migration, relocation, labour shortages, competition, and changes in skills and technology. Globalization powerfully influences the social partners' attitudes since traditional labour relations have to cope with completely new and very dynamic situations. In political field, globalization helps to eradicate poverty, malnutrition, illiteracy, ill-health and fighting cross border terrorism and global terrorism. Globalization in context of status of women implicates the relegation of the stereotypic pattern of duties of the women like rearing and caring the children to the back ground and taking up the various diversified occupation and thus making their living quite vibrant and alive. Globalization benefits the schedule caste people in promoting cultural homogeneity in the way of loosening of the ideas of pollution and purity and eradication of untouchability and so many socio-cultural and economic disabilities associated with them. Globalization of goods has developed enthusiasm in India for western brand names. A consumerist mentality has been carefully fostered. This leads to an adversative impact on the tendency to save or the domestic accumulation of capital. Lastly, in Indian scenario, globalization developed a consumer credit society. Today, people can buy goods and services even if they do not have sufficient purchasing power and the prospect of raising a loan has become easy in the age of globalization. Credit cards have given boost to consumerism and pushed many households into indebtedness. At the same time globalization has unfavorable impact on mass-media in India. Currently, realistic coverage of events and happening doesn't receive much importance because it doesn't determine the standing of a newspaper or TV channel. Globalization has brought violation of journalistic ethics in India.

The process of globalization has changed the industrial pattern social life of global people and it has immense impact on Indian trade system. The globalization of the economic, social and cultural structures happened in all ages. Previously, the pace of process was slow. Today with the start of the information technology, new ways of communication have made the world a very small place. With this process, there is a big market place. Globalization has resulted in increase in the production of a range of goods. MNCs have established manufacturing plants all over the world. It has positive effects and India will overcome many obstacles and adopt global policies to expand business at international scale. India is gaining international recognition and strengthening in economic and political areas.

In 1988, the Indian Home Ministry banned the open sale of pre-paid cash cards for mobile telephones, arguing that a number of criminals were using these pre-paid cash cards so as to leave investigators with no way of tracing them. While the use of telephone cards by criminals is a miniscule part of overall numbers, telephone operators have been mandated to verify the name and address of a customer before retailing a cash card. Private operators believe that they are losing almost 50 percent of their business because of this needless verification. ...New subscription to mobile telephony services dropped by about 50 percent in 1998 when the Indian Income tax Department decreed that anyone owning a mobile telephone must submit their income tax. This decree was premised on the notion that if an individual could afford a “luxury” item such as a mobile telephone, the individual earned enough to file a tax return (Singhal and Rogers, 2001).

Globalization and Its Impact on Society

Nuclear families are emerging. Divorce rates are rising day by day. Men and women are gaining equal right to education, to earn, and to speak. ‘Hi’, ‘Hello’ is used to greet people in spite of Namaskar and Namaste. American festivals like Valentines’ day, Friendship day etc. are spreading across India (Civil Daily).

Access to education: On one hand globalization has aided in the explosion of information on the web that has helped in greater awareness among people. It has also led to greater need for specialization and promotion of higher education in the country.

On the flip side the advent of private education, coaching classes and paid study material has created a gap between the haves and have-nots. It has become increasingly difficult for an individual to obtain higher education.

Growth of cities: It has been estimated that by 2050 more than 50% of India’s population will live in cities. The boom of services sector and city centric job creation has led to increasing rural to urban migration.

Indian cuisine: is one of the most popular cuisines across the globe. Historically, Indian spices and herbs were one of the most sought after trade commodities. Pizzas, burgers, Chinese foods and other Western foods have become quite popular.

Clothing: Traditional Indian clothes for women are the saris, suits, etc. and for men, traditional clothes are the dhoti, kurta. Hindu married women also adorned the red bindi and sindhur, but now, it is no more a compulsion. Rather, Indo-western clothing, the fusion of Western and Sub continental fashion is in trend. Wearing jeans, t-shirts, miniskirts have become common among Indian girls.

Indian Performing Arts: The music of India includes multiples varieties of religious, folk, popular, pop, and classical music. India’s classical music includes two distinct styles: Carnatic and Hindustani music. It remains instrumental to the religious inspiration, cultural expression and pure entertainment. Indian dance too has diverse folk and classical forms.

Bharatanatyam, Kathak, Kathakali, Mohiniattam, Kuchipudi, Odissi are popular dance forms in India. Kalarippayattu or Kalari for short is considered one of the world’s oldest martial art. There have been many great practitioners of Indian Martial Arts including Bodhi dharma who supposedly brought Indian martial arts to China.

The Indian Classical music has gained worldwide recognition but recently, western music is too becoming very popular in our country. Fusing Indian music along with western music is encouraged among musicians. More Indian dance shows are held globally. The number of foreigners who are eager to learn Bharatanatyam is rising. Western dance forms such as Jazz, Hip hop, Salsa, Ballet have become common among Indian youngsters.

Nuclear Families: The increasing migration coupled with financial independence has led to the breaking of joint families into nuclear ones. The western influence of individualism has led to an aspirational generation of youth. Concepts of national identity, family, job and tradition are changing rapidly and significantly.

Old Age Vulnerability: The rise of nuclear families has reduced the social security that the joint family provided. This has led to greater economic, health and emotional vulnerability of old age individuals.

Pervasive Media: There is greater access to news, music, movies, videos from around the world. Foreign media houses have increased their presence in India. India is part of the global launch of Hollywood movies which is very well received here. It has a psychological, social and cultural influence on our society.

McDonaldization: A term denoting the increasing rationalization of the routine tasks of everyday life. It becomes manifested when a culture adopts the characteristics of a fast-food restaurant. McDonaldization is a reconceptualization of rationalization, or moving from traditional to rational modes of thought, and scientific management.

Walmartization: A term referring to profound transformations in regional and global economies through the sheer size, influence, and power of the big-box department store WalMart. It can be seen with the rise of big businesses which have nearly killed the small traditional businesses in our society.

Globalization and Its Impact on Psychological Aspects

Development of Bicultural Identity: The first is the development of a bicultural identity or perhaps a hybrid identity, which means that part of one's identity is rooted in the local culture while another part stems from an awareness of one's relation to the global world. The development of global identities is no longer just a part of immigrants and ethnic minorities. People today especially the young develop an identity that gives them a sense of belonging to a worldwide culture, which includes an awareness of events, practices, styles and information that are a part of the global culture. Media such as television and especially the Internet, which allows for instant communication with any place in the world, play an important part in developing a global identity. A good example of bicultural identity is among the educated youth in India who despite being integrated into the global fast paced technological world, may continue to have deep rooted traditional Indian values with respect to their personal lives and choices such as preference for an arranged marriage, caring for parents in their old age.

Growth of Self-Selected Culture: means people choose to form groups with like-minded persons who wish to have an identity that is untainted by the global culture and its values. The values of the global culture, which are based on individualism, free market economics, and democracy and include freedom, of choice, individual rights, openness to change, and tolerance of differences are part of western values. For most people worldwide, what the global culture has to offer is appealing. One of the most vehement criticisms of globalization is that it threatens to create one homogeneous worldwide culture in which all children grow up wanting to be like the latest pop music star, eat Big Macs, vacation at Disney World, and wear blue jeans, and Nikes.

Emerging Adulthood: The timing of transitions to adult roles such as work, marriage and parenthood are occurring at later stages in most parts of the world as the need for preparing for jobs in an economy that is highly technological and information based is slowly extending from the late teens to the mid-twenties. Additionally, as the traditional hierarchies of authority weaken and break down under the pressure of globalization, the youth are forced to develop control over their own lives including marriage and parenthood. The spread of emerging adulthood is related to issues of identity.

Consumerism: Consumerism has permeated and changed the fabric of contemporary Indian society. Western fashions are coming to India: the traditional Indian dress is increasingly being displaced by western dresses especially in urban areas. Media- movies and serials- set a stage for patterns of behavior, dress codes and jargon. There is a changing need to consume more and more of everything. Globalization is an age old phenomenon which has been taking place for centuries now. We can experience it so profoundly these days because of its increased pace. The penetration of technology and new economic structures are leading to an increased interaction between people. As with other things there have been both positive and negative impacts on India due to it. Every educated Indian seems to believe that nothing in India, past or present, is to be approved unless recognized and recommended by an appropriate authority in the West. There is an all-

pervading presence of a positive, if not worshipful, attitude towards everything in western society and culture, past as well as present in the name of progress, reason and science. Nothing from the West is to be rejected unless it has first been weighed and found wanting by a Western evaluation. This should be checked, to preserve the rich culture and diversity of India.

Globalization and Its Impact on Education in India

There is immense effects observed in educational sector due to globalization such as literacy rate become high and Foreign Universities are collaborating with different Indian Universities. The Indian educational system faces challenges of globalization through Information technology and it offers opportunities to evolve new paradigms shifts in developmental education. The distinction between formal, non-formal and informal education will vanish when move from industrial society to information society takes place. Globalization promotes new tools and techniques such as E-learning, Flexible learning, Distance Education Programs and Overseas training.

It is observed in current Indian society that through globalization, women have gained certain opportunities for job options and to recognize women's rights as a part of the human rights. Their empowerment has given considerable opportunities and possibilities of improving employment conditions through global solidarity and co-ordination. It is found that the growth of computer and other technologies enabled women with better waged, flex timings, and capacity to negotiate their role and status in home and at corporate level.

There are some negative impact of globalization such as this process made disparity between rural and urban Indian joblessness, growth of slum capitals and threat of terrorist activities. Globalization increased competition in the Indian market between the foreign companies and domestic companies. With the foreign goods being better than the Indian goods, the consumer preferred to buy the foreign goods. This reduced the amount of profit of the Indian Industry companies. This happened mainly in the pharmaceutical, manufacturing, chemical, and steel industries. The negative Effects of Globalization on Indian Industry are that with the coming of technology the number of labour required are decreased and this resulted increasing unemployment especially in the arena of the pharmaceutical, chemical, manufacturing, and cement industries. Some section of people in India that are poor do not get benefit of globalization. There is an increased gap between rich and poor that lead to some criminal activities. Ethical responsibility of business has been reduced. Another major negative effect of globalization in India is that youngsters of India leaving their studies very early and joining Call centers to earn fast money reducing their social life after getting habituated with monotonous work. There is an increase of every daily usable commodities. This has an adverse effect on cultural aspect. The institution of marriage is breaking down at fast rate. There are more people approaching divorce courts instead of maintaining marital life. Globalization has considerable impact on the religious situation of India. Globalization has brought about raising a population who is agnostic and atheist. People visiting places of worship are reducing with time. Globalization has reduced nationalism and patriotism in country.

It can be said that Globalization is motivating factor in current business environment. There are few challenges for companies due to globalization such as Migration, relocation, labour shortages, competition, and changes in skills and technology. Globalization powerfully influences the social partners' attitudes since traditional labour relations have to cope with completely new and very dynamic situations. In political field, globalization helps to eradicate poverty, malnutrition, illiteracy, ill-health and fighting cross border terrorism and global terrorism. Globalization in context of status of women implicates the relegation of the stereotypic pattern of duties of the women like rearing and caring the children to the back ground and taking up the various diversified occupation and thus making their living quite vibrant and alive. Globalization benefits the schedule caste people in promoting cultural homogeneity in the way of loosening of the ideas of pollution and purity and eradication of untouchability and so many socio-cultural and economic disabilities associated with them. Globalization of goods has developed enthusiasm in India for western brand names. A consumerist mentality has been carefully fostered. This leads to an adversative impact on the tendency to save or the domestic accumulation of capital. Lastly, in Indian scenario, globalization developed a consumer credit society. Today, people can buy goods and services even if they do not have sufficient purchasing power and the prospect of raising a loan has become easy in the age of globalizations. Credit cards have given boost to

consumerism and pushed many households into indebtedness. At the same time globalization has unfavorable impact on mass-media in India. Currently, realistic coverage of events and happening doesn't receive much importance because it doesn't determine the standing of a newspaper or TV channel. Globalization has brought violation of journalistic ethics in India.

The process of globalization has changed the industrial pattern social life of global people and it has immense impact on Indian trade system. The globalization of the economic, social and cultural structures happened in all ages. Previously, the pace of process was slow. Today with the start of the information technology, new ways of communication have made the world a very small place. With this process, there is a big market place. Globalization has resulted in increase in the production of a range of goods. MNCs have established manufacturing plants all over the world. It has positive effects and India will overcome many obstacles and adopt global policies to expand business at international scale. India is gaining international recognition and strengthening in economic and political areas.

Challenges of Globalization and its Effects

Many theorists asserted that change in environment has both positive and negative aspects (Harris, 2002). These stimulate driving or resisting forces toward the change of the status quo. This is most obvious relative to both globalization, and the resulting spread of the global organization. There are four factors that accelerate globalization. The market imperative: Impact on national economies of larger, transnational markets characterized by free, convertible currencies, open access to banking, and contracts enforceable by law. The resource imperative: Growing interdependence of nations and their activities on one another, fostered by the depletion of natural resources, misdistributions of arable land, mineral resources, and wealth, as well as overpopulation. The undeveloped nations need the capital, technology, and brainpower of the wealthier countries, while the First World economies are progressively dependent on the natural and human resources of the developing nations. The IT imperative: Modernizations in glob communications, science and technology contribute toward universalization or planarization. The ecological imperative: Globalization does have great effect on the ecologies and environments of nations which need to safeguards that lessen the negative effects rather than exploiting without regard to such concerns.

India was main mover of globalization. The government of India made major modifications in its economic policy in 1991 by which it allowed direct foreign investments in the country. As a result of this, globalization of the Indian Industry occurred at large scale. In India, economic expansion was observed in nineteenth century due to major crisis led by foreign exchange. The liberalization of the domestic economy and enhanced incorporation of India with the global economy helped to step up gross domestic product (GDP) growth rates which made good position in global scale. Effects of globalization in Indian Industry are observed as this process brought in large amounts of foreign investments into the industry especially in the BPO, pharmaceutical, petroleum, and manufacturing industries. As a result, they boosted the Indian economy quite significantly. The benefits of the effects of globalization in the Indian Industry are that many foreign companies set up industries in India, especially in the pharmaceutical, BPO, petroleum, manufacturing, and chemical sectors and this helped to offer great opportunities for employment to Indian people. Also this helped to reduce the level of unemployment and poverty in the country. It is observed that the major forces of globalization in India has been in the development of outsourced IT and business process outsourcing services. Since last many years, there is an increase of skilled professionals in India employed by both local and foreign companies to service customers in the US and Europe. These countries take advantage of India's lower cost but highly talented and English-speaking work force, and utilizes global communications technologies such as voice-over IP (VOIP), email and the internet, international enterprises have been able to lower their cost base by establishing outsourced knowledge-worker operations in India. The foreign companies brought in highly advanced technology with them and this made the Indian Industry more technologically advanced. Globalization in India has been beneficial for companies that have ventured in the Indian market. It is recommended by researchers that India has to focus on five important areas to enhance its economic status. The areas include technological entrepreneurship, new business openings for small and medium enterprises, the importance of quality management, new prospects in rural areas and privatization of financial institutions.

In terms of export and import activities, Many Indian companies have expanded their business and became famous at global level such as fast food, beverages, and sportswear and garment industries. Records indicated that Agriculture exports account for about 13 to 18% of total annual export of the country. In 2000-01, agricultural products valued at more than US\$6 million were exported from the country of which 23% was contributed to the marine products alone. Marine products in recent years have emerged as the single largest contributor to the total agricultural export from the country accounting for over one fifth of the total agricultural exports. Cereals (mostly basmati rice and non-basmati rice), oil seeds, tea and coffee are the other prominent products each of which accounts for nearly 5 to 10% of the countries' total agricultural exports. Globalization speeded export of food items in India in the form of increased consumption of meat, western fast food, sodas and cool drinks, which may result in public health crisis. The rich biodiversity of India has yielded many healthy foods prepared from locally available entities. But the marketing by MNCs with large advertisement campaigns lead the people to resort to their products (Mascarenhas, 2003).

Conclusions

Globalization has become inevitable in the modern scientific and democratic society world0-wide. The process of globalization has been influenced by urbanization, industrialization, sanskritization, and modernization, and which in turn boosted many changes in the socio-cultural, economic and political life of people all over the world. One way it looks to be good in terms of national integration, international relations, and enjoyment of modern life involving different cultures and lifestyles. But on the other hand it leaves rooms for citizenship right, problems related to housing, education, employment, breakdown of family relationships, increasing divorces and increasing problems of weaker sections such as women, children, elder, and differently challenged persons. The national and international organizations have greater challenges in meeting the increasing needs of the people and protecting the legal rights all the citizens irrespective of the socio-economic and geographical characteristics.

References

1. Akeruzzaman. 2006. Globalization: Issues and Challenges for Trade Union Movement. Social sciences 1 (1): 29-34.
2. Brinkman (2002). Culture and subjective well-being. Journal of Economic Issues, 36, 830-834.
3. Civil Daily. <<https://www.civildaily.com/impact-of-globalisation-on-india>>
4. Guttal, S. 2007. Globalisation. Development in Practice, 17(4/5), 523-531.
5. Harris, Richard L. 2002. Resistance and alternatives to globalization in Latin America and the Caribbean. Latin American Perspectives 127 (29): 136-151.
6. Mascarenhas M. Unpalatable truth. The Hindu, June 22, 2003 p.1.
7. Robertson, Roland. 1992. *Globalization: social theory and global culture*. Delhi: Sage Publications.
8. Singhal, Arvind and E.M. Rogers. 2001. *India's Communication Revolution*. Sage. New Delhi

A Geomorphic Study of River Channel Adjustment to Meander Cutoffs in Some Part of Godavari River Basin

Rajendra Shingate

Department of Geography,

Dr.Patangrao Kadam Arts and Commerce College, Pen_Raigad

Maharashtra, India.

E-mail:- shingaterm@gmail.com

Abstract:

River menders are highly dynamic to being stable under some situation. They are major component of fluvial landscape. Mender cutoff is a specific type of avulsion where channel length and sinuosity are reduced through lateral erosion of the neck on the inside of a mender bend. Channel migration and mender cutoff are natural processes. The present paper is tried to focus on how the cutoffs makes a river to adjust into downstream and upstream direction. It will also study the fluvial processes and fluvial forms within the evolving cutoff. Area has been selected for the present study is a part of river Godavari in Nasik and Ahmednagar district in Maharashtra. Specific objectives of this work are: 1) Morphological evolution of cutoff channel, 2) Flow structures of channel at upstream and downstream, 3) Pattern of erosion and deposition.

These objectives are achieved by mapping, the exact morphology of the cutoff channel, the bed morphology and mapping patterns of erosional and depositional zone. The length of River Godavari is 215 kms. upto the back water of Jayakwadi Dam. Order of the stream is 8th. Numbers of major tributary joins are -11th. Numbers of major bends are 13th. Total 5 major cutoffs have observed in this region.

While studying the area it is observed that most of the cutoffs have made main stream to adjust with the changing nature of cutoffs. The Godavari channel shows highly meandering nature in downstream of each major confluence. The River has developed meandering just after its first major tributary Alandi, which join's the Godavari close to Nasik.

On the basis of observation in the field and mapping of the area it can be said that increase in discharge and sediment are major variables in the formation of cutoffs. At these locations sediment supply exceeds the competence of the stream.

Key Words: River meanders, Gravel bed, Cutoffs, Sediment deposition, Confluences, bed Morphology.

Introduction:

The creation of cutoffs and of oxbow lakes is a well-known feature of meandering rivers, but views on the extent to which they are inherent in meander behaviour have varied. These features have been studied for both their geomorphological and engineering importance, using a range of empirical and theoretical approaches. Various techniques have been employed to investigate their morphology, stratigraphy and distribution including historical mapping, remote sensing, and sedimentological analysis. Long term development has been traced and various phases have been identified and modeled. The rates and patterns of sedimentation have received particular attention because of their importance in interpretation of the alluvial record. Very few observations of cutoffs actually taking place and of subsequent adjustments of the channel have been made, with notable exceptions, e.g. Johnson and Paynter, 1967; Mosley, 1975a. Information on the nature of channel changes within cutoff reaches and on the times-scale of adjustment are needed to help predict and understand impacts of cutoffs and to interpret past evidence of cutoffs. Opportunity to measure and document these aspects of meander cutoffs has occurred from monitoring channel change in river Godavari in Maharashtra.

Formation of cutoffs is infrequent, but it is important variable to understand meandering rivers. It gives the bypass to main channel and also at as a parallel channel in flood situation. The study of the role of cutoff occurrence in long term river dynamics has been carried out according to

different, but interconnected, approaches: the descriptive and the numerical approach. The former one is typical in classical geomorphological studies, where the cutoff is implicitly taken into account when the plan form characteristics of real rivers are analyzed with the aim of deriving some empirical laws that relate the hydraulics to some geomorphological parameters (e.g., Leopold and Wolman, 1960; Carlston, 1965, Hansen, 1967). Although these valuable hydromorphological relationships are irreplaceable predictive tools which are still widely adopted, these approaches have seldom investigated how cutoff events are able to influence river dynamics. In fact, only a few observations really concerning cutoff events, oxbow lake formation and channel adjustment following the cutoff have been carried out (e.g., Johnson and Paynter, 1967; Hooke, 1995, Gay et al., 1998).

Assumptions of meander behavior have shifted from those of stability and equilibrium to recognition of gradual evolution and increased complexity of form. Cutoffs are frequent and the abandoned channels often spectacular and common components of the floodplain, (e.g. Fisk, 1952; Coleman, 1969; Kulemina, 1973; Schattner, 1962).

Lewis and Lewin (1983) identify five types of cutoff, with four positions for chute cutoffs and examine the morphological and sedimentological characteristics of each. They find cutoffs are most common in the middle reaches of drainage basins where stream power is also at a maximum but the relationship of lateral migration rate or cutoff type to stream power is not simple.

Mosley (1975a) wrote: "Meander cutoffs, as important processes of geomorphic change, clearly warrant greater future attention."

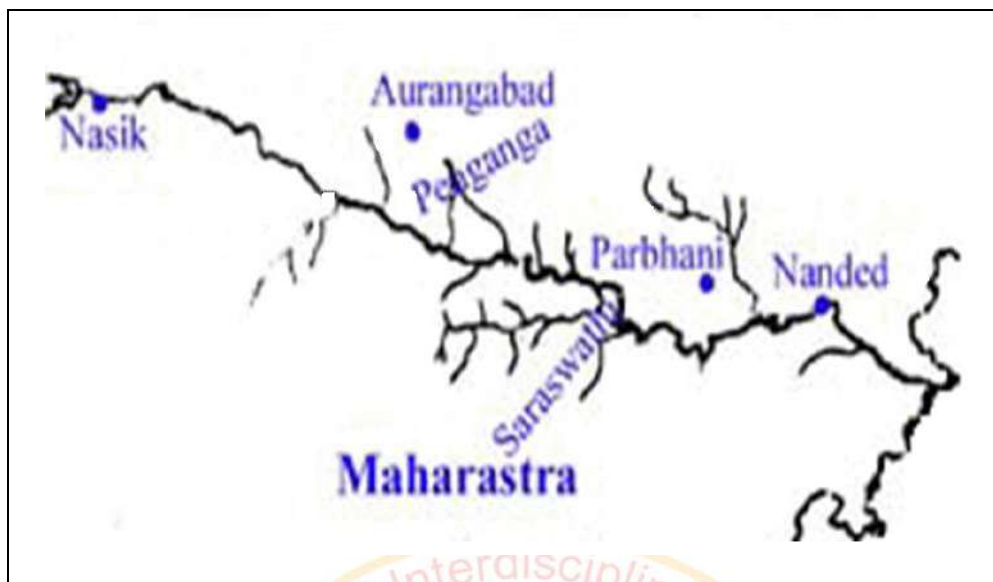
Objectives:

1. Morphological evolution of cutoff channel,
2. Pattern of erosion and deposition.
3. To analyses the morphological adjustment to cutoff.
4. To identify bends of migrations.
5. To study the morphological change in the channel.

Study Area:

The Godavari, with its tributaries, drains the largest percentage of the area of the State. The river origin from the Sahyadris at Trimbak, 25 km west of Nashik. Upto Nahik there is no perceptible slope and its broad and flat valley appears a trickle. A few kilometers upstream from Nashik a dam locally called Gangapur dam is built across the river. From Nashik, the river follows a east-south-easterly course.

The Godavari basin occupying roughly half the area of the state has a number of subsidiary basins belonging to its tributaries. The Pravara and Mula, both originating from Western Ghats in the upper Godavari basin, the Manjara River draining the Balaghat plateau, a terrain higher than the adjacent Godavari plain, and finally the wardha-Wainganga and Pranhita basins in the eastern part of the state. A characteristic feature of Godavari is its deep channel enclosed between its banks, which are more like embankments and the narrow alluvial flood plain. Prolonged rain in the source region and the upper part of the valley associated with depressions leads to a higher stage of flow exceeding the bankfull discharge and the consequent floods.

Fig: Map of Study Area

(Nashik to Nanded in River Godavari Basin Part of Maharashtra)

Methodology:

River Godavari shows highly meandering nature just from 50 km from its source. Channel is active meandering gravel bed. Five cutoffs have occurred in the study reach, and all the cutoffs were natural in their mechanism and breaching is not affected by human activity. Three cutoffs are surveyed and two have observed. Mapping of cutoff is done. Morphological analysis is also done. It is found that the shape of the meander plays important role in changing form at two ends of the cutoffs.

Mid-channel bars in River Godavari

Sr. No.	Name of the Mid-Channel Bar	Length in km. (from Source)	Contour Height	Tributaries
1	Chakora	20	620	Downstream of Kikvi Nala confluence
2	Lakhalgaon	65.5	540	Upstream of Darnanadi confluence
3	Chapadgaon	97.5	539	Upstream of Kadva Nadi confluence
4	Madmeswar	103.75	520	At the Kadva Nadi confluence
5	Tamaswadi	108.75	520	Downstream of Kadva Nadi confluence
6	Kolgaon	117.25	520	At the Dev Nadi confluence
7	Chas	123.5	516	Upstream of Dev Nadi confluence
8	Chand govhan	147.75	500	At the Umri Nala confluence
9	Kopargaon	152.25	500	Downstream of Umri Nala confluence
10	Vari	170.25	494	Upstream of Lendi Nala confluence
11	Sarala bet	195.5	479	Downstream of Narangi Nala confluence

Table: Mid-channel bars in River Godavari

Above table shows the details about mid-channel bars 1. Name of the Mid-Channel bars, 2. Length from source region, 3. Contour height of the bars and 4. Upstream Downstream location of the bars.

River Meanders:

The river network as a whole is an open system tending toward a steady state and within which several hydraulically related factors are mutually interacting and adjusting-specifically, velocity, depth, width, hydraulic resistance, and slope. These adjust to accommodate the discharge

and load contributed by the drainage basin. The adjustment takes place not only by erosion and deposition but also by variation in bed forms which affect hydraulic resistance and thus local competence to carry debris.

Image shows river meanders at Imampur in river Godavari basin at Gangapur Tahsil.

Meandering channel and straight channel show main flow of the river is in meandering path of the river. In the flooding water pass through the straight channel. Meanders migrate sideways due to lateral erosion, broadening the floodplain and eroding the interlocking spurs.

River meander at Imampur in River Godavari basin

Bed Morphology:

The study of river bed morphology requires detailed study of the various parameters affecting the bed width depth ratio, sinuosity, sediment load, aggrading or degrading behavior of the bed etc. This study for the River Godavari is of particular importance, in view of the exceptionality of its problem and its disreputable shifting tendency.

Sediment Deposition:

Sedimentation rates vary in space and time (Schumm and Lichty, 1965). The downstream variation in mean sedimentation rate within each channel infill. A linear decrease in sedimentation in relation to the mean distance to the bank is observed. The relationship between sedimentation rate and distance to the bank differs between meandering channel infills and wandering channel infills. A slightly higher sedimentation rate occurs in wandering and braided channel infills with increasing distance from the bank, compared to meandering channel infills.

River Cutoff at Kopargaon:

Height of Kopargaon is 500 m. from MSL. Distance from Trimbakeswar to Kopargaon is 152.5 Kms. Kopargaon is situated at left bank of the Godavari Basin after Umri nala confluence. Kopargaon is one of the flood affect town. In the monsoon season flooding water enter in the town. Flooding water spread surrounding area mainly because of sand saturated in bed of the river Godavari. Mid-channel bar is form due to this bar main channel is divided into two parts.

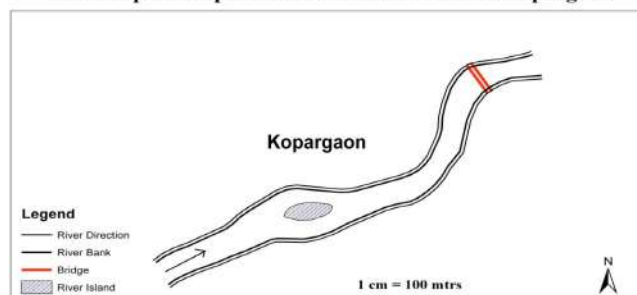
Best example of shift of meander in river channel is identified from toposheet and ground truth. In the toposheet 47 I/9 meander bend of the river shows district of Aurangabad and Ahmednagar which is shifted to southward and old abandoned meander channel can be located on google image. That old channel can be path for flood water. It is also shows that the tributaries join the old channel prove the fact.

Toposheet and Google Image of Kopargaon in River Godavari Basin

Geomorphic Map of River Godavari Basin at Kopargaon

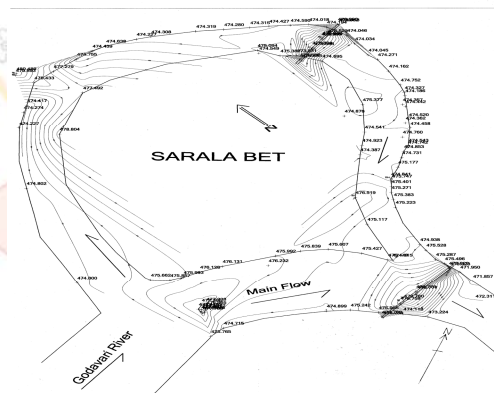
Fig. Geomorphic Map of Kopargaon in River Godavari Basin

River Cutoff at Sarala Bet: River island and mid channel bars which is prominent feature of gravel bed channel. Sarala Bet is largest island observed in River Godavari. It is very interesting note right bank stream is rock bed channel whereas left bank shows the huge alluvium. Distance from Trembakeswar to Sarala bet is 195.5 kms in Godavari basin. Sarala bet area is 65 acers. Height of Sarala bet is 479 m from Mean Sea Level. This bar is form after Narangi nala confluence. Narangi nala is the left bank tributary of river Godavari. Distance between Narangi nala and Sarala bet is 10 kms.

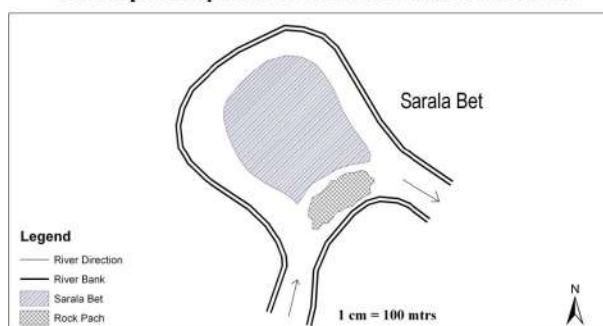
Favorable Factors of Sarala Bet Stabilisation

Preferential sedimentation in one of the cause for Island development.

- Erosion during a flood.
- Gradual incision or bed-level lowering of one flow path in preference over the other
- Gradual corrosion of the island through lateral migration during peak discharge.
- Erosion of bed and bank along the island perimeter, causing an decrease in size.

Fig. Surveyed map of Sarala bet in River Godavari Basin

Geomorphic Map of River Godavari Basin at Sarala Bet

Fig. Geomorphic map of Sarala Bet in River Godavari Basin

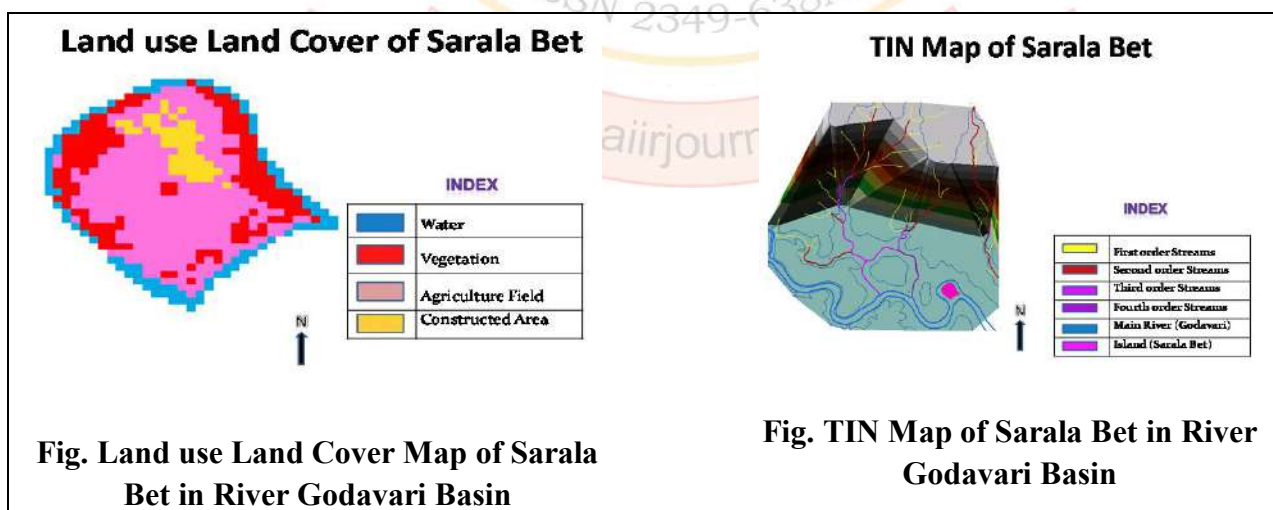

Toposheet and Google Image of Sarala Bet in River Godavari Basin

Photographs of River Godavari Channel at Sarala Bet

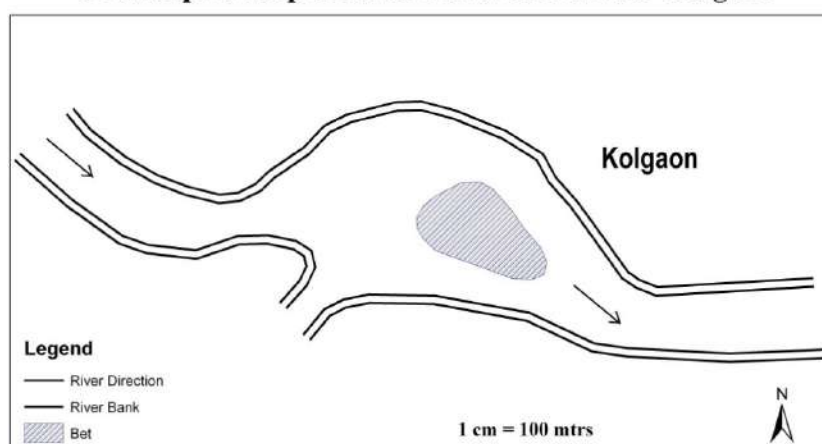
River Cutoff at Kolgaon:

In the Toposheet (47 I / 1) surveyed in 1974 shows river island of quite large in size but now it is under agriculture and no sign of island is left. Height of Kolgaon is 520 m. from MSL. Distance from Trimbakeswar to Kolgaon is 117.5 kms.

Toposheet and Google Image of Kolgaon in River Godavari Basin

Geomorphic Map of River Godavari Basin at Kolgaon

Fig. Geomorphic map of Kolgaon in River Godavari Basin

Characteristics of Meander Bends in River Godavari:

- Constantly erode material - Cut bank
- Constantly deposit material - Point bar
- Change their channel course gradually
- Create floodplains wider than the channel
- Very Fertile soil
- Subjected to seasonal flooding

Some work has been done in the subsequent years but still not all that much, especially on the contemporary processes. Good data are lacking, particularly on rates and timescales of adjustment. Care must be taken in generalising from so few case studies and comparability of processes can only be assumed for similar environments. Nevertheless, the mode of adjustment of a channel has rarely been followed over this timescale of 5 to 10 years. The cases discussed here indicate that final breaching can occur in a low magnitude event, that changes in morphology within the new channel tend to be rapid in the first 2-3 years with adjustments of width, bar and riffle morphology being particularly important. Effects may be propagated upstream in high gradient and erodible sections but the new straight channel created by neck cutoffs may itself stabilise after a few years.

Findings:

- 1) Cutoff is an inevitable consequence of bank erosion.
- 2) Autogenic behavior of river increases its sinuosity and decreases its sinuosity.
- 3) Cutoffs are most common in the middle reaches of drainage basin.
- 4) Palaeohydrological inferences on a range of time scales can be made from

morphological and sedimentological evidence of abandoned channels.

Limitations:

- Frequency of occurrence has mainly been derived from dating of relict channel which I could not do this time.
- More meander bends should study to find out average rate of migration or alteration of bends.

References:

1. **Allen J.R.L. (1965):** A review of the origin and characteristics of recent alluvial sediments, *Sedimentology*, 5, 89– 191.
2. **Carlston C.W. (1965):** The relation of free meander geometry to stream discharge and its geomorphic implications, *Am. J. Sci.*, 263, 864–885.
3. **Carson M.A. and Lapointe M.F. (1983):** The inherent asymmetry of river meander planform *Journal of Geology* 91 41–5.
4. **Coleman J.M. (1969):** Brahmaputra River: channel processes and sedimentation. *Sedimentol. Geol.*, 3: 129-239.
5. **Fisk H. (1952):** Mississippi River Valley geology relation to river regime. *Trans. A.S.C.E.*, 117: 667-689.
6. **Gagliano S.M. and Howard P.C. (1984):** The neck cutoff oxbow lake along the lower Mississippi River, in *River Meandering: Proceedings of the Conference Rivers '83*, edited by C. M. Elliot, pp. 147–58, Am. Soc. Of Civ. Eng., New York.
7. **Gay G.R., Gay H.H., Gay W.H., Martinson H.A., Meade R.H. and Moody J.A. (1998):** Evolution of cutoffs across meander necks in Powder River, Montana, USA, *Earth Surf. Processes Landforms*, 23, 651– 662.
8. **Hansen E. (1967):** On the formation of meanders as a stability problem, *Prog. Rep. 13*, Coastal Eng. Lab., Tech. Univ. of Denmark, Lyngby, Denmark.
9. **Hickin E.J. (1974):** The development of meanders in natural river channels *American Journal of Science* 274 414–42.
10. **Hooke J.M. (1995):** River channel adjustment to meander cutoffs on the River Bollin and River Dane, northwest England, *Geomorphology*, 14, 235– 253.
11. <https://www.google.co.in/search?site=&source=hp&q=google>
12. **Johnson R.H. and Paynter J. (1967):** The development of a cutoff on the River Irk at Chadderton, Lancashire, *Geography*, 52(1), 41– 49.
13. **Kalkwijk, J.P.T. and De Vriend H.J. (1980):** Computation of the flow in shallow river bends, *J. Hydraul. Res.*, 18, 327– 342.
14. **Kulemina, N.M., 1973.** Some characteristics of the process of incomplete meandering of the channel of the upper Ob River. *Sov. Hydrol.* 6: 562-65.
15. **Langbein W.B. and Leopold L.B. (1966):** River meanders – theory of minimum variance *US Geological Survey Professional Paper* 422H.
16. **Leopold L. B. and Wolman M.G. (1960):** River meanders, *Bull. Geol. Soc. Am.*, 71, 769–794.

A Geographical Study Of Health Care Facilities In Marathwada Region (Ms, India)

Mr. Rajendra Shingate
Dr. Patangrao Kadam Arts and
Commerce College, Pen_Raigad
Email: shingaterm@gmail.com

Abstract

The study of health care facilities is the integral part of Medical Geography. Health care is defined as a programme of services that should make available all facilities of health and allied services necessary to promote and maintain the health of mind and body. In this paper researcher has attempted to analyze the spatial distribution pattern of the existing health care facilities available in Marathwada region. The units like Primary health centers, Health sub-centers, Hospitals, Dispensaries, and number of Hospital beds, Nurses and Doctors available are also considered for this study.

The data used in the present study are concerned with public and public aided institutions as well as private institutions published in district statistical abstract by government of Maharashtra. To study the spatial distribution of health care facilities, the number of health institutions per 100000 populations has been calculated for each health care facility and four distributions –levels have been decided on the basis of quartiles. Various norms suggested by different health committees, taking these norms, expected values of primary health centers, health sub-centers, hospital beds, and doctors have been calculated and percentage of deficiency has been obtained. Finally, deficiency areas of health care facilities have been demarcated.

Key Words: Primary Health Care, Health Sub-centre, Dispensaries, Health Care, Public, Private, Quartile.

Introduction:

The study of health care facilities is the integral part of Medical Geography. The overall organizational structure and system of public health care provision are not very different across the country. Even though health is a state subject most states follows a similar pattern of health care administration and management. This is largely because of a common planning framework, which is governed by the planning commission and National Development council (Duggal, Ravi and et. all 2005).

Health care is defined as a programme of services that should make available all facilities of health and allied services necessary to promote and maintain the health of mind and body (Agnihotri, R.C, 1995). In this programme, the physical, social and family environment should take in to consideration in the view of prevention of diseases and restoration of health.

The health services may be analyzed in terms of the community for which they serve and deal with. These services are the integral part of a particular health system and represent responses to the health concern and to the health needs. But it has been found that the localization of the community to which they serve and hence unequal distribution of medical facilities are observed in any region (Pandurkar, R.G. 1981).

In this paper researcher has attempted to analyze the existing health care facilities available in Marathwada region. The units like primary health centers (P.H.C), health sub-centers (H.S.C), Hospitals, Dispensaries, and number of Hospital beds, Nurses, Doctors available are also considered for this study.

Study Region:

The researcher has specific purpose to select the Marathwada region. As Medical geography is concerned with an analysis of the study of areal distribution of health care facilities and the functional and physical nature of the facilities.

The area under study comprises of eight (8) districts of Marathwada region namely Aurangabad, Beed, Jalna, Nanded, Osmanabad, Latur, Parbhani and Hingoli (Hingoli district separated from Parbhani at May 1999). The rural population (2011) of these eight districts is 13660000, which is 72.90% to the total population of Marathwada region and urban population is 5078000, which is only 27.10% to the total population of Marathwada region. The total population of these eight districts is 18738000, which is 16.68% of the total population of Maharashtra.

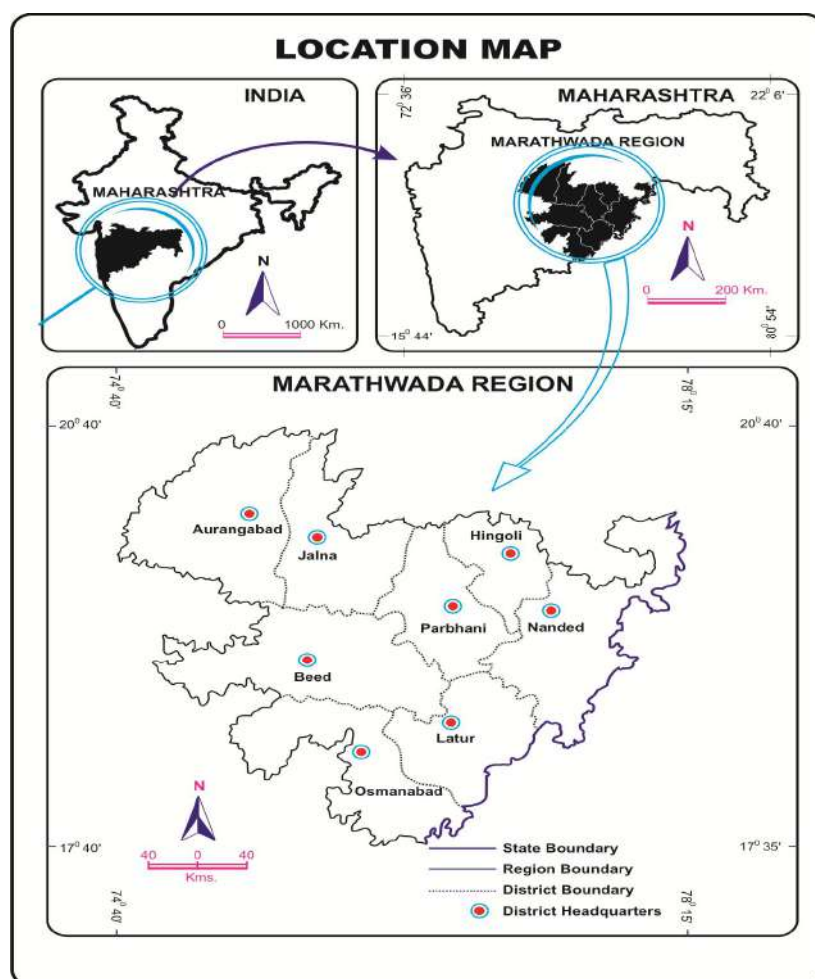

Fig.1

The latitudinal and longitudinal extent of the area is $17^{\circ} 35'$ North to $20^{\circ} 40'$ North and $74^{\circ} 40'$ East to $78^{\circ} 15'$ East respectively.

Marathwada region is located in the (south) central part of Maharashtra state and it covers 64813-km² area (21.04 percent). The environmental, socio-cultural, and political factors of this region may cause the larger disparity in the distribution of health care facilities in the study region.

Objectives:

- I. To study the spatial distribution pattern of Health Care Facilities in the study region
- II. To find the deficiency of health care facilities in the study region

Data Base and Methodology:

The researcher proposes to analyze the available data at various stages is being calculated by using various statistical methods. The distributional pattern of health care facilities is to be investigated at district level. The units like P.H.C., P.S.C, Hospitals, Dispensaries, and number of Hospital Beds, Doctors and Nurses available are also considered for this study. The data used in the present study are concerned with public and public aided institutions as well as private institutions published in district statistical abstract by government of Maharashtra. To study the spatial distribution of health care facilities, the number of health institutions per 100000 population has been calculated for each health care facility and four distribution –levels have been decided on the basis of quartiles. The various graphical and distributional methods are used for showing distribution.

Various norms suggested by different health committees, taking these norms, expected values of primary health centers, health sub-centers, hospital beds, and doctors have been calculated and percentage of deficiency has been obtained. Finally, deficiency areas of health care facilities have been demarcated.

The data collected, has been analyzed by choropleth method is used for understanding comparison, quartile technique have been used for dividing the parameters in different ranges to obtain the levels of distribution. The various graphical and distributional methods are used for showing distribution.

Health Care Systems:

In Marathwada region, the system of health care facilities is now mainly based on the modern allopathic system of treatment rendered through a system of hospitals, dispensaries and primary health centers.

Medical college, located at Aurangabad, Nanded and Latur Basically provides research cum education and training facilities as well as highly intensive health care in their hospitals. Figure 1 shows organization and locational aspects of health care facilities in the region.

Hospital plays an important role in providing the preventive, promotive and rehabilitative services to local community including training and research (Agnihotri, R.C.1995). The organizational system of hospitals consists of regional hospital, district hospitals and local hospitals. In the study area, medical college hospital at Aurangabad is considered as the regional hospital extending highly advanced treatment and diagnostic and intensive care facilities. The second order hospitals are the district hospitals located at each district headquarters. In addition, district hospitals provide general treatment and facilities.

There are 1144 hospitals in the study area.

1. Dispensaries:

Dispensaries are fourth order medical facilities providing normally outdoor treatment with the help of one physician and one pharmacist. There are 2177 dispensaries in the study region. Dispensaries are mainly concentrated in the rural areas.

2. Primary Health Centers:

Primary health care is essential health care made universally accessible to individuals and acceptable to them, through their full participation and at a cost the community and country can afford (W.H.O., 1978). Primary health center play an important role in the health care system emphasizing preventive rather than curative services. It provides the first contact care to villagers. The PHCs implement all the national programmes and schemes under public health and family welfare. Primary health centre extends both outdoor and indoor treatment facilities as well as field services such as vaccination, family health care, family planning, blindness and leprosy control etc. (Agnihotri, R. C.1995).

There are 346 primary health centers in the study area.

3. Health Sub-centers:

Each primary health center commands over four to five sub-centers. The sub-center is the peripheral outpost of the existing health delivery system in rural areas. The main functions of the sub-centers are maternity and child health, collection of vital statistics, treatment of minor ailments, immunization, prevention of malnutrition and health education in respect of common communicable diseases, family planning services and counseling etc.

There are 1942 Health sub-centers in the study area existing mainly in rural areas.

Distribution Of Health Care Facilities

The spatial organization of health care facilities, likewise other commercial and retail functions appears to be affected by interrelated factors of physiographic constraints, development of agriculture, nature, type and location of industrial units and various demographic characteristics. A cumulative effect of positive or negative interaction of these factors has contributed towards a spatial pattern of effective demand, and the distribution of health facilities responds to this effective demand neglecting the need of the people (Mc Glashan N.D.1974).

The disparity in the distribution of health care facilities is well pronounced. It is highly centralized. Though 80 percent of the Indian population lives in rural areas, where 11 per cent of the physicians practice in these areas (Banarjee Guha, S. and Joshi, S.1985).

To study the spatial distribution of health care facilities, the number of health institutions per 100000 population has been calculated for each health care facility. (Table 1) and four distribution –levels have been decided on the basis of quartiles (Fig. 2)

1. **Hospital:** In Marathwada, region hospital-population density is 6.10 hospitals per 100000 persons, which is less than the state average of Maharashtra. The concentration of hospital facility (8.72>) is observed in the Aurangabad and Beed districts. The districts namely Osmanabad and Latur observed low hospital population density (Fig. 1). The distribution of hospitals shows close correspondence with the distribution of urban population.
2. **Dispensary:** Marathwada region shows high dispensary- population density (11.61). As the dispensaries are generally located in rural areas, the districts having lower urban population possess high dispensary density (>Q3). The districts namely Osmanabad and Nanded form the areas of low dispensary density (<Q1) (Fig. 2).

Table 1 Marathwada Region
Population Density of Health care Facilities (2011)

(Per 100000 populations)

Sr. No	Districts	Hospital	Dispensary	Primary Health Centre	Health Sub-Centre
1	Aurangabad	15.84	23.35	1.35	7.54
2	Jalna	8.00	8.47	2.04	10.87
3	Beed	10.89	11.00	1.93	10.81
4	Nanded	1.43	6.28	1.88	10.89
5	Osmanabad	0.66	5.00	2.53	12.40
6	Latur	0.69	19.87	1.87	10.24
7	Parbhani	1.68	6.63	1.68	11.63
8	Hingoli	1.02	8.05	2.03	11.19
	Marathwada Region	6.10	11.61	1.85	10.36

Source: Computed by Authors based on District Statistical Abstract 2011.

3. **Primary Health Center:** Marathwada region shows higher PHCs population density (1.85) than density of Maharashtra state (1.61). Figure 2 shows that Jalna and Osmanabad district exhibit high PHCs population density (>Q3) whereas Aurangabad and Parbhani districts shows low density (<Q1). The moderate density pattern is extended over 4 districts with density between Q1 and Q3. As the PHCs are the main feature of rural health care system, the districts having high percentage of rural population possess high PHC density.
4. **Health Sub-centre:** Health sub-centre-population density observed 10.36 per 100000 populations against corresponding figure of Maharashtra (9.42). High density (>Q3) of sub centers is observed in Osmanabad and Parbhani districts whereas Aurangabad and Latur observed low density (<Q1).

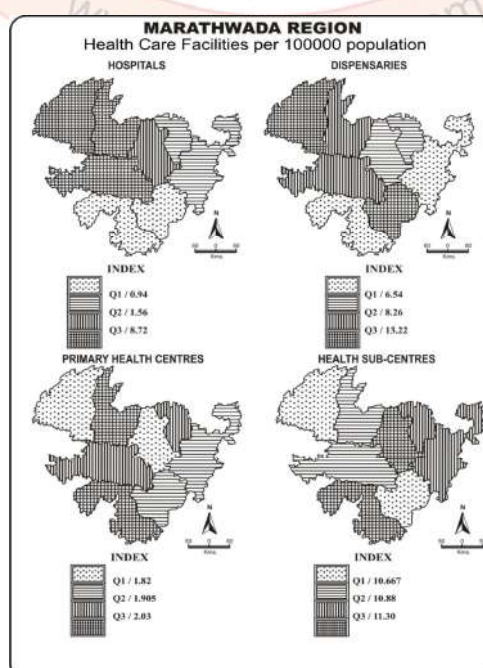

Fig.2

Physical And Functional Nature Of Health Care Facilities

The real contribution of health care institutions in the health care of an area can be assessed by its different components deciding its physical and functional nature e.g., number of personnel (Doctors and Nurses), number of beds, technical facilities etc. The nature of health care facilities depend on number of doctors, number of nurses and number of beds available in the health care institution can be analyzed spatially.

Health Personnels:

Health personals form the backbone of the health care system. The health care responsibilities of the communities rest on variety of health personnel, which may be grouped as doctors and nurses (Agnihotri, R. C. 1995).

1. Doctors:

Doctors include physicians, surgeons and specialists of different branches of medicine e.g., Allopathic, Ayurveda, Homeopathy and Unani. To present the distributional pattern of doctors in the area under study doctor-population ratio (number of doctors/100000population) has been calculated (Table 2) and the level of distribution have been decided with the help of quartiles (Fig 3). The doctor- population ratio for Marathwada region is 24.98 that ranges between 10.42 (lowest) in Osmanabad and 61.7 (highest) in Aurangabad. The distribution pattern of doctors follows the trend of urbanization. High availability of doctors observed in Aurangabad and Beed districts. Very low availability of doctors is found in the districts of Osmanabad and Nanded.

2. Nurses:

There are 4408 nurses serving the region. The regional average of nurses-population ratio is 28.96. Figure 2 shows the four levels of distribution of nurses, i.e., very low, low, moderate and high based on quartiles. The distributional pattern reveals that the districts Aurangabad, Beed represent the high ratio ($>Q_3$) of nurses while very low ratio ($<Q_1$) is observed in Latur and Hingoli districts.

Table 2 Marathwada Region
Health Personnel, Bed-Population Ratio (2011)

(Per 100000 populations)

Sr.No	Districts	Doctors	Nurse	Beds
1	Aurangabad	61.7	54.43	214.56
2	Jalna	24.69	29.13	166.48
3	Beed	30.30	34.67	79.42
4	Nanded	13.96	22.20	59.23
5	Osmanabad	10.42	26.63	61.20
6	Latur	24.51	17.03	108.58
7	Parbhani	16.03	25.65	100.38
8	Hingoli	18.22	22.03	44.75
	Marathwada Region	24.98	28.97	104.33

Source: Computed by Authors based on District Statistical Abstract 2011.

Hospital Beds:

Availability of beds is an area significant indicator of health facilities. In Marathwada region, there are 21311 hospital beds for 187.38 lakh population. The regional average of nurses-population ratio is. The bed-population ratio is very high in Aurangabad (214.56) and very low in Hingoli district (44.75).

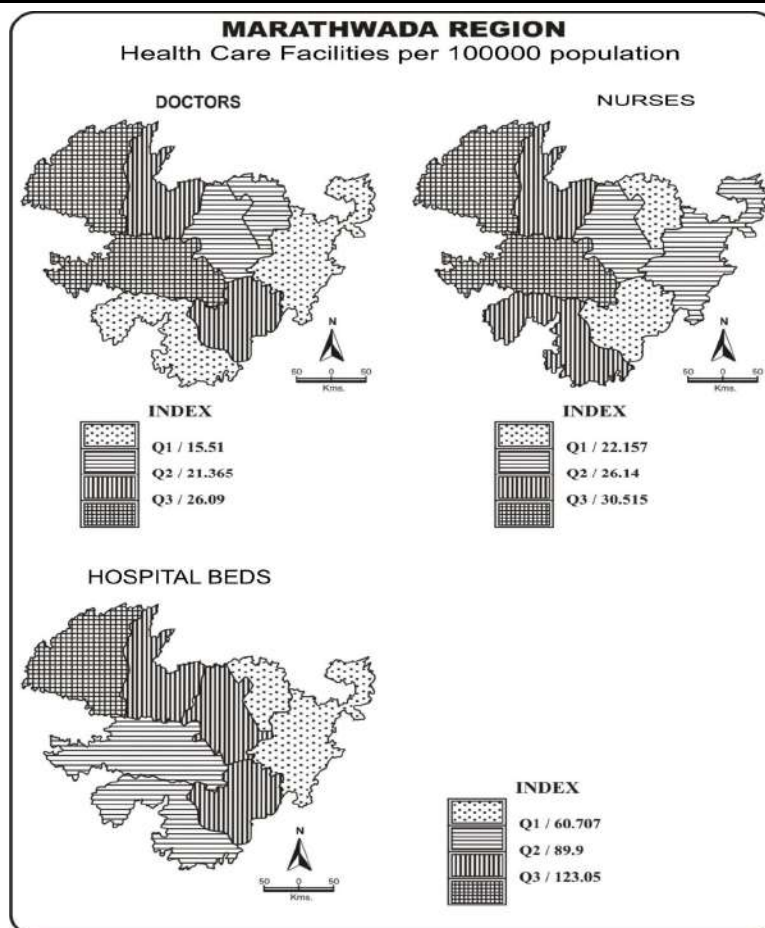

Fig.3

Deficiency Of Health Care Facilities

In the study region, a health care facility to the local people is far beyond the standard norms. It is an attempt has been made to find out the distribution of deficiency of health care facilities against standard norms. Various norms suggested by different health committees, which is as following-

- i) One primary health centre for a group of 30,000 population over 6 sub centre.
- ii) One health sub centre for a group of 5,000 population.
- iii) One hospital bed for 1,000 population.
- iv) One doctor for a group of 3,500 population.

Taking these norms, expected values of primary health centers, health sub-centers, hospital beds, and doctors have been calculated and percentage of deficiency has been obtained (Table 3).

Table 3 Marathwada Region
Deficiency of Health care Facilities

Sr. No	Districts	Primary Health Centre Deficiency in %	Health Sub-centre Deficiency in %	Beds Deficiency in %	*Doctors Deficiency in %
1	Aurangabad	27.86	33.00	Surplus	58.57
2	Jalna	24.11	32.59	Surplus	67.86
3	Beed	27.54	32.37	20.60	64.86
4	Nanded	22.62	25.15	40.77	75.21
5	Osmanabad	8.62	25.36	38.80	63.50
6	Latur	24.59	31.15	Surplus	69.84
7	Parbhani	26.54	15.42	Surplus	72.81
8	Hingoli	28.00	34.00	55.25	63.80
	Marathwada Region	24.00	28.86	Surplus	67.03

Source : Computed by Authors based on District Statistical Abstract 2011

* Excluding Private Doctors

Table 3 shows the deficiency of health care facilities in the study area. The deficiency of primary health centers is observed 24.00% to the required it in the study region. In Osmanabad district, the requirement of P.H.Cs is low because the low deficiency value (8.62%). However, in Hingoli and Aurangabad district the deficiency of primary health centers is very high as compared to the remaining districts. As regards health sub-centre, the average deficiency of the region is 28.86%. The deficiency of health sub centers is very high in Hingoli and low in Parbhani district (Fig.4).

There are four districts in the study region showing sufficiency of hospital beds e.g. Aurangabad, Jalna, Latur and Parbhani. Very high deficiency of hospital beds is observed in Hingoli district. The deficiency of doctors is very high in Nanded (75.21%) and Parbhani (72.81%) district. The situation of availability of doctors is marginally good in Aurangabad district (Fig.4).

Conclusion and Suggestion:

This research paper shows the important findings of district wise spatial distribution of Health Care Facilities in Marathwada region. The whole analysis is based on population density of health care facilities available in the study region.

It is found that the availability of health care facilities in the region is inadequate from all standards. The districts of Aurangabad, Jalna, Latur and Parbhani only observed surplus bed –population ratio.

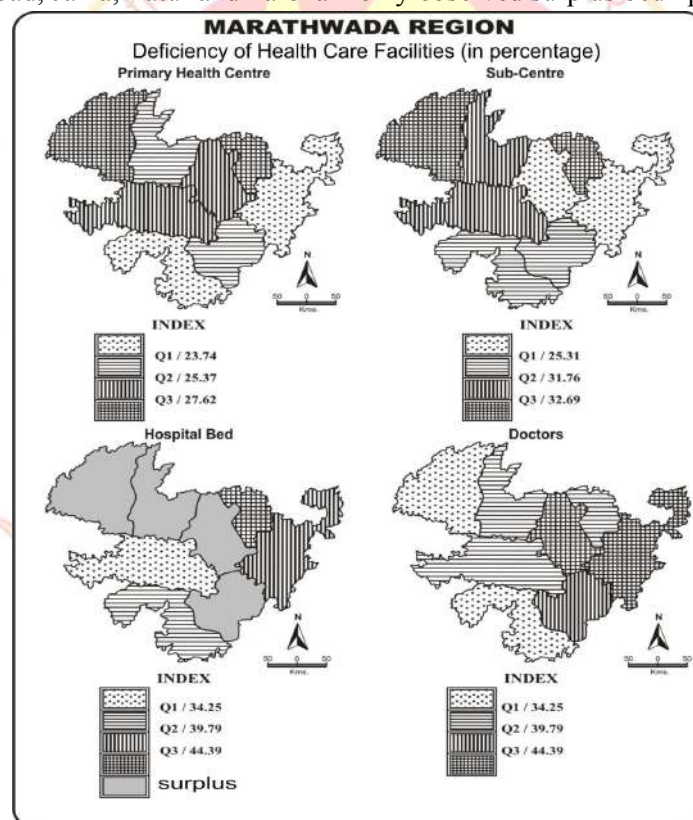

Fig. 4

This Study considered major medical facilities, such as Hospital, Dispensary, Primary Health Centers, Health Sub-centers, Hospital Bed, Doctors, and Nurses. The distribution of Primary Health Centre is not same in Marathwada region. As per the norms one Primary Health Centers per 30,000 persons in rural area and 20,000 persons in tribal area. There is no ideal situation in any districts. However, the same situation is found in the distribution of health sub-centers. So, there is need of establishment of Primary Health Centers and Health Sub-centers according to the norms in the study region.

The health care facilities are mainly concentrated in urban areas serving only 27.10 per cent population. Lack of specialized treatment facilities and quality of it is a common phenomenon in the study region. In the study region uneven distribution of health care facilities caused by political issues, economical condition of the state and social condition of the region.

References:

1. Agnihotri, R.C. (1995): "Geomedical Environment and Health Care", Rawat Publications, Jaipur, Pp.193 to 205.
2. Banarjee- Guha, S. and Joshi, S., (1985): "Health Facilities in Pune," Geographical Review of India, Vol. 47, No. 4, P. 57.
3. Census of India, 2011 (Provisional).
4. District Statistical Abstract, (2011), Aurangabad, Jalna, Beed, Nanded, Osmanabad, Latur, Parbhani and Hingoli, published by Govt. of Maharashtra
5. Duggal, Ravi and et. all, (2005): "Health And Health Care in Maharashtra: A Status Report", P.3.
6. McGlashan, N.D. (1974): "The Distribution of Population and Medical Facilities in Malawi", "In Medical Geography: Techniques and Field Studies" (Ed. McGlashan, N.D.), London, P.94.
7. WHO, (1978): Alma Ata 1978, Primary Health Care, HFA, Sr. No.1.

Globalization And Its Impact On Various Sectors Of Indian Economy

Dr. Jitendra Bharatrao Chavan

(M.A., M.Phil; NET, Ph.D.)

Research Scholar,

Dept.of Public Administration,

Dr.B.A.M.U. Aurangabad.

Dr. Datta Janardhan Ermule

(M.A., M.Phil; Ph.D.)

Research Scholar,

Vivekanand College, Aurangabad.

Introduction

The government of India has adopted the concept of Globalization during the period of 1990-1991; when the Indian economy were in a very bad patch. However it was not adopted as a solution of deteriorating Indian economy but to enable itself to get further foreign exchange loans from World Bank assist foreign exchange reserves reduced to mere 3 weeks outflow. However, globalization has proved to be a double edged weapon. No doubts that these decisions had immediate positive effects. It did help government temporarily meet its emergent need of foreign exchange but it has, as a by-product, caused some permanent damage to Indian economic system and social and cultural structure.

Indian economy had experienced major policy changes in early 1990s. The new economic reform popularly known as Liberalization, Privatization and Globalization (LPG) aimed at making the Indian economy as fastest growing economy and globally competitive.

Globalization

Globalization describes a process by which regional economies, societies and cultures have become integrated. Through a global network of communication, transportation and trade. Globalization is an important element of economic reform introduced in India in 1991. Owing to globalization it was expected that globalization should be beneficial for the economy, as a whole and should raise the welfare of all the people throughout the country. It was expected that capital and technology will inflow from developed countries of the world into India. This implies that it should raise the rate of economic growth in country and reduce poverty and that it should not increase inequalities in the economy also. There should be social integration of the economy with rest of the world. Accordingly, India would have access the fruits of global growth.

Globalization is a term which refers to the process whereby political, social, economic and cultural relations increasingly take on a global scale. It operates beyond and above the national level and has profound consequences for individual's local experiences and everyday lives.

Consequences of Globalization

Globalization has intensified interdependence and competition between economies in the world market. This is reflected in interdependence in regard to trading in goods and services and in movements of capital. As a result domestic economic developments are not determined entirely by domestic policies market conditions. It is true clear that a globalizing economy, while formulating and evaluating its domestic policy cannot afford to ignore the possible actions and reactions of policies and developments in the rest of the world. This constrained the policy option available to the government which implies loss of policy autonomy to some extent, in decision-making at the national level. Now for further analysis we take up impact of globalization on various sectors of Indian economy.

Impact on Agricultural Sector

Agricultural sector is the mainstay of the Indian economy around which socio economic privileges and deprivations revolve and any change in its structure is likely to have a corresponding impact on the existing pattern of social equity. Facing a severe economic crisis, India approached the IMF for a loan, which is a loan with certain conditions attached which relate to a structural change in the economy. Essentially, the reforms sought to gradually phase out government control of the market, privatize public sector organizations and reduce export subsidies and import barriers to enable freetrade globalization has helped in following conditions- like raising living standards, alleviating poverty, assuring food security, making substantial contribution to the national economic growth.

Impact on Financial Sector

Reforms of the financial sector constitute the most important component of India's program towards economic liberalization. The recent economic liberalization measures have opened the door to foreign competitors to enter into our domestic market. Innovation has become a must for survival. The emergence of various financial institutions and regulatory bodies have transformed the financial services sector from being a conservative industry to a very dynamic one. In this process this sector is facing a number of challenges. In this changed context, the financial services industry in India has to play a very positive and dynamic role in the years to come by offering many innovative products to suit the varied requirements of the millions of prospective investors spread throughout the country. Reforms of the financial sector constitute the most important component of India's program towards economic liberalization. Hence because of globalization, the financial services industry is in a period of transition. Market shifts, competition and technological developments are ushering in unprecedented changes in the global financial services industry.

Impact on Industrial Sector

Effects of globalization on the Indian industry started when the government opened the country's markets to foreign investments in the early 1990s. Globalization of Indian industry took place in its various sectors like petroleum, chemical, steel, textile, cement, retail, etc.

Globalization has increased across the world in recent years due to the fast progress that has been made in the field of technology like communication and transport. The government of India made changes in its economic policy in 1991 by which it allowed direct foreign investments in the country. The benefits of the effects of the globalization in the Indian industry are that; many foreign companies set up industries in India. This helped reduce the level of unemployment and poverty in the country. Also the benefit of the effects of globalization on Indian industry are that; the foreign companies brought in highly advanced technology with them and this helped to make the Indian industry more technologically advanced.

Impact on Export and Import

India's total merchandise trade increased from US\$ 467 billion in FY2010 to US\$ 757 billion in FY2015. Exports from India have increased at a CGAR of 11.6% from 179 billion in FY2010, to US\$ 310 billion in FY2015. Agricultural products valued at more than US\$ 6 billion were exported from the country 23% of which was contributed by the marine products alone. Marine products in recent years have emerged as the single largest contributor to the total agricultural exports. Cereals, oil seeds, tea and coffee are the other prominent products each of which accounts for nearly 5 to 10% of the country's total agricultural exports.

Advantages of Globalization

1. Globalization increases labor productivity and reduces capital-output ratio.
2. Attracts foreign capital as well as foreign updated technology.
3. It helps to boost the average growth rate of the country's economy.
4. It helps to improve the quality of production.

Disadvantages of Globalization

1. Globalization results in more imports than exports resulting in growing trade deficit and balance of payment issue.
2. It leads the way to redistribute the economic power at global level which leads to dominance of rich-powerful countries over poor nations.
3. Even though globalization promotes technological adaptation to increase productivity, much of it has resulted in loss of jobs.

Reference

1. Globalization of Indian economy by Era Sezhiyan.
2. Globalization: imperatives, challenges and the strategies.
3. Govt. of India, MSMEs annual report-2015-2016.
4. Globalization and poverty: center for international economics, Australia.
5. Globalization and Indian lecture, prof. Sagar Jain university of Carolina.
6. Globalization trend and issues, T.K. Velayudham,
7. Datt and Sundaram, Indian economy. S. Chand New Delhi 2015.

A Study of Cooperative Movement in Maharsashtra

Dr. Navnath Sopanrao Gaikwad
D.G.Tatkare Arts & commerce, Tala ,
Tal, Tala , Dist. Raigad.

Abstract:

Cooperatives have evolved significantly over the last 200 years and are of increasing importance to economies throughout the world. Yet, cooperatives are marginalized and treated as inefficient and ineffective organizational types. This paper discusses with the study of cooperative movements in Maharashtra. Cooperatives show that democratic governance within the firm can contribute significantly to socioeconomic well-being of people.

Introduction:

In India, out of total population 68 per cent of the population lives in rural areas. Out of which 28% depend on industry & remaining 6% on Service sector. Majority of the population depends on agricultural sector. Hence development of agriculture, agro-based industries, employment generating activities, infrastructure facilities like roads, drinking water, water for irrigating the crops, electricity, markets, etc. form part of the rural development. Agriculture is the main dealing of the farmers in state of Maharashtra. But farmers have been facing a number of problems. Such as- lack of credit availability for small farmers, persecution by money lenders, inability to repay debts following crop loss, high interest rate, rising cost of the cultivation.

However, the agriculture sector has been witnessing low growth and productivity, non-remunerative prices for the produce, input and output marketing constraints, institutional credit, insurance, infrastructure and investment. The basic nature of the co-operative societies is to encourage the 'values of self-help, democracy, equality, and solidarity. Co-operative members believe in the ethical values of honesty, openness, and social responsibility and caring for others. Co-operative movement helps in particularly development of the rural areas, which can possible through unity, trustworthiness and consistency of membership.

In rural areas many cooperative societies are formed in Maharashtra. It has played a significant role in the social and economic development. Initially, this movement was confined mainly to the fields of agricultural credit. Later it rapidly spread to other fields like agro-processing, agro-marketing, rural industries, consumer stores, social services, etc. Progress of co-operative movement in the last four decades showed increase more than four times. The co-operatives in Maharashtra have a political, historical, social and cultural heritage. Due to favorable climate conditions, soil and the development of irrigation facilities Maharashtra made good progress in sugarcane and sugar production through the help of co-operative sugar factories. The first Pravara Sugar Co-operative Factory Ltd., formed in 1949, made a sugar. Agriculture is the leading activity of the rural area of the Maharashtra

Co-operatives played a crucial role to fulfill the needs of the farmers. Co-operative societies support for purchase of seeds, fertilizers, insecticides etc. they also provide several services such as marketing, processing, storage, credit, transport etc. Co-operatives in fact supports to the poor and marginal farmers. The government has introduced various schemes to improve the economic conditions at the rural areas.

Objective of the Study:

1. To understand the cooperative movement in Maharashtra.
2. To know the types of cooperative societies in Maharashtra
3. To know how to run successfully society in Maharashtra

Review Of Literature

Review of previous studies with a view to identify and understand the areas already investigated relating to cooperative movement with economy. In review of literatures, an attempt has been made to review committee's reports, research papers, articles and books related to different issues of cooperatives.

Government/ Committee's Reports- Some important committees are–

All India Rural Credit Survey or Gorwala Committee (1954): Committee was appointed by the Reserve Bank of India in 1951, to supervise a survey regarding facilities available in rural areas for providing agricultural loans to the agriculturists and to make necessary recommendations. The Committee submitted its report in 1954. After analyzing the various causes for unsatisfactory working of the movement, the committee concluded that “Cooperation has failed but it must succeed”

Suresh K.A., Joseph Molly (1990): In this book authors made an attempt to analyze the different rural development programmes implemented by government of India. The role of the cooperatives under the five year plans and the major types of functional cooperatives as agents of rural development are enunciated by author with historical background.

Types of Cooperatives

- 1) Retail Cooperatives....
- 2) Worker Cooperatives. ...
- 3) Consumers Cooperatives
- 4) Producer Cooperatives. ...
- 5) Service Cooperatives. ...
- 6) Housing Cooperatives

1. Retail cooperative

Retail cooperatives are retailers, such as grocery stores, owned by their customers. They should not be confused with retailers' cooperatives, whose members are retailers rather than consumers.

Retail Cooperatives are a type of "consumer cooperative" which help create retail stores to benefit the consumers-making the retail “our store”.

2. Workers Cooperative Society:

It's a cooperative that is owned & self managed by workers. This control may be exercise in no. of ways a cooperative enterprise may mean a firm where every worker owner participates in decision making in a democratic ways. The workers member's relations with their cooperative shall be considered as different from that of conventional wage based labor. Ex. Labor Society.

3. Consumers' Cooperative Society:

It is a business owned by its customers. Members vote on major decisions and elect the board of directors from among their own number. for example Grahak Panchyat, .The Maharashtra State Cooperative Consumer Federation, Sahyadri Primary Consumer Cooperative Society etc.

4. Service Cooperative Society:

It exists to provide service to their members. It does not provide service to other than its member. Members of the cooperative pay for services that they received. It is not the function of services cooperative, however, to make trading profits out of its members but to provide most valuable possible services at the lowest cost.

5. Housing cooperative

A housing cooperative is a legal mechanism for ownership of housing where residents either own share (share capital co-op) reflecting their equity in the cooperative's real estate, or have membership and occupancy rights in a cooperative (non-share capital co-op), and they underwrite their housing through paying subscriptions or rent. Ex. Krupanagar Housing Society, Royal Housing Society etc.

Co-operative Values:

Its values are based on self-help, self-responsibility, democracy, equality, equity and solidarity. In the tradition of their founders, cooperative members believe in the ethical values of honesty, openness, social responsibility and caring for other.

Importance:

With regard to economic and social development, it promotes the fullest participation of all concern people and facilitate a more equitable distribution of the benefits of globalization. They contribute to sustainable human development and have an important role to play in combating social & economic exclusion.

Skills required for a good society:

1. **Communication skills** – understanding communication as a two-way process, listening skills, and assertiveness. A building block for all co-operative skills. Vital for good meetings and to negotiate with other members. Communication skills also provide a boost to the day-to-day running of co-operative.
2. **Meeting and decision making skills** – So many ways to reach decisions, how to chair a meeting and how to participate. Speaking as chair of a co-operative, even the best chairing techniques require all participants to share responsibility for helping the meeting run smoothly.
3. **How to deal with conflict** – not just conflict resolution but techniques such as principled negotiation which encourage and value disagreement as a means to producing the best outcome for co-operative society.
4. **Team working** – recognising individual roles, behaviours and skills; techniques for galvanizing team around common goals.

Conclusion:

Cooperative movements in Maharashtra is still underdeveloped. Keeping in views socio economic goals under five year plans a no. of cooperative have been set ups. With support from the Govt. many well managed, large sized, modern cooperative are likely to grow in near future. In Particular, the introduction and application of modern principals of management is very much needed in an organization. Cooperative would have to take recourse to professionalized management as adopted by organizations in other sectors.

The main cause of the failure of cooperatives in Maharashtra, while considering their working is mainly due to lack of proper management. There is lack of sincerity and dedication among the members. If the management approach is included in the cooperative functioning, they can be successful like gharsansar, malls, consumer societies, cooperative society & housing society etc.

All the cooperative societies prove that people can make difference, if the proper policies & principles are laid down.

References :

1. Government of India. Various Report of the Committee on Cooperation.
2. Suresh K.A., Joseph Molly (1990). Cooperatives and Rural Development in India. Ahish Publishing House, New Delhi.
3. www.epapertoi.com
4. international Journal of Economics, Commerce & Research (IJECR)
5. Report of the high powered committee on cooperative (Punjab) India.S.Chand & Co., New Delhi.

FUNCTIONAL ASSESSMENT OF URBAN GREEN SPACES (UGS) ON THE BASIS OF SERVICE AREA

Ram S. Kolapkar

Department of Geography,
Nowrosjee Wadia College, Pune -01

Abstract

The study attempts to assess functionality of public green spaces in four wards of East Delhi district of Delhi NCT, named Krishna nagar, Jagatpuri, Preetvihar and Vishwas nagar. Total area of these wards is 17.947 Km² Total population of this region is 358980 as per census 2001. These four wards were chosen with respect to availability of data and heterogeneous development in these wards.

***Public Green Spaces** are those urban green spaces that are available and accessible to people to use. Every green space has ecological as well as social function. Functionality of green space means that a space is fulfilling the function or purpose for which it is designed. Functionality of UGS is complimentary to each functional level rather than supplementary. Hence, functionality of urban green space can be assessed with respect to its functional level along with service area.*

Ward wise analysis of urban green spaces and public green spaces were carried out and it was found that public parks covers 84% less area than urban green spaces. All wards in study area consists 0.33 m² to 7.5 m² area under public green spaces, which is less than the standards of World Health Organization (9m² / person).

Service areas around parks were calculated using buffer and network analysis. Buffer analysis takes into consideration the radial distance from parks for calculation of service area while network analysis considers pedestrian walk distance, travel time and service area along the road which provides much more realistic picture. It was found that service area calculated using network analysis covers approx 80% less area as compared to service are from buffer analysis. In network analysis ground traffic conditions can be incorporated based on the details of information available.

Keywords: Green spaces, Functionality, Network Analysis

Urban Green Spaces (UGS)

“Urban green space is defined as land that consists mainly of unsealed, permeable, soft surfaces such as soil, grass, shrubs and trees. In other words green space is a plot of undeveloped land separating or surrounding areas of intensive residential use that is maintained for recreational enjoyment.” (Dunnett, May 2002).

In simple words Urban Green Spaces are those spaces where we find natural or manmade vegetation within urban areas. Green spaces have their own ecological function and everywhere they provide same benefits to human being as well as nature. But in urban areas green spaces are very essential to keep urban environment in proper condition. Urban areas can comprises large range of green spaces, such as Parks/ gardens & Playgrounds, green space near institution, Industrial area green spaces, Private Green spaces.

There is very less emphasis in today's development for leaving the open spaces for children's play. Except some planned colonies that also especially in metro cities one virtually find no place for the children to play outdoor games, a place where one can restore his emotional well being by just taking a breath of air. There is relation between health and nature but little has been translated at the level of planning. Planning here goes by numbers i.e. this much green space for this much population. On the other hand planning may concern with maintenance of Public green spaces to improve the attractiveness of the public green spaces to enhance the quality of urban environment.

Benefits of UGS

Green space system has a great effect on the urban feature. They are having certain benefits like;
Ecological Benefits: Clean air: Balance between Carbon & Oxygen, Absorb toxic gases, Adjust urban climate, Water and Soil Conservation, Eliminate noise and **Social Benefits:** Recreation, Landscape aesthetics, Adjust psychology, Education, Health.

Functional levels: Empirical studies assume that green spaces fulfill different functions at different levels (Van Herzele et al. 2001). Each level in the hierarchy of UGS system has different function associated to it. For example, large areas of the forest in the urban periphery may have significance to the totality of an urban

area for weekend recreation, while small parks in the inner city may have strong connection with the local everyday life.

Preconditions for use: Most important precondition for any green space to become useful is distance or walking time from the home (Van Herzele, 2001). People who live in close proximity to a green space use it frequently.

Aim of the study:

The prime aim of the study is to categorize the different urban green spaces as well as public green spaces and to assess their functionality on the basis of service area.

Objectives:

- To identify and classify different urban green spaces
- To classify and differentiate between public and urban green spaces
- To calculate the service area around public green spaces to assess their functionality.
- To assess the functionality based on the service area.

Classification of Park as per Master Plan of Delhi

Sr. No.	Category	Population	Unit area
1	Community Park	1 Lakh	5
2	Neighborhood park	10000	1.0
3	Housing area park	5000	0.5
4	Tot lot	250	0.0125

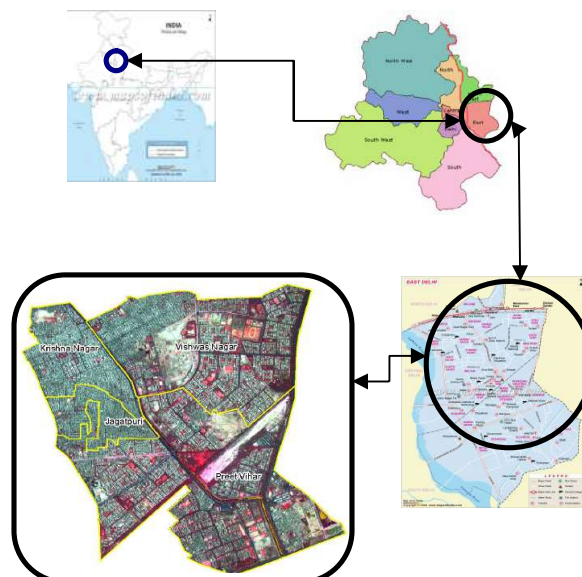
Classification of public green spaces like parks and playgrounds from Totlot have area between $>125 \text{ m}^2$ & $<5000 \text{ m}^2$ to Amusement Park (10 ha). Parks and playgrounds are classified on the basis of their unit area.

Study Area

Krishna-nagar, Jagatpuri, and Preetvihar and Vishwas nagar these four wards from east Delhi were chosen as study area. These four wards were chosen with respect to availability of data and heterogeneous development in these wards. The latitudinal and longitudinal extent of the study area is **Lat. $28^{\circ} 37'37.38''$ N to $28^{\circ} 40'03.75''$ N, Long. $77^{\circ} 16'32.00''$ E to $77^{\circ} 19'25.85''$ E**

Ward wise population distribution of the study area

Ward Name	Ward No.	Population (2001)	Area (km ²)
Krishna-nagar	77	70044	2.057
Jagatpuri	78	81281	1.08
Preetvihar	79	120612	8.82
Vishwas-nagar	80	87043	5.99

Data Used**Specifications of various sensors and Data used**

Data	Year	Resolution	Area
Cartosat II	2008	1 meter	East Delhi
IRS P6 LISS IV	2006	5.8 meters	East Delhi
Eicher map	2002 & 2010	1:10000	Delhi
Ward map of Delhi	2008	-----	Delhi
Google Earth	2011	1 meter	Delhi

Data of Cartosat II is used for mapping of detailed road network and urban green spaces. IRS P6 LISS IV, Eicher map and Google Earth is used as reference data.

Methodology

In this study, visual interpretation used to identify urban green spaces. Eicher map of Delhi and Google Earth has been used for reference. Further buffer and network analysis are used to calculate service area around green spaces. The methodology can be divided in following broad categories.

Primary data preparation: Using Eicher map and ward boundary map of Delhi; the study area has been chosen, on the basis data availability and heterogeneity of urban area. Digitized boundary of selected wards has been used as mask over the merge product of Cartosat II & LISS IV of East Delhi region.

Generation of Urban green spaces map: Urban green spaces are digitized and classified with visual interpretation technique. The classes of urban green spaces are as following:

Built up	Parks	Roadside green
Railway green	Industrial green	Institutional green
Sports complex	Playgrounds	Vacant land
Open green	Water body	

Generation of Public green spaces map: Separated Parks and playgrounds are considered as public green spaces. On the basis of area parks and play grounds are classified as public green spaces. This is secondary classification.

Classifications of Public green spaces

Totlot	It is the area for children to play. It is located at adjacent or nearby of the house. Area (>125m ² to <5000m ²)
Housing area Park and Playground	This park / playground is quiet bigger than Totlot. It has walking distance from residents approximately 5 minutes. Area (>5000m ² to <10000m ²)
Neighborhood Park and Playground	Neighborhood Parks serve a wide range of recreational needs within the community. Neighborhood parks / playgrounds are larger in size and have many facilities. It has walking distance from residents approximately 10 minutes. Area (>10000m ² to <20000m ²)
Community Park and Playground	Area of natural quality, preserving unique landscaping and open space that serves community as well as surroundings. Community parks / playgrounds are much bigger in size and have many facilities. It has walking distance from residents approximately 15 minutes. Area (>20000m ² to <250000m ²)

Generation of Road network map: Digitized road network layer has been further classified into Highways, Major Roads, Minor Roads, Local Roads and Railways.

Ward wise analysis of urban green and public green spaces: Here ward wise distribution of total green spaces in different classes has been calculated. Then except Built-up and Vacant land other classes are selected as Total green spaces. Then calculation of percent area of public green has been carried out.

Service population has been calculated with help of following formula.

$$\text{Service population} = \text{Population density} * \text{Area under Total green}$$

After that we calculate the total green per person and public green per person

$$\text{Total green / person} = \text{Area under Total green} / \text{Total population}$$

$$\text{Public green / person} = \text{Area under Public green} / \text{Total population}$$

Calculation of service area:

Network analysis: In this analysis impedance is selected as minutes and uses the value for default break. These break values for time impedance is decided on the basis of field observation.

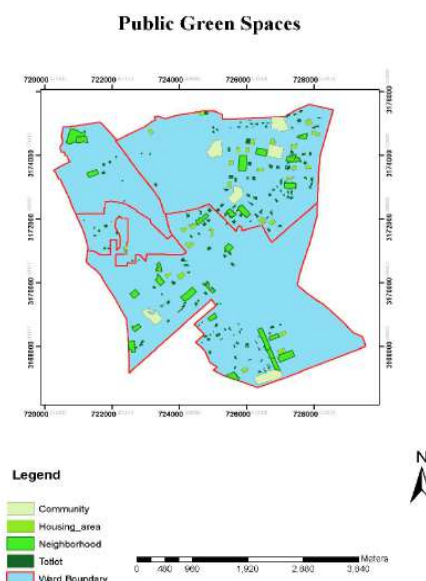
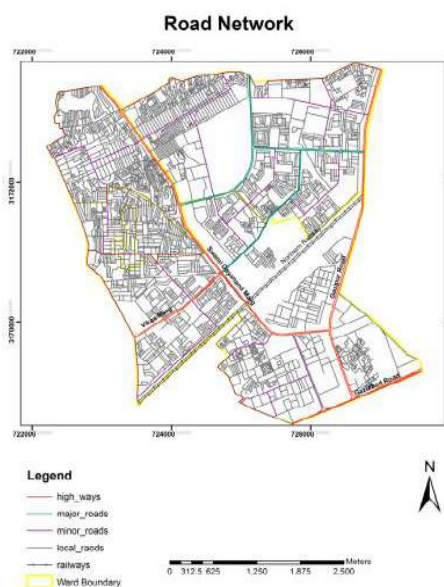
Time impedances for different types of parks

Type of Park	Time
Totlot	1 minute
Housing area park	5 minutes
Neighborhood park	10 minutes
Community park	15 minutes

Buffer analysis: Buffer analysis is the vector-based proximity analysis. It creates buffer polygons to a specified distance around the Input Features. Buffer distances are considered on the basis of literature survey.

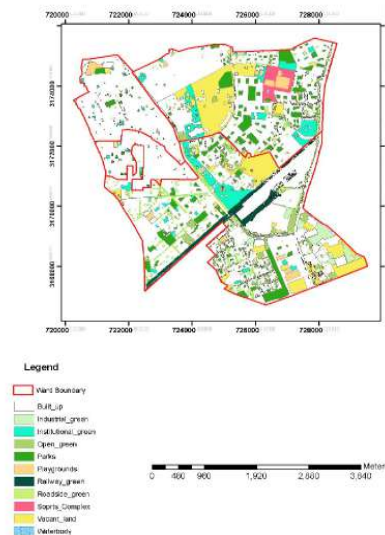
Buffer distances around each category of park

Type of Park	Buffer distance (m)
Totlot	50
Housing area park	150
Neighborhood park	400
Community park	800

Urban Green Spaces

Ward wise analysis of urban green and public green spaces

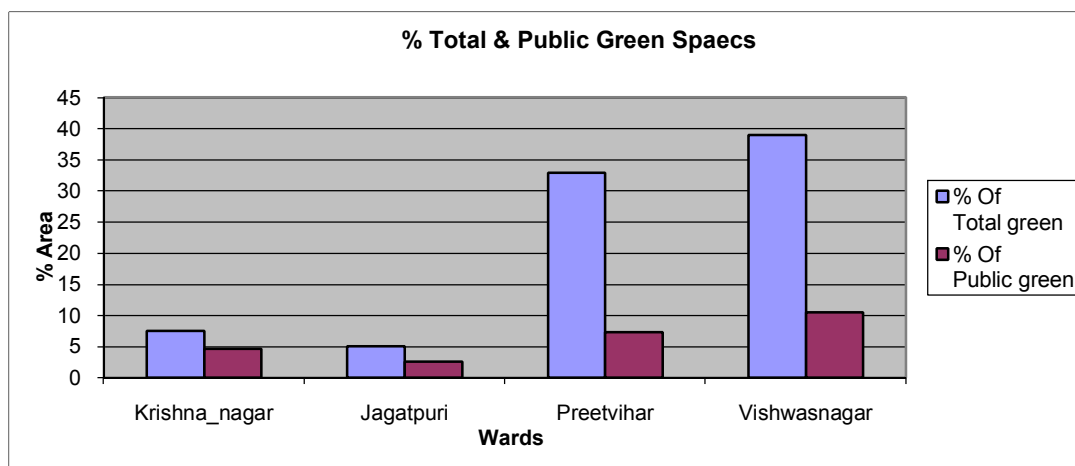
Preetvihar has largest area in the study region, but most of the area is going under the category of Industrial and Institutional green. Vishwas nagar owns more percentage of urban green spaces. Same situation we observe in the ward wise per capita green spaces analysis. Preetvihar ward has largest population, therefore availability of per capita total green and public green in Preetvihar is bit lower than Vishwas nagar.

Ward wise distributions of different categories of UGS

Class Name (UGS)	Area of UGS under each ward (m ²)			
	Krishna nagar	Jagatpuri	Preetvihar	Vishwasnagar
Built-up	15753256.40	12057896.23	32812838.54	26321219.76
Vacant land	10652.23	11342.57	994922.23	1196299.41
Waterbody	Nil	Nil	1227.96	6525.29
Institutional green	24452.52	18666.63	383025.12	429026.17
Open green	1836.79	Nil	292220.59	76541.05
Parks	44707.42	26835.50	533455.25	546931.85
Playgrounds	47665.95	Nil	88882.05	112011.22
Railway green	Nil	Nil	708538.82	708538.82
Roadside green	32911.22	8174.42	584807.39	189816.76
Sports Complex	Nil	Nil	Nil	397981.86
Industrial Green	Nil	Nil	220390.31	Nil

Ward wise analyses of urban and public green spaces

Ward name	Area (m ²)	Total green (m ²)	Public green (m ²)	% Of Total green	% Of Public green
Krishnan nagar	2029287.37	151573.91	92373.37	7.46	4.55
Jagatpuri	1065803.03	53676.56	26835.50	5.03	2.51
Preetvihar	8545768.33	2811319.57	622337.30	32.89	7.28
Vishwas nagar	6306919.42	2460847.77	658943.08	39.01	10.44

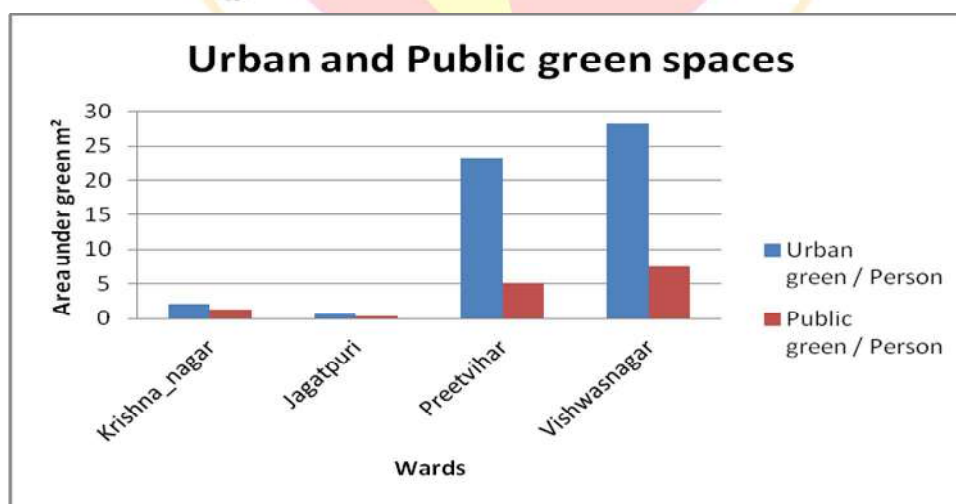

Percentage of urban & Public Green Spaces

The graph shows that Krishna nagar and Jagatpuri wards are having small area with almost 40% area under public green spaces. Preet Vihar and Vishwas nagar are having large area but percentage of public green spaces is very less because, most of the area is lying under Railway Station, ISBT, Sabji Mandi and vacant land. Therefore they are not publicly accessible.

Ward wise distribution of Total and Public green / Person.

Ward name	Population	Total green (m ²)	Public green (m ²)	Urban green / Person (m ²)	Public green / Person (m ²)
Krishna nagar	70044	151573.92	92373.37	2.16	1.31
Jagatpuri	81281	53676.569	26835.50	0.66	0.33
Preetvihar	120612	2811319.6	622337.30	23.30	5.15
Vishwasnagar	87043	2460847.8	658943.08	28.27	7.57

Total & Public Green Spaces / Person

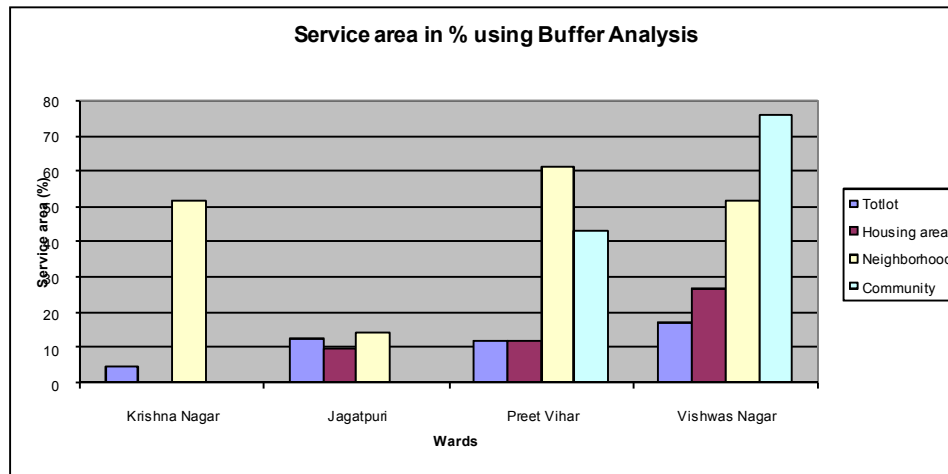
The graph shows all the wards are having less than 9 m² public green spaces, which is not near to the WHO standards. International minimum standard suggested by World Health Organization (WHO) is a minimum availability of 9 m² public green space per person. Therefore one can say that the availability of the green space per person is very less as per WHO standards.

Buffer Analysis

To find out the service area around public parks we apply the buffers around it. The result of buffer analysis shows following values.

Service areas in % using Buffer Analysis

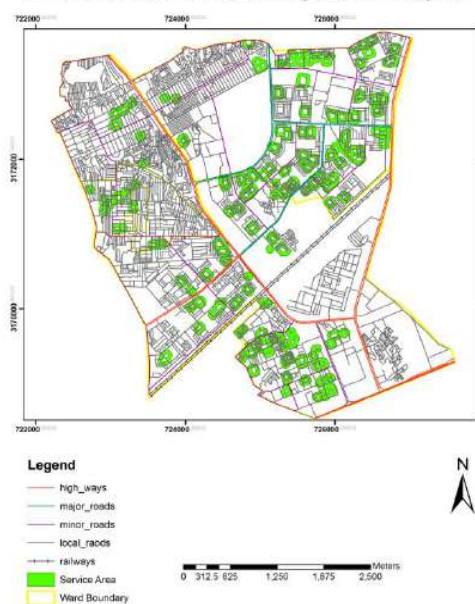
Wards	Totlot	Housing area	Neighborhood	Community
Krishna Nagar	4.44	Nil	51.68	Nil
Jagatpuri	12.44	9.41	14.12	Nil
Preetvihar	12.11	11.94	61.39	42.96
Vishwas Nagar	17.09	26.38	51.40	75.88

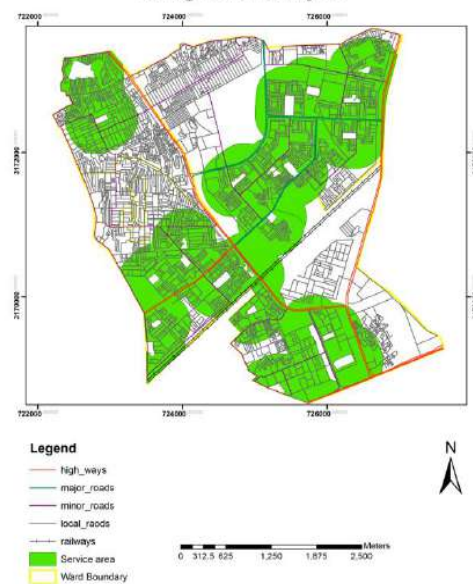
Service area for different category of parks in each ward, using Buffer analysis

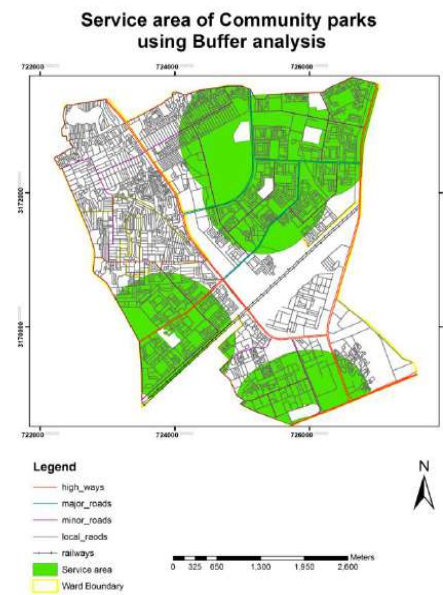
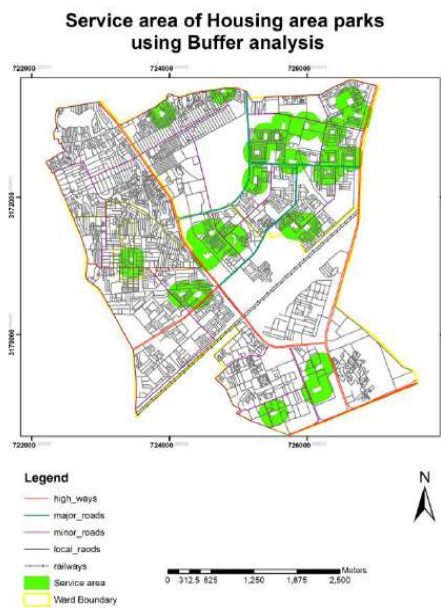
The graph shows results of buffer analysis, as Krishna nagar and Jagatpuri are small wards they do not have facilities of big community parks. Jagatpuri and Preetvihar share the boundary and some service area of housing area parks as well. Vishwas nagar is having variety of parks from Totlot to community parks.

Service area of Totltos using Buffer analysis

Service area of Neighborhood parks using Buffer analysis

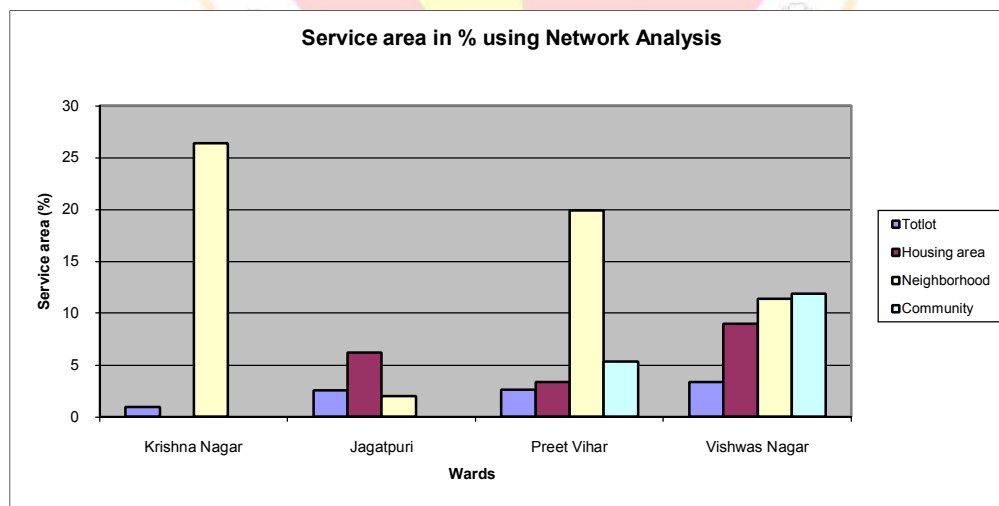

Network Analysis

Service areas in % using Network analysis

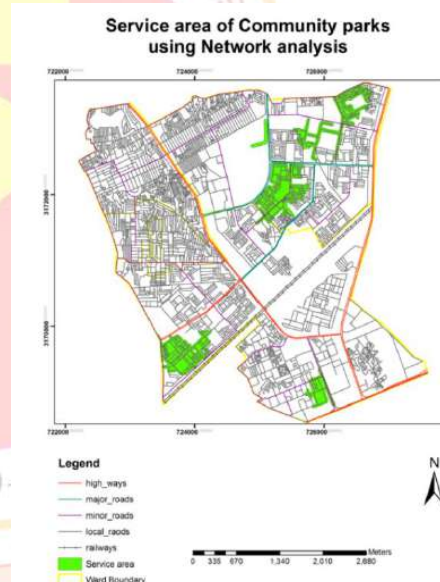
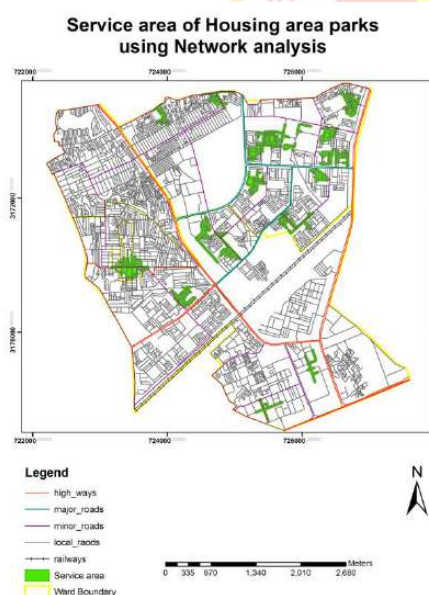
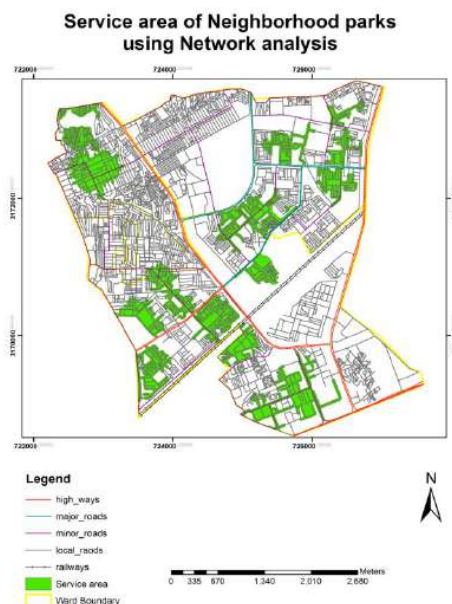
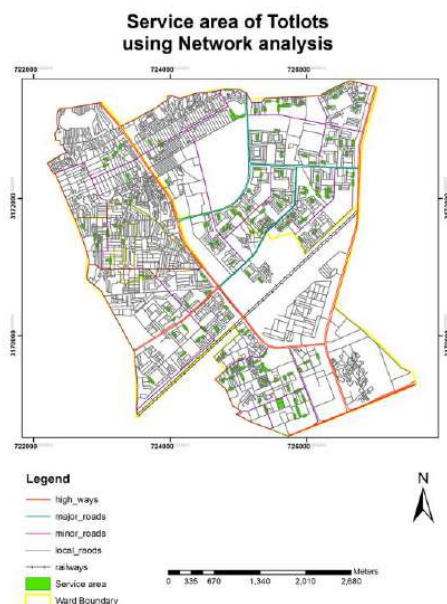
Wards	Totlot	Housing area	Neighborhood	Community
Krishna Nagar	0.91	Nil	26.39	Nil
Jagatpuri	2.54	6.18	2.01	Nil
Preet Vihar	2.57	3.35	19.89	5.38
Vishwas Nagar	3.35	8.94	11.37	11.80

Service area for different category of parks in each ward, using Network analysis

Network analysis gives totally different picture than Buffer analysis. It covers only about 20% service area of parks determined by simple buffer analysis. This happens because buffer analysis does not consider the accessible roads which are connected from parks to residential area; it just takes service radius into consideration. Where network analysis considers the roads, distance from parks, time impedance etc. also it considers restricted roads and canal as barriers, therefore it will give more realistic and proper picture.

Results and discussion:

- The study attempts to assess functionality of public green spaces. For that purpose mapping of urban green spaces and public green spaces has been done on the satellite imagery. And find that Cartosat-II and LISS-IV merged product gives better resolution to discriminate built up areas and green spaces. This was helpful to map the boundaries of green spaces, to check the association and to decide the category of green spaces.
- Ward wise analysis of urban green spaces and public green spaces gives idea about availability of parks and playgrounds. All wards in study area have less than 9 m^2 / person public green spaces within that Krishna nagar and Jagatpuri wards have less than 2 m^2 / person public green space. As per the World Health Organization (WHO) at least 9 m^2 public green space should be available for a person. Hence, well planning and management should be done for the development of public green spaces by local authority.
- Calculation of service area around parks using Buffer and Network analysis gives different picture. But the most realistic one is obtained from Network analysis; because it considers pedestrian walk distance, travel time and service area goes along the road therefore it covers much less area than Buffer analysis. Network analysis covered about 20% service area of parks determined by simple buffer analysis.

References:

1. Kyushik Oh et al. (2007). "Assessing the spatial distribution of urban parks using GIS", Department of urban planning, Hanyang University, Seoul, Republic of Korea.
2. Van Herzele et al. (2002). "A monitoring tool for the provision of accessible and attractive urban green spaces", Department Human Ecology, Free University Brussels, Belgium.
3. Dunnett et al. (2002) "Improving Urban Parks, Play Areas And Green Spaces", Department of Landscape, University of Sheffield Department for Transport, Local Government and the Regions: London.
4. Manlun, (2003). "Suitability Analysis Of Urban Green Space System Based On GIS" International Institute for Geo-Information Science And Earth Observation Enschede, The Netherlands
5. Miller, (1996). "Urban Forestry: planning and managing urban green spaces." New Jersey.

जागतिकीकरणाच्या प्रवाहामध्ये श्रमबाजारपेठे समोरील आव्हाने आणि उपाय योजना

श्री .शेख आलम गफूर,

सहा.प्राध्यापक व विभाग प्रमुख,

अर्थशास्त्र विभाग,

डॉ .पतंगराव कदम आर्ट्स व कॉमर्स कॉलेज, पेण.

प्रस्तावना:

1990 च्या दशकात अर्थव्यवस्थेमध्ये मोठ्या प्रमाणामध्ये स्थित्यांतरे निर्माण झाली होती .अर्थ व्यवस्थेत स्थिरता आणण्यासाठी जागतिक बँकेकडून व आंतरराष्ट्रीय मौद्रिक संघटनेकडून मदतीची याचना केली आणि त्याबदल्यात भारतीय अर्थव्यवस्थेचे सुधारणा म्हणून जागतिकीकरण उदारीकरण खाजगीकरण हे भारतीय अर्थव्यवस्थेला स्वीकारावे लागले याचे विदारक सत्य दिसून येते. १९५०-५१ ते १९९०-९१ पर्यंत श्रमप्रधान तंत्राचा अवलंब केला गेला. मात्र १९९०-९१नंतर भांडवलप्रधान तंत्राचा अवलंब केल्यामुळे श्रमिक क्षेत्रावर प्रतिकूल आणि दूरगामी परिणाम झाले असल्याचे दिसून येते.

१ संशोधन पेपर चे उद्दिष्टे:

1. भारतीय श्रम व बाजारपेठ अभ्यासणे.
2. जागतिकीकरणामध्ये श्रम बाजारपेठेमध्ये झालेल्या बदलाचा आढावा घेणे.
3. जागतिकीकरणाच्या प्रवाहामध्ये श्रमिक क्षेत्रावर झालेल्या परिणामाचा अभ्यास करणे .
4. जागतिकीकरणामध्ये श्रम बाजार सुधारण्यासाठी विविध उपाय योजना सुचविणे.

१.१ संशोधन पद्धत:

संशोधकाने प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये जागतिकीकरणाचा भारतीय श्रम बाजारावर झालेल्या परिणामाचा चिकित्सक अभ्यास करत असताना प्रामुख्याने दुय्यम साधनसामग्रीचा वापर केला आहे.

२ जागतिकीकरण आणि भारतीय श्रम व बाजारपेठ:

१९९१ पासून नवीन आर्थिक सुधारणा अवलंबल्या गेल्या .त्यानंतर जागतिकीकरण, उदारीकरण आणि खासगीकरणाच्या पर्व सुरू झाले. यामधील जागतिकीकरण एक महत्वपूर्ण संकल्पना मांडली जाते. जागतिकीकरणामध्ये स्वदेशी बाजारपेठ आणि आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठ याच्यामध्ये कोणताही प्रकारचा भेद होता कामा नये. मग ते वस्तू निर्मिती संदर्भामध्ये असेल औद्योगिक घटक असतील किंवा श्रमिक असेल इत्यादी बाबीला सर्वकश पणे स्वतंत्रता आणि स्वायत्तता दिली गेली. त्याचा दूरगामी परिणाम भारतीय श्रम बाजारपेठ या घटकावर झाल्याचे आपल्याला दिसून येतो. भारतीय श्रम व बाजारपेठ ही दोन स्वरूपामध्ये दिसून येते. एक संघटित बाजार आणि दुसरा असंघटित बाजार. संघटित बाजारपेठेमध्ये आपणाला द्वितीय आणि तृतीय क्षेत्रांमधील सर्व उद्योग व सेवा क्षेत्राचा समावेश होतो तर असंघटित बाजारपेठेमध्ये प्राथमिक क्षेत्र व प्राथमिक क्षेत्रावर अवलंबून असणारे इतर लघु व्यवसाय इत्यादीचा समावेश होतो.

३ जागतिकीकरणाच्या प्रवाहामध्ये श्रम बाजारपेठेमध्ये झालेले बदल:

1. फ्री एन्ट्री व फ्री एक्झिट: जागतिकीकरणाच्या प्रवाहामध्ये भारतीय बाजारपेठेमध्ये कोणतीही परदेशी कंपनी प्रवेश करू शकते. त्याच्या प्रवेशावर कोणत्याही प्रकारचे बंधने असणार नाहीत. व त्या या पेढीने एखाद्या कर्मचार्याला घेतल्यानंतर तो कर्मचारी कंपनीच्या तत्वाशी बांधलेला असेल अशा पद्धतीने कंपनी श्रमिकाचे शोषण करू लागले.

२. हायर अँड फायर पॉलिसी:

जागतिकीकरणाच्या प्रवाहांमध्ये कोणत्याही परदेशी कंपन्यांना भारतीय बाजारपेठेतील श्रमिकाची निवड करत असताना कंपन्यांना काही प्रमाणात स्वायत्तता मिळाल्यामुळे उत्पादन ,मंदी या परिस्थितीमध्ये किंवा नुकसानीच्या परिस्थितीमध्ये ते श्रमिकांना केव्हाही बाहेर काढू शकते. अशा पद्धतीने अनेक कंपन्यांना श्रमिक या घटकांना केव्हाही घेण्याचे व काढून टाकण्याचे अधिकार प्राप्त झाल्याने रेणुकाचे श्रमिकाच्या शोषणाला व्यापकता आल्याचे दिसून येते.

3. श्रमप्रधानतंत्र:

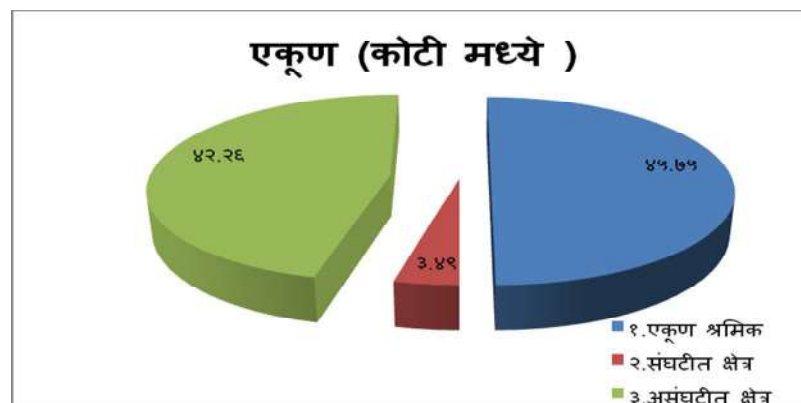
जागतिकीकरणाच्या प्रवाहांमध्ये श्रमप्रधान तंत्र हे अधिक प्रमाणात नाकारले आणि त्याऐवजी भांडवलप्रधान तंत्र हे स्वीकारले. म्हणजेच एखाद्या विशिष्ट वस्तूची निर्मिती करत असताना श्रमिकांच्या अधिक मात्र वापरणे आणि भांडवलाच्या कमी मात्रा वापरून वस्तूची निर्मिती करणे याला आपण श्रमप्रधान तंत्र असे मानतो. याव्यतिरिक्त भांडवलप्रधान तंत्रामध्ये उलट स्थिती दिसून येते उदारीकरणाच्या प्रवाहांमध्ये भांडवलप्रधान तंत्राचा अधिक वापर केल्याचं दिसून येतो .त्यामुळे एकूणच रोजगाराचे प्रमाण घटले .उत्पादन आणि उत्पादकता वाढली असली तरी एकूण रोजगाराचे प्रमाण घटत गेले.

4. आर्थिक सुधारणांचा मुख्य दोषाचा की त्यांनी शेतीक्षेत्राची उपेक्षा केली आणि उद्योगाने सेवा क्षेत्रावर भर दिला त्यामुळे शेतीमधील गुंतवणूक व पदांवरील खर्च घटल्याने शेतीचे मूळ आदान म्हणजे जलसिंचनाचा यावरील गुंतवणूक घटली गेली .प्रामुख्याने उत्पादन खर्च वाढ व नफा कमी राहिल्याने अनेक शेतकरी शेती सोडून अन्य व्यवसाय व इतर व्यावसायिक मार्गाकडे वळल्याचे आपणास दिसून येते.

5. आर्थिक सुधारणा कालखंडानंतर जागतिकीकरणाच्या प्रवाहांमध्ये सूक्ष्म व लघु उद्योग यावर प्रामुख्याने भर देण्याऐवजी मोठ्या उद्योगांना सवलती व विशिष्ट धोरणे यांची अंमलबजावणी झाली.त्यामुळे असंघटित क्षेत्रातील रोजगार कमी झाला त्याचा प्रामुख्याने परिणाम श्रम व रोजगार व वेतन भिन्नता अशा अनेक स्वरूपाच्या समस्या निर्माण होऊ लागल्या आणि त्याची व्यापकता वाढत गेल्याचे दिसून येते.

श्रमिक	एकूण (कोटी मध्ये)	एकूण टक्केवारीत
१.एकूण श्रमिक	४५.७५	१००.०
२.संघटीत क्षेत्र	३.४९	७.६
३.असंघटीत क्षेत्र	४२.२६	९२.४

संदर्भ:सी. एस. ओ. रिपोर्ट -२०१८-१९

वरील चार्ट आणि ग्राफ करून असे दिसून येते की, जागतिकीकरणाच्या प्रवाहामध्ये गेली दोन दशकांपेक्षा अधिक कालावधीमध्ये संघटित क्षेत्रापेक्षा असंघटित क्षेत्रावर अवलंबून असणाऱ्यांचे प्रमाण अधिक प्रमाणात दिसून येत आहे. यामध्ये प्रामुख्याने शेती क्षेत्र आणि शेती क्षेत्रातील संबंधित इतर काही क्षेत्र यामध्ये आपणाला छुपी बेरोजगारी मोठ्या प्रमाणात दिसून येते. म्हणजेच उत्पादन पातळीमध्ये मोठा बदल न होता फक्त श्रमिक अधिक प्रमाणात असल्याचे दिसून येते.

4. जागतिकीकरणाचे श्रम बाजारपेठेवरील परिणाम:

४.१ वार्षिकी दरातील घट:

सन १९८३-८४ ते १९९३-९४ पर्यंत संपूर्ण वार्षिकी रोजगार दर २०.३९ टक्के होता. हा संपूर्ण दर शेती आणि शेतीशी संबंधित क्षेत्रावर अवलंबून होता. मात्र १९९१ ते २००१ या कालावधीमध्ये हा वार्षिक दर १% टक्के एवढा राहिल्याचे दिसून येते.

४.२ संप आणि टाळेबंदी यामधील वाढ:

जागतिकीकरण पूर्व संप व टाळेबंदी यामध्ये केवळ ३.० टक्के आकडेवारी दिसून येते. मात्र जागतिकीकरणाच्या प्रवाहामध्ये गेल्या दोन दशकांमध्ये कंपनी टाळेबंदी मध्ये ३२.२ टक्क्यांनी वाढ झाल्याचे दिसून येते. याचाच अर्थ वेतन आणि श्रमिक हे दोन घटक अर्थव्यवस्थेचे महत्वपूर्ण अंग बनले आहे.

४.३ वेतनातील तफावत:

जागतिकीकरणाचे प्रवाहामध्ये असंघटित क्षेत्रामध्ये प्रामुख्याने श्रमिक अवलंबित्व चे प्रमाण अधिक दिसून येते. मात्र या क्षेत्रांमध्ये सरकारचे विशेष स्वरूपाचे धोरण अनुकूल नसल्याने उत्पादन व उत्पादकता कमी असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे एकूणच वेतनाची पातळीसुद्धा अल्प दिसून येते. प्रामुख्याने असंघटित क्षेत्रांमध्ये रोजगाराचे प्रमाण कमी असल्याने श्रमिक आपल्या प्राथमिक गरजा भागवण्यासाठी मिळेल ते काम मिळेल त्या वेळे मध्ये हे करण्यास तयार असल्याचे सर्वेक्षणाच्या माध्यमातून दिसून आलेले आहे. त्यामुळे प्राथमिक व संघटित क्षेत्रांमध्ये वेतनाच्या अनेक समस्या दिसून येत आहे. गेल्या अडीच दशका पेक्षा अधिक कालावधीमध्ये ही समस्या व्यापकतेने दिसून येते.

४.४ कंत्राटी श्रमिक;

जागतिकीकरण पूर्व कृषी उत्पादन वाढ व कृषी आधारित उद्योग धंदे याचे उत्पादन व उत्पादकता अधिक पातळीवर दिसून येत होती. आणि आणि रोजगाराची पातळी ही अधिक आपल्याला दिसून येते. मात्र आर्थिक सुधारणा १९९१ पासून सुरू झाल्या आणि जागतिकीकरणाची प्रक्रिया व्यापली गेली. त्यामुळे विविध देशी कंपन्यांबरोबर परदेशी कंपन्यांना मोठी स्वायत्तता आणि सवलतींचा वर्षाव केल्यामुळे अशा कंपन्यांना मोठी मोकळीक मिळाली , आणि त्याचा दूरगामी परिणाम श्रमिक क्षेत्रावर झाल्याचा दिसून येतो. म्हणजेच अशा विविध पेढ्यांनी किंवा मोठ्या उद्योग संस्थांनी कंत्राटी कामगार ही संकल्पना व्यापक त्यांनी राबवले आपल्याला दिसून येते. गेल्या अडीच दशकापेक्षा अधिक कालावधीमध्ये ही समस्या आपणाला अलीकडच्या कालावधीमध्ये मोठ्या प्रमाणात व्यापक स्वरूपात दिसून येते.

५. उपाययोजना:

५.१ सर्वप्रथम शासनाने उत्पादन निर्मिती क्षेत्र व अन्य क्षेत्रांमध्ये श्रमप्रधान तंत्राचा अधिक वापर हवा या दृष्टिकोनातून सूक्ष्म ते स्थूल पातळीवर व्यापकतेने प्रयत्न करायला हवे.

५.२ लघू आणि कुटीर उद्योगांना शासनाने वित्तीय पुरवठा उपलब्ध होण्यासाठी व्यापारी बँका व इतर सहकारी बँकांना विशिष्ट नियमावली तयार करावी व त्या नियमावलीअंतर्गत स्वप्न उद्योग व शेती आधारित उद्योगांना कर्जपुरवठा करण्याचे बंधन लादावेत.

५.३ आर्थिक सुधारणा आणि जागतिकीकरणाच्या प्रवाहांमध्ये शेती क्षेत्र याकडे दुर्लक्ष मानून उद्योग क्षेत्राकडे प्राधान्य दिल्याची प्रवृत्ती दिसून आली ही चूक अलीकडच्या कालखंडामध्ये आपल्याला दिसून येते. अशा स्वरूपाचे प्रयत्न सुरू असल्यास त्याची मोठी किंमत भविष्य कालखंडामध्ये मोजावी लागेल यासाठी सर्वप्रथम शेती क्षेत्रावर भर द्यायला हवा.

५.४ श्रमिक क्षेत्रामध्ये सुधारणा होण्यासाठी श्रमिक आयोगाने वेतना संबंधित वारंवार संशोधन करण्याबरोबरच श्रमिकांच्या प्राथमिक गरजा व त्याची गुणवत्ता जीवन गुणवत्ता वाढीसाठी लागणारे आर्थिक पाठबळ एवढे वेतन मीमांसा याची चिकित्सा व्हावी.

५.५ ग्रामीण भागामध्ये सूक्ष्म वित्तपुरवठा आणि स्वयंसहायता बचत गट यांना प्राधान्य देणे आवश्यक आहे ग्रामीण भागामध्ये शेती आधारित विविध उद्योगधंदे वाढण्यासाठी शासनाने प्रयत्न करणे गरजेचे आहे कृषी उत्पादन व उत्पादकता वाढीसाठी सेंद्रिय शेती बरोबरच इतर पुष्प शेती फळ शेती व औषधे पशुपालन दुग्ध प्रक्रिया उद्योग आदी घटकांवर भर देण्याचे प्रयत्न शासनाने केले पाहिजे.

६.सारांश:

जागतिकीकरणाच्या प्रवाहामध्ये भांडवल प्रधान तंत्र याचा अधिक प्रमाणात व व्यापकपणे प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष वापर केल्याने आणि श्रमप्रधान तंत्राचा अधिक प्रमाणात दुर्लक्ष केल्याने त्याचा दूरगामी परिणाम श्रमिक क्षेत्रावर झाल्याचे दिसून येते. भारतामध्ये मोठ्या प्रमाणावर असंघटित क्षेत्र यामध्ये मोठ्या प्रमाणामध्ये श्रमिकांची अधिक व्यापकता दिसून येते. ही समस्या दूर करण्यासाठी शासनाने सर्वतोपरी प्रयत्न करायला हवेत. जेणेकरून भारतातील सर्वोच्च उत्पादकता मानवी उत्पादकता मानली जाते .जर या घटकाला बाधा येत असेल तर मानवी श्रम मोठ्या प्रमाणामध्ये हानी होऊन आर्थिक विकास घटण्याची शक्यता निर्माण शकते. त्यामुळे सर्वप्रथम शेती आणि शेती आधारित उद्योग धंदे इत्यादी तिचा विकास करून रोजगार वाढ होईल यासाठी शासनाने सूक्ष्म ते स्थूल पातळीवर प्रयत्न करायला हवेत.

७ संदर्भ:

१. Indian Economy(2018) Datta and Sundaram, S.chandPublicationNewDelhip.p..868-892.
२. IndaianEconomy (2010) Umakapila p.p.286-299.
३. LabourEconomics and Golbalisation(2010) S.Chand Publication New Delhi,p.p.127-137.
४. CSO Riport(2018) p.p.392-409.

जागतिकीकरणाचे समाजावर झालेले आर्थिक परिणाम

आनंद आत्माराम ढेंगळे

एम.ए. दुतीय वर्ष इतिहास विभाग

डी.बी.जे. महाविद्यालय चिपळूण

जागतिकीकरण म्हणजे आवश्यक वस्तु, व्यापार, रोजगार, दळवळण, पर्यावरण, संस्कृती यामधील येणाऱ्या अडचणी दूर करण्याचा प्रत्येक्ष प्रयत्न करून व्यापार भांडवलाला प्राधान्य देऊन ग्राहकांना सेवा योग्य दरामध्ये उपलब्ध करून देणे आणि व्यापारासाठी अंतराष्ट्रीय बाजारपेठ सर्वासाठी उपलब्ध करून देणे यालाच जागतिकीकरण असे म्हणतात त्यामध्ये व्यापार वृद्धिसाथी नवनवीन धोरणांचा अवलंब करून व्यापार, नागरिकसेवा यांची भरभराट काशी करता येईल यावर भर देणे, उदयोगाना मुक्ता बाजारपेठ व भांडवल उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे कारण जागतिकीकरण ही सातत्याने चालणारी प्रक्रिया आहे, सुरवातीच्या काळातील प्राथमिक स्वरूपात जागतिकीकरण ह्या शाब्दप्रयोगाचा उल्लेख जरी नसला तरीही त्यास अनुकूल अशी विचारधारा व मतप्रवाह प्रदर्शित केलेले दिसतात. अँड्रयु स्मिथ या अर्थतज्ञाच्या विवेचनात “अर्थापरायण मानव” असा स्पष्ट उल्लेख केलेला आहे, तर १८४८ मध्ये ‘ जगाच्या उत्पादक शक्तीचे कार्यदक्ष समुपयोजन’ असा उल्लेख दिसतो, रिकार्डो या अर्थतज्ञाच्या ‘तोलनिक परिणय लाभ’ या सिद्धांताचा जागतिकीकरणाचा विचार स्पष्ट झालेला दिसून येतो सन १९९० च्या मध्ये ‘माइकेल ईपोटर’ या अर्थतज्ञाने खुल्या व्यापारचे समर्थन करतांना स्पर्धा युक्त लाभाचे समर्थन केलेले आहे. जागतिकीकरण म्हणजे नव्या आर्थिक धोरणानचा एक सूत्रीत प्रक्रिया आहे.

व्याख्या

● अनुकूल विचारप्रवाह

- बुटनं किम व पार्ट हे अर्थशास्त्रज्ञ म्हणतात “ जागतिकीकरणामुळे क्षमतेचा उपयोग अधिक होतो व मोठ्या उत्पादनाचे फायदे प्राप्त होतात
- प्रा.भगवती व कृगार या अर्थशास्त्राच्या मते, “उत्पादन क्षमता व खुले आर्थिक धोरण याचे जीव्हाळ्याचे संबंध आहेत खुल्या आर्थिक धोरणामुळे, उत्पादन क्षमतेत वाढ होते”.
- एडवर्ड या अर्थतज्ञाच्या मते, “खुल्या आर्थिक धोरणामुळे मोबदल्यात वाढ होते व विकासाचा वेग वाढतो”.
- मिथेल बलासा, मिचल पोलासा या अर्थतज्ञाच्या मते, “ खुल्या आर्थिक धोरणाचे राष्ट्रीय उत्पन्नाचा वेग वाढतो”, उदा., डेन्मार्क, नोर्वे, कोरिया, सिंगापूर या देशांचे राष्ट्रीय उत्पन्नवाढीस खुल्या धोरणाने मदत झाली आहे

● प्रतिकूल विचारप्रवाह

ज्याप्रमाणे जागतिकीकरणामुळे अनुकूल परिणाम होतो त्याचप्रमाणे त्याचा प्रतिकूल परिणामही निश्चित आहे. असे काही अर्थशास्त्राचे मत आहे, समाजवादी अर्थशास्त्रज्ञ हे जागतिकीकरणाच्या बाबतीत प्रतिकूल दृष्टीने पाहतात.

- श्रीयुत.जे.डी.सेठी या अर्थशास्त्रज्ञाच्या मते, “भारतामध्ये ज जागतिकीकरणाची सुरवात होण्याची ही योग्य वेळ आहे”.
- टेलर, डियाज आलेक्झंड्रो एलेनल या अर्थशास्त्रज्ञाच्या मते, “ अंतराष्ट्रीय मोनेटरी फंड व जागतिक बँक यांनी सुचविलेल्या उपायांना विकसनशील देशांच्या समस्या सुटू शकणार नाही
- श्री स्याक्स व रॉडिक्स या अर्थशास्त्रज्ञाच्या मते, “जागतिकीकरणाचा ताबडतोब होणारा विपरीत परिणाम म्हणजे विकसनशील देश कर्जाच्या ओझ्याखाली अधिक प्रमाणात येतील”.
- सुसान जॉर्ज यांच्या संशोधनाच्या आधारे असे दिसते “विकसनशील देशातील कर्जाच्या प्रमाणात १९८२ शी तुलना करता सण १९९० मध्ये ६१% वाढ झाली आहे”.

जागतिकीकरणाचा भारतीय अर्थवेवस्थे झालेला परिणाम

भारताने जागतिकीकरणाचे धोरण स्विकारल्यामुळे भारताला जगतिकीकरणाच्या नियमांचे पालन करावे लागत आहे त्यामुळे त्याचा परिणाम भारताच्या अर्थवेवस्थेवर विपरीत परिणाम होत आहे, त्याचबरोबर अर्थवेवस्थेवरील संबंधित क्षेत्रावरही त्याचा व्यापक परिणाम दिसून आला आहे, त्यातील महत्वाचे परिणाम पाहूया.

आयात शुल्कामध्ये होणारी कपात

भारतात आयात होणाऱ्या वस्तूवरील आयत कर कमी करावे, उपयुक्त उपभोग्य वस्तूंच्या आयतीवर घातलेली नियंत्रणे हटवावीत आयतीवरील नकारात्मक निर्बंध दूर करावेत यासाठी “जागतिक व्यापारी संघटना” (डब्ल्यू टी.ओ) भारतावर दडपण आणत आहे, त्यामुळे करारातील अटीचे पालन केल्याने दरवर्षी सीमाशुल्कामध्ये घाट होत जाऊन भारतीय उद्योग धंद्यांना परदेशी मालाची स्पर्धाकरावी लागली.

जुन्या कर आयतीची परवानगी

विदेशातील जुन्या कर आयतीस भारताने परवानगी दिल्यामुळे ऑटोमोबाइल उद्योगांच्या उत्पादन आणि विक्रीव विपरीत परिणाम झाला आहे. सरकारच्या ह्या निर्णयाच्या निषेधार्थ, भारतातील प्रसिद्ध ऑटोमोबाइल उद्योजक श्री राहुल बजाज यांनी निषेध केल आहे.

विदेशी भांडवलाची मोठ्या प्रमाणात हो असलेली गुंतवणूक

जागतिकीकरणाचे धोरण स्विकारल्यामुळे भारतात विदेशी गुंतवणूक मोठ्या प्रमाणावर होऊ लागली आहे, निरनिराळ्या क्षेत्रात गुंतवणूक होऊन येथील साधन सामग्रीचा पर्याप्त वापरस सुरवात झाली व रोजगारीच्या अनेक संधि उपलब्ध होऊन बेरोजगारीचे प्रमाण किंचित कमी झाले आहे.

बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे वर्चस्व

जागतिकीकरणाचामुळे बहुराष्ट्रीय कंपन्यांसोबत भारताची दारे खुली होऊन, त्यांना अनेक उद्योगमध्ये उतरण्याची संधि प्राप्त झाली आहे त्यामुळे भारतात अनेक नवीन उद्योग स्थापन होत आहेत. सण २००३ मध्ये भारतातील बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची संख्या १४९७ होती, सण २००४ मध्ये त्यांची संख्या १६५४ वर येऊन पोहचली, हे जारी असले तरी मोठ्या प्रमाणात भांडवल गुंतवणूक होऊन औद्योगिक क्षेत्राचा विस्तार जलद गतीने वाढत आहे.

बेकारीवाढली

जागतिकीकरणामुळे भारतामध्ये नवीन तंत्रज्ञान आले, त्यामुळे उत्पादनक्षमतेत वाढ होऊन, त्यात तयार होणार माल हा उत्तम दर्जाचा, सुबक, आकर्षक व स्वस्त झाला त्याचा परिणाम पारंपरिक व्यवसाय यांवर झाला त्यातून अनेक पारंपरिक व्यवसाय करणारे कारागीर बेकार झाले.

स्वदेशी उद्योगधंदे ठप्प झाले

जागतिकीकरणाचा परिणाम भारतातील लहान उद्योगावर मोठ्याप्रमाणात झाला, त्यांना आपले अस्तित्व टिकवून ठेवण्यासाठी बाजारपेठेत स्पर्धा करावी लागली त्यामुळे बरेच लहान उद्योग बंद पडले, हजारो कामगार बेरोजगार झाले.

देशातील उद्योगबंद पडले

जागतिकीकरणाची सुरवात झाल्यावर अनेक बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी देशात मोठ्याप्रमाणात गुंतवणूक करून अनेक उद्योग सुरू केले, याचा परिणाम येथील छोट्या उद्योगधंद्यावर पडून बरेच उद्योग बंद पडले त्यामुळे अनेक कामगारांचे काम सुटून ते बेरोजगार झाले.

सामारोप:

जागतिक व्यापारी संघटना करारान्वये आयात शुल्क कमी झाले त्यामुळे विदेशी कंपन्यांनी मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक करून भारतातील बाजारपेठ मध्ये हस्तक्षेप करून स्थानिक उद्योजकांना प्रतिस्पर्धी म्हणून डोके काढू लागले आहेत जगतिकीकरणाचा भारतीय समाजावर सकारात्मक आणि नकारात्मक या दोन्ही प्रकारे चांगला वाईट परिणाम झालेला आहे आहे

संदर्भसूची.

- 1) डोळे, ना.य .उदारीकरण: नवे आर्थिक धोरण, विद्या प्रकाशन नागपुर, प्रथम आवृत्ती १९७७
- 2) गायकवाड, मुकुंद: जगतिकीकरण शाप की वरदान, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे, प्रथम आवृत्ती २००१
- 3) दु भाषी, पद्माकर: जगतिकीकरण उदारीकरण आणि अर्थकारण, श्रीविद्या प्रकाशन पुणे, प्रथम आवृत्ती २००६
- 4) कोठेकर, शांता: इतिहास तंत्र आणि तत्वज्ञान, साईनाथ प्रकाशन नागपुर, प्रथम आवृत्ती २००५

भारतीय व्यापार व व्यवसायावरील जागतिकीकरणाचा प्रभाव**प्रा. अडलिकर जयवंती मधुकर**डॉ. श्री. नानासाहेब धर्माधिकारी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
गोवे (कोलाड)**प्रस्ताविक**

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेने आज आपले जीवन व्यापून टाकले आहे. दहा-बारा वर्षांपूर्वी फारशा प्रचलित नसलेल्या या संकल्पनेने आज आपल्या जीवनाच्या जवळ जवळ सर्वच क्षेत्रात प्रवेश केला आहे. कालपर्यंत देशाच्या सीमारेषांजवळ असणारी संकल्पना आज आपल्या दारापर्यंत येऊन पोहोचली आहे. म्हणूनच जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांच्या संदर्भात जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेकडे दुर्लक्ष करणे आता आपल्याला शक्य नाही. जागतिकीकरणानी समाज, संस्कृती, साहित्य, शिक्षण व महानगर अशा अनेक क्षेत्रांवर आपला प्रभाव पाडलेला आहे. पण जागतिकीकरणाची प्रक्रिया मुख्यतः व्यापारी आणि उद्योग क्षेत्रात महत्वाची मानली जाते. जागतिक अर्थव्यवस्थेशी आपली अर्थव्यवस्था जोडणे अशा स्पष्ट अर्थाने आज तिचा विचार केला जातो. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत आज प्रत्येक देशाने आपली आर्थिक बंधने सैल करून जागतिक स्तरावर आपली अर्थव्यवस्था, व्यापारी अवस्था खुली करणे अभिप्रेत असले तरीही जगाच्या आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक व्यवहारांना एका सूत्रात गुंफणे हा जागतिकीकरणाचा खरा मतितार्थ आहे. जागतिक पातळीवरचा व्यापार आणि देवाण-घेवाण ही काही नवीन गोष्ट नाही. या आयात-निर्यात व्यापाराला जागतिकीकरण ही संज्ञा नव्हती; परंतु डंकल प्रस्तावानंतर जागतिक व्यापार-व्यवहाराचा चेहरा अमुलाग्र बदलू लागला आणि सर्व देशांच्या अर्थव्यवस्था खुल्या होऊ लागल्या असे नव्हे, तर जागतिक अर्थव्यवस्थेचीच पुनर्रचना होऊ लागली. जागतिक बाजारपेठेची उपलब्धी आणि व्यवसायासाठी जागतिक आर्थिक पर्यावरणाची उपलब्धी हे अलीकडच्या काळातील सर्वात मोठे परिवर्तनशील बदल समजले जातात. जागतिकीकरणाचा अनेक व्यवसायांवर प्रभाव पडला. उदा. कापड निर्मिती, वेगवेगळ्या मोटर सायकल, घड्याळे, साबण वड्या इत्यादी. त्यामुळे आधुनिक काळात व्यवसायाचे स्वरूप व्यापक झाल्याचे दिसून येते.

जागतिकीकरणाचा अर्थ

जागतिकीकरण म्हणजे नक्की काय?

- ❖ जसे गावपातळीवरील व्यवहारात प्रत्येक माणूस इतर कोणाही व्यक्तीकडून आपल्याला गरजेची असलेली वस्तू/सेवांची देवाण-घेवाण करू शकत असे त्याच पद्धतीने एका देशात निर्माण होत असलेल्या वस्तू/सेवा आणि मनुष्यबळ यांची देवाण-घेवाण कोणत्याही अडकाठीशिवाय जगभरात कुठेही होऊ शकणे यालाच खरे जागतिकीकरण म्हणता येईल.
- ❖ जागतिकीकरण म्हणजे तंत्रज्ञान, राहणी, पर्यावरण, व्यापार, रोजगार, वित्त, विदेशी स्थलांतर, दळणवळण, संस्कृती अशा सर्व प्रकारच्या क्षेत्रांमधून होत राहणारे रूपांतर होय.
- ❖ जागतिकीकरण म्हणजे दुहेरी वाहतूक. एक म्हणजे नवीन तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून वाढलेली उत्पादकता व खुली स्पर्धा व दुसरे म्हणजे संपूर्ण जग ह्या एकाच बाजारपेठेत वस्तूंची विक्री करणे.
- ❖ अर्थव्यवस्थेचे जागतिकीकरण याचा अर्थ उत्क्रांत होत असलेल्या जागतिक अर्थव्यवस्थेला जागतिक दिशा देणे होय.
- ❖ जागतिकीकरणाचा अर्थ थोडक्यात सांगावयाचा झाल्यास जागतिकीकरण म्हणजे ही एक अशी प्रक्रिया आहे की, जी देशाच्या अर्थव्यवस्थेला वैश्विक अर्थव्यवस्थेचा भाग बनवते.

जागतिकीकरणाच्या संकल्पनेतील घटक:

1. वित्त व भांडवल ह्यांची मालकी
2. संशोधन व ज्ञान ह्यांना संलग्न तंत्रज्ञान
3. राहणीमानाचे आधुनिकीकरण
4. बाजार व स्पर्धा
5. राजकीय संलग्नता
6. संपूर्ण जगाविषयी जाणीव
7. जागतिक नियमांची क्षमता व व्यवस्थापन

जागतिकीकरणाची आवश्यकता

दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात (1939-1945) विविध राष्ट्रांनी आंतरराष्ट्रीय व्यापारावर कडक निर्बंध लादले. त्यामुळे त्यांच्या अर्थव्यवस्थांना संरक्षण मिळाले. परंतु आंतरराष्ट्रीय व्यापार विस्कळीत झाला व त्यामध्ये घटही झाली. युद्ध थांबल्यानंतर आंतरराष्ट्रीय व्यापार सुरळीत करण्यासाठी व वाढविण्यासाठी 1948 मध्ये 23 राष्ट्रांनी 'जगात व व्यापार' या विषयीचा सामान्य करार (General

Agreement of Tariffs and Trade) केला. या करारास संक्षिप्त रुपात गॅट (GATT) करार असे म्हणतात. या करारास प्रारंभी काही राष्ट्रांनी विरोध केला. पण त्याचा फायदा समजल्यानंतर पुढे अनेक राष्ट्रे या करारात सहभागी झाली. 1994 मध्ये त्यांची संख्या 117 झाली. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या दृष्टीने गॅट करारातील अडथळे दूर करण्यासाठी गॅटचे महासंचालक आर्थर डंकल यांनी एक प्रस्ताव तयार केला. गॅटच्या सदस्य राष्ट्रांनी हा प्रस्ताव उरुग्वे येथील परिषदेत मान्य केला. या प्रस्तावास गॅट ऐवजी जागतिक व्यापार संघटना (World Trade Organization - WTO) असे नाव दिले. 1 जानेवारी 1995 रोजी ही संघटना स्थापन झाली.

जागतिक व्यापार संघटनेची जागतिकीकरणातील भूमिका

जागतिक व्यापार संघटना ही जागतिकीकरणात महत्वाची भूमिका पार पाडीत आहे. जागतिक व्यापार वाढविणे, त्यासाठी जकातीचे (आयात-निर्यात) दर घटविणे, शेती मालावरील अनुदान घटविणे, सदस्य राष्ट्रांचे उत्पादन, रोजगार, जीवनमान वाढविणे, पर्यावरणाचे संवर्धन व संरक्षण करणे, सदस्य राष्ट्रांचा विकास करणे इत्यादी या संघटनेची उद्दिष्टे असून ती साध्य करण्यासाठी ही संघटना सदस्य राष्ट्रांना मदत करते, त्यांना सल्ला व मार्गदर्शन पुरविते, सदस्य राष्ट्रांच्या ध्येय-धोरणांवर ती प्रभाव टाकते. सध्या 142 देश या संघटनेचे सदस्य असून सुमारे 95 टक्के आंतरराष्ट्रीय व्यापार या संघटनेच्या माध्यमातून होत आहे. त्यामुळे जगातील विविध राष्ट्रांमध्ये आर्थिक-वित्तीय-व्यापार विषयक परस्पर संबंध निर्माण होण्यास मोठी मदत होत आहे. यातूनच जागतिकीकरणास चालना मिळाली आहे.

जागतिकीकरण व भारत

जागतिकीकरण भारताने का व कधी स्वीकारले?

जागतिकीकरणाची प्रक्रिया सुरू झाली त्याला आता पंधरा वर्षांहून अधिक काळ लोटला आहे. जागतिक बाजारपेठेची उपलब्धी आणि व्यवसायासाठी जागतिक आर्थिक पर्यावरणाची उपलब्धी हे अलीकडच्या काळातील सर्वात मोठे परिवर्तनशील बदल समजले जातात. जागतिकीकरण सहजासहजी उपलब्ध झालेली व्यवस्था नाही. त्यासाठी भूतकाळातील काही महत्त्वपूर्ण घटनांचा आढावा घ्यावा लागेल. या घटनांमध्ये युनायटेड जर्मनीची स्थापना, जी ऑक्टोबर 1990 मध्ये दोन जर्मनी एकत्र येऊन केली गेली, सोव्हिएत रिपब्लिकची स्थापना, म्हणजे रशियातील साम्यवादी विचारसरणीत पायउतार व्हावे लागणे, जपानचा तंत्रज्ञानातील अग्रेसर म्हणून नेतृत्व उदय, चीनने आर्थिक सुधारणा कार्यक्रम हाती घेऊन आपल्या (G.D.P.) मध्ये 2000 पर्यंत केलेली दुप्पट वाढ या साऱ्या उलाढालींच्या पार्श्वभूमीवर जागतिकीकरणाचा उदय झालेला आहे.

आधुनिक काळात 1970 च्या दशकापासून जागतिकीकरणाला म्हणजे शिथिलीकरणाला सुरुवात झालेली आहे. बहुराष्ट्रीय कंपन्या व अमेरिका ह्यांच्या पुढाकाराने तसेच अमेरिकेच्या प्रभावाखाली आंतरराष्ट्रीय मुद्रानिधी व जागतिक अधिकोष ह्यांच्या कर्जसाहाय्य देताना लादण्यात येणाऱ्या अटीतून उदारीकरणाची कारवाई करण्यात येत आहे. सोव्हिएट रशियाचे विभाजन झाल्यापासून पूर्व युरोपातील देशांनी व स्वतः रशियानेही ह्या तत्वाचा स्वीकार केला आहे.

जागतिकीकरणाला संपूर्ण जगाची आर्थिक उन्नती करणे हे नव्या युगाचे उद्दिष्ट आहे. आर्थिक अभिवृद्धी (विकसित देशातील) व आर्थिक विकास (विकसनशील देशांचा) कसा होतो ह्या आतापर्यंतच्या विचारसरणीहून हे उद्दिष्ट वेगळे व व्यापक आहे. उत्पादन यंत्रणा सज्ज असताना प्रभावी मागणी कमी पडते म्हणून येणाऱ्या मंदीवर, पूर्ण रोजगारीसाठी अर्थव्यवस्थेत सक्रिय हस्तक्षेप व प्रत्यक्ष गुंतवणूक करण्याचे धोरण 1950 च्या दशकात अवलंबिले. परंतु त्यामुळे नोकरशाहीची पडक वाढली, कामगार संघटना स्वार्थी बनू लागल्या. सरकारी उद्योगांच्या वित्तीय गरजा भागविण्यासाठी वाढत्या प्रमाणात कर्जाची उभारणी करावी लागली. खाजगी उपक्रमशीलतेची कुचंबणा होऊ लागली. अशा विविध कारणांमुळे सरकारने उत्पादन क्षेत्रातून अंग काढून घ्यावे ह्या विचाराला समर्थन मिळू लागले. 1970 च्या दशकात दुष्काळ, भाववाढ, बेकारी ह्यांसारख्या संकटांना तोंड द्यावे लागले. राजकोषीय व मौद्रिक धोरणे अपयशी ठरली. ह्याच काळात बहुराष्ट्रीय कंपन्या वाढल्या व त्यातून जागतिकीकरणाने जोर धरला.

नव्वदच्या दशकाच्या सुरुवातीला भारतात जागतिकीकरणाचे वारे वाहू लागले, त्या वेळी परिस्थिती वेगळी होती. परकी चलनाची गंगाजळी पूर्णपणे आटली होती. सोने गहाण ठेवण्याची वेळ देशावर आली होती. भारतासारख्या विकसनशील देशात विरोध पचवत जागतिकीकरण हळूहळू स्थिरस्थावर झाले. खुल्या अर्थव्यवस्थेमुळे आणि खासगीकरणामुळे देशातील मध्यमवर्गाला नवी संधी प्राप्त झाली. तिचा लाभ घेत हा वर्ग आपल्या आशा-आकांक्षांची पूर्ती करू लागला. नवा साहसवाद आणि उद्योजकता देशात रुजू लागली. भारतीय कार्पोरेट कंपन्या जग जिंकण्यासाठी पुढे सरसावल्या. सेवा उद्योगाचा विस्तार होत गेला आणि बऱ्यापैकी इंग्रजी येणाऱ्या मध्यमवर्गी तरुणांना करिअरची अनेक क्षितिजे खुणावू लागली. एक नवी शक्ती म्हणून भारताचा उदय होत आहे. पाश्चिमात्य देशही 'भावी महासत्ता' म्हणून भारताचा उल्लेख करू लागले. अशा प्रकारे 1991 मध्ये भारत सरकारने भारतीय अर्थव्यवस्थेचे शिथिलीकरण व जागतिकीकरण करण्याकरिता आर्थिक सुधारणांची एक शृंखलाच सुरू केली.

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील जागतिकीकरणाची उद्दिष्टे

1. बहिर्गत क्षेत्रावरील नियंत्रणे शिथिल करणे: ह्यात आर्थिक विकासाचा दर वाढविण्याकरिता वस्तू, सेवा, तंत्रविज्ञान व भांडवल ह्यांच्या आंतरराष्ट्रीय प्रवाहात वाढ करणे.
2. विदेशी विनिमयाच्या राखीव साठ्यात वाढ करणे.
3. वित्तीय तूट व देशातील चलन पुरवठ्याचा दर कमी करून आर्थिक स्थैर्य आणणे.
4. उत्पादन, गुंतवणूक व किमती ह्या वरील नियंत्रणे शिथिल करणे व बाजारात अर्थव्यवस्थेला महत्व देणे तसेच अर्थव्यवस्थेत संसाधनांचे आवंटन करणे.

भारतीय व्यापार व व्यवसायावरील जागतिकीकरणाचा प्रभाव

जागतिकीकरणाचे युग म्हणजे अत्यंत वेगाने होणाऱ्या बदलांचे युग. आज मोठ्या मागणीत असलेले अनेक व्यवसाय भविष्यकाळात कालबाह्य होऊ शकतात आणि नवे व्यवसाय निर्माण होऊ शकतात. तेव्हा काळाची पावले ओळखून आपली दिशा बदलणे शक्य झाले नाही तर असे लोक नक्कीच संकटात सापडतील. एक उदाहरण घ्यायचे झाले तर 1994-95 पर्यंत टाईपरायटर हे महत्वाचे उपकरण होते. त्या जोरावर अनेकांची पोटे त्या काळात भरली आहेत. पण नंतरच्या काळात झपाट्याने संगणकीकरण झाल्याने संगणकाचे ज्ञान असणे अत्यंत गरजेचे झाले. ते ज्ञान मिळवू न शकलेले लोक संकटात सापडले.

भारताच्या आयात-निर्यातीवरील परिणाम

इसवी सन 17 व्या शतकाच्या पूर्वार्धापासून भारताला 'सोने की चिडीया' असं म्हटलं जात होतं. कारण आपला देश त्या वेळी जगातील सर्वात मोठा निर्यातदार होता. सर्व बाबतीत आपण समृद्ध होतो. त्याकाळी मसाले, सोने, हिरे, कापड आणि मीठ मोठ्या प्रमाणात आपण जगाला निर्यात करत होतो. भारतीय बाजारपेठ आज सुद्धा अनेक वस्तू आणि सेवा आयात-निर्यातमध्ये अग्रेसर आहे. आज आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत भारतीय मालाला, वस्तूंना मागणी खूप वाढली आहे. ज्या देशाची निर्यात चांगली तशी त्या देशाची चलन व्यवस्था, आर्थिक व्यवस्था मजबूत असते. आयात-निर्यातीमुळे विदेशी चलन वाढून अर्थव्यवस्था मजबूत, कणखर होण्यास मदत होते. आज जागतिक बाजारपेठेत भारताच्या आयात-निर्यातीत भक्कम अशी स्थिती आहे. भारतातून एकूण 7500 पेक्षा जास्त वस्तू 190 देशांना निर्यात होतात. आपल्या देशाचा आयात व्यापार निर्यात व्यापारापेक्षा जास्त आहे. त्याचबरोबर 6000 वस्तू 140 देशांतून आयात केल्या जातात. आपल्या देशातून 75 टक्के निर्यात फक्त 5 राज्ये मिळून करतात. त्यात आकडेवारीनुसार महाराष्ट्र (22.3%), गुजरात (17.2%), कर्नाटक (12.7%) तामिळनाडू (11.5%) आणि तेलंगणा (6.4%) इत्यादी राज्यांचा समावेश होतो.

भारत सरकारची डायरेक्टरेट ऑफ जनरल फॉरेन ट्रेड म्हणजेच D.G.F.T. ही संस्था सर्व आंतरराष्ट्रीय व्यापार हाताळते. निर्यात धोरण (Foreign Trade Policy) 2015 ते 2020 ह्या वर्षासाठी लागू केलेले धोरण सुद्धा ही संस्था लागू करते. प्रत्येक 5 वर्षासाठी निर्यात धोरण तयार केले जातात. भारत सरकारने 9 विभागीय कार्यालये D.G.F.T. ची चालू केली आहेत. मुंबई, चेन्नई, कोलकत्ता, न्यु दिल्ली, लुधियाना, कोचिन, पुणे, हैदराबाद येथे ती कार्यालये आहेत. ज्याला ज्या क्षेत्रात व्यापार करावयाचा आहे त्याला त्या क्षेत्राचे सभासदत्व घेणे गरजेचे आहे. समजा, तुम्हाला मशिनरीमध्ये आयात करायची आहे, तर तुम्हाला तुमच्या पेमेंट गॅरंटीसाठी Engineering Export Promotion Council (EEPC) ची मदत लागते. कृषी व शेतीमालामध्ये 'अपेडर' ही संस्था काम करते. एक्सपोर्ट काउन्सिल एक प्रकारे एक सेवा देणारी संस्था असते जी त्याच्या सदस्यांना मालाची विक्री, सरकारची ड्युटी मिळवण्यासाठी, बाजारपेठ उपलब्ध करून देणे, सर्व व्यापार पूर्तता करण्यासाठी मदत करते.

आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत टिकून राहण्यासाठी आपल्या देशाने जे धोरण लागू केले आहे, त्यामुळे आयात-निर्यात व्यापार वाढीस लागत आहे. जर अर्थव्यवस्था भक्कम करायची असेल तर आयात आणि निर्यात समतोल किंवा निर्यात वाढवणे गरजेचे असते. तसेच जीवन उत्पादन आणि व्यापारास प्रोत्साहन देणे महत्वाचे असते.

- भारत आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या तुलनेत आयातमध्ये जगात दहाव्या स्थानावर तर निर्यातमध्ये 17 व्या स्थानावर आहे.
- आयात व्यापारामध्ये हे भारताचे मोठे भागीदार:
  1. चीन
  2. सोदी
  3. अरेबीया
  4. अमेरिका
  5. इंडोनेशिया
  6. साऊथ
  7. कोरिया
  8. जर्मनी
  9. इराक
  10. नायजेरिया
- निर्यात व्यापारामध्ये हे भारताचे मोठे भागीदार:
  1. अमेरिका
  2. हाँगकाँग
  3. चीन
  4. यु. के.
  5. सिंगापूर
  6. जर्मन
  7. श्रीलंका
  8. बांगलादेश

नोव्हेंबर 2016 ते नोव्हेंबर 2017 ह्या वर्षात 26.5 लाख करोड इतकी आयात देशात झाली. तसेच नोव्हेंबर 2016 ते नोव्हेंबर 2017 ह्या वर्षात 19.2 लाख करोड इतकी निर्यात देशातून झाली आहे.

परकीय गुंतवणूकीचा प्रवाह

जागतिकीकरणामुळे मिळणारा एक फायदा म्हणजे यामुळे परकीय गुंतवणूकीला प्रोत्साहन मिळून अर्थव्यवस्थेची उत्पादन क्षमता वाढवण्यास मदत होते. भारतामध्ये परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूक वाढली आहे याचे एक उदाहरण म्हणजे भारतामध्ये असलेले स्वस्त कामगारामुळे परकीय बहुराष्ट्रीय कंपन्या या भारतामध्ये गुंतवणूक करण्यास आकर्षित झाल्या. या बहुराष्ट्रीय कंपन्या कुशल व प्रशिक्षित कामगारांची मागणी करतात. मात्र असे कामगार अगदी मर्यादित संख्येने उपलब्ध आहेत. त्यामुळे अजूनही परकीय गुंतवणूक वाढल्याने रोजगारदारावर मोठा परिणाम झालेला दिसत नाही.

जागतिकीकरणाच्या काळातील भारतामधील रोजगाराची परिस्थिती

जागतिकीकरणाचा स्वीकार केल्यापासून भारताची रोजगार परिस्थिती अतिशय खालावली आहे. हा रोजगार वाढीचा दर कमी होण्याची कारणे म्हणजे शेतीकडे करण्यात आलेले दुर्लक्ष आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील निवृत्त पदे भरण्यात आलेली नसल्याने या कालावधीत रोजगारवाढीचा दर घटल्याचे दिसून येते. जागतिकीकरणामुळे कामगार वर्ग संघटीत क्षेत्राकडून असंघटीत क्षेत्राकडे ढकलला गेला. संघटीत क्षेत्रात सुरक्षितता ही असंघटीत क्षेत्रापेक्षा चांगली असते. संघटीत क्षेत्रामध्ये रोजगाराच्या संधी मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध होत आहेत. जागतिकीकरणामुळे देशात मोठ्या प्रमाणावर महिला कामगारांची संख्या वाढली आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेत जागतिकीकरणामुळे मोठ्या प्रमाणावर रोजगार निर्माण झाला आहे.

भारताचे आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील महत्व

‘एका देशाची दुसऱ्या देशांशी जी वस्तू व सेवा ह्यांची देवाण-घेवाण होते त्याला परराष्ट्रीय किंवा विदेशी व्यापार म्हणतात.’

वस्तू व सेवांचा व्यापार वाढविणे हा एक जागतिकीकरणाचा प्रमुख हेतू आहे. खुल्या अर्थव्यवस्थेत परकीय व्यापाराला विशेष महत्व प्राप्त होते. जागतिक व्यापार संघटना हे परकीय व्यापाराचे असे व्यासपीठ आहे की, जेथे आंतरराष्ट्रीय व्यापारावरील निर्बंध दूर करण्याचे व व्यापार उदारीकरणाचे प्रयत्न केले आहेत.

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर विकसनशील अर्थव्यवस्थेच्या गरजा लक्षात घेऊन विदेशी व्यापार धोरण ठरविण्यात आले. उत्पादन क्षमता वाढविल्याशिवाय अर्थव्यवस्थेचा जलद विकास होऊ शकत नाही. ही उत्पादन क्षमता ठरविण्याकरिता यंत्रसामग्री व इतर आवश्यक वस्तूंची फार मोठ्या प्रमाणात विकसनशील देशाला आयात करावी लागते. उत्पादन क्षमता निर्माण करण्याकरिता व ती वाढविण्याकरिता जी आयात करावी लागते त्या आयातीला विकासात्मक किंवा विकासाभिमुख आयात असे म्हणतात. पोलाद, रेल्वे व जलविद्युत् इत्यादी प्रकल्पांसाठी जी आयात करावी लागते, ती विकासात्मक आयात होय.

विकासात्मक व देखभाल आयातीबरोबर सेवनीय किंवा उपभोग्य वस्तूंचीही आयात विकसनशील देशाला आवश्यक असते. सेवनीय वस्तूंच्या आयातीमुळे स्फितीकारक प्रवृत्तीला आळा बसतो. स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताने अन्नधान्याची केलेली आयात ही अशा प्रकारची आयात होय. अशा उपभोग्य वस्तूंच्या आयातीमुळे भारतातील अतिरेकी भाववाढीला आळा घालण्यास मदत झाली.

जागतिकीकरणाचे शेती व्यवसायावरील प्रभाव

भारत हा कृषीप्रधान देश असून जगाला लागणाऱ्या सर्व कृषिमालाचे उत्पादन भारतात होत असून 170 देशांना विविध प्रकारचा कृषिमाल निर्यात केला जातो. एकूण जमिनीच्या तीन चतुर्थांश हिस्सा गहू, तांदूळ व इतर कडधान्ये पिकविण्यासाठी वापरला जातो. उस, तेलबिया, ज्यूट व कापूस इत्यादी व्यापारी पिके घेण्याकडे शेतकऱ्यांचा कल सध्या वाढलेला दिसून येतो. जागतिकीकरणाचा फायदा घेण्यासाठी प्रामुख्याने फळे, फुले व भाजीपाला या पिकांचा समावेश आहे. सन 1995 साली प्रथमतः कृषी क्षेत्राचा जागतिक व्यापार करारामध्ये समावेश करण्यात आला आहे. या मुळे कृषिमाल निर्यातीकरिता जागतिक बाजारपेठ खुली होऊन विविध देशांसोबत एकाच वेळी करार झाल्यामुळे विविध देशांना कृषिमाल निर्यातीसाठीच्या संधी निर्माण झाल्या आहेत.

खुल्या जागतिक व्यापार करारामुळे कृषिमाल निर्यातीसाठी मोठ्या प्रमाणात संधी निर्माण झाल्या असल्या, तरी काही आव्हानेही निर्माण झाली आहेत. कृषिमाल निर्यातीबरोबरच त्याची गुणवत्ता, कीड व रोगमुक्त उर्वरित अंशाची हमी, तसेच वेष्टने व निर्यात होणाऱ्या मालाची थेट शेतीपर्यंतची ओळख इत्यादी बाबींना जागतिक बाजारपेठेत विशेष महत्व प्राप्त झालेले आहे. कृषिमालाची निर्यात करताना किडी व रोगांचा एका देशातून दुसऱ्या देशात प्रसार होऊ नये तसेच त्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी सर्वमान्य अशी काही विशिष्ट पद्धत विकसित करण्यासाठी जागतिक व्यापार संघटने (FAO) अंतर्गत सन 1951 साली आंतरराष्ट्रीय पीक संरक्षण करार करण्यात आलेला आहे. भारत या कराराचा सदस्य देश असून करारानुसार कृषिमालाच्या आयात व निर्यातीकरिता फायटो सतिहरी सर्टिफिकेट घेणे व कराराचे पालन करणे सर्व सदस्य देशांना बंधनकारक करण्यात आले आहे. या करारामध्ये 172 देशांचा समावेश आहे. त्यात प्रगत, प्रगतिशील व अप्रगत देशांचा समावेश आहे. एकूण देशांच्या तुलनेत फळे, भाजीपाला व फुले या अंतर्गत 7.7 टक्के क्षेत्र महाराष्ट्रात असून देशाच्या 10.7 टक्के उत्पादन होते. महाराष्ट्र राज्य फळ पिकांच्या उत्पादनात व निर्यातीमध्ये अग्रेसर आहे. भारतातून कृषिमालाच्या निर्यातीत वाढ होण्यास सन 1994-95 पासून सुरुवात झाली. जागतिक बाजारपेठ खुली झाल्यामुळे तसेच निर्यातक्षम दर्जाचे उत्पादन व तंत्रज्ञानाचा वापर शेतकऱ्यामार्फत सुरु झाल्यामुळे फळे, भाजीपाला व फुले यांच्या निर्यातीत वाढ झाली आहे. सन

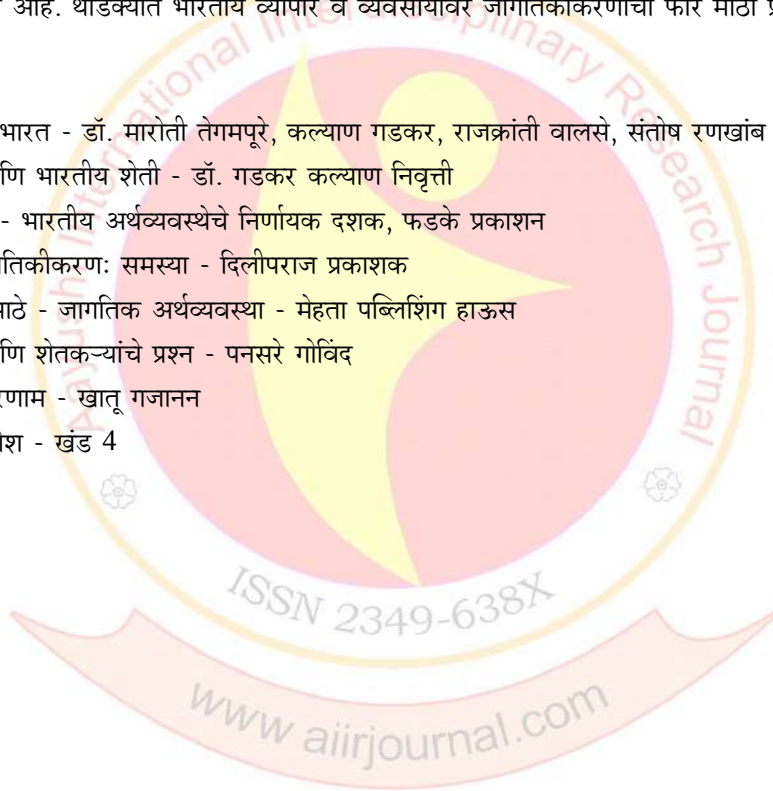
2014-15 मध्ये भारतातून एकूण फळे, भाजीपाला व फुले यांची रु.11,663 कोटीची निर्यात झाली. त्या पैकी महाराष्ट्रातून रु.4,853 कोटीची निर्यात झाली आहे.

सारांश

1991 मध्ये भारताने नवीन आर्थिक धोरण स्विकारले. त्यामध्ये जागतिकीकरणाचा समावेश होतो. त्याचे व्यापार व व्यवसायावर चांगले व वाईट परिणाम झाले. जागतिकीकरणाच्या काळामध्ये बहुसंख्य अल्पविकसित देशांनी व्यापार उदारीकरणाची योजना राबविली असली तरी त्यांचा जागतिक बाजारपेठांमधील वाटा घटला आहे. यामध्ये भारताचे उदाहरण घेत अभ्यास केला तेव्हा असे आढळले की, भारतासारख्या विकसनशील देशामध्ये परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूकीचे प्रमाण वाढले, ते सुद्धा काही ठराविक क्षेत्रांमध्ये. त्यामुळे भारताची निर्यात सॉफ्टवेअर, I T यामध्ये वाढली असली तरी इतर अर्थव्यवस्थांशी तुलना करता एकूणच जागतिक निर्यातीत भारताचा वाटा स्पर्धा करणे अवघड असल्याने कमीच दिसतो. जागतिकीकरणामुळे भारतीय शेतीत मोठ्या प्रमाणात बदल घडून आले. शेतीमध्ये निरनिराळे नगदी पिकांचे प्रमाण वाढले. शेतीमालामध्ये मोठ्या प्रमाणात निर्यातीचे प्रमाण वाढले गेले. परंतु त्यामध्ये काही आव्हानेही शेतकऱ्यांसमोर उभी राहिली. म्हणजे थोडक्यात शेतीत चांगला व वाईट प्रभाव जागतिकीकरणाचा पडला. जागतिकीकरणाने मोठ्या प्रमाणात कामगारांना संघटीत क्षेत्रातून असंघटीत क्षेत्राकडे लोटले. उद्योगामध्ये जागतिकीकरणामुळे कमी वेतनावर काम करणाऱ्या स्त्री कामगारांचे प्रमाण वाढले आहे. थोडक्यात भारतीय व्यापार व व्यवसायावर जागतिकीकरणाचा फार मोठा प्रभाव घडून आला.

संदर्भ ग्रंथ

1. जागतिकीकरण व भारत - डॉ. मारोती तेगमपूरे, कल्याण गडकर, राजक्रांती वालसे, संतोष रणखांब - चिन्मय प्रकाशन
2. जागतिकीकरण आणि भारतीय शेती - डॉ. गडकर कल्याण निवृत्ती
3. सु. गो. भानुशाली - भारतीय अर्थव्यवस्थेचे निर्णायक दशक, फडके प्रकाशन
4. सी. पं. खेर - जागतिकीकरण: समस्या - दिलीपराज प्रकाशक
5. मधुसूदन दत्तात्रय साठे - जागतिक अर्थव्यवस्था - मेहता पब्लिशिंग हाऊस
6. जागतिकीकरण आणि शेतकऱ्यांचे प्रश्न - पनसरे गोविंद
7. जागतिकीकरण परिणाम - खातू गजानन
8. डायमंड वाणिज्यकोश - खंड 4

हवामान बदल आणि वाळवंटीकरण

प्रा.डॉ.राजाराम महादेव थोरात

भूगोल विभाग प्रमुख

द.ग.तटकरे कला व वाणिज्य महाविद्यालय

तळा, ता.तळा, जि.रायगड.

१) प्रस्तावना :-

वाळवंटीकरण ही एक महत्वाची मानवनिर्मित पर्यावरणीय आपत्ती आहे. या आपत्तीची निर्मिती नैसर्गिकरित्या होणाऱ्या भौगोलिक प्रक्रिया आणि मानवाच्या निसर्गातील अतिरेकी व अयोग्य हस्तक्षेपामुळे झालेली आहे. परंतु या आपत्तीच्या निर्मितीस निसर्गनिर्मित भौगोलिक प्रक्रियेपेक्षा मानवाचा निसर्गातील अतिरेकी व अयोग्य हस्तक्षेप अधिक कारणीभूत आहे. त्यामुळे वाळवंटीकरण ही मानवनिर्मित आपत्ती आहे असे मानले जाते. सर्वसामान्यपणे वाळवंटीकरण म्हटले की वाळवंटाचा त्याच्या सिमाभागात विस्तार वाढत जाणे असा अर्थ घेतला जातो. परंतु वाळवंटीकरण ही संज्ञा वाळवंटापुरतीच मर्यादित नसून ती अतिशय व्यापक आहे जंगलतोडीमुळे जमीन वनस्पतीहीन होऊन निरुत्पादक बनते याला देखील वाळवंटीकरण असे म्हंटले जाते थोडक्यात कोणत्याही प्रदेशातील उपजाऊ भूमीचे रुपांतर नापीक भूमीत होणे याला वाळवंटीकरण ही संज्ञा वापरली जाते औब्रेव्हिले यांनी १९४९ मध्ये वाळवंटीकरण ही संज्ञा शास्त्रशुद्ध पद्धतीने सर्वप्रथम मांडली. परंतु वाळवंटीकरण या शब्दाचा खरा जन्म १९७७ मध्ये संयुक्तराष्ट्रसंघाच्या वाळवंटीकरणाच्या चर्चासत्राच्या वेळी झाला असे मानले जाते.

“वाळवंटीकरण” म्हणजे जमिनीच्या जैविक क्षमतेचे अधःपतन होऊन वाळवंट सदृश्य परिस्थिती निर्माण होणे होय.” यामुळे परिसंस्थेचे विघटन किंवा अपमार्जन होऊन तिची जैविक क्षमता नष्ट होते.

ट्रेग्ने (१९८३) :- यांच्या मते “ वाळवंटीकरण म्हणजे मानवाच्या प्रभावाखाली परिसंस्थेत दुर्बलता निर्माण होणे होय” ही भूपरिसंस्थेच्या न्हासाची एक प्रक्रिया असून ती इष्ट वनस्पतींच्या घटत्या उत्पादनक्षमतेच्या संदर्भात मोजली जाते यामुळे जीववस्तुमानात अयोग्य बदल होऊन सूक्ष्म आणि मोठ्या पादपजात व प्राणिजात यात विविधता निर्माण होते. मृदा अवमूल्यन होते व मानवाच्या दृष्टीने आपत्तीसारखी परिस्थिती निर्माण होते. थोडक्यात जमिनीची जैविक उत्पादनक्षमता कमी होणे म्हणजे वाळवंटीकरण होय.

२) वाळवंटीकरणाची प्रक्रिया :-

वाळवंटीकरणाची प्रक्रिया नैसर्गिकरित्या व मानवाच्या विविध क्रियांमुळे घडून येते वाळवंटी प्रदेशात नेहमीच वारे वेगाने वारे वाहत असतात या वेगवान वाऱ्याबरोबर वाळवंटील वाळू व रेती वाहून जाते व ही वाळू व रेती वाळवंटाच्या सभोवताली असलेल्या उपजाऊ भूमीत जाऊन पडते. त्यामुळे उपजाऊ भूमीवर वाळू व रेतीचे संचयन होते वर्षानुवर्षे असे संचयन होत जाऊन उपजाऊ भूमीवर वाळवंटासारखीच परिस्थिती निर्माण होते. यालाच वाळवंटीकरण म्हणतात. तसेच वनस्पती व गवतांनी नटलेला प्रदेश जेव्हा वनतोडीमुळे ओसाड बनतो, तेव्हा अशा भागातील जमिनीची बाह्य शक्तीच्या कारकाद्वारे धूप होऊन ती जमीन नापीक बनते व तेथे वाळवंटीकरण प्रक्रिया घडून येते. तसेच गवताळ प्रदेशातील गवताची वाढ खुंटते व कालांतराने तो भाग उजाड बनतो अशा उघड्या पडलेल्या भागाची धूप होऊन तो भाग नापीक बनतो. वनस्पती व गवताचे आच्छादन नष्ट झाल्यावर तेथील जमिनीतील व हवेतील ओलावा नष्ट होतो म्हणजेच त्या आद्र प्रदेशाचे शुष्क प्रदेशात रुपांतरण होते कालांतराने शुष्कतेमुळे तेथील जमिनीचे नापीक जमिनीत रुपांतर होते जगात सर्वत्र जंगल तोडीचे प्रमाण फारच असल्याने वाळवंटीकरणाची प्रक्रिया वेगाने घडून येत आहे. उदा. जगात जेमतेम ७० वर्षांपूर्वी वाळवंटासमान जमीन ९.४ टक्के होती. ती सध्या वाढ जाऊन २४ टक्के झाली आहे. भारतात १९९८ च्या आकडेवारीनुसार सुमारे १०७.४३ दशलक्ष हेक्टर जमीन वाळवंटीकरण प्रक्रियेने प्रभावित झालेली आहे.

● निर्वणीकरण

औद्योगिक लाकूड व इंधन लाकूड या सारखी प्रमुख उत्पादने मिळविण्यासाठी शेतजमिनीचा विस्तार करण्यासाठी इमारतीचे व फर्निचरचे लाकूड मिळविण्यासाठी आणि विविध प्रकारची काही दुय्यम उत्पादने मिळविण्यासाठी अनिर्बंधजंगलतोड केली जाते परंतु यामुळे मुख्य जंगल नष्ट होऊन त्याठिकाणी दुय्यमदर्जाच्या वनस्पती वाढतात. म्हणजेच मोठ्यामोठ्या वृक्षांच्या जागी झुडपे गवतांच्या जागी खुरटे गवत वाढते. कालांतराने ही झुडपे व खुरटे गवत नाश पावते व तो प्रदेश ओसाड व शुष्क बनतो अशाप्रकारे वाळवंटीकरण

प्रक्रिया घडून येते. तसेच डोंगराळ भागात जंगलतोडीमुळे जमीन उघडी पडते व या उघड्या जमिनीवर पावसाच्या पाण्याला कोणताही अडथळा येत नसल्याने ते जमिनीत न मुरता उताराला अनुसरून वाहत जाते त्यामुळे त्या प्रदेशातील भूजल पातळीत घट होते परिणामी त्या आद्र प्रदेशाचे शुष्क प्रदेशात रूपांतर होते तेथील झरे वाहण्याचे बंद होतात. त्यामुळे शुष्कता वाढते उदा. उत्तर भारतातील गवताळ प्रदेशात जंगलतोडीमुळे भूजल पातळीत घट झाल्याने १००० ते २००० मीटर्स उंचीवरील झरे वाहण्याचे बंद झाले आहेत

● गुरेचराई:-

गवताच्या कुरणांमुळे जमिनीची धूप होण्यास अडथळा निर्माण होतो कुरणांच्या आच्छादनामुळे जमिनीचे वारा, पाऊस यापासून संरक्षण होते. परंतु गुरे शेळ्या, मेंढ्या व उंट या प्राण्यांच्या अतिचराईमुळे गवताळ कुरणांचे जमिनीवरील नैसर्गिक आच्छादन नष्ट होते व जमीन उघडी पडते. उघड्या पडलेल्या जमिनीची पाऊस, वारा या कारकांद्वारे धूप होऊन ती जमीन नापीक बनते म्हणजेच तेथे वाळवंटीकरण घडून येते. उदा. प्रेअरी, पंपास, स्टेप्स, डाऊस, सुदान या गवताळ प्रदेशामध्ये अतिचराईमुळे मोठ्या प्रमाणात वाळवंटीकरण घडून आलेले आहे.

● अतिजलसिंचन:-

अतिजलसिंचन ज्या भागात होते तेथे प्रमाणापेक्षा जास्त झालेले पाणी जमिनीत मुरते हे पाणी जमिनीत खडकाळ भाग किंवा जमिनीच्या कठीण थरापर्यंतच मुरते व तेथेच साचू लागते पाण्याचे संचयन सारखे होत राहिल्यास कालांतराने पाण्याची पातळी प्रचंड प्रमाणात उंचावून ते पाणी जमिनीच्या पृष्ठभागाजवळ येते यामुळे जमिनीच्या अंतर्गत भागातील क्षारही पृष्ठभागाकडे येतात परिणामी जमिनीत क्षारांचे प्रमाण वाढून जमीन क्षारयुक्त बनते ही जमीन शेतीसाठी नापीक असते तसेच या जमिनीतून कोणत्याही प्रकारच्या पिकाचे उत्पादन घेता येत नाही. अशा जमिनी पडीक टाकल्या जातत व त्यातूनच वाळवंटीकरण प्रक्रिया घडून येते

● जिरायती शेती :-

कोरडवाहू शेती देखील मोठ्या प्रमाणात वाळवंटीकरणास कारणीभूत ठरते कोरडवाहू शेती प्रामुख्याने कमी पावसाच्या प्रदेशात (५० ते ८० से.मी.पर्जन्य क्षेत्रात) केली जाते. अशा शेतीच्या प्रदेशात जर पावसाचे प्रमाण घटले तर तेथील शेतजमीन उजाड बनते. अशा शेतजमिनीत उत्पादन कमी निघत असल्याने फारशी मशागत केली जात नाही. त्यामुळे तेथे मृदाधूप मोठ्या प्रमाणात होते यामुळे ती शेतजमीन कालांतराने नापीक बनते. अशी जमीन पडीक पडते. या पडीक जमिनीतील ओलावा नष्ट होऊन ती शुष्क बनते व तेथे वाळवंटीकरणास सुरुवात होते तसेच कोरडवाहू शेती करणारे शेतकरी गरीब असल्यामुळे शेती क्षेत्रात बांधवंधीस्ती केली जात नाही परिणामी मुसळधार पावसाच्या वेळी भुसभुशीत जमीन वाहून जाते व शेतजमिनीला घळी पडतात या घळी कालांतराने पावसामुळे आणखी खोल होत जाऊन शेती खालील क्षेत्र कमी होते. व पुढे ते संपूर्ण शेतीक्षेत्र पडीक पडते या पडीक क्षेत्राची शुष्कता वाढत जाऊन तेथे वाळवंटीकरण घडून येते

● भूगर्भजल पातळीत घट:-

ज्या भागात पावसाचे प्रमाण कमी व पाण्याचा उपसा जास्त असतो तेथे भूजलपातळीत घट होते. भूजलपातळीत घट झाल्यामुळे विहीर व कुपनलीकांवर अवलंबून शेती कोरडवाहू बनते अशा कोरडवाहूशेतीपैकी बरीचशी शेती पडीक पडते. पडीक पडलेल्या जमिनीची धूप होऊन ती नापीक बनते व तेथे वाळवंटीकरणास सुरुवात होते काळाच्या ओघात तेथे प्रचंड प्रमाणत वाळवंटीकरण घडून येते तसेच भूजल पातळीत घट झाल्यामुळे जमिनीतील ओलावा नष्ट होऊन ती जमीन शुष्क बनते शुष्क बनलेल्या जमिनीची धूप होऊन ती जमीन नापीक बनते व तेथे वाळवंटीकरण घडून येते. सध्या जगात ओसाड व निमओसाड प्रदेशात नलिका विहिरींची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढल्यामुळे भूजलपातळीत लक्षणीय घट झालेली आढळते भूजल पातळीत लक्षणीय घट झाल्यामुळे अशा प्रदेशामध्ये वाळवंटीकरण मोठ्याप्रमाणात घडून येत आहे.

● जमिनीची धूप:-

मध्यम पावसाच्या निमओसाड व ओसाड प्रदेशात जमिनीची धूप होते अशी धूपग्रस्त जमीन कालांतराने नापीक बनून पडीक पडते व तेथे वाळवंटीकरण घडून येते. मध्यम पावसाच्या प्रदेशात कधीकधी मुसळधार पाऊस पडतो काही वेळा तर ढगफुटी होऊन अगदी थोड्या वेळात प्रचंड पाऊस पडतो तसेच अशा प्रदेशात जमीन भुसभुशीत असते त्यामुळे अशा प्रदेशात अत्याधिक पावसामुळे मुलत भुसभुशीत असलेल्या जमिनीची प्रचंड धूप होते धुपीमुळे जमिनीवर विस्तृत व खोल घळ्या निर्माण होऊन दऱ्यासारखे भाग निर्माण होतात

यालाच बीहड असे म्हणतात. उत्तर भारतातील चंबळ नदीच्या खोऱ्यात अनेक ठिकाणी बिहड निर्माण झालेले आढळते. बिहडयुक्त जमीन म्हणजे दुर्भूमी होय बिहड निर्माण झालेल्या क्षेत्रात वाळवंटीकरण वेगाने घडून येते

● वाढते तापमान :-

औद्योगिकरण व स्वयंचलित वाहने यांच्यामुळे वातावरणातील हवेत कार्बन डाय ऑक्साईडचे प्रमाण वाढत आहे. कार्बन डाय ऑक्साईडच्या वाढीमुळे पृथ्वीच्या सरासरी तापमानात वाढ होत आहे सध्या पृथ्वीच्या तापमानात ०.५ से. वाढ झालेली आहे . या तापमान वृद्धीमुळे भूप्रदेशांची शुष्कता वाढत आहे अनेक निमओसाड प्रदेशांचे ओसाड प्रदेशामध्ये रूपांतर होत आहे. म्हणजेच तेथे वाळवंटीकरणाची प्रक्रिया घडून येत आहे

● आम्ल पर्जन्य :-

कारखान्यांच्या धुराड्यातून आणि औष्णिक विजनिर्मिती केंद्रातून इंधन ज्वलनामुळे कार्बन डाय ऑक्साईड व नायट्रोजनची ऑक्साईड यासारखे विशारीवायू बाहेर पडतात व वातावरणातील हवेत मिसळलेल्या या वायूंची पावसाच्या पाण्याबरोबर क्रिया होऊन अनुक्रमे कार्बनिक आम्ल, सल्फुरिक आम्ल व नायट्रिक आम्ल तयार होते. ही आम्ले पावसाच्या पाण्याबरोबर खाली येतात. त्यामुळे आम्लयुक्त पाऊस पडतो. अशा पर्जन्याला आम्ल पर्जन्य असे म्हणतात. आम्ल पर्जन्यामुळे वाळवंटीकरणाची प्रक्रिया मोठ्या प्रमाणात घडून येते. आम्ल पर्जन्यामुळे वनस्पतीची पाने गळतात व त्यांची वाढ खुंटते परिणामी आम्ल पर्जन्य झालेल्या क्षेत्रातील जंगल नष्ट होत तसेच गवताळ प्रदेशही नष्ट होतात. कारण आम्ल पर्जन्यामुळे गवतांचाही नाश होतो त्यामुळे जंगलमय व गवताळ प्रदेशातील जमीन उघडी पडते व त्या जमिनीची शुष्कता वाढते. यातूनच पुढे वाळवंटीकरण घडून येते युरोप, उत्तर अमेरिका , जुना रशिया येथील औद्योगिक दृष्ट्या विकसित भागात अनेक ठिकाणी आम्लवृष्टी होऊन प्रचंड जंगल नाश झालेला आढळतो पश्चिम जर्मनीमध्ये तर आम्लपर्जन्यामुळे फारच प्रचंड नाश झालेला आहे. वरील प्रदेशामध्ये जेथे जेथे आम्ल पर्जन्य होऊन प्रचंड जंगलनाश झालेला आहे तेथे वाळवंटीकरणाची प्रक्रिया वेगाने घडून येत आहे. तसेच आम्ल पर्जन्यामुळे जमिनीचे आम्लीकरण होते. कारण आम्ल पर्जन्यामुळे आम्लांच्या संचयनामुळे जमिनीचे रासायनिक गुणधर्म बदलतात व जमीन निरुपयोगी बनते अशा प्रकारे आम्ल पर्जन्यामुळे उपजाऊ भूमीचे दुर्भूमीत रूपांतर होते व वाळवंटीकरण घडून येते

● जलाशयात गाळ संचयन :-

जमिनीच्या धुपीमुळे वाहत्या पाण्याबरोबर मोठ्या प्रमाणात माती गाळाच्या स्वरूपात वाहून येते या गाळाचे जलाशये व सरोवरामध्ये संचयन होऊन कालांतराने त्यांचे क्षेत्र कमी होते परिणामी पाण्याचासाठा कमी होऊन ते प्रदेश शुष्क प्रदेश बनतात. जलाशये व सरोवरात गाळसंचयनामुळे पाणीसाठा कमी होऊन जी जमीन तयार होते त्या जमिनीत क्षारांचे प्रमाण जास्त असल्यामुळे ती जमीन शेतीसाठी निरुपयोगी असते त्यामुळे अशी जमीन पडीक पडते व तेथे वाळवंटीकरण घडून येते. जगातील सुमारे ५० हजार सरोवरे गाळाने भरून एकतर शुष्क झाली आहेत किंवा नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत. जम्मू काश्मीर मधील प्रसिद्ध वूलर सरोवरात झेलम व इतर लहान नद्यांनी वाहून आणलेल्या गाळाचे संचयन होऊन पूर्वी सुमारे २०२ चौ.कि.मी. क्षेत्रफळ असलेल्या या सरोवरचे क्षेत्र कमी होऊन ते केवळ २४ चौ.कि.मी. क्षेत्रफळाचे बनले आहे. तसेच सरोवरांमध्ये पाण्याच्या प्रदूषणामुळे जलवनस्पतीची बेसुमार वाढ होते व त्यामुळे सरोवरातील पाण्यातील ऑक्सिजनचे प्रमाण कमी होते. परिणामी जल जीवांना धोका निर्माण होतो. यामुळे तेथील जलपरीसंस्थेचे अस्तित्व धोक्यात येते. यामुळेही वाळवंटी करणास मदत होते

● वाळवंटातील वेगवान वारे :-

वेगवान वाऱ्यामुळे होणारे वाळवंटीकरण प्रामुख्याने वाळवंटी प्रदेशाजवळ आढळते वेगवान वाऱ्यामुळे वाळवंटातील वाळू रेती वाळवंटाच्या सीमेलगतच्या प्रदेशात वाहून नेली जाते. वाळू व रेती यांचे तेथे संचयन होऊन तेथील शेत जमिनीचे रूपांतरण वाळवंटी प्रदेशात होते. उदा. संयुक्त संस्थानात धुळीच्या वादळामुळे वाळू व धूळ यांचे तेथील वाळवंटाच्या सीमेलगतच्या भागात (टेक्सास , न्युमेक्सिको , कोलोराडो, ओक्लाहोमा, व कान्सास इत्यादी भागात) संचयन होऊन तो भाग सुमारे १५ लक्ष हेक्टरांनी विस्तारत आहे म्हणजेच तेथे दरवर्षी सुमारे १५ लक्ष हेक्टर्स जमिनीचे वाळवंटीकरण घडून येत आहे सुदान मधील वाळवंटाचा दक्षिणेकडे दरवर्षी सुमारे ६ ते ७ कि.मी. या वेगाने विस्तार वाढत आहे. म्हणजेच तेथेही दरवर्षी ६ ते ७ कि.मी. परिसराचे वाळवंटीकरण घडून येत आहे

- **औद्योगिकीकरण व नागरीकरण :-**

सध्या संपूर्ण जगात औद्योगिकीकरण व नागरीकरण वेगाने घडून येते आहे परंतु या वाढत्या औद्योगिकीकरणामुळे व नागरीकरणामुळे वाळवंटीकरणाची प्रक्रिया वेगाने घडून येत आहे कारण वाढत्या उद्योगधंद्यासाठी व नागरीकरणासाठी आवश्यक असणारी भूमी संपादन करण्यासाठी अनेक ठिकाणी जंगले तोडली जात आहेत त्यामुळे आद्र प्रदेशाचे रुपांतरण शुष्क प्रदेशात होत आहे तसेच वाढत्या वनाधारित उद्योगधंद्यासाठी आवश्यक असणारा कच्चा माल प्राप्त करण्यासाठी प्रचंड प्रमाणात जंगलतोड होत आहे त्यामुळे वनस्पतीचे आच्छादन नष्ट होऊन तेथील आद्र प्रदेशाचे शुष्क प्रदेशात रुपांतर होत आहे

- **महासागरी लाटा :-**

सागरी लाटा जेव्हा समुद्रकिनारपट्टीलागत असलेल्या उपजाऊ भूमीवर येऊन आदळतात तेव्हा त्यांच्या बरोबर आलेल्या वाळूचे व रेतीचे संचयन उपजाऊ भूमीवर होते व ती भूमी नापीक बनते अशी भूमी कालांतराने शुष्क बनत जाऊन तेथे वाळवंटीकरण घडून येते

- **खनिज उत्खनन :-**

खाणकामामुळे देखील बऱ्याच मोठ्या प्रमाणात वाळवंटीकरण घडून येते जमिनीवर करण्यात येणारी खाणकामे जमिनीची धूप लवकर करतात. तसेच मोठ्या व विस्तृत खाणीचे खोदकाम पूर्ण झाल्यानंतर ठिकाणे सोडून देण्यात येतात त्या ठिकाणी झालेल्या खड्यात मातीची भर टाकली जात नाही त्यामुळे ती जमीन पूर्णतः निरुपयोगी ठरते. अशा जमिनीवर हळूहळू वाळवंटीकरण घडून येते. तसेच खाणीचे खोदकाम करताना खणलेली माती व भरड पदार्थ सभोवतालच्या भागात टाकून दिले जातात. या माती व भरड पदार्थाच्या ढिगाऱ्यामुळे बरीचशी उपजाऊ भूमी नष्ट होऊन तेथे दुर्भूमी निर्माण होते या जमिनीतील ओलावा हळूहळू नष्ट होऊन तेथे शुष्कता निर्माण होते तसेच पावसाळ्यात ढिगाऱ्याचा बरचसा भाग वाहून जातो व त्यामुळे तेथील जमीनही खारट बनते उदा. सोडियम सॉल्ट बाहेर काढणाऱ्या खाणीमुळे भूपृष्ठभागावर क्षारांचे प्रमाण वाढते व ती जमीन नापीक बनते त्याचप्रमाणे जंगलमय प्रदेशात खनिजे असल्यास तेथे जंगल तोडून खाणकाम केले जाते. परंतु यामुळे जंगलनाश होऊन तो प्रदेश शुष्क बनतो

३) वाळवंटीकरणावर उपाय योजना :-

- **सामाजिक वनीकरण :**

वाळवंटीकरण प्रक्रिया घडून आलेल्या जमिनीवर त्या शुष्क प्रदेशाचे पुन्हा आद्र प्रदेशात रुपांतरण होऊ शकते किंवा वाळवंटीकरणाची तीव्रता कमी होते. वनीकरणामुळे वनस्पतीचे आच्छादन निर्माण होते तसेच त्या जंगलात गवतही मोठ्या प्रमाणात वाढून कुरण निर्माण होते. साहजिकच अशा प्रदेशात आद्रता वाढते व त्या प्रदेशाचे आद्र प्रदेशात रुपांतर होतं वनीकरणामुळे जमिनीचा वरचा थर एकसंध होतो . त्यामुळे धूप नियंत्रित होते तसेच वनीकरणामुळे पक्ष्यांचे पाणी जमिनीत मुरून भूजल पातळी उंचावते परिणामी वाळवंटीकरणाची तीव्रता कमी होते त्याचप्रमाणे वनीकरणामुळे सूर्यप्रकाशामुळे होणारा दाह कमी होतो आणि वाऱ्यामुळे होणारी हानी कमी होते वाळवंटीप्रदेशालगत वनीकरण केल्यास वाळवंटाच्या विस्तारला प्रतिबंध बसतो त्यामुळे वाळवंटीकरण नियंत्रित होते वाळवंटीकरण प्रक्रिया नियंत्रित करण्यासाठी सामाजिक वनीकरण हा एक प्रभावी उपाय आहे. कारण सामाजिक वनीकरणामुळे जमिनीची धूप तर नियंत्रित होतेच परंतु त्याशिवाय वादळी किंवा वेगवान वाऱ्यापासून पिकांचे संरक्षण होते ग्रामीण भागात जळण्यासाठी लाकूड उपलब्ध होते जनावराना चारा उपलब्ध होतो आणि सार्वजनिक मनोरंजनासाठी वनराया व वनोद्याने निर्माण होतात तसेच भूजल पातळीत वाढ होण्यास मदत होते म्हणूनच वाळवंटीकरण प्रक्रिया नियंत्रित करण्यासाठी सामाजिक वनीकरण हे अतिशय महत्वाचे आहे वनीकरण करताना तेथे एकाच प्रकारच्या वनस्पतींची लागवड न करता निरनिराळ्या वनस्पतींची लागवड करावी. कारण त्यामुळे त्यांच्या मुळ्या कमी अधिक खोलीवर जातात. परिणामी जमिनीतील घटकद्रवे कमी अधिक प्रमाणात शोषली जातात व त्यामुळे जमिनीचा समतोलपणा सुधारतो

- **अतिचराईवर निर्बंध :-**

गुरे, शेळ्या , मेंढ्या यासारख्या जनावरामुळे कुरणाचा मोठ्या प्रमाणात नाश होतो या जनावरांनी कुरणे तुडविल्यामुळे मोठ्या गवताचे किंवा लहान रोपांचे नुकसान होते त्यामुळे कुरणाच्या रक्षणासाठी चराईवर निर्बंध घालणे आवश्यक आहे .तसेच जनावर जंगलातील कोवळ्या वनस्पती किंवा त्यांचे पाने खातात त्यामुळे नवीन वनस्पतींची वाढ होत नाही म्हणूनही जंगलातील जनावरांच्या चराईवर निर्बंध घालणे आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे जनावरे चरताना त्यांच्या खुरांमुळे मातीचे कण सुटे होतात व ते वारा किंवा पाण्याबरोबर वाहून जातात त्यामुळे जमिनीची धूप होते म्हणून अशी धूप रोखण्यासाठी चराईवर निर्बंध घालणे आवश्यक आहे

- **वृक्षारोपण कार्यक्रम :-**

सरळ पातळी असलेल्या वालुकामय शेत जमिनीतून उन्हाळ्याच्या दिवसात ओलावा नष्ट झाल्याने माती वाऱ्याने उडून जाते व तेथे वाळवंटीकरण घडून येते म्हणून असे वाळवंटीकरण नियंत्रित ठेवण्यासाठी वाऱ्याच्या दिशेने जास्त सावली देणाऱ्या झाडांच्या ३ ते ५ रांगा लावल्यात कारण यामुळे माती उडून जाण्याचे प्रमाण कमी होईल अशी सावली देणाऱ्या झाडांच्या रांगा लावल्यास त्यांच्या वेग २० ते ४६ टक्के कमी होतो सावलीची झाडे लावलेल्या म्हणजे शेल्टर बेल्ट असलेल्या जमिनीत दर हेक्टरी सुमारे १८४ कि.गॅ धूप होते याउलट जेथे सावलीची झाडे नाहीत म्हणजेच जेथे शेल्टर बेल्ट नाहीत तेथे वाऱ्यामुळे दर हेक्टरी सुमारे ५४६ कि. गॅ धूप होते म्हणून जमिनीची धूप टाळण्यासाठी व उपजाऊ भूमीचे दुर्भूमीत रूपांतरण होऊ नये म्हणून शेल्टर बेल्ट अत्सं उपयुक्त आहे. सावलीसाठी वृक्षारोपण केलेल्या भागात आद्रतेचे प्रमाण इतर भागापेक्षा सुमारे १४८ टक्के वाढते म्हणजेच अशा प्रदेशाचे आद्र प्रदेशात रूपांतर होण्यास मदत होते

- **जलाशय संवर्धन:-**

जलाशयामध्ये गाळ साचून तेथे दलदलीकरण होते व कालांतराने हा प्रदेश कोरडा पडून शुष्कता वाढत जाते यातूनच वाळवंटीकरण होते म्हणून असे वाळवंटीकरण टाळण्यासाठी जलाशयामध्ये विशेषतः सरोवरामध्ये पाण्याचे साठे सुरक्षित रहावे म्हणून तेथे गाळसंचयन होणार नाही याची खबरदारी घ्यावी. तसेच साचलेला गाळ काढून टाकावा म्हणजे जलसंवर्धन होईल यातूनच वाळवंटीकरण नियंत्रित होईल.

- **मृदा संधारण:-**

मृदा धुपेमुळे जमिनी नापीक बनतात तसेच अतिजलसिंचनामुळे जमिनी क्षारयुक्त बनून त्या नापीक होतात म्हणून मृदासंवर्धन आवश्यक आहे. मृदा संवर्धनामुळे जमिनी शुष्क बनून निरुपयोगी होणार नाहीत विशेषतः ओसाड व निम ओसाड प्रदेशात मृदासंवर्धन आवश्यक आहे. कारण अशा प्रदेशात मृदाधूप होऊन तो प्रदेश शुष्क बनतो व तेथे वाळवंटीकरण होते मृदा संवर्धन करण्यासाठी वनस्पतींचे आच्छादन वाढविणे, जंगलतोड नियंत्रण, बांधबंधीस्ती, आधुनिक कृषी पद्धतीचा अवलंब, चराई निर्बंध, पट्टापेरणी, गवताचे स्थायी पट्टे लावणे, ओटे पाडणे यासारखे विविध उपाय योजने आवश्यक आहे.

- **आधुनिक शेती:-**

वाळवंटीकरणाची प्रक्रिया नियंत्रित करण्यासाठी शेती पद्धतीमध्ये आमुलाग्र बदल करणे आवश्यक आहे उदा. यांत्रिक नांगरामुळे खूप खोल नांगरणी होते व यामुळे मृदा भुसभुशीत होते अशा भुसभुशीत मृदेची धूप मोठ्या प्रमाणात होते म्हणून यांत्रिकी नांगरट कमी करावी तसेच नांगरटीचे प्रमाण कमी करावे. नांगरटीचा मुख्य उद्देश जमिनीत हवा खेळती राहावी हा असतो त्यामुळे दरवर्षी नांगरट करण्याची गरज नाही. नांगरट कमी प्रमाणात केल्यामुळे माती भुसभुशीत होणार नाही व त्या जमिनीत आद्रता टिकून राहिल पावसापूर्वी नांगरणी न करता पहिला पाऊस झाल्यानंतर हलकी नांगरणी करावी यामुळे मृदासंवर्धन व आद्रता संवर्धनाचे उद्दिष्ट गाठतसेते. मृदासंवर्धनासाठी पिकांची फेर पालट करणे फायदेशीर ठरते फेरपालट करताना व्दिदल पिकांची लागवड केल्यास जमिनीची सुपीकता कायम राखण्यास मदत होते. मृदाधूप टाळण्यासाठी माती धरून ठेवणाऱ्या पिकांची लागवड करावी उदा मुग, मटकी, भुईमुग, हरभरा, हुलगा, वाटणा, यासारख्या धूप प्रतिबंधक पिकांची लागवड करावी. धूप प्रतिबंधक बहुतेक पिके जमिनीवर पसरणारी व चांगले आच्छादन देणारी आहेत. त्यामुळे धुपीवर फार मोठे नियंत्रण प्रास्थापित होते जलसिंचन करताना पिकांच्या गरजेनुसार त्यांना पाणी द्यावे म्हणजे जास्त पाणी पुरवठ्यामुळे निर्माण होणाऱ्या क्षारयुक्त जमिनी निर्माण होणार नाहीत परिणामी वाळवंटीकरण नियंत्रित होईल तसेच जेथे पिकांना जास्त पाणी दिले गेले आहे तेथे पाण्याचा निचरा करण्याची व्यवस्था करावी याचाही चांगला फायदा होईल.

- **शेतजमिनीवर पाला पाचोळा झाकणे :-**

पिके काढल्यावर राहिलेल्या पाल्याने शेतजमीन झाकली तर वाऱ्याने माती उडण्याचे प्रमाण कमी होऊन वाऱ्यामुळे माती उडून जाण्याचे प्रमाण कमी होईल यामुळे जमिनीची धूप कमी प्रमाणात होईल व त्यामुळे वाळवंटीकरण कमी प्रमाणात घडून येते पिके मुळापासून न कापता थोड्या उंचीवर कापली तर तेथे वाऱ्याचा वेग कमी होऊन वाऱ्यामुळे माती उडून जाण्याचे प्रमाण कमी होईल यामुळे जमिनीची धूप कमी प्रमाणात होईल व त्यामुळे वाळवंटीकरण कमी प्रमाणात घडून येते

- **आधुनिक जलसिंचन पद्धत:-**

कालव्याव्हारे विविध पिकांना पाणीपुरवठा करताना पिकांच्या गरजेनुसार पाणी पुरवठा करणे आवश्यक असते कारण पिकंन्ना गरजेपेक्षा जास्त पाणी दिल्यास जादा झालेले पाणी जमिनीत मुरते व तेथे पाणथळीकरण घडून येते कालांतराने अशी जमीन क्षारयुक्त बनून

त्या नापीक होतात. वाळवंटात मात्र कालव्याने पाणी पुरवठा केला तर जमिनीचे वाळवंटीकरण कमी होते जमिनीत झाडे झुडपे वाढू लागतात. वाळूचे ढिगारे असणाऱ्या किंवा वाळवंटी भागात तुषार सिंचन किंवा ठिबक सिंचनाने पाणी पुरवठा केल्यावर वाळवंटीकरण प्रक्रिया नियंत्रित होते.

● खाणकाम नियंत्रण:-

खाणकामामुळे होणारे वाळवंटीकरण नियंत्रित करण्यासाठी खाणकामावर नियंत्रण ठेवणे आवश्यक असते खाणकामावर नियंत्रण ठेवल्यास वाळवंटीकरणाची प्रक्रिया बऱ्याच मोठ्या प्रमाणात नियंत्रित होईल खाणी वापरल्यानंतर सोडून दिलेली जमीन वृक्ष ओसाड बनते परंतु जर खाणी सोडून दिल्यानंतर त्या प्रदेशाचे सपाटीकरण केले तर काही प्रमाणात वाळवंटीकरण कमी होते तसेच तेथे पावसाळ्यात वृक्ष लागवड केल्यास कालांतराने वनस्पतींचे आच्छादन निर्माण होऊ शकते

● विमानातून पेरणी करणे:-

वाळवंटातील वालुकामय जमिनीची पाणी धरून ठेवण्याची क्षमता फार कमी असते त्यामुळे पाऊस झाल्यानंतर दोन ते तीन दिवसात बी पेरवे लागते म्हणजे ते व्यवस्थित रुजते व वाढते परंतु विस्तृत वालुकामय जमिनीत नेहमीच्या पद्धतीने बीपेरणे अशक्य आहे. कारण नेहमीच्या पद्धतीने प्रचंड पसरलेल्या जमिनीवर बी पेरण्याआधीच बऱ्याचश्या जमिनीची आद्रता कमी होते परिणामी तेथे बी पेरून फायदा होत नाही म्हणून प्रचंड पसरलेल्या वालुकामय जमिनीत हवेतून बी पेरणे जास्त योग्य असते भारतात गुजरातराजस्थान, मध्य प्रदेश यासारख्या दुष्काळी राज्यांमध्येवरील पद्धती वापरली जाते. यापद्धतीमुळे तेथे मोठ्या प्रमाणात गवताळ प्रदेश वाढलेला आढळतो. विविध प्रकारच्या बिया एकत्र करून त्या पावसापूर्वी किंवा पावसाळ्यानंतर विमानातून खाली टाकल्या जातात टाकण्यापूर्वी बियाणा माती, पॉलीमेर व शेतातले खत चोळलेले असते. अशा बिया जगण्याचे प्रमाण ७० ते ८० टक्के असते यामुळे गवताची कुरणे निर्माण होतात

● वाळवंटाच्या सीमेवर वृक्षारोपण:-

वाळवंटीप्रदेशालगत असलेल्या उपजाऊ भूमीचे वाळवंटीकरण नियंत्रित करण्यासाठी मायक्रोविंड ब्रेक विकसित करणे फारच फायद्याचे असते. वाळूच्या ढीगाचे स्थलांतर होऊन किंवा त्यामधील वाळू किंवा रेती वाऱ्याबरोबर वाहत जाऊन होणारे वाळवंटीकरण रोखण्यासाठी वाळूच्या ढिगाऱ्यांच्यावरच्या भागापासून तळापर्यंत मायक्रोविंड ब्रेक विकसित करतात या मायक्रोविंड ब्रेकच्या मध्यावर गवताचे बी पेरणे, काही वेळीच्या बिया पेरणे तसेच नर्सरी मध्ये वाढविलेली रोपे मायक्रोविंडच्या मध्यभागावर ५ x ५ मीटर अंतरावर लावली जातात. यामुळे शेत स्थिर राहते व वाळवंटीकरण प्रक्रियेवर नियंत्रण प्रस्थापित होते यासाठी इस्त्रायली बाभूळ, फॉग, गुंडी, सेवन, धामण, तुंबा, हि रोपे व गवत प्रकार लावणे जास्त फायदेशीर आहे.

४) संदर्भ ग्रंथ:-

1. R.C. Chandana - Environmental Awareness
2. R. C. Sharma - Environmental Education
3. M. C. Das - Fundamental Ecology
4. B. J. Nebel - Environmental Science
5. D. K. Asthana - Environmental Problems & Solutions
6. व्ही. के. तिवारी - पर्यावरण प्रदूषण
7. टी. एन. घोलप - पर्यावरणशास्त्र
8. डॉ. जयकुमार मगर - हवामानशास्त्र

जागतिकरण आणि बहुजन समाज

डॉ. ए.एम. सोहनी

शेट ज. नौ.पालीवाला महाविद्यालय,पाली.सुधागड

स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतामध्ये आर्थिक सामाजिक व सांस्कृतिक परिस्थिती अत्यंत गंभीर स्वरूपाची होती. ही परिस्थिती विचारात घेऊन भारतीय राज्य घटनेने कल्याणकारी राज्याचा अवलंब केला. उत्पादनाच्या साधन सामुग्रीच्या खाजगी मालकीने अशा साधन सामुग्रीपासून वंचित राहिलेल्या बहुसंख्य समाजास भौतिक जीवनामध्ये मदत मिळण्यासाठी शिक्षण आरोग्य व पिण्याचे स्वच्छ पाणी मोफत किंवा कमीत कमी दराने मिळवून देण्याची जबाबदारी सरकारने घेतली आहे. यामुळे गेल्या सत्तर वर्षात गरिबांना दिलासा व मदत मिळाली आहे. म्हणून बहुतेकांच्या जीवनात काही प्रमाणात बदल घडून आल्याचे दिसून येत आहे. हे खरे असले तरी १९९१ पासून भारत देशाने जागतिकीकरण धोरणाचा स्विकार केलेला आहे. पण या धोरणाचा व्यापक परिणाम म्हणून कल्याणकारी राज्य व्यवस्थेवरच आघात झालेला दिसून येतो.

सामान्य जातेच्या दृष्टीकोणातून सर्वात गंभीर बाब म्हणजे जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेस प्रारंभ झाल्यापासून आपल्या देशात तरुणांना रोजगार निमितीच्या कार्याकडे सरकारने पाहिजे त्या प्रमाणात लक्ष दिलेले नाही. सततची वाढणारी लोकसंख्या, बदलते तंत्रज्ञान, उत्पादन प्रक्रियेतील भांडवलाचा वाढता वापर त्यातही आयात केलेल्या तंत्रज्ञानाचा अधिक वापर, बंद होणारे हजारो लहान माठे उद्योग व्यवसाय बहुराष्ट्रीय कंपण्यांचे वाढते प्राबल्य त्यांचे लहान मोठे उद्योग विकत घेण्याचे वाढते प्रकार अशा ओक बाबीमुळे देशातील बेरोजगाराबाबतची समस्या प्रचंड गंभीर रूप धारण करीत आहे. हे खरे असून सुध्दा सरकार सतत परदेशी थेट गुंतवणूक निर्यातीमधून आर्थिक वाढ, सार्वजनीक उद्योगांची निर्गतवणुक, वित्तीय सुधारणासारख्या बाबींना विशेष प्राधान्य देत असल्यामुळे बेकारी सारख्या समस्यांना विशेष महत्व दिले जात आहे. या सर्व बाबींचा परीणाम म्हणून देशातील गरीब जातेची कयशक्ती कमी होत चालली आहे म्हणून देशातील एकूण लोकसंख्येपैकी ३० टक्के लोक दारीद्र रेषेखालील जीवन जगत आहेत.

सामाजिक आणि आर्थिक दृष्टिने मागास असलेल्या आसूचित जाती जमाती, महिला खेड्यातील कष्टकरी लोकांना तिघ्र स्वपात जागतीकीकरणाच्या झळा बसत आहेत. सर्वाजनीक क्षेत्रात दिवसेंदिवस मोठया प्रमाणात घट होऊ लागल्याने राखीव जागांच्या धोरणा बाबत समस्या निर्माण होऊ लागल्या आहेत. स्वातंत्र्योत्तर काळात भारत देशाने कामगारांच्या हिताचे अनेक महत्वाचे कायदे केलेले आहेत म्हणून औद्योगिक क्षेत्रात काम करणाऱ्या कामगारांचा विशेषकरून संघटतीत कामगारांचा फार मोठा फायदा झालेला आहे. तर दुसऱ्या बाजूचा विचार करता बहुसंख्य कामगार अशा कायद्याच्या संरक्षणापासून वंचित राहिलेले आहेत. या कडे पण दुर्लक्ष करता येणार नाही. खरे तर कामगार कायद्यांच्या धोरणात कामगारांना अधिक शिस्त लावून व सामाजिक दृष्ट्या अधिक जबाबदार धरण्याची मोठी गरज होती पण तसे झाले नाही. तसेच दुसऱ्या बाजूला शिस्त, जबाबदारी आणि आर्थिक काटकसरीच्या नावांखाली कामगार विषयक कायदे आवश्यक ठरविण्यात येऊ लागले आहेत. त्यामुळे कामगारांना कधीही काढून टाकण्याचे स्वातंत्र्य कारखानादारांना शक्य होत चाललेले आहे. कामगारांना अवास्तव संरक्षण दिल्याने त्यांच्या कार्यक्षमतेवर विपरीत परिणाम होऊ शकतो हे खरे आहे परंतु अशाने कामगार कल्याण कायद्यावर आघात करणे हा काय त्यावरील उपाय नव्हे. आज अस्तित्वात असलेल्या कामगार विषयक कायद्यामध्ये आवश्यक ते बदल करून कामगार वर्गात जास्ति जास्त कार्यक्षमता वाढवणे शक्य आहे.

जागतीकीकरणाच्या प्रक्रियेचा लोकशाही व्यवस्था आणि राष्ट्राचे सार्वभौमत्वावर दूर्गामी स्वरूपाचे झालेले परिणाम पाहण्यास मिळत आहेत. जागतिकीकरणात प्रगत देशातील भांडवल आणि तंत्रज्ञानात विकासाशिल देशात शिरकाव करण्यासाठी अशा देशातील घटात्मक कायदे व नियम यांचा अडथळा होणार असल्याने त्यामध्ये अनुकूल बदलाची मोठी गरज आहे. अशा वेळी घटनात्मक कायदे करून ते राबवीण्याच्या राष्ट्रांची सार्वभौम क्षमताच संकुचीत होते. खऱ्या अर्थाने हि बाब राष्ट्रांच्या सार्वभौमतेवर होणारा अघात होय. कधी कधी विकसीत देशांच्या बाबत सुध्दा असे घडण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. परंतु अशा राष्ट्रांचे आर्थिक सामर्थ्य इतके प्रभावी असते कि असे देश या बाबत विविध मार्गांद्वारे आपले सार्वभौमत्व टिकवू शकतात.

भारतासारख्या विकासाशिल देशात तर जागतिकीकरणाचे गरीब जातेवरच विपरीत परिणाम होत असल्याचे दिसून येते. स्वातंत्र्या नंतर आर्थिक प्रगतीचे फायदे हे बड्या वर्गास झालेले दिसून येतात. व हा वर्ग २० टक्कांचा आहे. या उलट ८० टक्के जनता विकासाच्या फायद्या पासून वंचित आहे. शेतमजूर, अल्पभूधारक व लहान शेतकरी जिराईत शेती करणारे मध्यम शेतकरी अनौपचारिक औद्योगिक क्षेत्रात कार्यरत कामगार कायद्यांचे संरक्षण असलेले कामगार यांच्या बहुसंख्य स्त्रिया व असूचित जाती जमातीचे लोक यांचा कमी अधिक प्रमाणात वंचित असलेल्या समूदायात समावेश होतो.

स्वातंत्र्य मिळून ७० वर्षा पेक्षा अधिक काळ झाल्यांतर सध्या देशातील ग्रामिण भागात प्राथमिक शिक्षण, सार्वजनिक आरोग्य, रस्ते, वीज या प्राथमिक स्वरूपांच्या सुविधांचा अभाव दिसून येत आहे. थोडक्यात भारतासारख्या देशात कल्याणकारी राज्यांचा संकोच होणे सामाजिक दृष्ट्या हिताचे होणार नाही. ग्रामिण व शहरी भागातील गरीब जाती आर्थिक दृष्ट्या खालच्या स्तरातील असूचित जाती जमाती मधील जनता गरीब महिला यांच्या आर्थिक हितासाठी सरकारचे अर्थव्यवस्थेत परिणाम कारक कल्याणकारी स्थान गरजेचे आहे.

संदर्भ

१. कोळंबे रंजा, भारतीय अर्थ व्यवस्था
२. शळके भास्कर, संशोधा स्वरूप आणि व्याप्ती.
३. लिमण एम.एस., पायाभूत अभ्यासक्रम ?
४. कदम य.ना., विसाव्या शतकातील जगाचा इतिहास.

